

Экз. 512
H86

БЕКСУЛТАН

Өнөр мен өмір

БЕКСҮЛТАН НҮРЖЕКЕ-ҰЛЫ

ӨНЕР МЕН ӨМІР

Алматы
“Жалын баспасы”
2018

БЕКСҰЛТАН НҰРЖЕКЕ-ҰЛЫ

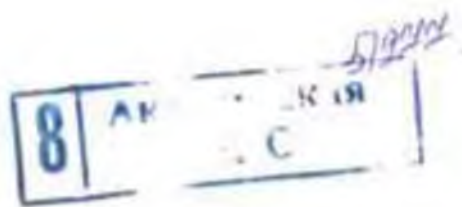
ӨНЕР МЕН ӨМІР

Алматы
“Жалын баспасы”
2018

ӨОЖ 821.512.122
КБЖ 84(Қаз)-44
Н 86

*«Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті
жоғарылату қазақстандық мәдени мұраны сақтау,
зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске
асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу,
басып шығару және тарату»
кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді»*

Нұржеке-ұлы Бексұлтан.
Н 86 Өнер мен өмір: Өңгімелер жинағы / Бексұлтан Нұржеке-
ұлы. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2018. – 608 бет.

ISBN 978-601-7835-15-6

Жазушының бұл жинағына өнер және өнерпаздар туралы
жазған өңгімелері, естеліктері және зерттеулері топтастырылды.

Ұлттық өнердің өсіп-өркендеуіне зор үлес қосқан Сегіз сері,
Ақын Сара, Өсет Найманбайұлы, Жамбыл Жабаев, Кенен Өзірбаев,
Күләш, Қанабек, Мұқан Төлебаев, Жамал Омарова, Рәбиға
Есімжанова т.б. жайында тың ойлар мен пікірлер айтылады.

ӨОЖ 821.512.122
КБЖ 84(Қаз)-44

ISBN 978-601-7835-15-6

© Нұржеке-ұлы Бексұлтан., 2018
© «Жалын баспасы» ЖШС, 2018

САН ҚЫРЛЫ САҢЛАҚ

Қазақ совет музыка тиатрының даму тарихына көз салсақ, оның алғаш дүниеге келу дәуірі бір топ өнер тарландарының еңбегін еске түсіреді екен. Жаңа нәрсе өмірге өз-өзінен келмейді, оны заман өкеледі, ілгерішіл, жаңаға, жақсыға жаны құмар адамдар жасайды. 1934-жылы қазақ музыка тиатрының шымылдығы ашылғанда, оның сахнасына тұңғыш шыққан ұлттық өнер қарлығаштарының арасынан кейін аты бүкіл Отанымызға, жалпақ республикамызға кең мәшһүр болған өнер қайраткерлері тәрбиеленіп, өсіп шықты. Солар тобында Қазақ ССР-нің халық артисі Қанабек Байсейітов те бар еді. Оның өмірі мен шығармашылығы қазақ театр өнерінің дамуымен тығыз байланысты.

Қанабек Байсейітовті замандастары сыйлап Қанеке дейді, іпі-қарындастары Қанаға дейді, қадірлі Күләш апамыз Қана депті. Қай ортаға да сыйлы, қай буынға да қадірлі, өнермен егіз өскен ол 1905-жылы қазіргі Талдықорған облысы, Қаратал ауданына қарасты «Қалпе» совхозында дүниеге келіпті. Әсем ән мен шешен сөзге, батылдық пен палуандыққа жасынан құштар бала жиынтойға ерте араласып, ауылында «Әнші бала» атанады. Гүлдің нәрін жинаған арадай көрген жердің, естіген сөздің, кездескен адамның көңіліне әсер еткен қасиеттеріп көкейіне түйе жүреді. Әсіресе, оның бала көңілін айрықша бақытқа бөлеген әйгілі ақын

Сараны көруі болады. Құнарлы топыраққа түскен дән құсап сол бір балалық әсер оны өнерден өнерге жетелей берген.

Өзге де өнер тарландарымыз сыйақты, Қанаған да театрға келгенше талай-талай қоғамдық істерге араласқан. Арабша хат тануының арқасында он алты жасынан ревкомда, кейін волкомда хатшы болып істейді. Біраз уақыт аудандық милиция бөлімінің бастығы қызметін атқарады. Оның өнер дүниесіне ден қойып кіріскен тұсы – Алматы қазақ педтехникумында оқып жүрген жылдары. Ол техникум көркемөнерпаздарының жұмысына белсене араласып, 1926-жылы Жұмат Шаниннің «Арқалық батыр» пьесасындағы Арқалық рөлін ойнайды. 1927-жылы Алматы қалалық комсомол комитеті жанынан құрылған Жұмысшы-жастар театрының (ТРАМ) тұңғыш режиссері болады. Ол театр жұртшылыққа «Еңлік-Кебек», «Қаракөз», «Алтын сақина», Қанағанның өзі жазған «Озбыр болыс» пьесаларын көрсетеді.

1928-жылы Қазақ драма театрының Қызыл-ордадан Алматыға көшіп келгені белгілі. Үлкен театрдың режиссері Жұмат Шанин Қанағанның қойған пьесаларын, ойнаған рөлдерін ұнатып, оны театрға қызметке шақырады. Содан бастап ол профессионалдық өнерге біржола келеді. Қанаған драма театрында 1933-жылға дейін істейді, сол жылы ол жаңа құрылғалы жатқан музыка театрына шақырылады.

«Қазақ музыка театры ілкі сәтте «Айман-Шолпан» комедиясымен сахнасын ашқанда, Қанабек Байсейітов Арыстан рөлін орындады. 1936-жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің тұңғыш онкүндігінде сахнада «Қыз-Жібектегі» Төлегенді ойнап шықты. Сол онкүндіктен кейін

ған жоғары награда – «Құрмет Белгісі» ордені берілді. Қазақ ССР-нің халық артисі атанды.

1937-жылы музыка театры опера және балет театры болып қайта құрылды. Қанаған «Ер Тарғын» операсындағы халық батыры Тарғынның сахналық тұлғасын жасап, тағы бір қырынан көрінді. Ол жібек мінезді, сымбатты жігіт Төлегенді де, албырт батыр Тарғынды да сахналық сом тұлға етіп, дара-лап көрсете білді. Бұл екі образды Қанағанның сахналық шеберлігінің шыңы десе болғандай. «Қыз Жібектің» мыңыншы рет қойылуында да ол көрермен жұртшылықпен Төлеген болып тағы бір жүздесті.

Сонау Жұмысшы жастар және қазақтың драма театрында жүріп Кебек, Арқалық, Исатай сынды батырлардың рөлін тәп-тәуір ойнаған ол кейін опера және балет театрына келіп Арыстанның, Төлегеннің, Сүгірдің, Тарғынның тағы басқалардың есте қаларлық сом бейнелерін жасаудан бастап, қазақ халқының кемеңгер ойшылы Абайдың опералық тұлғасын мүсіндеуге дейін көтерілді.

Қанабек Байсейітов – өнердегі өз қадамын о бастан өрі актер, өрі драматург, өрі режиссер болып бастаған адам. «Озбыр болыс», «Зәуре», «Екі қыз», «Келіншек», тағы басқа пьесалары, кейінгі жылдарда ақын Қуандық Шаңғытбаевпен бірлесіп жазған «Беу, қыздар-ай», «Ой, жігіттер-ай» комедиялары, «Достық жолы» балетінің, «Айсұлу», «Алтын таулар» операларының либреттолары – қазақ театр өнерінің тууына, қалыптасуына және дамуына, азды-көпті өз үлесін қосқан шығармалар. Оның аудармашылық қызметі де кезінде театрларымыздың өсіп-дамуына, басқа ұлт драматургиясын игеруіне игілікті өсер еткен.

Қалай дегенмен, Қанабек Байсейітовтің бүкіл

шығармашылығында үлкен бір белес – режиссерлік жұмыстары. Ол – әрі қазақ музыка театрының ірге тасын қалаушылардың бірі, әрі ұлттық опера өнеріміздегі алғашқы режиссерлеріміздің бірі.

Қанаған – қазақ артистерінің арасынан классикалық вокал мен музыкалық мәдениетті алғаш үйрене, игере бастаған адам. Оның бұл үйренуінің тамаша жемістері Ұлы Отан соғысы жылдарындағы режиссерлік жұмыстары болып табылады. Жақын арада жазып бітірген «Құштар көңіл» атты өзінің өмірбаяндық повесінде Қанаған сол соғыс кезеңін еске алып: «Ол жылдарды біздер – алматылықтар да әрдайым ілтипатпен еске аламыз. Өнер үздіктерін көріп, олардан көпті үйрендік, дос болып біте қайнасып кеттік. Черкасов, Пудовкин, Эйзенштейн, Мордвинов, Жаровтармен де жиі араласып жүрдім. Өнерді де, адамдық қатынастың үлгілерін де олардан көп үйрендім десем, қателеспейтін шығармын», – дейді.

Ол соғыс кезінің қиындықтарына қарамастан, грузин композиторы З.Палиашвилидің «Даиси» операсын қазақша қою мақсатымен Грузияға барып қайтады. Аталмыш повесінде: «Өдет-ғұрпын, тұрмыс-салтын, тарихын білмей тұрып басқа халықтың операсын қою, әрине, қиын. Сондықтан сырттан оқи салған түсініктемелерге сүйенбей, арнайы барып, Грузиямен жете танысып қайту керек болды» деп жазады. Еңбегі еш кетпейді, спектакль жұртшылықтан жоғары баға алады. Оған «Известия» газеті арнайы рецензия жазып: «Даиси» премьерасынан көрермендер театрға, оның талантты жас күштеріне көңілі толып, мақтанышпен қайтады... Спектакльді қойған Қазақ ССР-нің халық артисі Қанабек Байсейітов үлкен театралдық көрініс жасаған», – деп жоғары баға береді.

«Даисиді» сәтті қойған соң оған «Князь Игорь» операсын орысша қою тапсырылады. Өз ісіне әрқашан мұқият дайындықпен кірісетін Қанаған Мәскеу, Ленинград қалаларының театрында болып, олардың бұл операны қалай қоюымен және композитор А.П.Бородиннің шығармашылық өмір жолымен жете танысып қайтады. Бұл операны сахнаға шығарған соң ол іле-шала П.И.Чайковскийдің «Евгений Онегинін» қазақша қоюға кіріседі. Алдын ала зерттеусіз, егжей-тегжейлі дайындықсыз ол ешқашан тұтқиыл кірісіп кетпейді. Сол әдетімен екі дүркін өдейі барып Үлкен театрдың бұл операны қалай қойып жүргенін көріп қайтады, Станиславскийдің қою тәсілімен танысады. Ұзақ дайындықтан кейін опера сәтті қойылады. Ол жайында 1946-жылы 28-мартта «Правда» газеті былай деп жазды: «Евгений Онегиннің» Алматыда қойылу фактісінің өзі айрықша мәнді. Ол қазақ музыка және театр өнерінің аса өскендігінің айғағы... Бұл спектакль Алматыда үлкен мәдени оқиғаға айналды. Ал оның премьерасын қазақ халқы нағыз халықтық мейрам ретінде қабылдады». Бұл, әрине, режиссер Байсейітовтің үлкен бір шығармашылық белесі еді. Өсіп, шеберленіп келе жатқан Қанағана 1945-жылы Еңбек Қызыл Ту ордені берілді. Бауырлас грузин халқының бір операсын және орыстың екі классикалық операсын қойып әбден ысылған ол енді Брусиловский мен Төлебаев бірігіп жазған «Аманкелді» операсын сахнаға шығарады. Оның режиссер ретінде өсіп шыңдалу процесі әрбір жаңа спектакльді қойған сайын үдемелі түрде өсіп жатты. Ол соғыстан кейін халқымыздың төл операларын қоюға қатты көңіл бөлді. Жұбанов пен Хамидидің «Төлеген Тоқтаров», Брусиловскийдің «Дударай» операларын тұңғыш сахнаға шығарды.

Қанабек Байсейітов қазақ өнерінің Мәскеуде өтетін екінші онкүндігінде қойылатын спектакльдердің бас режиссері болды. Ол осы тұста біраз операларды қайта өңдеп қойды. Қазақ опера өнерінің классикасы деңгейіне көтерілген «Абай», «Біржан-Сара» опералары қайта редакцияланды. Онкүндікке дайындық алдында ол «Алтыншаш», «Руслан мен Людмила» операларын қойып, шеберлігін шыңдап, өз тәжірибесін бұрынғыдан да молайта түскен болатын.

Қазақ театр өнеріне сіңірген еңбегі аса жоғары бағаланып, осы онкүндікте Қанағаң Ленин орденімен наградталды.

Қанағаң кезінде қазақ музыка театрында, кейініректе қазақ драма театры мен филармонияда, сондай-ақ опера және балет театрының жанынан ашылған екі жылдық студияда директорлық қызмет атқарды.

Қанағаң жетпіске келді! Жетпіске де жігіт қалпын сақтап келді. Үкімет пен партия оның еңбегін жоғары бағалап Халықтар достығы орденімен наградтады. Ол өзінің жарты өмірін арнаған Қазақтың Абай атындағы Ленин орденді Мемлекеттік опера және балет театрының бүгінгісі жайында былай дейді: «Бүкіл ғұмыр бойы өзінің тірнектеп жиған асыл қазынасын адам кім болса соған ұстата салмайды ғой. Біз театрдың тізгінін өзімізден кейінгі буынға, бүгінгі жастарға батыл сеніп тапсырдық. Мен оларға ризамын, олар үшін мақтанамын!»

Біз де Сіз үшін мақтанамыз, Қанаға!

«Қазақ әдебиеті», 19.12.1975 жыл.

ЖЕЗТАНДАЙ ӘНШІ

Кезінде оқулықтан да оқымадық, жеке кітабын да көрмедік, бірақ Әсет деген атақты ақын, әйгілі әнші болғандығын оқушы күнімізден естіп өстік. Қайдан естігеніміз қазір есте жоқ. Бәлкім, үлкендерден естідік әлде радиодан әндерін тыңдадық – кесіп айту қиын. Әйтеуір, бір анығы – біздің бала күнімізде, елуінші жылдардың бас кезінде, әнші Жамал Омарованың орындауында Әсеттің әні жазылған көне күйтабақ болушы еді, сол күйтабақты патефонға салып сан рет тыңдадық. Бәлкім, Әсеттің әнші екендігін әлсін-әлсін еске салып тұрған сол күйтабақ болды ма, кім біледі. «Әсет» деп жалпылай әншінің өз атымен аталғанмен, сол Жамал апамыз айтатын ән «Інжу-маржан» екенін де есейген соң анықтадық.

Есейе келе Әсет жайлы ұғымымыз молая түсті, там-тұмдап оның өлеңдерін, айтыстары мен поэмаларын оқи бастадық, ептеп өмірбаянымен де таныстық, тек әндерін ести алмай арманда жүрдік. Ғалымдардың, көнекөз қарттардың айтуымен Әсеттің қандай әндері болғанын көкейге жаттап, олардың аттарын білгенді де біраз алданыш еттік. «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ», «Қисмет», «Інжу-маржан», «Қаракөз», «Майдақоңыр», «Мақпал» сынды әндер шығарғанын тізімдеп жазған талай шығармалармен таныстық. Бірақ, қазақта «Ардақ», «Қаракөз», «Майдақоңыр», «Мақпал» дейтін әндер ежелден екеу-үшеу, оның қайсысы Әсеттікі, қайсысы басқаныкі екенін ажырата алмай да кібіртіктедік. «Осы тізімдер жаңсақ емес пе екен, ө?» – деген күдік те көкейде тұрды. Әнін тыңдамаған соң, өлеңі мен әуенін таппаған соң, құр тізім қазақ өнеріне қандай үлес қосады? Нақтылап келгенде, Әсеттің ақындығын әжептәуір дәлелдеп, композиторлығын

желе айтып қана өтетінбіз. Тіпті, бір кездері Әсетті біресе Найманбаев, біресе Наймантаев деп те жіберетінбіз. Сөйтін жүргенімізде, өнер сахнасына өнші Дөнеш Рақышев шыға келді.

Дөнеш Қытай Халық Республикасынан 1959-жылы оралды. Ол Талдықорған обылысының Жаркент өңірінде дүниеге келген. Туған еліне Дөнеш отызға толған жігіт кезінде қайтып оралды. «Оралды» дейтініміз: ол осы жақта туып, сәби шағында арғы бетке өке-шешенің құндағында өткен.

Ол біздің ортамызға Әсеттің өзі келгендей әсер етті. Сонау 1916-жылдың дүрбелеңінде туған жерден жырақ қалған Әсеттің өкінішіне Дөнештің өкініші тым ұқсас-ақ. Содан да болар, Әсеттің әндерін Дөнеш айрықша шабытпен, өксікті мұңмен үзілтіп айтады, композитор Әсет пен орындаушы Дөнеш іштей ұғысып, өрбір өннен екі жүректің лүпіл арманы мен тартқан күйігі қосылып естіледі.

Әсет жайында біраз тың мәліметтер жазған адам академик-жазушы Сәбит Мұқанов еді. Ол 1956-жылғы Қытайға барған сапары хақында 1959-жылы «Алыптың адымдары» атты кітабын жазды. Әсеттің өміріне қатысты тың фактілер мен біраз бейтаныс өлең жолдарын сол кітаптан оқып білдік. «Әнші» деген атпен Ілияс Жансүгіровтің жинағына еніп келген әйгілі өлеңнің Әсеттікі екендігі сол кітапта толық дәлелмен айтылады. Аталмыш кітаптың 350-бетінде Сәбең былай дейді:

«Әсеттің «Әсет» аталатын атақты өнінің сөзін әдетте біз Ілияс Жансүгіровтікі деп ойлаушы едік, Ілияс осы өнді өте жақсы көретін еді, сондықтан мәжіліс болған жерде өлең айтуға тура келсе, алдымен «Әсетті» айтатын еді және барлық ықыласын сала, барлық сезімін жұмсай айтатын еді. Сонда:

– Сөзі кімдікі? – десек,

– Негізі Өсеттің өзінікі, мен тек біраз өңдедім, – дер еді. Онысы рас екен», – дей келін: «... Өсеттің өз қолынан жазылып, ол өлгеннен кейін, 1945-жылы Сарсүмбе қаласында (қытайлық) басылған кітапшасына кірген бұл өлеңнің сөздері төмендегідей екен», – дейді де, «Арғынмын, атым Өсет арындаған» атты өлеңнің мәтінін түгелдей келтіреді, сонымен салыстыра карағанда, Өсетке Ілияс қосқан төрт шумақтан астам өлең жолдары өз-өзінен бөлектене қалады екен, ол жолдар Сәбит көрген Өсеттің кітабында жоқ.

Алайда күні бүгінге дейін ғалымдар, кітап құрастырушылар Өсеттің өз өлеңі мен Ілияс қосқан шумақтарды араластыра жариялап келеді. Дұрысында, «Тауық боп тары тердім найман шалдан», – деп басталатын бөлім бастан аяқ Ілияс Жансүгіровтікі. Ал Өсеттің бұл өлеңі – өйгілі «Хисмет» өнінің сөзі, оны Дөнеш жұртшылыққа әбден мәлімдеді десе болады.

Ол өз алдына. Сәбит Мұқановтың сол кітәбінде Өсеттің өлер алдындағы ұзақ өлеңі де келтірілген. Жазушы оны кімнен жазып алғанын айтпайды. Соңғы жинақтарға бұл өлең сол Сәбит Мұқанов кітәбі бойынша басылып келеді. Арманда кеткен ақынның аһ ұрған өкініші жүрегіңе у құйғандай, ол:

– Қатын-бала асырау амалында,
Кеттім ғой соған көңіл бөлуменен.
Менен сорлы ақында өтті ме екен,
Бір сөзі баспа орнына берілмеген? –

деп егіледі. Осы өлең арқылы-ақ Өсеттің біз жаңа қырын таныдық, өмір сүйген үлкен жүректі жан екенін түсініп едік. Сол сезімімізді тереңдете түскен, ақын Өсеттің адамгершілік бейнесін аша

түскен адам Дөнеш әнші болды. Ол бізге осы өлеңнің аңыраған әнін жеткізді, толығырақ мәтінін әкелді, оны «Ақырғы сөз» деген атпен таныстырды.

«Ақырғы сөз» Сәбит Мұқановтың жазып алуында қырық алты жол, ал Дөнештің білетіні жүз жиырма жол. Сөбең келтірген қырық алты жол өлең Дөнештің айтуында да түгелдей ешбір өзгеріссіз қайталанатын, бірақ ол жетпіс төрт жол артық біледі. Сол жолдарда Өсеттің қапылыс трагедиясы, туған елімді бір көре алмай өлдім-ау деген өкініші тіптен айқын көрінісін, жүрегінді тілгілегендей қинайды:

– Гүлдерім қайта өнер ме өрімдеген,
Жібегім талай кетті-ау өрілмеген.
Өнердің өрге басқан жолын қумай,
Өттім-ау бос үмітке еруменен.
Сөлем де артта қалған туған жерге,
Ту тігіп, думан құрып өскен елге
Көре алмай ақырғы рет өлерімде
Мойнымды сұнып тұрмын терең көрге.
Ел-жұрттан алыс кетіп ақырында
Аяғын шалыс басқан мен бір пенде.
Өн-күйдің қыз-қызының отын үрлеп,
Кез болдым кері аққан қатты селге.

Дөнештің айтуы бойынша Өсет өлеңдерінің текстологиясын қайта тексеріп жатқан әзірге ешкім жоқ. Бірақ Дөнеш өндері арқылы ақын Өсет туған елімен қауыша бастағалы он бес жылдың жүзі болды. Өзі бір көруге зар болған елін асқақ өндері мен зарлы өуендері адаспай тапты. Бұл орайда үлкен еңбек Дөнештікі. Ол орындайтын «Ақырғы сөзді» тыңдап, талайлардың егілгенін көрдік, асыл өнді сақтап қалғаны үшін риза болған талай білгір азаматтардың алғысына куә болдық.

«Қатын-бала асырау амалында
Кеттім ғой соған көңіл бөлуменен», –

лейді-ау Өсет, бірақ біздер оның бала-шағасы жайлы өзірге мардымды ештеңе білмейміз емес пе? Алайда артымда бала-шағам қалмады деп емес, баспа орнында басылған сезім қалмады деп қиыналады ақын. Сол үлкен арманын азды-көпті жүзеге асырған жайларымыз бар. Әйткенмен Өсет өмірбаянын өлі де толықтыра түсу төл әдебиетіміз үшін үлкен міндет. Ол жолда бізге көмектесетіндер – Дөнеш төрізді өнерпаздар; олар білетін мәліметтер.

Дөнеш – шын мәнінде Өсет мектебінде тәрбиеленген әнші. Ұстаздық пен шәкірттік дегенді кейде біздер сыңаржақ түсініп қалатын сыйақтымыз, көбінесе сыртқы ұқсастықтарына қарап ажыратамыз. Бізше, әншінің шәкірті тек дауыс ұқсастығымен ғана ерекшеленбейді, басты нәрсе – ұстаздың өнердегі идеясын, принцибін ілгері дамыту. Ұстазының әнін сол қалпында ұқсатып айту ғана нағыз шәкірттікке жатпайды. Өсеттің өзін көрмесе де, Дөнеш – өндерінің рухын түсініп салатын, идеясын таза сақтап айтатын оның ең талантты шәкірттерінің бірі.

Дөнеш Өсеттің өндерін түгелдей дерлік Мәмет Бабасов, Рүстемов Байбазар деген әншілерден, ал олар Өсеттің қасында жүріп көп жылдар атқесшысы болған Кәдірихан әншіден үйренеді, өндердің өзін ғана емес, шығу тарихын да Дөнеш сол кісілерден естиді. Жалпы, Дөнеш өз репертуарындағы әрбір әннің шығу тегін, авторының өмірбаянын біліп барып орындағанды өдет етеді. Ондай әдетсіз біреудің әнін өз бабында орындау мүмкін емес деп біледі.

Дөнеш орындауында әні мен сөзін өз құлағымызбен естіген соң барып Өсеттің «Майда қоңыр», «Ардақ», «Қаракөз», «Мақпал» сынды өндерінің сол аттас басқа өндерден мүлде бөлек екендігіне біржола көз жеткіздік. Бұрын тек

тізімдеп қана өте шығатын бұл әндер бұл күнде радио арқылы республика жұртшылығына кеңінен танымал болып кетті. Қазір Дәнеш үлгісінде айта бастаған өнерпаз да көп.

Өсетті зерттеуші адам Дәнешті аттап кете алмайды. Оның орындауындағы Өсет әндері өз алдына, сол әндердің сөздері өз алдына қымбат. Екеуі екі төбе жұмыс. Өрбір өлеңнің жаңа жолы ақын Өсеттің құпия сырларын аша түсуі мүмкін. Осы тұрғыдан қарағанда, әнші Дәнештің шығармашылығы – қазақ өнері мен әдебиетіне қосылған құнды дүние. Оны әнші деп аялау-аз, бар білгенін сарқа жазып алып зерттеу қажет.

Дәнеш репертуарының дені Өсет шығармалары болғандықтан, ол туралы әңгіменің де молы Өсет төңірегінде болады. Өйткенмен оның әншілік өрісі өзгені де қамтиды.

Егер шындыққа жүгінсек, Дәнеш Рақышев алғаш республика жұртшылығына «Аңшының өңі» арқылы танымал болды. Оның өңі де, орындау қабілеті де, дауыс өсемдігі де халық құлағын бірден елең еткізді. Қандай атақты, қаншалықты талантты әншінің де басқа әншінің атағына ешбір кесірі – тимейді екен. Манарбек, Жүсінбек, Ғарифолла секілді саңлақ әншілерді тыңдап дағдыланған талғампаз қауым Дәнештің талантына да лайықты құрмет көрсетті. Оның ең басты себебі – әншінің өзіндік ән айту стилінің өзгелерден мүлде дара, айдан анық ерекшеленін тұруынан еді. Өнердегі ең қымбат нәрсе – өзіндік ерекшелік, ондай ерекшелігі жоқ өнер өзгенің көлеңкесінде қалып қоймақ. Ал Дәнештің даусы мен ән айту мәнерін өркім-ақ адаспай ажыратады. Ел оның өнерпаздығын өсіресе осы тұрғыда бағалайтын болса керек. Өйткені өнерімізде бұрыннан бар үлгілерді ілгерілету де үлкен еңбек саналады, ал енді оған жаңа үлгі

қосу – өнерді нағыз байыту деген сол емес пе. Өр өнерпаздың армандайтын бақыты да сол. Дөнеш – дәл сондай бақытты өнші. Ол – біздің орындау өнерімізге өзіндік ерекшелік қосқан ерекше талант.

«Аңшының өні» – Дөнештің өте-мөте сүйіп айтатын өні. Оны сүйіп кеткендер, сүйіп айтатындар қазір ел ішінде өте көп. Өннің өзі де бір айқын сурет, аңшылық өмір мен жастықтың жарасты қылықтарын, қызды ауылдың қызықты көріністерін көз алдыға қаз қалпында елестетеді. Өзілі де жылы, өуені де жарасымды. Оны тыңдағанда, өлде бір романтикаға елтіп кетесің. Өнші даусының өсемдігінен, қайырымдар мен иірімдерді өдемі құбылтуынан, домбыраның бебеу үнінен өннің өсері өне бойынды өртердей күйге жетеді. Тұла бойында тентек құйын ойнап, жүйрікке мініп, тұра шапқың келеді. Аңқұмар, өзіл сүйген көңіл алып ұшады-ақ.

– Қарғалы тұрса тазың сылдыр қағып,
Керіліп бір сілкінсе дүр-дүр қағып.
Бүгілтіп жылқыдағы жарау атты,
Жылқышы ертең ерте келсе алып.

Дөнеш өнші өрқашан шабыттанып айтады. Оның өн орындауы – шын мәніндегі шығармашылық еңбек. Осы «Аңшының өнін» ол бұдан он жыл бұрын дәл қазіргі күнгісіндей орындамайтын, қазір оны ойнақылантып, ат үстінде ырғала жортып келе жатқандай жандандырып айтады. Осы ретте Қазақ ССР халық өртісі Қанабек Байсейітовтың бір айтқан өңгімесі өріксіз еске түседі. «Өміренің өндерін нотаға дәл түсіріп алу деген тозақ жұмыс еді, ол кім көрінгеннің қолынан келе бермейтін, – дейді ол кісі. – Өміре шабыттана келе бір айтқан өнін қайталап айтқан кезде мүлде басқаша құбылтып жіберетін». Осындай құбылыс Дөнештен де байқалады. Соған қарағанда, «нағыз өншінің арқасы болады» деу осындай ерекшеліктеріне байланысты айтылса

керек.

Дөнеш репертуарында «Баянауыл» дейтін халық әні де бар. Ол бұл әнді де екі нұсқада айтады. Бір нұсқасында созылмалы, сәл мұнды айтылатын ән екінші нұсқасында жеделдеу, ойнақы орындалады. Сірә, Дөнеш бертін келе әуенді ән сөзіне үйлестіре түскен секілді. Өйткені өлеңнің өзі ойнақы әуенді тілеп тұрғандай:

Басында Баянауыл қақ тұрмайды,
Ақылды шіркін жастық таптырмайды.
Тұсынан қызды ауылдың ән шырқасам,
Қыржындап кемпір-шалы жақтырмайды.

Әннің қайырмасын Дөнеш құбылтып, қазша қаңқылдатып әкетеді. Әнді шығармашылық меңгеріп айту – бұл әншінің бұлжымас әдеті. Өндерді ол жөн-жосықсыз бұрмаламайды, созымдылығын, темпін өзгерту арқылы оған жаңа мән береді, ішкі мазмұнын аша түседі. Оның ән шығару шеберлігінің өзі осындай әдістен барып өрбігені даусыз.

Ал енді бұл әншінің аса сүйікті әні болып келе жатқан «Аңшының әні» туралы бір тұжырым айта кеткен де артық болмайтын секілді. Ол – әннің авторы хақында. Қазірге дейін біз бұл әнді халық әні деп келеміз. Халқымыздың музыкалық мәдениетіне бір ән де болса бір мысқал үлес қой. Ән авторларын анықтай түсу де халық мәдениетіне қосылатын үлес емес пе?

Ыбырай шығармашылығы жайлы татымды еңбек жазған адамның бірі Сәбит Мұқанов, сол кісінің «Өсу жолдарымыз» атты кітабында Ыбырайдың аңшылық туралы шығарған бір өлеңі бастан-аяқ келтіріледі, бірақ бұл өлеңнің қалай аталатыны да, өнінің бар-жоғы да айтылмайды». «Аңшының әні» Дөнештің айтуында тоғыз шумақ, ал «Өсу жолдарымызда» келтірілгені он бес шумақ (22-23-бетте). Бізше, бұл алшақтық дау туғызбайтын секілді, өйт-

кені осынша ұзақ өлеңді еш өнші бастан-аяқ айта қоймайды, тек өзі ұнатқан тартымды шумақтарын тандап айтады. Енді осы екі өлеңді салыстырып көрелік. Түгел келтіріп жату көп көлем алатындықтан, екі өлеңнің ұқсас тұстарын ғана теріп көрсеткен дұрыс болар. «Өсу жолдарымыздағы» нұсқа былай:

Бір қызық ит жүгіртіп аң ауласа,
Мінген ат шабуылмен танауласа.
Ішіктің іші қызыл орман түлкі
Құлпыртып жез сабаумен сабауласа...
Жүйрік ат, қыран бүркіт, ұшқыр тазы,
Үшеуі де ер жігітке құйрық қанат...
Қарғылы тұрса тазың сылдыр қағып...
Керіліп бір сілкінсе дүр-дүр қағып,
Бүгілтіп жылқыдағы жарау атты,
Ертемен алып келсе малшыларың...
Желіккен соң көңілмен қайтқанда елге,
Мінген ат қарауытып батса терге.
Өлеңші, домбырашың қасында боп
Кез болсаң қоналқаға бұраң белге.
Самауыр ақ шөйнекпен тұрса қайнап,
Отырса бір сұлу қыз көзі жайнап.
Ол күні қыз әкесі үйде жоқ боп,
Отырсаң өзілдесіп күліп-ойнап.
Шешесі желөкпелеу жастау келсе,
Ол қызға бір жеңгесі қастау келсе,
Бір жігіт аузы епті түлкі сойып,
Өзілді қалжың сөзін бастай берсе.
Сол жігіт бастай берсе өзіл сөзін,
Қараса қызға жігіт қадап көзін.
Ішінде махаббаттың оты лаулап,
Балқыса қорғасындай сонда сезім.

Ал енді Дөнештің айтуы былай:

– Жүйрік ат, қыран бүркіт, ұшқыр тазы,
Жігіттің бұған құмар өнерпазы...
Бір қызық ит жүгіртіп аң ауласа,

Бексұлтан Нұржеке-ұлы

Мінген ат шабуылмен танауласа.
Ішіктің іші қызыл орман түлкі
Құлпыртып жез сабаумен сабауласа.
Қарғылы тұрса тазың сылдыр қағып,
Керіліп бір сілкіпсе дүр-дүр қағып.
Бүгілтіп жылқыдағы жарау атты
Жылқышы ертең ерте келсе алып.
Сол күні күн кешкіріп қайтсаң елге,
Мінген ат қырауытып батса терге.
Ақ тамақ, күміс иек, қарақат көз
Бір сұлу кез болар ма ең бұраң белге.

Бұдан кейінгі үш шумақ кейбір ғана ауытқулары болмаса, бірін-бірі сөзбе-сөз дерлік қайталайды. Бұл екі өлеңнің о баста бір адамнан тарағандығы ешқандай күмән келтірмейді. Сәбит Мұқанов аталмыш кітабында Ыбырайдың бұл өлеңі жайлы «халық арасына көп тараған, фольклорлық түрде шығарған» деп атап айтады. Кейбір өзгерістерді сол «фольклорлық түрде шығарғандықтың» жемісі деп қарағанымыз дұрыс. Ендеше бұл өлең даусыз Ыбырайдікі.

Ән ше? Ән, бөлкім, басқанікі болар? Жоқ, ән де Ыбырайдікі.

Академик Ахмет Жұбанов «Замана бұлбұлдары» атты кітабында (1963 жыл) Ыбырайға тек бір тарау арнаған. Сонда мынандай бір маңызды пікір бар: «Осы бір ауылында кідіріп қалып, ит жүгіртіп, құс салған кезінде «Бір қызық ит жүгіртіп, аң ауласа» деген өлеңін шығарады. Оның өнінің қандай болғаны бізге мәлім емес. Бергіректе Қали Байжановтан үйренген өнші Қуан Лекеров бұл өлеңді «Шама» өнімен айтатын. «Шама» біздіңше, Ыбырай шығармашылығына жатпайды». Осылай дей келе сол өлеңнен бес шумақ үзінді келтіреді. Жоғарыда біз салыстырған екі нұсқаға олардың да ұқсайтыны мен ұқсамайтыны баршылық.

Ауызша тараған өлеңінің оңдай сыры түсінікті. Біз үшін ең керегі – бұл өлеңнің өз өні болғандығы. Бірақ ол өн белгісіз боп келген. Сол белгісіз өн – бүтінгі Дөнеш шырқап жүрген «Аңшының өні». АЖұбанов пен С.Мұқанов – екеуі де Ыбырайдың аяшылық жайындағы өнін естімеген. Ал Мұқанов Ыбырайдың көзін көрген, әңгімелескен, өнін естіген адам. С.Сейфуллин де Ыбырайды көрген. Ол да бұл өн жайында үндемейді. Қалай болғанда да бұл өнді нағыз керемет өннің дәрежесіне жеткізе көтерген, өңдеген – Дөнеш Рақышев. Оның шындығын анықтау – мамандардың жұмысы.

Мен «Аңшының өнін» ұстазым Рүстемов Байбазардан үйрендім, ол кісі Әсетті көрген Кәдіріханнан үйренін қапты, – дейді Дөнеш. Бұған карағанда, әуелгіде өннің бір нұсқасы болған ғой.

Өнші Дөнештің өнеріміз үшін және бір сіңірген үлкен еңбегі – Шыңжаң қазақтарының халық музыкасын бізге жеткізуі. Жоғалып кетуі де мүмкін көп әндер оның орындауында сақталып қалды. «Хош, алма бел жарым», «Жан сөуле», «Жан ерке», «Қоңыр қаз», «Бөпем», «Баянауыл», «Аяулым», «Иғай-ау», тағы басқа да толып жатқан халық әндері – қазақ музыкасының қорына қосылған үлесті шығармалар. Олардың әрбірі дерлік біздерге әрі таңсық, әрі кіл өңкей өдемі нақысты өндер.

Шыңжаң қазақтарының ақыны Таңжарық Жолдыұлының «Амандасу» атты шерлі өлеңіне арнайы өн шығарып, халыққа танымал етуде де Дөнештің еңбегі үлкен. «Ұмытылып та кетер ме еді, қайтер еді?» – дейтін өннің бірі осы «Амандасу» еді. Дөнеш бұл өнді алғаш рет 1969-жылы республикалық теледидардан орындады.

– Сірә, он үш, он төрт жастардағы кезім болар, – дейді бала күндерін еске алып. – Бір үлкен тойда шеттеу үйде сырнайға қосып өн айтып отырғам.

Біреу келіп мені басқа үйге шақырды. Барсам, ол үйде кіл сыйлы адамдар отырған секілді. Бір ақ сары жүзді келбетті адам мен кірген бойда өз қасына шақырып алып отырғызды. Өн айтып беруімді өтінген соң, бөгелмедім. Өлгі кісі аса ден қойып тындады. Сол арада екі-үш өн айттым. Үй ішіндегілер алғыстарын айтып, баталарын беріп қатты риза болды. Өлгі ақ сары жүзді келбетті кісі де ризалығын білдіре келіп: «Балам, даусың өдемі екен, сырнайdan гөрі домбыраға бап келетін секілді, домбыраға қосылып үйрен», – деді. «Мақұл», – деп мен уәде бердім. Содан бері домбырамен айтып келем. Өлгі ақ сары кісінің Таңжарық ақын екенін сол үйден шыққан соң үлкендерден сұрап білдім. Бір рет көрсем де, Төкеннің түр-түсі дәл бүгінгідей көз алдымда.

Дөнештің әкесі Рақыш ептеп ақындығы бар әнші кісі болған. Әсеттің, халықтың біраз әндерін баласына өзі үйреткен.

Әсеттің әндерін, Таңжарықтың «Амандасуына» шығарған өз әнін Дөнештің әрқашан ерекше ілтипатпен орындауының осындай да сырлары бар.

– Елу тоғызыншы жылдың көктемі мен үшін бақыт көктемі болды, 2 дейді Дөнештің өзі. – Туған топырағыма, өз отаныма осы көктемде оралдым. Елім аялап алақанына сап қарсы алды. Арғы жақта жүргенімде де әнші атанып, қадір-ілтипат көргеніммен, таныстық шеңберім қазақ ауылдары төңірегінен өрі аспайтын еді. Ең мықтағанда үлкен тойдың төрінде отырушы ем, енді өнімді радио, теледидар, күйтабақ арқылы байтақ Қазақстан тыңдайтын болды. Өнерге, өнер адамына деген нағыз саялы алақанды отаныма келін көрдім. Сол үшін шексіз бақыттым.

Әншінің бұл сөздері әншейін өсіре айтыла салған сөздер емес. Әдебиет пен өнеріміздің белгілі қайрат-

керлері Дөнешті алғаш көрген бетте-ақ көтеріп әкетіп, оған шынайы достық көмек көрсетті. Кезінде оның ән айту шеберлігіне Мұхтар Әуезов те үлкен ілтипат білдіріпті. (С.Бақбергенов. «Алтын емелден асқанда» 1961-жыл. 76-бет). Дөнешті оқырман жұртшылыққа таныстырған да, оған бағалы достық ақыл берген де жазушы Сәуірбек Бақбергенов болды. Қазақ ССР халық әртістері Жүсіпбек Елебеков, Ғарифолла Құрманғалиев, композиторлар Нұрғиса Тілендиев, Өмірбек Байділдаев, тағы басқалар оған қамқорлық жасады; жұртшылыққа, ән сүйер қауымға танымал болуына мүмкіндіктер туғызды. 1960-жылы Дөнеш Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Б.Ерзаковичке сегіз ән жазғызды. Ерзаковичтің достық жәрдемімен республикалық радиоға он бір халық әнін жаздырып қайтты. Осының бәрі өнші көңілін қатты толқытты, елдің, жердің қасиетін арттыра түскендей әсер етті. Өнші көмейі ашыла түсті, шабытты жаңа тұғырға көтерілді.

Ерекше ризалық, үлкен мақтаныш иә сағыныш өнер адамына әрқашан бір борыш жүктегендей күйге түсіреді емес пе, Дөнеш енді ән айтумен ғана шектелмей, ән шығаруға да талпынды. Бұл салада оның алғашқы туындысының бірі – ақын Тоқбай Исабековтің өлеңіне шығарылған «Жетісу» өні. Отыздағы жігіт туған еліне, жеріне деген ыстық махаббатын әсем әнімен, жүрек сөзімен баян етеді:

Жетісу, сенде өстім, сенде тудым,
Жасымнан машықтанып өлең құдым.
Сәулетті бейнеңе сай жарар еді-ау,
Теңеуін таба білсем өлең-жырдың.

– Бұл өннің толғағы туған жерге оралмас бұрын басталған. Елді, жерді көріп, адамдармен араласқан соң өрі сағыныш, өрі алғыс сезіміндей ағытылып кетті, – дейді Дөнеш бұл ән туралы.

Әкесі Рақыш, анасы Тәжихан туып өскен

Көктал, Ақарал, Үшарал, Талды, Тышқан сыйақты жерлерді Дөнеш алғаш бір жыл ішінде-ақ түгел аралап шығады, олармен амандасқандай, сағынын жүздескендей болады. Қай жерге барса да мәуелі бақты көреді, жаз айларында бүкіл Жаркент өңірі бақ пен бақшаға айналып кеткендей керінеді. Оның үстіне ол кезде әкесі Рақыш колхоздың бағында күзетші болып істеп жүретін. Осының бәрі жас жігіттің көңілін жаңа өн шығаруға итермелейді. Осыдан кейін де ол Рахметолла Нұрпейісовтің өлеңіне «Соға кет», Мұзафар Әлімбаевтың өлеңіне «Бақытым бол», тағы басқа да біраз жаңа өн шығарады.

Өн айту, өн шығару Дөнеш үшін елге қызмет етудің бір жағы ғана. Ол тікелей ұйымдастыру жұмыстарына араласып, колхозды ауыл мәдениетін көркейтуге белсене атсалысады. Өзі «Үшарал» колхозына мүше болып кіргеннен бастап ондағы өнерлі жастардың басын қосып өз төңірегіне жинайды. Бойындағы бар өнерін де бұйығылықпен халыққа көрсете алмай келген талай жастарды өнер есігіне батыл тартады. Бір жыл ішінде «Үшарал» көркемөнерпаздар коллективі бүкіл ауданға белгілі болады. Соның нәтижесінде Үшарал «сауықшыл» ауыл атанады. «Ат аунаған жерінде түк қалады» демекші, ол колхоздың үлкен-кішісі қазірге дейін сол сауыққойлығын сақтап келеді.

Дөнеш Рақышев кейін «Көктал» совхозына келін көркемөнерпаздар коллективін ұйымдастырды. «Көкталдай» үлкен совхоздың орталығынан ұйымдастырылған көркемөнерпаздар коллективі көп кешікпей талантты өнерпаз жастардың іріктелген ұйымына айналды. Оның құрамында халық аспаптар оркестрі, бишілер тобы, өншілер мен көркемсөз оқушылар, актерлер – қысқасы – сан салалы өнерпаздар болды. Келе-келе бұлар тек концерттік

программамен шектелмей, спектакілдер де қоя бастады. Талап, талант, ұйымдастырушылық қабілет коллективке зор бедел әпереді: олар арнайы комиссияның ұйғарымымен «Көктал» совхозының халық театры атанды. Ол театрдың ұйымдастырушысы, тұңғыш режиссері Дөнеш Рақышев болды.

Дөкең театрда қызмет істей жүріп көптеген жастарға ұстаздық етті, талайларды өнерге баулыды. Оның әндерін сүйіп орындайтын өнерпаз шәкірті де көп, өздері әнші болмаса да әнші ағаның өнер-сүйгіштігін төлім еткен басқа шәкірттері де көп. Бәрінен де оның әнін, ән орындауын ұнататындар көп.

Дөнеш Рақышев – орта тандамай ән салатын өнерпаз. Ол Астанада өткен үлкен концерттерге де, облыс пен аудан сахналарында да, қырман басы мен шопан үйінде де, достарының қуанышты дастарханының үстінде де үнемі шабыттана шырқайды.

– Дөке, кейбір әнші: «Менің даусым тыңдаушылардың өнерді түсіну дәрежесіне қарай ашыла түседі, өнді түсінетін адамдардың ортасында отырсам, жақсы айтам», – деп жатады. Ондай әдет сізде неге жоқ? – деп бірде әдейі сұрағанымыз бар.

Дөкең бөлендей ойланған жоқ, иығын бір көтеріп қойып күле жауап берді.

– Мен ылғи тек өзіме ұнаған, сүйікті әндерімді ғана айтам, сондықтан ол әндерді қашанда болсын қайталап айтудан еш жалықпаймын. Ең көне дос деген әндерімнің өзінен әр қайта орындаған сайын соны бір сыр тапқандай болам. Өнді түсінетін аудитория дегенге соншалық секемдене қарамаймын, әншінің міндеті – кімге де болса өнді тыңдата білу. Менің принцібім – осы. Жақсы өнге ет жүрегі елжіремейтін қазақты әлі күнге өз басым

кезектіре қойғам жоқ.

Дөкеңнің бұл сөзінен өзіне де, жалпы өнер күдіретіне дегенге де сеніммен қарайтындығы сезіледі. Сол сенімділіктен, өз принцибіне беріктіктен болар, ол ешкімге еліктемейді, ешкімді қайталамайды. Өн айту оны шаршатқан орнына ширата түсетін секілді, бір өннен бір өнге ауысқан сайын даусы ашылып, үні ажарлана береді. Ол өн салып отырып демалады, өн салғанынан ләззат алады. Дөкең ешқашанда: «Құдай берген даусым бар ғой, жұрт тындайтындай бірдеме айтармын», – деген жайбарақаттыққа салынбайды. Оның бұлжымас заңы – әрбір өннің ішкі сырын ашу.

– Менің репертуарымда біраз өн бар, – дейді Дөкең, – оларды айтқанда мен неғұрлым сөздерін анық естіруге тырысам, өйткені ондағы басты ой өлеңде айтылады да, өн тек сол ойды нықтай түсу үшін сүйемелдік қызмет атқарады. Мәселен, Қасым Аманжоловтың «Өзім туралы» дейтін өлеңіне жазған әнім, «Өсет», «Ақырғы сөз», «Аңшының өні», «Амандасу» – осындай әндер. Бұл әндерде белгілі дәрежеде аздаған термелік қасиеттер де бар, басқалардай емес, ондай әндерді ұзағырақ айтуға болады. Ал енді көп өннің негізгі ойы әуенде жатады да, өлең оған сүйемелдік қызмет жасайды. Өн айтқанда, мен осы өннің екі жігін еске сақтап айтамын. Көне композиторлардың көбі әуел баста не енді өлең үшін, не өлеңді өн үшін шығарған деп ойлаймын.

Өншінің мұндай өзіндік пікірлері кісіге көдімгідей ой салады. Ой төркінінде шындық жатқаны аңғарылады.

Дөнештің құлақ құрышын қандыратын біраз өні – қырғызша әндер. Ол әндердің денін Қытай жерінде, қырғыз айылдарымен аралас жүргенінде үйреніпті. «Ой, бұлбұл», «Ақ маңдай келін» секілді әндерді үзілдіре салғанда, ол қырғыз өншілерінен

кем түспейді.

Өсу, іздену, үнемі биіктен биікке ұмтылу өнерпаз үшін басты кредо ғой. Ал ол ізденістер мен ұмтылыстар жемісті болса, талант жұлдызының жанғаны емес пе. Дөнеш – дәл сондай өнші. Ол – қазір Талдықорған облыстық филармониясында ансамблде жетекшілік қызмет істейді, еңбекші бұқараның ең сүйікті өнерпаздарының бірі.

– Мен үшін үйренетін нәрселер өлі көп, – дейді Дөнеш. – Біржан, Ақан, Балуан Шолақ сынды саңлақ өншілердің шығармашылығы маған таңсық, сондықтан шығармашылығымды солардың өңдерімен толықтырудамын.

Бұл мақсатын да Дөкең өз дәрежесінде орындап жүр. Біржанның «Адасқағын», Ақанның «Мақпалын», Балуан Шолақтың «Ғалиясын», Естайдың «Жай қоңырын» ол қазір нәшіне келтіріп, үлкен шеберлікпен орындайды. Сондай-ақ соңғы жылдарда оның репертуарындағы қазақ композиторларының әндері де молая түсіп келеді. Мәселен, ол Нұрғиса Тілендиевтің елу жылдық мерекесіне тек соның ғана шығармаларынан құрылған арнайы концерттік программа әзірледі. Ол программа халықтан жоғары баға алды, өнші шығармашылығының жемісті жаңалығы болды.

Өнші де спортшылар секілді әрдайым сергек жүруі керек. Жаңа әндер үйреніп, жаңа ырғақтар тауып үнемі жаттықпаса, халық қошеметіне бөлене алмайды. Өз замандастарымыздың рухын жырлай алмасақ, халық өншісі деген атты қалай ақтаймыз, – дейді ол.

Елудің өріне көтерілген жезтаңдай өнші өнеріміздің үлкен қазынасына өзі сақтаған байлықты күнттап қосып келеді.

«Жұлдыз» №7, 1976-жыл (Бұл мақала Қуаныш Сұлтановпен бірлесіп жазылған).

КҮЛӘШТІҢ СОҢҒЫ КӨКТЕМІ

Репетициадан келіп, енді екеуі асүйде асықпай түскі шайларын ішіп отырған. Телефон зың ете қалды. «Бұл кім болды екен? Қайсымызға екен?» – деген сұраулы кескінмен бір-біріне иек қағып, тамақ үсті тұрып жатуға құлықтары да болмай, дәліз жақта без-без еткен телефонға олар бір түрлі кейістікпен, осқырына қарасты.

– Өй, Құрманбек шығар? – деді Қанабек кенет орнынан ұшып тұрып. – «Үйлеріңнен ішетін, жейтін тәуір нәрселер табылса, барып көмектесейін», – деп түр еді мана.

– Ойбай-ау, онда шақырсаңшы! – Қара телефон арқылы Құрманбек бәрін көріп тұрғандай, Күләш қолын бұлғап, босағаға қарай Қанабектің соңынан ұмтылды.

– Ө-ә, иә, сәлеметсіз. – Бірақ Қанабектің бірден байсалды сөйлей бастағанынан-ақ басқа екенін білді. Кіржің етіп, қайта бұрыла бергенінде, Қанабек ым қақты. – Бар. Көзір. – Сөйтті де түк түсінбедім деген кейіппен иығын қомдап, телефонды Күләшқа үнсіз ұстата салды.

Күләш та қысқа сөйлесті. Әуелде танымағандай ыңғай білдірді де, артынан: «Мақұл. Жарайды», – деп оп-оңай келісе кетті. Содан үн-түнсіз орнына келіп, қайтадан шайын құйа бастады.

– Сірә, біз білуге болмайтын құпия ғой? – деді Қанабек қағытып. Өзілге жыққанмен, өңі қуқыл, үні де орнықсыздау.

Күләш жымыып, басын шайқады. Өлденені есіне түсіргендей қабағын көтеріп, орындықтың арқалығына керіле шалқайды. Келекеткенін ашық сездіріп, ақырын ғана сыңқ-сыңқ күлді. Қайта түзеліп отырып, қызарып кеткен екі бетін алақанымен басып, қыстыға мырсылдады.

– Ой, Қана, қартайған сайын қызғаншақ боп барасың.

– Е, әйелің өлдекімге: «Мақұл, жарайды», – деп көзіңше уәде беріп жатса, қызғанбай көйтесің? Ол кім өзі? – томсырайып, Қанабек көдімгідей қабақ шытты.

– Кім екені маған да құпия. – Дөңгелек жүзі нұрланып, аппақ тістерін көрсете езу тартып, Күләш мейірленіп қарады. – Қызғансаң, өлі жақсы көреді екенсің ғой онда.

– Е, немене, жек көреді деп естіп пе ең?

– Сен жайында мен не естімейді дейсің, Қана. «Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын» дегенді Абай атаң жайдан-жай айта салған жоқ шығар.

– Сен мені өйтіп сөзімнен жаңылдырма, әлгі сөйлескеніңнің кім екенін айтқың жоқ қой, тегі.

– Сен білмесең, мен білмеймін оны, мәдениет министірлігінде Берекенов деген істеуші ме еді? «Бірінші орынбасарға бүгін кіріп шықсаңыз, дұрыс болар еді, бір шаруа болып тұрғаны», – деді ғой.

– Онда, көмекшісі де. Онкүндікке байланысты бір нәрсе шығар. – Күліп, Қанабек орнынан тұрып аузы-басын сүртті. – Қайдан білейін, «мақұл, жарайды» деп ығына жығыла кеткенге, жүрегім тас төбеме шықты.

Дастарқанды жиысымен екеуі асығыс киіне бастады.

– Пәлтөмен қорбаңдағанша, плашымды кие салсам көйтеді? – Күләш қолын жеңіне сұғып жатып қайта тартып алды. Жағалы пәлтөні жайа ұстаған қалпы Қанабек күштеп өкеп Күләштің арқасына жапты.

– Март болғанмен, шарт бола қойған жоқ, сұлуыңнан жылуың дұрыс шығар. – Соны айтысымен ілгіштегі пәлтөсіне өзі де апыл-ғұпыл ұмтылды.

– Оу, Қана, сен, тегі, менен де асығыссың ғой, – деді Күләш танданып. – Бүгінгі жұмысың бітпеп пе еді?

Қанабек сасқанынан состиып тұрып қалды. Осыншалық асығатындай еш жұмысы жоқ екен-ау, шынында да. Бір сөт: «Әй, осы бар жұмысымды ұмытып қап қара басып тұрған жоқпын ба?» – деп те күдіктенді. Жо-жоқ, жұмысы біткентін. Бір қызықтың болары болды, енді не де болса Күләштің көңілінде күдік қалдырмауы керектігін түсіне қойды.

– Жарайды, өзің-ақ бара берші, – деді өкпелеген сыңай байқатып. – Қызғанып қарауылдап жүрдің деген бөлеңе қалармын тағы. – Өлі бір жеңін киіп үлгірмеген пәлтөсін қайта шешін ілгішке қыстырды да, дереу теріс айналып кетті.

– Қана, саған не болған бүгін? – Күләш ұмтылып кеп білегінен тартты. – Жүр енді, барсаң.

– Өзің барып кел. Мен үйде күтейін. Егер бір сағаттан артық кешіксең, онда мен жай өз бетімше таза ауада қыдырып қайтам.

– Өкпеледің ғой? Оллаһи, Қана, сен менімен бірге барғалы жатыр деген ойыма келмепті, ренжімеші! Ондайың жоқ еді қайдан білейін.

– Әй, айтпақшы, есіме жақсы түсірдің, мен саған ренжігем. Ренжігенде былай, Күлеке, сіз Халық әртісі – халықтың әртісі болғанмен, Қанабектің қатыны екеніңізді ешқашан естен шығармауға тиіссіз. – Қабағы түйіліп, көйтерін білмей, Күләш қипыжықтап қалды. Көзінің құйрығындағы жіңішке өжім бүктетіліп барып қайта серпілді.

– Тағы тың өсек естін пе ең?

– Өсек деген – осы күнгі фольклор, оның да өмірде өз рөлі бар. Мен өзірге өсектің емес, өзімнің күйеулік рөлімді есіңе салайын деп тұрмын. Меніңше, әйел шіркіннің ылғи болмаса да анда-санда күйеуінің

сөзіне құлақ асып қойғаны дұрыс. Әйелдің әйел екенін ұмытпай жүруі де жауапкершілік.

– Сенің сөзіңді жерге тастаған жерім жоқ шығар, Қана?!

– Ендеше, бұл сөзімді де жерге тастама. Байқашы, сенде соңғы кезде «болдым, толдым» тәрізді тоқтық пайда бола бастаған жоқ па? Құрманбек ұсынған жаңа рөлді неге жақтырмадың? «Халық өртісі» қарапайым рөлде ойнаудан қорлана ма?

– «Халық өртісі» Қанабекке қатын болудан да, қарапайым рөлде ойнаудан да ешқашан қорланбайды. Қүрекеннің ойна дегені жақсы рөл, жаңа рөл, бірақ амал не, жап-жас қыз. Қанабектің қырық беске келген әйелі он сегіздегі қыз болып қашанғы ойнайды, елден ұят емес пе? Тياتр бір менімен де, сенімен де тياتр болмайды. Жастар ойнасын, солар үйренсін дедім. Өкпем де, өзге ештеңем де жоқ.

– Құрманбек екеуіңнің араңа ала күшік жүгіріп кетті ме деп...

– Жо-о. – Күләш еш күмән болмау керектігін білдіріп, көзін жұмып, ернін қымқыра тістеп, басын шайқады. – Мен әйелдік жасасам да, Қүрекем ала күшікке әл беруші ме еді!? Қойшы, кешігіп калатын болдым, кеткелі тұрғанда қай – қайдағыны айтқаның не кісінің көңілін алаң қып?

Күләш шығып кеткесін де Қанабек өрі-сөрі халде дәлізде біраз бөгелді. Не істерін білмеді. Бір жұмысы бар, бірақ соны ұмытып қап тұрған сыйақты. Ондай ештеме есіне түсе қоймаған соң, сенделген күйі теңселе басып залға кірді.

Пианиноның қасына барып, ойсыз-ақ, мақсатсыз-ақ қақпағын ашты. Күйсандықтың тізқатар тілдерінің бірде-бірін басып көрместен, сол ойсыз, мақсатсыз қалпы қақпақты қайта жапты. Әйтеуір, әлденеге елегізетін секілді, неге екенін өзі де білмейді. Пианиноның бір жақ шекесінде тұрған

қымбат әтірдің қорабын қолына ала беріп қарсы жақ тұсына көзі түсіп кетіп еді, өлдебір оқыс тоң ұрып өткендей бойы дір ете қалды. Әуелгі сәтті пианиноның үстінен сурет емес, Жамбылдың өз қарап тұрғандай әсер етті. Жамбыл мен Күләштің бірге түскен қатырқа қағазға шапталған суреті бұл арада бұрыннан тұратын. Күләштің иығына қолы артып, Жәкең тұңғық терең ойда отыр. Ернін сәл қымқырып, алдағы уақытқа оймен үңіледі. Бет мүлде әжімсіз. Қарттығы, ұзақ жасағандығы өңінін тайғанынан емес, ойлылығынан, ақыл-парасаттын беттегі табынан танылады. Дөңгелек түлкі бөрігінін қылшығы мұқият таралған ұлпа сақалына өдемі үйлескен. Фотосуретте сақал мен бөрік бір түсті: ақ шулан – әзілкеш, ақ көңіл қарттың жарқын мінезінен елес бергендей екеуі де үлпек. Риза, бақытты Күләш атасының жүзіне сүйсіне күліп, бір түрлі қызығып қарайды. Оны шексіз сыйлайтыны, оған деген көңілінің кіршіксіздігі еміне, еркелей қараған бет пішінен ап-айқын білініп тұр. Күләштің сол көңілі әлі сол. «Әулие Жәкем» деп, Жамбыл атасын жебеушісі санайды. Оны сыйлайды, оған сыйынады.

Күләштің өзі түгіл, оның әкесі Жасынмен де Жәкең жарықтық жақсы араласқан. Жүзге келгенше шабысынан жаңылмай, жүйріктің жүйрігі екенін танытты-ақ. Өзі өлсе де аты өлмейтін адам екендігіне көзі жетін барып көзін жұмды, одан артық адам баласында бақыт бола ма?!

Күләш та бақытты ғой. Тарихи кезеңнің тарихи адамы болғандықтан, оның да аты өлмейді. Бір Күләш емес, жаңа заманның өнерін бастаған Құрманбек те, Шара да, өзі де – бөрі де бақытты. Бастаушы болғандықтан, бақытты кезде туғандықтан бақытты.

Көңілі шалқып Қанабектің ән айтқысы келді.
Пианиноның қақпағын қайта ашып, қатар-қатар
тілдеріп қағып-қағып жіберді де, шырқап қойа
берді.

Жайықтың ақ маралы ар ма, Жібек,
Алты айда өрең жеттім жадап-жүдеп.
Деуші еді күн тимеген, жел сүймеген,
Қасыңда өлде біреу бар ма, Жібек?

Өуеннің ырғағына бойы балқып, бір сөт көзін
жұма қойып еді, Жібек-Күләштің жауап ариасы
құлағына құйыла кетті:

«Тағы емен, марал емен тау жайлаған...» Ап-
айқын өз даусы. Елти тыңдап отырып кенет көзін
ашып қалып еді, үйдің ішіндегі үнсіздіктен үрейі
ұшты. Сонда жаңағы дауыс Күләштікі болмағаны
ма? Пианиноның қақпағын ақырып жауып, жан-
жағына үрке қарады. Енді бұл үйде жалғыз екен-
дігінен де жүрексінді. Сол заман есіктің қоңырауы
шырылдады. Қуанғанынан есікке қарай ентелей
ұмтылды. Күләш емес, кіші қызы екен.

Ары-бері теңселіп, өзінің жаңағы күйін өзі
түсіне алмай біраз жүрді де, қызына: «Мені мамаң
келгенше ойатпа», – деп, жатын бөлмеге кіріп кетті.
Сол ұйықтағаннан қас қарайғанша ұйықтапты.
Әлдебір тықырдан ойанып кетсе, кірген Күләш
екен.

– Күндіз ұйқыңды қандырып ап, түнде не бітіре-
сің? – деді күліп.

– Түнге де бір жұмыс табылар. Қашан келдің?

– Үш сағат бұрын, – деді сағатына қарап.

– Неге шақырыпты, жай ма?

– Түрегел, жуын, киін, сонан соң айтам.

– Оған да көнейік. Көңілің көтеріңкі, міністір-
ліктен мақтау естіп қайтқансың-ау, шамасы? Менің
мұрным бірдеме білсе, қазан жақтан жас еттің иісі

шығады, сен әуелде қонақ шақырып қойғаннан қалайсың?

– Немене, қонақсыз-ақ өзіміз отырып ет жесек, күнә бола ма?

– Тамаша болады. Қой, онда, тұрайын.

– Қарашы, менің жаңалығымды білуге құлқың жоқ, етке келгенде әншейін емпеңдей жөнелдің.

– Сонадайдан сөзбен сұққыламай, өзің бері қасыма келші, құлқың жоқтың қандай болатынын көрсетейін саған.

– Ерікпе. Етім пісті, нан илегелі жатырмын, тұр тез.

Күләш қайырылмай бөлмеден шығып кетті.

«Жайтаң қағып қапсың, өй, неғылса да бір жақсы хабарың бар-ау», – деп болжады Қанабек.

Жуынып, киініп, ол асүйге кіргенде, Күләш етке нан салып жатқан. Бұған бұрылып қарап, аппақ тістерін көрсетіп ақсиа күлді. Қуанышын зорға тежеп, айтқысы кеп өзінің де әрең шыдап жүргені жүзінен көрініп тұр.

– Тұрдық, жуындық, киіндік. Бұйрығыңыз бұл-жытпай орындалды. Енді діңкелетпей жаңалығыңызды айтсаңыз!

– Қана, мен көзір бақыттан жарыла жаздап тұрмын. Өділеттің ақыр түбі жеңіп шығатындығына бұрын-соңды дәл бүгінгідей сенін, дәл бүгінгідей қуанбаған шығармын.

– Ойбай-ау, Күлә, кісіні күйдірмей, бәрін былай ретімен айтсаңшы!

– Енді күйттай шыда, көзір етімді түсірейін.

– Түсіріп жатып айта бер, мен тыңдай берейін.

– Жоқ жарты минут бара тұршы. Сонан соң.

– Барғанда қайда барам, бөрібір тамағыңды осында бересің.

– Бүгін залда ішеміз. Әулие Жәкем талай отырған жерге отырайықшы. О кісінің әулиелігіне бүгін

тағы көзім жетті. Бөтелке жағын біліңкірейсің ғой, саян да соларыңды реттей бер.

– Бүгін бұйрығың көбейіп кетті-ау өзі.

Ет түсіріліп, қызы үшеуі залға кеп отырған соң:

– Қана, әуелі еттің нанынан ауыз тиейік, кония-
гиянен кішкене құйып қой, не үшін ішетінімізді
соған соң айтайын, – деді Күләш.

– Құп болады. – Туралған еттен асап-асап
жіберіп, Қанабек шайнаңдай отырып басын изеді. –
Ал құлағым сенде.

– Онда, мен әуелі сенен шүйінші сұраймын:
Сәкен ағалар ақталыпты. Шүйінші!

– Апырмай, рас па екен, сондай сыбыс көптен
бар еді, кім айтты?

– Міністірдің өз аузынан естідім. Кәзір бөрінің
кітөптерін қайта шығарғалы жатыр екен.

– Мынауың, Күлә, көдімгі қазақ айтатын нағыз
жүрек жарды қуаныш! Шүйіншіңе қалағаныңды
ал. Сәкенсіз, Бейімбет пен Ілияссыз бөріміз де өз
ағасын аға деуден қорынған балаша іштей жетім-
сіреп, жартыкеш халде жүруші өк, ай, ақыры
құтылған екеміз одан!

– Сол үшін ішейік, Қана. Сәкен ағалардың
қатарға қайта қосылғандығы үшін! Дәл осы үйдө
отырғанда, әулие Жәкемнің айтқаны есінде ме?
«Жақсының жауы көп, жамандасын-ақ, өй, бірақ
сол балалар жазықсыз еді. Ақыр түбі ақталады ғой,
дәл кәзір, өттең, арашалайтын дәрмен жоқ, амал
не, ақырын күтейік», – демеп пе еді? Айтқаны
келді. Ал алып қойайық.

Екеуі біраз үнсіз тамақ жеді. Қанабек рөмкелерге
тағы құйды. Оның енді не күтіп отырғанын білсе де,
Күләш өзі жайындағы әңгімені әдейі кешеуілдетті,
өлі де Сәкендер туралы айта түскісі келді. Көп жыл
бойы бүркеулі жатқан сырларын бүгін ақтармаса,
жарылып кетердей күйде. Әңгіме қызықтырмады

ма, қызы елеусіз ғана дастарқан басынан тұрып кетті.

– Қана, сен жаңа «жетімсіреуші ек» дедің ғой, ал мен Сөкен ағаларды маңдайына сыйдыра алмаған халыққа іштей өкпелі едім. Қызғаншақ, іші тар, ірі мінез көрсете білмейтін, иығымен демейтін кісісін иығынан басып қойатын жұмбақ мінезді жұртпыз-ау деп жүретінмін. Сірә, содан айыға бастаған сыйақтымыз. Отыз бірінші жылғы Сөкен ағаны талқылау есінде шығар. Байандамашы да, басқалар да жабыла жамандап жатқанда, жастар Сөкен ағаны қалай қорғады! Тіпті ҚазАПП-тың бастығын сөйлетпей, оған сөз бергізбей қойды ғой.

– Сол ҚазАПП-ың Сөкеннің өзі құрған ҚазАПП болатын.

– Сондағы Сөкен ағаны талап жегілері келген «ел ағаларының» түрін көз алдыма елестетсем, өне бойым өлі түршігеді. Жағасына жармаспай-ақ, «Сөкеннің орны – өне, біздің орнымыз – міне» – деп, өз жөнін, өз бағасын өзі біліп, бір-бірімен тату жүрсе көйтетін еді солар? Бірінің бірі беделін түсіру үшін ғана дүниеге келгендей бет тырнасты. Бір баласы бір баласын құдалаған жұрттан не береке, не қайыр? Іштей түңілуші ем. Бүгін, Сөкен ағалардың ақталғанын естігенде, кетігім бүтінделгендей, елдің елдігіне риза боп, қатты қуандым.

– Сол қуанышын байанды болсын, Күлә. Мынаны алып қойайық. – Кониағін ішін сап, бетіне тесіле қараған күйі Қанабек үн-түнсіз отырды да қойды. Ол қарастың мәнін Күләш та түсінді.

– Мен шет елге баратын болдым, Қана. «Құрмангазы» оркестірімен бірге.

Құрмангазы атындағы ұлт аспаптары оркестірінің қай елге барғалы жатқанынан Қанабек хабардартын.

– О, құтты болсын, Күлә! – деді рәмкесіне тағы да

кониак құйып жатып. – Мұныңды мана айтпадың ба, тәйір-ай! Қой, елден естісе ұят шығар, мен телефонмен Құрманбектерді шақырайын, бүгінгідей қуанышқа олар ортақ болмаса, енді кім ортақ болады? – Телефонға кетіп бара жатып, пианиноның үстіндегі Жамбыл мен Күләштің суретіне көзі тағы түсті.

– Күлә, сенің пірің Жамбыл екені рас, мойындадым. Мана сен жоқта өз-өзімнен мына суретке көзім түсті. Құды сенің қуанышты хабар әкелетініңнен алдын ала нышан берген сыйақты.

Соны айтып, бұрыла қарағанында, жүрегін басқан күйі көзін жұмып Күләштің шалқалап отырып қалғанын көрді. Қинала ыңырсығанын да естіді. Жүгіріп кеп жалма-жан құшақтай алды.

– Күлә, не болды?

– Жатқызшы! Жүрегім!

Қанабек дереу бір қолын мойнынан, бір қолын қылтасынан алып көтерді де, Күләшті диванға әкеп жатқызды. Қызын шақырып басына жастық әкелтті, омырау түймесін ағытып, алақанымен жүрегін ұқалады.

– Құдай-ау, қуанышты да көтере алмайтын қандай қатынсың? Дәрігер шақырайын.

Күләш көзін ашпаған қалпы басын шайқады. Сипалап тауып, қолын Қанабектің иығына салды.

– Шынында, қуана да білмейтін қазақ екеміз ғой, Қана. Өзім бастап, өзім шырқын бұзғанымды қарашы.

Ол ақыры дәрігер шақыртпады. Қой дегенге көнбей, репетициясына барып, ертесі-ақ іске араласып кетті.

Келесі аптада Құрманбекті қонаққа шақырды. Араларында үлкен басшылар да, белгілі мәдениет қайраткерлері де бар. Күләш ол күні айрықша дайындалды. Үстіне қара атлас көйлегін киіп, мой-

нына ақық, маржаны аралас алты қатар моншақ, құлағына қоза сырға тақты. Шашын маңдайынан қақ жарып екі орім етті де, оны орап әкеп төбесіне тақиаша дөңгелентіп қойды. Омырауына депутаттық значогы мен лауреаттығының екі белгісін де қатарлай қадады. Қырық беске келген әйелге сол лайық деп, салмақты, салиқалы көрінгісі келді. Ал шындығында, қырық беске келсе де, Күләштің ажары әлі айрықша, бет-жүзінен жасын өйгілейтіндей оқшау әжім байқалмайды. Сүттің бетінде тұрған жұқа қаймақтай ғана көзінің астында кілдірек сызықтар бар, оның өзі үңіліп қараған адамға да әрең көрінеді.

«Халқымыздың маңдайына біткен бағы, Жамбыл атасының ең жақсы көрген қызы», – деп, Құрманбек дастарқан басындағы бірінші сөзді Күләшқа берді.

– Мен Құрекенді қазақ өнерінің алмас қылышы санаймын, – деді Күләш. – Күн түссе, жарқ ете қалады, көлеңке түссе, мұз боп сұстана қойады. Қанша рет сахнаға бірге шығып жүрсем де, Бекежан болып қасыма жетіп келгенде, жүрегімнің дір ете қалмаған күні жоқ. – Сөзінің айағында жалпы қазақ өнерінің мерейі үшін ішуді ұсынды.

Содан сөзге сөз жалғасты. Келе-келе қонақтар Күләштөн өн қолқалады. Оған «Гәккүді», «Майраны», «Толқыманы» айтқызған соң, басқаларға да ауыз салды. Ақыры Қанабек «Қос Қарағанды», Құрманбек «Көк жендетті» айтты.

Өзілден әзіл, сөзден сөз өршіп отырған бір кез жіптік көз, томпақ бет қара кісі Қанабекке құйтырқылау өзіл тастады.

– Қалайда, Қанабек, бағың бар жігітсің, – деді мақтағансып. – Біздің қарындас сенің қолыңа бақ құсы боп қонды ғой. Соның арқасында сен өз шамаңмен өлсең шыға алмайтын биіктерге де көтеріліп кеттің.

– Ой, ағасы-ай, – деді Қанабек күліп, – сіз де, біз де, әйтеуір, бір-бір биікке өрлеп келеміз ғой. Өз биігінен асып, басқа біреудің биігін бермей жүрген адамның басы айналады деуші еді, басыңыз айналып отырған жоқ па өзі?

Томпақ бетінің ұшы біраз қошқыл тартып, жіптік көз кісі мысқылдай жымиды.

– Біздің бас – биік пен аласаға бірдей үйренген бас, анау-мынауға айнала қоймайды, қорықпа. Өткенде сен қойған «Алтыншашты» көрдім, – деді, сірә, кеңседегі әдеті болу керек, дастарқанның үстін сүк саусағымен шертіп. – Қазаннан татарлардың өз ойынын да көргем. Олардікі, енді, «серьезный» нәрсе, ал сөнікі ертегі ме, бірдеме. Әншейін Күләш ойнаған соң ғана.

Қанабек оған деген ашуын тістөніп басты да, тағы күліп құтылмақ болды. Бірақ бүгінгі кеште бірінші рет қабақ шытқан Күләш сол сөт орнынан ұшып түрегелді.

– Аға, сіз Қанабекке мені қимай отырсыз ба, жоқ халықтың сыйын қимай отырсыз ба? Оның қолынан жалғыз сол «Алтыншаш» қана шыққандай, «Алтыншаш» жаман қойылса, Қанабек те жаман болатындай, сонша таусылғаныңыз не? Білгіңіз келсе, мен айтайын, Жигановтың өзі келіп, көріп, мақтап, біздің театрдан да тәуір қойдыңдар деп риза болып кеткен. Біреу мақтағанды біреуіміз даттап, ағысқа қарсы жүргенімізді қашан қойар екеміз, осы? Жаңағы сөзді де қара қылды қақ жарған әділдігім деп айтып отырсыз ба? Оның аты, меніңше, қатын өсек.

– Күләш! – Қолын жайып, қабағын түйіп, Құрманбек үстелді айнала жүрді. – «Ер арманы Жібек, Тұғырында түлеп, Түлеуменен жүдеп, Отырмысың, тотым?» – Бекежан боп кеп Күләшті ту сыртынан құшақтай алды. – Ағаның өзілін ауыр алмас болар,

Жібек. Сен Қанабекке аратүспе, сөзден, өсектен ол өлмейді, өзің сақтан. Сен – өйелсің, сынып кетесің, ол – еркек, ыңыранады да жүре береді.

– Күреке-ау, ер-азаматын сыйлаған ел емес пе едік? – Жыламсырап, Күләш сылқ отыра кетті. – Менің көзімше Қанабектің сағын сындырғанда, бұ кісіге не түседі? Қанабек менің арқамда ғана мақталып жүрсе, онда менің кім болғаным? Ол да, мен де көзбояушы екеміз де өншейін.

– Жарайды, Күләтай. Бір жолғы ашуынды маған бер енді!

– Мақұл, бердім, Күреке. Артық кетсем, кешіріңіздер. Бірақ ашу басар болсын, балаң өртіс күнімде Сәкен ағаның бір өлеңін тақпақ қып сахнада айтушы ем, содан есімде қалғанын сіздерге оқып берейінші.

Біздерде аз халыққа аға болған ер –
Шын көңілмен өз жұртының қамын жер.
От басында ынтымақсыз өздері,
Солар аға, солар басшы дегендер...

Жіптік көз кісі бедірейіп, бұрынғыдан да күреңітіңкіреп, бірақ үнсіз қалпы отыра берді. Қол соғып Күләшқа құрмет жасарларын да, жоқ жіптік көздің көңілін ауларын да білмей қалған жұрт қатты ыңғайсызданды. Қалың қастары түйіліп – жазылып, екі беті сазарып, шарт сынуға Қанабек шақ отыр. Намысшыл, тентек мінезінің ырқында кетсе, оның арты үлкен ойран болатынын түсінді. Оның үстіне үй иесі Құрманбектен ұят. Ашу басатын амал іздеді. «Кешірі!»-деген сөздің жіптік көздің аузынан өлее шықпайтыны белгілі. Енді не істеуі керек? Егжей-тегжейлі ойлап жатпастан, астындағы орындықты сарт жұлып ап қолына көтерді де, дастарқаннан сөл шегіне беріп шырқап қойа берді.

– Қарт Қожақ, жау-жарағың сайлап алдың...

...Күләш сол түні тағы жүрегін ұқалатып, ұйықтай алмай шықты. «Ашуланғандікі ғой», – деп, тағы дәрігер шақыртпады.

Биылғы екінші май күні Күләш қырық беске толатын. Оған да деп, шетелге шыққанда киерге арнап, жаңа көйлектер тіктіріп, репертуарын жандартып әлектеніп жатты. Сол арада ойламаған жерде Күләштің үстінен алты адам қол қойған арыз түсті. Міністірдің орынбасары өзін шақырып алып арызбен арнайы таныстырды.

Құлап қала жаздап, көзіне жас тұнып, мұңын кімге шағарын білмей қыстығып, Күләш ілбіп үйге әрең жетті. Шешінбестен келе диванға етпетінен түсті. Оның өкіре жылағанын естіп, басқа бөлмеде жүрген Қанабек жанына жүгіріп келді.

– Күлә, не болды? Біреу бірдеме деді ме? – Иығынан тартып тұрғызбақ болып еді, Күләш бұрынғыдан бетер өкіріп кетті. – Сонша не боп қалды, түсіндірсеңші!

– Шет елге мені жібермейтін болды. – Өксігін баса алмай ықылықтап, соның өзін зорға айтты.

Кеудесіне біз қадалғандай болса да, Қанабек сыр бермеді.

– Е, жарайды. Бұл жолы бармасаң, келесіде барарсың, оның несіне жылайсың?

– Енді ешқашанда бармаймын, Қана. Бүгіннен бастап бұрынғы Күләш жоқ, бітті.

– Қойшы, сол бару, бармауда не тұр?

– Уһ, жүрегімді ұқалашы, жұбатшы, Қана!

– Түгіңе түсініп тұрғам жоқ, көйтіп жұбатам. Бармасын деп біреу айтып па, жоқ жоспар өзгеріп пе?

– Алты адам арыз жазыпты. «Күләш күн көрсетпейтін болды, – депті, – басты рөлдердің бәрін бір өзі ойнайды. Ойына келгенін істейді, соның сөзі

сөз, соның дегені деген. Менменсіп кетті, ішеді, Қанабектің көзіне шөп салады», – дей ме, тағы-тағылар толып жатыр.

– Сол арызға бола бармай ма екенсің?

– Иә.

– І-ім, солай де. Өлгі жіптік көз ағаң араласқан болды ғой онда. Арызды қазақта өділдік іздегендерден гөрі қызғанған, көре алмаған, қастық ойлаған адамдар көбірек жазады. Оны өйтіп сылтаурата берсек, көп ұзамай қаймақсыз сүттей тағы қалармыз. Сөкендерсіз сөйткенбіз.

– Арыздан басқа өдіс қалмағандай, бұл не сұмдық, Қана?

Арызға сенеді, маған сенбейді? Халықтың Айманы болдым, Еңлігі болдым, Жібегі мен Сарасы болдым. «Бұлбұлымыз», – деді. Мен айт дегем жоқ, елдің өзі айтты. Енді кеп соның бәрі қалайша өтірікке шығады? Оның бәрі өтірік болса, енді сонда не шын? Бәрін де өстіп оп-оңай сызып тастай салуға бола ма? Өз көзіңнің тірісінде-ақ ұмыт қалатын, ертеңге ең құрымаса дақпырты жетпейтін өнердің керегі қанша онда?

Тістеніп, жаты қарысып қалғандай, Қанабек тіл қатпады. Қалға ұқсас қап-қара екі тамшы танауының тұсына дейін сырғып кеп, тесірейе тоқтапты. Іші өлем-жөлем. Атақты Күләшті іштей, іші қан жылап айады. Оны жұбататындай сөз дәл кәзір қазақта жоқ сыйақтанды.

– Қана, енді көйтем? Не істейін, айтшы! Орталық Комитетке барсам, көйтеді?

– Бармай-ақ қой, Күлә. Өздері де естір, кеш те болса ақ-қараңды ажыратар. Бірақ халықты кінәлама. Халық үшін сен әлі сол Күләшсің. Мен білетін қазақтың сырын өзің де білесің. Ескі дерт, ежелгі өдет, көйтесің. «Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын»

деп Абай атаң да қақсаудай-ақ қақсап кеткен. Бұдан ақыл қонған, өнер қонған қазақ аман өтпейді.

Ал мен бармай қалдым, сонда әлгі алтауынын не айызы қанады? Менің талантым соларға барып қона ма?

– Жер бетіндегі мақтау сөздердің бәрін бір жерге жиса, бар-жоғы үш қап қана болады деп ойлайды олар. Сол үш қапты өзгелер үлестіріп әкетсе, өзімізге ештеңе қалмайды деп, қызғыштай қорғайды. Шет елге шықсаң, мақталатын едің, енді олар тыныш ұйықтайды, қаптағы мақтауды азайтпайтын болдың.

– Түу, қалжындамайтын кезде қалжындайды екенсің.

Жоқ, қалжыңым емес, шыным. Сахнада сыналғаның ол – әншейін, сенің анық сыналатын кезің енді келді. Еңсең түсіп, осыдан босадың бар ғой, сенің нағыз әртіс екенің өтірік. «Қараң қалғыр, оттағандар оттай берсін, халқым аман болса, мен де аманмын!» – де даты, Қанабектің қолтығынан ұстап кеуденді көтеріп жүр. Арызқойлардың кеудесін тек сөйткенде ғана басасың.

Күләш ол күні жайлы ұйықтады. Есесіне Қанабек елегізіп шықты. «Жүрегі тағы ауырып қала ма, кәйтеді?» – деп, қайта – қайта бетіне үңіліп, қайта-қайта тынысын тыңдап, ұйқысы әлденеше бөлінді.

... Келесі жылы Мәскеуде өтетін Қазақстан өнері мен әдебиетінің онкүндігіне дайындық жазға салым қызу жүре бастады. Құрманбек аяқ асты ауырып қалды да, барлық режиссерлық жұмыстарды Қанабектің атқаруына тұра келді, оның кәбі Мәскеуге бармай бітпейтін. Майдың аяқ кезінде асығыс астанаға ұшты да, қонақүйге орналаса сап Күләшпен хабарласты. Керек бола қалса деп, телефон нөмірін берді. Білгендей істеген екен, ертесі Күләш өзі хабарласты.

– Татарстанның онкүндігі өтіп жатыр екен, «Алтыншашты» көрейін, бір сылтаумен мені қасына шақыртып алшы! – деді өтініп.

Оның сөті ертесі ойда жоқта түсе кетті. Кімге телефон соқсам, кісімсімей, артық-ауыз сөзсіз-ақ тындыра қойар екен дегенді ойлап, Мәскеудегі Қазақстанның тұрақты өкілдігіне қарай жайау келе жатқан. Үлкен бір мекеменің алдынан өтіп бара жатқанында, кенет ту сыртынан:

– Қанеке, қайда тарттыңыз? – деген әлдебір таныс дауысты естіп, кілт бұрыла тоқтады.

Сұр кәстөм киген ұзын бойлы, кең иықты, келбетті жігіт ағасы – Республика Совминінің төрағасы еңселі қақпадан күле шығып келеді екен. «Күләштің жағдайын Қонаевқа айтсам ба екен, айтпасам ба екен?» – деген жылдам ойдың әуресінен Қанабек бір түрлі батылсыздау амандасты. Жүзіндегі өбігерді абайлап қалды ма, оның жағдайын жеңілдетіп, мән-жайды Совминнің төрағасы өзі сұрады:

– Күләш та осында ма? Неғып жалғыз жүрсіз?

Енді жасырғаны үлкен қызметтегі адамды алдағанындай болып көрінді. Алты адамның арызын, шет елге бармай қалғанын, Күләштің көзіргі көңіл күйін, Мәскеуге келін «Алтыншашты» көрмек ниетін – бәрін сыпайылап бастан – аяқ айтты. Совминнің төрағасы сәл сұрланып, сөзін бөлмей тыңдады. Ренжігені ме әлде ойланғаны ма – бұл айтып біткенде – білінер-білінбес қана қабағын шытты.

– Күләшті мұқатуға қақымыз жоқ! – деді Қанабекті қолтығынан ала орнынан қозғалып. – Барған соң бәрін өзім анықтап білермін. Күләшқа айтыңыз: жасымасын, бір қазақ айағынан шалса, бір қазақ қолтығынан демейді. Ертең маған арнайы самолет келмекші, сіз әуре болмай-ақ қойыңыз,

Күләшті сонымен алдыртайын. Жүріңіз, қонақ-үйіңізге жеткізіп тастайын.

– Жоқ, рақмет, жұмысыңнан қалма. Мен осы қуанышымды бойыма сіңіріп, біраз жерлерге жайау барып қайтайын.

Қара автомобилге отырып кеткен ұзын бойлы жігіттің соңынан Қанабек ұзап кеткенше үнсіз қарап тұрды. Қарап тұрып көзі жасаурады. Сірә, жаңағы жігіттің кісілігіне, кішіпейілділігіне, Күләштің бағасын білгеніне шексіз риза болғандығынан шығар.

Ертесі Күләш төбесі екі елі көкке жетпөй қуанып келді.

– Бір самолетте жалғыз өзім отырдым. Қорықтым да, қуандым да, бір түрлі екен! Менің қарным ашты, Қана. Мәскеуге жеткенше шыдай алмаспын, осыннан тамақтанып алайық.

Екеуі басқышпен өрлеп өуежайдың мейрамханасына беттеді.

– Күләш, сені халықтың да, үкіметтің де құрметтейтініне осы жолы көзің жеткен шығар.

– Жетті. Тек осындай азаматтар аман болып, қатары көбейе берсін. Үйге телефон соғып өздері іздеп жатқанға өуелде қорықтым да, сен бірдемеге ұшырап қалды ма дедім. Артынан анық-қанығына көзім жеткен соң, қуанғаннан қанша рет жылағанымды көрсең.

– «Күләшті мұқатуға қақымыз жоқ!»-деді ғой азамат. Ел бағына аман болсын!

Екеуі «Алтыншаш» операсынан қайтқан түні Мәскеуде күн жауды. Қонақүйге жеткенше Күләш опера жайында да, актерлар туралы да түк үндемеді. Таңертең Қанабек Алматыға қайтпақтың. Бөлмеге кірген соң көпке дейін киімін ауыстырмай Күләш өлденеге бөгеле берді.

– Кезекші әйелдерден шай сұрайыншы, – деді бір кезде.

– Мен тоқпын, Күлә, әуре болма.

– Мен де тоқпын. Тек «Алтыншаштың» музыкасы бойымызға сіңсін, біраз отырайық. Іше сап жата қалсаң, ас та бойыңа сіңбейді деп жатушы еді ғой, осы. – Сөйтті де шығып кетті.

Содан келін киімін ауыстыра сап, кезекші әйелдің әкелуін күтпей, шыдамсызданып электрошөйнекті өзі алып келді. Бір-бір шыны шай құйды да, оны ішпестен, жағын тайанған күйі ойланып отырып қалды. Қанабек әдейі жөткірінді.

– Ертең ауылға қайтатын адамдар бар осында.

Күләш жымып шайдан ұрттады.

– Осы онкүндікті өткізген соң «Отелланы», «Травиатаны» қойайықшы, Қана. Дездемона, Виолетта болып ойнағым келеді. Классикалық дүниелерді ана тілімізде қоймасақ, көйтіп халық өнерін өсіреміз?

– Салтанатты уәде беруге рұқсат етіңіз!

– «Алтыншаштары» маған ұнады, – деді Күләш өңгіме ауанынан кенет ауытқып. – Сенің қойғаныңа ұқсайды. Әндері тамаша, талантты халық қой татарлар. – Орнында байау теңселін, «Ғалиябануды» ыңылдап салған күйі шалқайа көзін жұмды. – «Ғалиябану, сұлуым, еркем...»

– Ғалиябану, жатпаймыз ба? – Қанабек көптен істемеген әдетін істеп, Күләшті құшақтай көтеріп алды.

Таңертең кетін бара жатып Күләшті ол ойатпады. «Өзім ойанып кетпесем, ойатпай-ақ қойшы», – деп өтінген. Бас жағына кеп, төсектен салбырап жатқан қос өрім шашын жастықтың үстіне қойды да, жымып басып шығып кетті.

Содан кейін екі күннен кейін Алматыға Күләштің өзі емес, «дүниеден өтті» деген қайғылы хабары жетті.

Қанабек те, ел де өң мен түсті ажырата алмағандай халде қалды.

Күләштің денесі Алматыға әкеліпді. Абай атындағы опера және балет театрынан азалы музыка аңырап төгілді. Ендік болып елімен, жерімен Күләштің өзі қоштасты:

«Туған ел, енді аман бол!»

Қаралы митингінің басында Қанабекті Құрманбек қолтығынан сүйеп тұрды. Үйге кіріп шығуға үлгіре алмағандар, елден енді келіп жеткендер бейіт басында да Қанабекке көңіл айтысып жатты. Үнемі театрлардың төңірегінде немесе жазушылар үйінде, одан қалса газет-журналдардың саралқаларын маңайлап жүретін және оның онда не бітіріп жүретінін ешкім білмейтін, өзі ілмиген арық әрі сырықтай ұзын сары жігіт Құрманбектің алдын кесе өтіп кеп Қанабекті екінші қолтығынан ұстады.

– Аға, қаза қайырлы болсын, – деді бөлендей қайғырып тұрғаны байқала қоймайтын бейтарап дауыспен. – Мәскеуден келдім, тап көзір аэропорттан түскен бетім. Мұндай болады деп кім ойлаған?

– Е-е! – деп Құрманбек те онымен қосыла күрсінді.

– Марқұмды өнеукүйі татарлардың қорытынды концертінде көргем. Біраз сөйлестік. Сонда: «Таңертең Алматыға ұшам», – деп тұрған. Концерттен кейін қонақүйіне дейін әкеп салдым. – Дәл көзір айтып үлгертпей біреу оны бір жаққа алып кететіндей аптығып, маңайдағылар да естісе екен деген ниетпен әдейі екілене дауыстаңқырап, жан-жағындағы жұртты барлай жалтақтап, аузы аузына жұқпай ұзын сары зуылдады да кетті, – «Алматыда не жаңалық?» – деген соң, «Өсектен өзге не бар дейсіз?» – деп өрнені айтып көңілін біраз көтеріп тастағам. «Жамбылдың өлеңдерінде жеке басты

мадақтау көп, жақсы өлеңдерінің жазылуында біздің де үлесіміз көп», – деп, анау деп, мынау деп, екі ағамыздың өзара ұрсысып қалғанын айтып ем, оған өлгенше кейіді.

– Өй, сен не айтып кеттің, ей? – деп, Құрманбек сол арада еріксіз жекіп қалды.

– Ойбай, Құреке, о кісімен ең соңғы сөйлесін тұрған қазақ мен екенімді ол кезде білмедім ғой.

– Білсең, бірге өлетін бе едің? Жамбылды айтқаныңда, Күләш не деді? Ақыр бастадың, енді аяғына дейін айт.

– «Оған да ауыз салған екен ғой. Тіршілігімде «бұлбұл» деп, өлгеннен соң мені де құрдым дейтін шығар бұлар», – деді. Түп-тура солай деді.

– Е, жарайды, – деді Құрманбек өлгіні жақтырмай кейін ығыстырып, – былайырақ тұр, кісілер келе жатыр.

«Апырай, сен сұмырайды дәл сол күні Күләшқа кезіктірген қай құдай екен? – деп, Қанабек ұзын сарыға іштей қынжыла қарады. – Мас біреулердің байағыда айтқан сөзін жаңалап жеткізгенін қарашы, оңбаған. Ол өсекті мен естігелі қашан, ұмытатын нәрселерді ұмытпайтынын-ай осылардың. Мұның сөзі арыз жазғандарды есіне түсіріп, өмірден де, адамдардан да түңілуіне себеп болды ма өлде ажалы солай ма, анық-қанығын көзір енді кім біледі? Кінәліні іздеп те керегі не? Ұзын сарылар, арызқойлар бәрін де айтуы мүмкін, бірақ мұнша азалы халықты бейіт басына біреу зорлап әкелді деп айта алмас. Мына халықтың мынандай құрметіне бөленген адам өлуші ме еді?! Өлсе, осы халықтың өзімен бірге өледі!»

Қабір басында академик-жазушы қоштасу сөз айтты. – Біз көзі тірісінде Күләшті қанша мақта-сақта, шегіне жеткізіп мақтай алғамыз жоқ.

Ал бүгін «қазақтың бұлбұлы» атанған қызын ақырғы сапарға аттандырып тұрып, оның ұлы актриса болғандығын мойындауға тиіспіз. Және бұл сөзіміз үшін заман алдында, ұрпақ алдында ешқашан ұятқа қалмайтындығымызға көміл сеніп мойындауымыз қажет.

– Күлә, хош! Хош! – деді Қанабек кенет егіліп.

Ұлы актриса осылай дүниеден қайтты.

Көкек, 1982-жыл

ҚАЗАҚ БҮЛБҰЛЫ

Жер бетінде бұлбұл дейтін құс бар екенің бәрің де білесіңдер. Арғы-бергі замандарда одан өткен әнші құс жаһанда болмаған деседі. Сондықтан аса үздік әншілерді бұлбұлға теңейді. Бұлбұл деп әншінің әншісін ғана айтады.

Қазақ халқынан талай-талай ұлы әншілер шыққан. Ал совет дәуірінде «Қазақ бұлбұлы» деген атаққа ие болған әнші – Күләш Байсейітова.

Алдына қара салмай, өзгеден суырыла озып жүретін жүйрікті дүлдүл дейді. Күләш апамыз да қазақ совет өнерінің жарқырап туған жұлдызы, ең үздігі яғни бұлбұлдың дүлдүлі еді.

Күләш он сегіз жасында қазақтың тұңғыш драма театрына келіп, жұрт назарына ілігеді.

Қазақстанда тұңғыш опера және балет театры құрылғанда, Күләш оның шаңырағын көтеріскен артистерінің бірі болды. Содан өмірінің ақырына дейін опера сахынасында қазақ халқының сан түрлі қыздарының көркем бейнесін жасады.

Қазақ халқының «Қыз Жібек» атты тамаша дастаны бар. Соның негізінде «Қыз Жібек» операсы жазылған. Сол операдағы Қыз Жібектің бейнесін бірінші жасаған Күләш Байсейітова. Жұрт Күләшті тірі Жібектің өзі осы екен деп қалды. Оның сұлу өні,

сүйкімді жүріс-тұрысы, ізгі адамгершілігі, уәдеге беріктігі – бәрі де халық дастанындағы Жібекті көзге елестететін, көрермен жұрт та соған сенетін, Жібек сахынада қаза тапқанда асыл қыздарынан айрылып қалғандай қайғыратын. Өйткені сахнада ойнағанда Күләш өзін нағыз Жібекпін деп сезінетін, Жібек екеніне жұртты да сендіретін. Жұрт Күләшті сондықтан аялаған.

Драма театрында артистер сөйлеп ойнаса, операда ән айтып ойнайды. Әрине, ән айтып ойнау – өте қиын. Өйткені онда адамның ашуланғанын да, қуанғанын да, қорыққанын да, қысқасы, барлық жан-күйін әннің ырғағымен ғана түсіндіру керек. Күләш апамыз сондай қиын өнерді де тез игеріп өзгелерге үлгі болды.

1936 жылы Мәскеуде қазақ өнері мен әдебиетінің он күндігі өтті. Күләштің әншілік өнеріне сүйсінген мәскеуліктер оны «Қазақ бұлбұлы» деп, ырза боп, сүйсінді. Күләш онда бар-жоғы жиырма төрт жаста еді.

Онкүндік кезінде Күләшқа да Еңбек Қызыл Ту ордені берілді.

Сол жылы елімізде алғаш рет «СССР Халық артисі» деген құрметті атақ белгіленген-ді. Бұл атақ ең өнерлі, бұлбұлдың бұлбұлы мен дүлдүліне ғана берілді. Орыс халқының аса үлкен өнерпаздарымен бірге бұл атаққа бірінші болып біздің Күләш апамыз да ие болды. Бүкіл Отанымызда он шақты адамның бірі болып, жиырма төрт жасында СССР халық артисі атану Күләш үшін де, қазақ халқы үшін де үлкен абырой еді.

Халқымыз Күләшті ұлы әнші деп таныды. «Ұлы» деген сөздің мағынасын «бұлбұл» деген де, «дүлдүл» деген де бере алмайды. Ол – бәрінен үлкен. Бұл атаққа Күләш лайық еді. Ол тек қазақ өнерін дамытып қана қоймай, халықтар достығын,

социалистік өнердің артықшылықтарын насихаттауға да көп үлес қосты. Орыс, грузин, татар халықтарының операларында да ойнады. Совет Одағында тұратын көптеген халықтардың, сондай-ақ шетел әндерін орындады.

Күләш Байсейітова 1957 жылы 45 жасында дүние салды.

Қазақстанның ұл-қыздары Күләштің өнерпаздығын, халық үшін қызмет ете білетін қасиетін жоғары бағалайды, өздеріне үлгі тұтады. Ол айтқан өндерді тыңдау – әрқашан қуаныш. Халықтың өнерін жақсы көрген және оның дамуына өлшеусіз үлес қосқан Күләш сыйақты өнерпаз қыздарын қазақ халқы әрдайым мақтан етеді.

Жас өнерпаз әншілер Күләштай болуға ұмтылады.

«Балдырған», N5, 1982-жыл.

ӘСЕТТІ КӨРГЕН АҚСАҚАЛ

«Жүргенге жөргем ілінеді» дегенді қазақ, тегі, бекер айтпаған. Былтыр күз баспа жұмысымен Талдықорған обылысына барғанымда, Құрбанғалиева Мәһисәруәр деген кісімен кездейсоқ жолығысып қалдым. Ол кісі өткен жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде басылған «Әсеттің екі өлеңі» атты мақаланы оқыған екен, пікірлесе келіп, өз әкесі Ғалижанның кезінде Әсетпен жақсы таныс болғандығын, оның көп өлеңін жазып та, жатқа айтып та жүргендігін айтып қалды. Мен оған елең етіп, мән-жайды анығырақ білгім келді. Әкесі бертінде қайтыс болыпты, ал бірақ Әсетті көрген, біраз уақыт қасында бірге жүрген бір адамның Алматы қаласында тұратынын айтты. Мәһисәруәрдің шешесі ол кісіге бөле екен. Оны естіген соң, қалайда мені сол кісіге жолықтыр деп, жатып кеп жабыстым.

Сондағы уәдесін Мәһисәруәр жақында орындады.

Басында татар тақиясы бар, сәл еңкіштеу – орта бойлыдан гөрі шөгіңкіреген, жылы жүзді, жұқа сары кісі қолын кеудесіне басып, ізетпен амандасты. Келген мақсатымызды естіген соң, қарт өңгімесін өкпеден бастады.

– Журналистерге сенбеймін, – деді салған жерден кейіп. – Газетке жазам, журналға шығарам деп көп нәрселер өкеткен, өлі қайтармай жүр.

– Кімдерді айтып отырсыз? Аты-жөні бар ма олардың? – дедік біз ыңғайсызданып.

Қарт орнынан ширақ тұрып кетті де, басқа бөлмеден қалың қолжазбасын алып келді. Қолжазбаның әрбір беті мұқият қатталып, ұқыптылықпен тігіліпті. Алайда талай ақтарылып, талай оқылғандығы жалпы тұрқынан жақсы аңғарылып тұр.

Қолжазбаның бетінен бөлек бір қағазды алды да, қарт көзілдіріксіз оқи жөнелді:

– 1969-жылы 24-мамырда Алматы обылысының Шелек ауданындағы «Қаратұрық» совхозында тұратын Маханбет Игісінов Әсет ақынның көп өлеңдерін көшіріп алып, өтіміңнің жеке рәсімін, үй ішімен түскен рәсімін және менің рәсімімді газет-журналға басам деп өкеткен. Өлі өкеп бермеді.

«Рәсім» деп отырғаны – фотосурет. Өтіі, әрине, әкесі.

Маханбеттің Ысқақ, Асаубай деген ағалары бар екен.

Қарап отырып, біз қатты қысылдық. Семьялық ескерткіш болып табылатын фотосуреттерді алып кеткен кісіні іздеп табуға уәде бердік. Бірақ қарттың өкпесін біржолата жібіте алмадық. Қолжазбаға бізді жақындатпады. Әйткенмен қойған біраз сұрақтарымызға ықыласпен жауап қайтарды.

Біз жолыққан ақсақалдың аты-жөні Абдірауф

Османов Афари баласы. Өсетақынның өмірбаянынан пайды-көпті хабардар әрбір адам Афари деген атты естігенде елең етпеуі мүмкін емес. Өйткені Өсет о дүниеге осы Афаридің үйінде аттанған, бұл мәлімет бірімізге бірталайдан бері белгілі.

– Өкемнің шын аты Ғабдулбари, – деді Абдірауф ақсақал. – Афари дегенді қазақтар қойған, біріміз солай атап кеттік. Өзім 1894-жылы Лепсіде, Шұбарлашта туғам. Өтиім мен Өсет ежелден, осы жақта жүргеннен таныс. Өсет орта бойлы, толықша ғана келген кісі еді. Арғын.

Өсеттің жеті атасын қолжазбадан оқып берді де, қайта жауып қойды. Өз айтуынша, қолжазба ішіндегі көп өлендерді Өсеттің өз айтуынан жазып алыпты. Өнерді қадірлеген қарт тек Өсет сөздерін ғана емес, басқа да ақындардың, шешендердің үлгілі сөздерін естіген замат жазып алып отырған екен.

– Өсет Ұланбура деген жайлауда қайтыс болды.

«Ұланбура» – қалмақ сөзі, Талды деген мағынада. Арба баратын жазық жайлау. Жаз кезі болатын. Өлген күні, айы – бәрі осында жазулы, – деді қолжазбасын ақтарып.

Ары қарап, бері қарап, ақыры ол жазғанын таба алмады. Ықылассыздау қараған сияқтанды. Біз қарап көруге ниет байқатып ек, оған көнбеді. «Маханбет әкеткен нәрселерді тауып берсеңдер ғана көрсетем», – деп кесіп айтты.

Біз жалпақтап, әуелгі уәдемізді тағы қайталадық. Өкесінің, үй ішінің фотосуреттерінен айрылып қалғанына қарт қатты-ақ өкінген екен.

– Өсет Лепсіде Құсайын хазіреттен оқыған. Байжігіт ішіндегі Жылқышы деген байдың қызын алған, – деді Абдірауф қарт. – Жылқышының екінші қызы Қызайдағы біреуге тиді.

– Өти айтады, – деді ол өткен күндерді қайта

есіне түсіріп. – Өсет өлген кезде бұл кісі Шәуешекте екен. Өз көзімен көрмеген, бәрін өкесінің өз аузынан естіген. Ал өңгіменің ұзын-ырғасы мынандай.

Афари қажы бабымен қазақ ауылдарын жиі аралап тұратын кісі екен. Жоғарыда айтқан Ұлан-бура жайлауында отырғанда, көрші Қызай аулына барса, Өсет сонда жүреді. Аралас-құралас адамдар болғандықтан, өжелден өзілдесетін болуы керек, Афари: «Өсет неғып жүрсің?» – дейді. «Қажы, науқастанып қалдым», – дейді Өсет. «Өлетін болсаң, біздің үйге барып өл, Қызайдың ішінде өліп қап жүрме», – дейді Афари қалжыңдап. «Ө, қажы, өзім де солай ойлап жүр едім», – депті Өсет. «Құрбан айтта ауылға кел. Татарлар көп, ән айтып бер», – дейді қажы. Екеуі соған уәделеседі.

Құрбан айтқа бірер күн қалғанда, Өсет: «Біз қонақ», – деп, Афаридің аулына келеді. Оның уәделі күннен бұрын келіп тұрғанынан қажы қорқыңқырап қалады. Жөн сұраса, шынында да, Өсет науқасы жанына батқан соң келіпті.

Ауруының атын Абдірауф қарт анықтап айта алмайды. Бірақ өкесі Афари қажының айтуынша, жүрегі ауырған көрінеді.

Өсет келді дегенді естіп, төңіректегі татар, қазақтар Афаридің үйіне жиналып қалады. «Өсет ауырып отыр, бұл жолы ән айтпайды, құрбан айтта келіндер, сонда айтады», – деп, Афари қажы жиналған елді зорға таратады.

Сірә, Өсет қатты мазасызданған болу керек, оны емдеу үшін, сол төңірекке белгілі Маса молда деген біреуді шақыртады. Ол өзі қартаң адам екен, емдеу әдісі қай ауруға болса да біркелкі көрінеді. «Жүрегіңізде ауру бар, кепірешпен емдеу керек», – дейді ол Өсетке. «Қой, кепірешің күшті келеді, көтере алмайды», – деп Афари қажы емдетпейді. Кепірешін құп көрмеген соң, Маса молда кетін қалса керек.

Арада дәл қанша уақыт өткені белгісіз. Бірақ, білтеуір, Әсеттің ауырып отырғанына қарамастан, Афаридің үйінде бөгде адамдардың да болғаны анық. Қазақ ортасында өскен, қазақ халқының тұрғын сыйлаған, Әсеттің жеке басын да, өнерін де жоғары бағалаған Афари қажының үйі, сөз жоқ, ол күні қаңырап қонақсыз отыра қоймауға тиіс. Бір кезде кісілердің қалқасында отырып Әсеттің өлгенені аузына қағып салғанын Афари қажы бийқап қалады. «Әй, Әсет, не істеп отырсың?» – десе, «Кепіреш іштім», – депті. Сөйтсе, Әсет Афариден жасырып ақша беріп Маса молдадан кепіреш алдырған екен. «Қап, әттегене, бекер іштің ғой», – деп, қажы қынжылып қалады. Кепірештің күшті әсерінен айтып, бөленшелер мен түгеншелер содан өлген деп, біраз адамдарды санап береді.

Әсет әзілінен жазбайды. «Қажеке, ол кісілердің бәрі кепіреш ішкен соң қанша күннен кейін өлген?» – деп күледі. «Бір күннен кейін де, бес күннен кейін де өлгені бар», – десе керек қажы. Кепірештің уытын қайтару үшін, Әсетке май ерітіп беріпті. Бір кесе май ішіпті. Кепіреш дегенді, еңкілпы, ол кезде бақсы, балгерлер жиі қолданады екен. Алмасты өлдебір қоспамен келіге түйіп жасайтын көрінеді.

Кепіреш ішкеннен кейін, Абдірауф қарттың айтуынша, Әсет ән айтпаған, аурудан қиналыс та тартпаған. Сол түні ұйықтаған кісіше өліп кетіпті. Өлгеннен кейін ғана төсегінің астынан өлең жазылған қағаз шыққан. Әсет әдейі қыстырып қойыпты.

– Ол өлеңі менде жоқ, інімде еді, ол қайтыс болып кетті, келіннің қолында болса керек, – деп, Абдірауф қарт келінінің өдресін айтты.

Өзірше сол өлеңді тауып алудан артық олжа болмайтын шығар деген оймен, дерәу келінін іздеуге шықтық, ол кісіні де таптық.

Абдірауф ақсақалдың келіні Гүлжиһан Османова 75-тегі кісі екен. Өлі өнді, ширақ. Келіні мен баласының қолында тұрады. Бір қызығы – Абдірауф қарт өзінің туған інісімен бажа екен, екеуі әпкелі-сіңлілі қыздарға үйленінті. Балдыздығына басып Гүлжиһан апай жездесін сырттай бір қағытып тастады.

– Ол шал не алжыған, не сендерден құтылғысы кеп қашқан, – деді. – Інісінде ешқандай архив болған жоқ, бірақ Әсеттің көп өлеңін жатқа білетін. Соңғы жылдары ауру болды, оның білгендерін қағазға түсірін алатындай мүмкіндік тумады.

Бұл кісі Әсетті көрмеген, тек ол жайлы өзгелерден естіген. Гүлжиһан апай да бізге бір үлкен өкпе айтты.

– Бір қазақ журналисі: «Әсетке Афари қажы қас-тандық жасаған, өйткені оның жас тоқалымен Әсет ашына болған», – депті. Не деген масқара! – деді ашынып. – Соншалық сәйкеспейтін сөзді адамдар қайтін айтады?! Елден, аруақтан ұят емес пе?!

Мен ол шикілікті бұрын да білетінмін, қып ете қалдым. Өйтіп-бүйтін Гүлжиһан апайды жұбатқан болдым. Орайы келін тұрғанда, осы бықсық әңгі-менің түп негізін біржола аша кеткенді парыз санадым.

Марқұм Мақсұтбек Майचेкин деген кісінің 1969-жылы «Портреттер» атты кітабы шықты. Соның ішінде Әсет туралы да бар. Әсеттің ән мұрасы жайында айта келіп, автор оның әндерін сақтаушы әрі орындаушы ретінде әнші Дөнеш Рақышевтің да атын атап кетеді. Сонымен қатар Әсеттің «Мақпал» атты әнінің шығу тарихына тоқталады. Және осы тарихты Дөнеш айтып берді дегендей ыңғай байқатады. Өрескелдікті дәлелдеу үшін, аталмыш кітаптың 88-89-беттерінен ұзақ та болса үзінділер келтіре кетейік.

«Әсеттің қайғылы тағдыр тұзағына шырмалуы Мақпал атты қызбен араларындағы достық махаббатына байланысты екен.

Ел еркесі Әсет ақылына көркі сай, сол елдегі Мақпал деген бір қызға ғашық болыпты. ...Сол маңдағы бір шал қалың мал береді. Мақпалды қатын үстіне тоқалдыққа алып қояды.

Сөйтіп, арманда айрылысқан адал досына арнап Әсет «Мақпал» атты өн шығарады.

... Алайда мөлдір махаббат сезімі билеген олар қарым-қатынастарын үзе қоймай, бұрынғысынша тату-төтті ойнап-күлін жүре береді.

Ақырында олардың осындай қимас достығына қызғаныш еткен, арам ниетті қажы қастық жасайды да, қапысын тауып мүсәтір беріп Әсетті өлтіреді...

Көкірегі шерлі, көңілі пәс сол Мақпалды егде тартқан кезінде бала Дөнеш көріп, оның Әсет туралы егіле айтқан әңгімесін өз құлағымен естіген...

Бұған қарағанда, «Әсеттің ажалына айыпкер адам жаңағы аты аталған қажы ма екен?» – деген ой туады», – дейді автор.

Осы үзінділердің өзінен-ақ біраз қайшылықты байқауға болады. Автор алдымен «мүсәтір беріп Әсетті өлтіреді» деп алады да, артынан «ажалына айыпкер адам... қажы ма екен?» деп жорамал күдік жасайды. Аңғарған адамға «өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам» екендігі сол қайшылықтан да көрініп тұр. Сонан соң автор «жаңағы аты аталған қажы» деп жазғанмен, бұл кітапта қажының аты аталмаған. Осының мәнін сұрағанымызда, қазіргі Қазақ ССР-ының еңбек сіңірген артисі Дөнеш Рақышев кезінде былай жауап беріп еді:

– Мен Мақпалды көрген де емеспін, көрдім деп Майчекинге айтқан да емеспін.

– Ендеше, ол кісінің мына жазысы не? – дегенімізде.

– Оны өзіне мен де айтқам, – деген Рақышев. – «Өстіп жазсақ, жұрт қызығады, қызықты болады», – деп жауап беріпті Майचेкин.

Жұртқа қызықты болу үшін ғана осыншалық қисынсыз пікір құрастыру арқылы Әсеттің ең жанашыр адамына, оның ұрпағына қаншалық қиянат жасап отырғанын автордың қалайша ойламағанына қынжыласың. Таланттар шығармашылығы өстіп өтірік айтумен зерттеле ме екен? Әсет ұлттық өнеріміздегі асылдардың бірі емес пе, оның әр сөзі қалай қастерленсе, өміріне қатысты әр дерек те солай қастерленуі қажет қой. Өйткені Әсетті құрметтеудің арғы түбі халықты құрметтеумен астасып жатқан жоқ па?

Афари қажы 1939-жылы намаз оқып отырып қаза болыпты. 1858-жылы 19-қарашада дүйсенбі күні Лепсіде (Шұбарағаш, Ойжайлау деп те айтады) дүниеге келеді. Сонда, 81 жасында қайтыс болған. Әсет те, Афари де екі әйел алмаған. Афаридің әйелінің аты Мақпал емес, Заһида, жұрт Зайда дейді екен. Хұсайын хазіреттің қызы. Әсет білімді сол хазіреттен алған.

– Әсетпен ашына болатындай енем бір солқылдап тұрған жас адам болса екен-ау! Елтең-селтеңі жоқ сопы кісі еді, қолына келін боп 1926-жылы он жеті жасымда түстім, – дейді Гүлжиһан апай.

Бұл кісі Әсет пен Афаридың бір-бірін неге сыйлағандықтарын да түсіндіріп айтты. Афари қажы өнерді қатты қадірлеген кісі көрінеді. Қазақтың әдет-ғұрпын да, тілін де тамаша біліпті. Өнші, сері адам болған, домбыра тартқан, кезінде қазақтың қыз-келіншектерімен сан рет айтысыпты. Бәлен деген қызды былай жеңдім деп, сол айтыстарын ән мен өлеңді жақсы көретін Гүлжиһан келініне айтып берсе, әйелі Заһида онысын ерсі көріп, онша құптай қоймайды екен.

Абдірауф қарт пен Гүлжиһан апайдың әңгімесінен соң, сұрастырып жүріп Маханбет Игісінов деген азаматтың қайтыс болып кеткенін анықтадық. Арада екі-үш күн салып «Қазақ әдебиетінің» фото-тілшісі Сайлау Пернебаевпен бірге Абдірауф қартқа қайта соқтым. Бір-екі рет суретке тартып алған соң, қартпен жөндеп сөйлесуге мүмкіндік туды. Түнеу-күнгі қолжазбасын әкеліп, қарт керекті жерлерін оқи бастады.

Әсет өлгенде төсегінен табылған өлең мынау екен:

«Бір аллаға тапсырдым мына дертті,
Жүрегіме саулатып жаққан өртті.
Ел билеуші мырзамыз бізден соңғы
Мүсәпір қонағым деп қасына ертті.
Күлін-ойнап көп құмар тарқатпап ем,
Тұмау науқас алып түр бойдан ерікті.
Тамақ батпай жүрекке рахатым жоқ,
Түн ұйқыдан айрылып мазам кетті.
Ақыры бір құдайым қайыр етсін,
Шай-шалаң, батырмайды жеген етті.
Жоқ нәрсе ететұғын құдай себеп
Бү молла қылар екен қандай кепті.
Ұлығымыз мампаңның жанабында
Кепірешті тапқыз деп арыз етті.
Тақсыр-ау, ұйықтамасам не жемесем,
Бүйте берсем, маған да бұйрық жетті.
Ғайып қылмай көп тапсыр пұшық шалға,
Бұл жөтел Әсетіңді тентіретті.
Мүмкін болса аз ғана кепірешпен,
Құсайын, тазалайын сүм жүректі.
Қажекем кепірешті жақтырмайды,
Қайтейін бұл жүрегім болмай кетті.
Қысылған соң қажыға келіп жаттым,
Өзі-ақ еді жерінде қасиетті».

Бұл өлең ғалымдар үшін біраз нәрсенің басын ашуға тиіс. Әсеттің «пұшық шал» деп отырғаны

Маса молда екен. Ал енді әйгілі «Болжаусыз осы екен ғой өлім деген» деп басталатын өлеңі Абдірауф қартта жоқ, оны қай кезде шығарғанын ол кісі білмейді. Сірә, ол өлең жұрт алдында айтылған болу керек.

– Даусы қайтқан соң, Өсет мүсәтір ішіпті деген өңгіме бар ғой, – дедік Абдірауф қартқа.

– Өсет мүсәтір ішеді дегенді естігем жоқ. Бірге жүрдік, бірге тұрдық, ондайын білмеймін. Даусы әдемі еді.

– Өленді гармоньмен айтушы еді. Бірде Үшаралда той болды, соған Өсетті шақырдық. Қапалдың өлеңші қызы Шамшинұрмен айтыстырдық. Өсет қазақша, Шамшинұр татарша айтты. Бек қызық болды, – дейді қарт.

1898-жылы Өсеттің Бақтыбаймен айтысқаны да есінде екен. Екі ақын Садырдың болысы болған Жақанбай деген кісінің үйінде айтысыпты. Екі ақынға да тең сый беріліпті.

Өсет талай татар кешінде болған екен. Сондай бір кеште оның ақындығын сынап, қолма-қол өлең айтуын өтініпті. Қатар отырған жеті қыз-келіншектің атын сұрап алып, олардың әрқайсысына табанда арнайы өлең шығарып айтып, жұртты таң қалдырыпты.

Ақынның Рысжанмен айтысын Абдірауф қарт оның өз аузынан жазып алыпты. Қарттың айтуынша, Өсет Семейге барып, сондағы бір жеңгесінің тарысын түйіп береді. Келі түйіп жатқанын Рысжан қыз көрін қалады. Кешкісін той үсті Рысжанмен айтыстырамыз деп, Өсетті ойда жоқта алып келеді. «Өсеттерің осы ма?» – десе керек қыз. «Осы», – депті алып келгендер. Сонда қыз бірден былай деп дүрсе қоя берген екен:

– Кең түмсық, қаба бөрік, жұлма жең тон,
Өр үйден тары түйіп, талқан ап қон.

Бит буып өлмеймісің өрі-беріден соң.

Итше осырып, сиырша күйсеген соң.

Бұл шумақты Абдірауф қарт жатқа айтты. Қолжазбаны кейін көрсетуге уәде етті.

«Қыз соны айтқанда, сасып қалдым, Өрең ес жидым. Бек ақын қыз екен», – депті Өсет.

Қарттың қолында Өсеттің айтуынан жазып алған ұзақ «Аужар» бар екен. Мәшһүр Жанақ ақынның Барақ батырға айтқанын да Өсет аузынан жазып алыпты.

Сонымен, Өсет 55 жасында 1922-жылы 26-үйілде, Ұланбура жайлауында, құрбан айттың бірінші күні жерленіпті. Өнін тыңдаймыз деп келген жұрт оның қазасына тап болыпты. Абдірауф қарттың жазып алуы бойынша Өсет 1867-жылы туған екен. Аты-жөні бейіттің басына ағашқа пышақпен ойылып жазылыпты. Оны кезінде жазушы Сәбит Мұқанов та көріпті.

Абдірауф қарттан біз білген біраз шындық өзірге осы.

«Қазақ әдебиеті», 25-наурыз, 1983-жыл

ВОЗБАЛА, ОСЫ ӘНІМДІ ҮЙРЕНЕРСІҢ»

Ақын, композитор өрі әнші Өсет Найманбаевтың шығармашылығы қазақ әдебиеті тарихында сүбелі орындардың бірін алатындығын қазір, сірә, дәлелдеп жату қажетсіз. Өйткені бұл пінірдің даусыз екендігіне оның өмірі мен шығармашылығы туралы жазылған талдау; зерттеу мақалаларында С.Мұқанов, С.Ордалиев, Б.Адамбаев, Қ.Мұхаметханов сынды ғалымдар мен жазушылар жұртшылықтың көзін әлдеқашан жеткізді. Қазақ ССР Ғылым академиясы шығарған «Қазақ әдебиетінің тарихы» кітабында (1961 ж. Бірінші кітап, II-том): «Өсет – ойға жүйрік, көркем сөзге

шебер, тілге бай ақын», – деп баға берілген. Ал ғалым Б.Адамбаев «Жазушы» баспасынан 1968 жылы жарық көрген Әсеттің «Шығармалар» атты жинағына жазған алғысөзінде: «Абайдың ақындық мектебінен тәлім алу, Абай арқылы орыс әдебиетімен танысу, діни де болса сол кезгі қазақ еліндегі бірден-бір білім орны – медреседе оқу Әсетті өз заманының сауатты, салауатты азаматы, ақыны дәрежесіне көтереді», – дейді.

Бірақ, әрине, Әсет ақынның бай мұрасы егжей-тегжейлі зерттелді немесе зерттеліп жатыр десек те асыра айтқан болар едік.

Қазіргі ғылыми тұжырым бойынша Әсет ақын 1867 жылы туған. 1987 жылы оның туғанына 120 жыл толмақ, егер 1922 жылы қайтыс болды деген дерек дәлелденсе, онда, қайтыс болғанына да 65 жыл болады. Осы қарсаңда ғалымдар да, өнер сүйгіш қауым да Әсет ақынның әдеби бай мұрасын зерттеуді қауырт қолға алса, құба-құп болар еді. Біздіңше, бұл бағыттағы жұмысты алдымен ақынның шығармашылық өмірбаянын тиянақты жазудан бастаған жөн. Өйткені бүкіл зерттеу материалдарына өмірбаяндық деректер өзек болмайынша, әр түрлі ірілі-ұсақты қателіктерге ұрына беруіміз мүмкін.

Үстіміздегі жылдың май айында ақын Ғабиден Құлахметов екеуіміз Семей обылысының біраз аудандарында, Талдықорған обылысының Алакөл ауданында болып қайттық. Ел ішін аралай жүріп ең алдымен көз жеткізгеніміз: Әсет ақынның өмірі мен шығармашылығына деген халық ықыласы ұшан-теңіз екен. Біз жолыққан адамдардың бәрі де Әсет атын естігенде, оның шығармашылығын біледі-ау деген адамдардың бәрімен де жолықтыруға тырысты. Ғалымдар үшін пайдасы болар, кездескен кісілеріміздің аты-жөнін, мекен-жайын, білетін

деректерін қысқаша да болса айта кеткеніміз артық болмайтын сыйақты.

Семей обылысының Аякөз ауданындағы В.Майлин атындағы совхозда Ақсақалов Боқаш Айгүлы деген қария тұрады. Жасы 81-ге аяқ басыпты. «Әсет ақынды жеті жасымда көрдім», – дейді. Ол кісінің айтуына қарағанда, Әсет дембелше, доңгелек жүзді, қара жігіт көрінеді. Қотанашы жайлауында Құрманқажы деген кісінің сегіз қанат үйінде Әсет өлең айтыпты. Ол өлеңін Жәку баласы Мұқаметжан жазып алыпты, Боқаш қартқа ол кісі қиынаға болып келеді, содан жаттаған екен. Бір жиында Абай Құнанбаев, Әріп Төңірбергенов, Әсет Нұйманбаев бас қосып, үшеуі де өлең шығарған көрінеді; сондағы өз өлеңін де, Абай мен Әріптің өлеңдерін де Әсет сол жолы айтып берген екен. Боқаш қарттан ол өлеңдерді жазып алдық. Боқаш ақсақал Әсет пен Кәрібайдың айтысын да толық біледі екен, айтысты қиса етіп Кәрібай ақынның өзі жырлапты. Айтыстың бұл нұсқасы «Айтыс» жинағының 1-томындағыдан әлдеқайда ұзақ әрі көркем. Әсет ақынның өмірбаяндық деректерін нақтылай түсуге әжептәуір септігін тигізетіні сөзсіз. Қиса соңын Кәрібай ақын:

– Ағалар, Көктұмаға барған жерім,
Дөміне Шәуешектің қанған жерім.
«Әсет тоқтап, Кәрібай сүрінтті», – деп,
Осымен бір абырой алған жерім, –

деп тәмамдайды. Айтыс ішінде Біржан мен Сараның айтысқандығын дәлелдей түсетін деректер де бар. «Ақындардың айтысқан жері – Көктұма», – дейді Боқаш қарт. Қазіргі Бақты селосы бұрын солай аталыпты.

Жасының егделігіне, күндіз мал бағып шаршағандына қарамастан, Боқаш қарт түнгі сағат екі

жарымға дейін бізге Өсет өлеңдерін күштарлықпен жаздырды.

Талдықорған обылысының Алакөл ауданындағы «Көктұма» совхозының «Ақши» фермасында тұратын 73-төгі қарт Сүлеймен Әбділдаевтікіне сағат түнгі екіге таяғанда келіп жеттік. Шырт ұйқысын бұзғанымызға қарамастан, Өсет ақынның әдеби мұрасына сұрау-салып жүргендігімізді естіген соң, Сүкең бізді айрықша жылы қабақпен қарсы алды. Қарттың білетіні мол көрінеді. Кезінде Өсет ақын аулында опат болған Афари қажының саудасын жүргізіпті. Өсеттің «Сәлиқа – Сәмен», «Ағаш ат», «Перизат», «Француз», «Барат қыз», «Сәмсая» («Үш жетім қыз»), «Кешубай» аталатын қисаларын және айтыстарын жатқа біледі екен.

«Қазақ, әдебиетінің тарихында» (Бірінші кітап. II-том. 515-бет. С.Ордалиев жазған) бір қызға бола Өсет пен Қали деген ақынның қақтығысып қалғандығы айтылады. Сүлеймей ақсақал сол айтысты да айтып берді. Өсеттің өмірбаяндық біраз деректері бұл айтыста Қалидың аузынан ащылау айтылады. Әйткенмен Өсеттің:

– Ит үреді құтырса, несіне,
Сөз орнықса, тоқтайды жүйесіне.
Қабанбай, Әлі шыққан, Шүкең шыққан,
Қазақтың тай бермеген түйесіне.
Сатпайын сен наданға тамам елді,
Қалармын жақсы ауылдың киесіне, –

деуі оның әдеп-ізеттен аспайтын, білімді, үлкен түйсікті адам болғандығын дәлелдейді.

Өсеттің Сәмет төремен айтысы 1968 жылғы «Шығармалар» атты жинақта («Жазушы» баспасы) тұңғыш жарияланған болатын. Сүлеймен ақсақалдың бізге айтқаны сол басылымды негізінен сөзбе-сөз дерлік қайталап отырады. Бірақ бұл кісінің айтуында айтыс әлдеқайда көлемді. Біздіңше, толық

нұсқасы Сүкендікі сыйақты. Сәмет А.Янушкевичтің «Күнделіктер мен хаттар» атты кітабында («Жауын», 1979 ж) жиі айтылатын Бексұлтан Ағадаевтың немересі екен, әкесі – Малай. Сәмет пен Өсет хат арқылы айтысыпты. Қаракерей руының Көкімжан деген беделді кісісінің үйінде отырып олеңді алдымен Өсет шығарады, Сәмет оған жауап жазады. Бұл айтыстан Өсеттің ел билеген төрелерге деген көзқарасы анық байқалады. Олардың неге құмар екендігін тізбектей келіп:

– Көнбесе алдауына, зорлық салып,
Ұлықсып, одырайып, буланбаққа.
Шен қымбат, шенді кісі өулие боп,
Ашылып ел арасы уланбаққа.
Бес теңге ең болмаса ақша керек,
Арызы кедейлердің тыңдалмаққа, –

дейді.

Талдықорған обылысының Қызылащы селосында тұратын 70-ке келген Сыздықбаев Әріпжан Әкімжанұлы да қатты ауырып отырғандығына қарамастан, Өсет ақын туралы біраз өңгіме айтты. Ол кісінің үлкен әкесі Сыздықбай Өсетпен бірге жүрген, дос болған адам екен. Әрекең Өсеттің өн шығару шығармашылығын тереңірек білетін көрінді.

Семейдің Мақаншы ауданындағы «Жарбұлақ» совхозында тұратын 81 жастағы Қыдырмолда Өділбеков те Өсеттің өмірі мен шығармашылығынан біраз мәліметтер берді. Қыдырмолда ақсақал – Өсеттің композиторлық шығармашылығын таратушылардың бірі, ол оның «Инжу-маржан», «Мақпал», «Қисмет» өндерін және халықтың «Қабанбай батыр» қисасын өзінше жырлап, күй-табаққа жаздырған, теледидарда орындаған. Өсеттің Мәликемен айтысуын біледі, бірақ бұл нұсқа көркемдігі мен толықтығы жағынан Өсеттің 1968 жылғы кітабындағыдан өлдеқайда нашар.

Қ.Әділбеков «Сырғақты» әнін Әсеттікі деп «Зыр қақты» деген атпен салады.

Сол ауданның «Қарабұлақ» совхозында шопан болып істейтін 74-тегі Бікен Мәсәлімов Әсет ақынды 1916 жылы Жарбұлақ бойында Шынар деген кісінің асында көріпті. «Етті келген, басына шыт тартып жүретін, орта бойлы, тортпақ кісі екен», – дейді. Бікен ақсақал да Әсеттікі деп біраз өлең жаздырды, «Сырмақ үйкер» дейтін әнін орындап, ол әннің шығу тарихын баяндап берді.

Әсеттің Абай мектебінен үлгі алған ақын екендігі аян. Әсет ақынның да өз мектебі, өз шәкірттері болған, ал олардың кімдер екенін анықтауда Бікен ақсақал айтқан бір әңгіме бағалы болар деп ойлаймыз.

1918 жылы Қанағат Сүлейменұлы деген кісі күйеу баласы Қызыр Мамырбекұлына ағасы Тұрысбектің қазасына байланысты көңіл айта келеді. Сонда қолына домбыра алып, әуелгі сөзді өлеңмен Әсет бастайды. Оның өлеңмен көңіл айтуын іліп әкетіп, екінші сөзді Шериаздан Өтепбергенұлы деген ақын жалғастырады. Үшінші кезекте Малай төренің баласы Сәмет төре айтады. Төртінші болып Андастың баласы Арап ақын, бесінші болып Қанағаттың өзі інісі Қали Әділбеков айтады. Көңіл айтуды Қадырихан ақын аяқтайды. Осылардың қай-қайсысы болса да Әсет өміріне, шығармашылығына қатысы бар адамдар. Мәселен, Әсет ақын Сәметпен де, Қалимен де айтысқан, ал Араппен Сәмет айтысқан; Әсеттің біраз әндері мен өлеңдерінің Дәнеш Рақышевқа, Дәнеш арқылы елге жетуінде Қадыриханның да көп еңбегі бар. Демек, бұл адамдардың да өмірін зерттеу арқылы Әсетке байланысты құнды деректер біліп қалуымыз мүмкін. Және Әсет төңірегіндегі ақындарды жете білгенде ғана бөгде өлеңдердің

Әсеттікі деп жансақ аталып кетуіне жол бермес едік.

Мақаншы ауданының Фрунзе атындағы колхозының шопаны 61 жастағы Қызыр Сағитовпен (Сағатов емес) бізден бұрын ақын Оразақын Асқар жолыққан екен. Сол сапары туралы «Қазақ әдебиетіне» мақала да жазған болатын (1982 жылдың 28 майдағы санында). Сонда: «Жинағында бар шығар деп, толық жазып алмағанымызға кейін өкіндік», – деген сөз бар еді, енді біз толық жазуға бекіндік. Сол ойымызды айтқанымызға Қызыр ақсақал бірден: «Жоқ, ол кісілер білетінімді толық жазып өкеткен», – деді. Газеттегі өзі жаздырған екі өлеңді оқып бергенімізде: «Мұны өзінше «ремонттап» бастырған екен», деді. Сонан кейін екі өлеңді де біз қайта жазып алдық. Әрине, «ремонттағамыз» жоқ. Бірақ жазып біткен соң, көңілімізге осы кісінің өзі әркімге әр түрлі айтпай ма екен деген күдік кірді де, жазғанымызды тексеріп шығайық деген сылтаумен, қартқа екі өлеңді де қайта айтқызыдық. Қарт алдыңғы айтқанынан еш ауытқымады. Ол кісі де аң-таң болып қалды, біз де аң-таң болып аттандық. Қызыр ақсақал Әсеттің өлеңдерін өзін оқытқан мұғалімі Тұрсын Мұстафа баласынан үйреніпті.

Біздің ойымызша, мұра жинаушы әрбір азамат өз басын мұра иесінен жоғары қоймауға тиіс. Әсет түгіл Әсеттің шаңына ілесе алмайтын ақынның да мұрасын редакциялап жазуға біздің қақымыз жоқ.

Мақаншы аудандық газетінің редакторы Мәрлен Тұраровта да ел аузынан жазып алған Әсет мұралары бар екенін көрдік. Аудан орталығындағы мектептің мұғалімі Мәулітхан Сейтханов елемеуге болмайтын бір пікір айтты. Жоғарыда айтылған «Қазақ әдебиетінің тарихында», «Мәдениет және тұрмыс» журналының 1973 жылғы 11-санында

жарияланған С.Ордалиевтің «Атақты ақын, асқақ әнші» атты мақаласында да «Үкімет советский жақсы болды» деген он жол өлең Әсеттікі деп талданады. Мәулітхан ол өлең Әсеттікі емес, Ауған Жақсылықов деген Әсетке шәкірт ақындікі деп дәлелдеді. Мәулітханның әкесі Сейтхан Темірбеков Ауған ақынмен өте жақын дос болып, кезінде екі түтіннің адамдары тәуір араласыпты. Мәулітханның әкесі қайтыс болған, ал Ауған Жақсылықов қазір Семейдің Таскескен ауданында тұрады екен.

Мәулітханның айтуынша, Бозанов Тоқтаған деген кісі Әсетпен бірге жүрген, жолдас болған адам көрінеді; сол кісі Әсет өлерде қасында болыпты. Қытайға барған сапарында, академик-жазушы Сәбит Мұқанов Бозановпен жолығып сөйлескен дейді. Біз бірақ жазушының «Алыптың адымдары» кітабынан ол кісінің фамилиясын кездестіре алмадық. Бәлкім, блокноттарынан табылып қалар.

Мәулітханның қолынан Ауған ақыннан жазып алған Әсет пен Кәрібай айтысының басқа бір нұсқасын көрдік. Онда айтыс-қиса үшінші жақта жырланыпты. Боқаш ақсақал айтқан нұсқаны толықтыратын тұстары көп.

Әсет мұрасын анықтауда Әділжан Құрбанғалиев деген кісінің (1893–1962 жж.) қолжазбалары да көп қызмет атқаруы мүмкін. Жазғандары Алматыда тұратын ұлы Шерғали Әділжановтың қолында. Ә.Құрбанғалиев қолжазбасының алғашқы бетіне өз қолымен былай деп жазыпты:

«1959 жылы 16 февральда Борис Ерзаковичтің үйінде мен, Әділжан Құрбанғалиұлы, 31 түрлі өн жаздырдым. Мен бұл әндерді өзімнің өншіл ақындығымнан емес, тек, біріншіден, халқымның өз әндерін өз қорына қосу мақсатымен екінші, халқымның келесі күрделі міндеттеріне ат салысып, Ұлы Отанымыздағы орнатылып отырған социализм

құрылыстары мен орнатпақшы коммунизм үшін аз да болса өз күшімнің жетісінше еңбек қосу деген арманымнан шықпақ болып жаздырып отырмын...»

Қолжазбада сол отыз бір әннің де өлеңі бар. Ол кісі өзі де ән, күй шығарған адам екен. Цифрлы нотаның оқулығын жазыпты және цифрлы нота бойынша өз күйлерін қағазға түсіріпті. Ғалымдар үшін, біздің ойымызша, цифрлы нотаның оқулығы құнды болса керек, өйткені ондай оқулық бізде өлі жоқ қой.

Қолжазбадағы Бақтыбай мен Әсет айтысы да көңіл аударарлық. Қалай айтысқандықтарын Әсет өлеңмен өзі баяндайды. Көп адамның айтуына қарағанда, бұл айтыс аяқталмай тоқтатылған тәрізді. Бақтыбай ел ішінде сыйлы ақын болған көрінеді, жас Әсет оны тықсырып бара жатқан соң, үлкендер Бақтыбайдың жасын сыйлап, айтысты өршітпеген болу керек. Оны Әсеттің мына сөзі де растайтын секілді.

– Шақыртып Дулат болыс алып барды,
Садырда Жақанбайдың жиынына.
Жүз жылқы, тоғыз құндыз – бас бөйгесі.
Төрт болыс қауымының ұйымында.
Тарқатты сол жиында татулықпен,
Ел екен аласы жоқ пиғылында;

Әсет – көп айтысқан ақын. Өзірге біз оның Рысжанмен айтысын ғана жөндеп бағалай алдық. Тиісті ғылыми талдау жасалмаған, жұртшылыққа баспасөз арқылы жан-жақты насихатталмаған, тіпті жөндеп жиналмаған айтыстары ел ішінде өлі баршылық.

Әсет ақын қисаны да көп шығарған, көп айтқан. Күні бүгінге дейін біз оның бұл саладағы еңбегін де елеулі сөз ете қойғамыз жоқ, азын-аулақ пікірлермен ғана шектеліп жүрміз. Өрине, оның әр түрлі себептері де жоқ емес. Дегенмен

де қимылымыз сылбыр секілді. Және қисаға бір түрлі, ақынның төл шығармасы емес, негізі басқа деп, өгейсіте қарайтын тәріздіміз. Ал шын мәнінде, Өсет қисаларында оқиға тек жалаң баяндалмайды, ақынның ойы мен пікірі, өмірге деген көзқарасы, философиясы суреттелін, көркемдікпен жырланады ғой.

Біздің ойымызша, тіпті, Пушкиннің «Евгений Онегиннің» Өсет қазақшаға аударды деп айтудың өзі онша дәл айтылған сөз емес сыйақты. Шығарманы бір тілден екінші тілге аударып отырған адам, басқа сюжеттік, сөздік ауытқуларын былай қойғанда, ешқашан Онегинді Пушкин деп, кісі атын қате аудармаса керек. Абайдың өзінен бе, әлде Абай төңірегіндегі әңгімешілерден бе, «Евгений Онегиннің» оқиғасын естін қызыққан ақын оны өзінше қиса етін жырлаған болу керек, сірә. Өйткені Өсет басқа қисаларын да сондай негізде шығарған ғой.

Тікелей дінді уағыздамағанмен, Өсет Найманбаевтың шығармашылығында діни өлеңдер де біраз кездеседі. Оның да сан қилы себептері бар. Біріншіден, өмір сүрген ортаның әсері болса; екіншіден, білімділік деген ұғымға ол кезде шариятты білуді де жатқызған ғой. Үшіншіден, айтыс ақыны болғандықтан, Өсет өз заманының негізгі идеологиясын егжей-тегжейлі білмейінше, күшті ақын болып есептелмес те еді, талай ақынды сөз сайысында мүдіртпес те еді. Кей өлеңдері мен қисаларында діни сөздерді, оқиғаларды жиі пайдаланғанымен, сол шығармаларының жалпы идеясында ол үнемі жақсылықты, адамгершілік пен әділдікті уағыздайды. Сондықтан ел аузындағы Өсет шығармаларын жинау кезінде жекелеген діни сөздер мен діни сюжеттерден орынсыз үркектемеген

жөн. Керексіз деген күресіннің ішінде де қажетті асылдың сынықтары кетіп қалуы көдік.

«Қазақ әдебиетінің тарихында» (1961 ж. Бірінші кітап. II-том): «Өсеттің Қожеке деген баласы мен Өсетті жақсы білетін адамдардың айтуына және Өсет өліміне байланысты айтылған әйелі мен қызы Сәмөгейдің жоқтау өлеңдеріне қарағанда, Өсет 55 жасында қайтыс болыпты. Олай болса, Өсеттің туған жылы 1856 да, 1864 те болмай, 1867 жыл деген мәлімет шындыққа келеді», – делінген. Біз кездескен адамдар да осыны құптайды. Ал бірақ осы кітапта Өсет 1923 жылы қаза болды деген дерек бар. Егер Өсет сол жылы өлсе, онда ол 56 жасында қайтыс болмай ма?

Өсеттің қашан қайтыс болғандығы жайындағы пікірдің түйіні, біздіңше, Афари қажының баласы Әбдірауф ақсақалдың дерегі болғаны жөн-ау. «Қазақ әдебиетінің» биылғы 25 марттағы «Өсетті көрген ақсақал» атты мақалада біз осы ақсақалдың жазба дерегіне сүйене отырып: «Өсет 55 жасында 1922 жылы 26 июльде Ұланбура жайлауында, құрбан айттың бірінші күні жерленіпті», – дегеміз. Жалпы жайлау Ұланбура аталғанымен, Өсетті жерлеген жер сол жайлаудың Көкқамыр аталатын тұсы екен. Бұл дерекке біз жолыққан адамдардың ешқайсысы, Өсеттің туған ұлы мен қызы да дау айтпады.

Өсет ақынның өміріне, әдеби мұрасына қатысты кейбір жайттардан қателеспеу үшін, біздіңше, оның өз балаларының да өмірбаянын білгеннің артықтығы болмауға тиіс.

Өсеттің әкесі – Найманбай, шешесі – Кермеқас деген кісілер екен. Өсет ұлдан жалғыз бала болыпты. Оның қанша жаста үйленгенін тап басып ешкім айта алмайды, алайда Жылқышы деген кісінің (1968 жылғы «Шығармалар» кітабында көрсетілгендей Жылқыбай емес, 9-бет) Төте (Төтежан) атты қызына

үйленгені анық екен. Жылқышының бес қыз, тоғыз ұлы болыпты. Барлық қыздарын бай жерге ұзатыпты да, тек төртінші қызы Төтені ғана өнері үшін Өсетке алты қанатүйімен жасаулап ұзатыпты. Жалпы, Жылқышының өнерді құрметтеген, өзілқой, ер көңілді адам болғанын Бікен Мәсәлімов ақсақал айтқан бір әңгіме дәлелдей түседі.

Бірде Жылқышы Өсетті шақырып алып, бір топ келіншектердің алдында өн айтқызады. Шырқап көтеріліп, құйқылжи төмендеген әнді келіпшектер тықыршып елтіп тыңдайды. Сонда Жылқышы: «Апыр-ай, қарағым, еркек мен тағат таппай кеттім, мыналардың не жаны шыдап отыр екен?!» – деп, келіншектерге қарап күлсе керек. Содан әннің аты «Сырмақ үйкер» аталыпты.

Өсет ақынның туған қызы Сәмөгей мен туған ұлы Қожеке қазір Семей обылысының Мақаншы ауданындағы «Бақты» совхозының орталығында тұрады. Сәмөгей Өсеттің жетінші қызы екен, алдыңғыларының бәрі тоқтамай өліп қала беріпті. Бірақ Өсет ақын әр қызы туған сайын шілдетой жасап отырыпты. Қызының шын аты Шәмшібану екен (1968 жылғы «Шығармалар» кітабында Шамшыфару деп қате көрсетілген, 165-бет), ерке-летіп Сәмөгей атап кетіпті.

Сәмөгейдің қазіргі күйеуі Шәбел (Шаһибал) Құсайынов кезінде Өсетпен айтысқан Қали ақынның немере інісі болып келеді екен. 1905 жылы ол кісінің атын Шаһибал деп Өсет ақын қойыпты.

Әңгімелесу барысында Сәмөгей шешей бізге көңіл аударуды қажет ететін мынадай пікірлер айтты:

«– Ағаны (Өсетті айтады) әкесі жалғыз бұзауын беріп оқытқан;

– Оқып жүргенінде, бір бала «кедейсің» десе, соны ұрыпты да, медреседен кетіп қалыпты. Жұмыс іздейді. Біреу: «Көк қақпаға бар, сол үйдің иесі мал

өткізгелі жатыр», – дейді. Барып жолықса, өлгі кісі: «Өке-шешенің батасын, рұқсатын алып кел», – депті де, қолына қадақ шай және кездеме берінті. Бір ай жүретін жер екен. Өлгі кісінің тоқсан түйе жүгі болады, аға аттарын бағады. Жолда ұйықтап жатып түс көреді. Өлең қонады;

– Қоянды жәрмеңкесінде Хамитжапар деген татар байы қызын ұзатып, той жасап жатады. Сонда Рысжанмен айтысады. Шашубайды жеңген қыз дейді. Өкемнің тоқты терісі тесік шалбары бар екен;

– Өкем он үш жасымда өлді. Өзім жоқтагам. Менінше, кісі өлтірген жоқ ол кісіні;

– Кейпі мынадан ауған жоқ, – деп қасында отырған інісін көрсетті. – Кісі-ақ еді ғой бұл да, құрыған кезі;

– Мүсәтір ішетін. Елу бес жаста қайтты. Бітімші деген жолдасы бар, шешем қырық кісімен барып, қара жорға атын тұлдап алып келді. Тақиясын мынау бас салды. Қызығып бас салды ма? – деді інісіне қарап.

Жылын берген соң шешем: «Бұл жер бізге жер болмайды», – деп, Жарбұлақтағы бауырларын шақыртты. Құсайын деген бауыры төрт жігітпен барып көшіріп өкелді. Сөйтін, Жарбұлақ – Сасықкөлдегі төркініне келдік.

– Аға өлерінен бір жыл бұрын жаман түс көрді. Бір қойын айтып сойды. Шешем жылады. Апам айтады: «Аруағым қырық жыл асырайды», – депті.

– Маған: «Мен дауыс жазайын, менен туған қыз болсаң, соны сен айтасың», – деді.

– Қадыриханды көрдім. Шәкірті. Сүзектен өлді;

– Өнеу жылдары Дөнештің ойынына бардық. Легковоймен алып барды. Ағаның өнін салғанда, боздап отырдым, өзіңдей қып салмаса да, келтіреді екен, шіркін! Боздап отырдым».

Өңдеп, түзеп айтсақ, шындыққа обал болар деген оймен Сөмегей шешейдің үзік-үзік пікірлерін біз әдейі өзі айтқан күйінде келтірдік. Кім біледі, біреулердің қажетіне жарап қалар.

Әсет ақынның ұлы Қожжеке Әсетов 1918 жылы 20 февральда дүниеге келіпті. Қазір үш қызы, екі ұлы бар. Әйелі – Қамария Әсетова.

«Жас болдым. Әке түрі есімде жоқ. Қайта өтіп келгенде, шамамен бес жаста болармын», – дейді Қожжекең. 1939 жылы әскер қатарына алыныпты. Ұлы Отан соғысының алғашқы жылдары Амурдегі Комсомольскіде, Уссурий қаласында болады. Кейін 3-Украина майданында болып, Болгария, Венгрия, Австрия жерін азат етіп, Берлиннен бірақ оралыпты. Қазір отставкадағы сержант. Бірнеше медалмен наградталған. Сол документтерін қарап отырып, оның кейбірінде аты-жөні Әсетов Қожжеке, ал көпшілігінде Асетов Николай Семенович деп жазылғанына көңіл аудардық. Себебін сұрадық.

«– Біз Днепрде үш ай жаттық қой, – деді Қожжекең. – Бір күні түнде екі жүз адам Яссы-Кишинев түбінде суға түстік. Днепрдің ені бір жарым шақырым екен. Малтып, сүңгіп жүргенде, киімім де, документім де суға кетті, жағаға тал ұстап шықтым. Полк ішіндегі жалғыз қазақ едім, книжкеме Николай Семенович деп жазып жіберіпті. Содан сол күйі кеттім. Мүмкіндік болса, Әсет әкем қойған Қожжеке деген өз атыммен жаңа паспорт алсам жарар еді. Қанша дегенмен жасымыз келіп қалды ғой».

Қожжекеңнің ол өтінішін біз совхоз басшыларына да, аудан басшыларына да жеткіздік. Азаматтар көмектерін аямас деп сенеміз.

Қожжекең 1978 жылдан пенсияда. 1953 жылдан КПСС мүшесі. Көп жылғы еңбегін, майдангер екендігін ескеріп, жергілікті басшылар оған өткен жылы

кезектен тыс «Жигули» автомобилін сатып алуға рұқсат берінті. Ауылда, ауданда сыйлы көрінеді.

«Өсет ақынның фотосуреті сақталған, өз көзімізбен көрдік», – деген де өңгімені естідік. Бірақ көре алмадық. Әйткенмен Қожеке ақсақалдың түрі әкесіне тартқанын ескеріп, совхоздың тұрмыс қажетін өтеу комбинатының фотографы Дәулет Лақбаев деген жігітке Сәмөгей шешей мен Қожеке ақсақалдың үй-ішін суретке тарттырып алдық.

Өсет ақынның туғанына алдағы уақытта 120 жыл толатындығы жайында «Бақты» совхозының директоры Қадырбай Рымханов, партком секретары Қалдыхан Жақыпов жолдастармен өңгімелесіп едік, олар үлкен құлшыныс байқатты. Бұл пікірді біз Мақаншы аудандық «партия комитетінің бірінші секретары Жақан Ысмағұлов жолдасқа да айттық.

– Өсет ақын бүкіл өзінің саналы өмірін біздің осы Мақаншы ауданының жерінде өткізіпті. Сондықтан аудан жұртшылығы Өсетті «Біздің Өсет» деп заңды мақтаныш етеді, – деді ол кісі.

Ауданда Өсеттің халық арасына ең кең тараған әнінің атымен «Инжу-маржан» атты ұлт аспаптар ансамблі жаңа құрылып жатыр екен.

Өсет ақынның өмірі мен шығармашылығын кең таныстыратын музей ашу, Өсет атын есте қалдыратын басқа да тарихтық мәні бар істер тындыру аудан басшыларының жоспарында бұрыннан бар екен. Жақсы ниетке шын жүректен қуандық.

Өсет Найманбаев «Ақырғы сөзінде»:

– Бозбала, осы өнімді үйренерсің,
Ырғаққа келтіре алмай күйзелерсің.
Білмесең сыр, мінезін жақсы өнердің
Домбыра қайдан жорға күйге келсін.
Асау өн жетегіңе жүрмеген соң,
Біріңнен бірің көріп сүйрелерсің, –

деген ғой. Кейінгі ұрпаққа айтқан аманаты іспетті. Сенімі қаншалық болса, қаупі де соншалық. Өнерін үйреніп жүргеніміз де рас. Кейде ырғағын келтіре алмай, бірімізден біріміз көріп сүйрелеп жүргеніміз де рас. Бірақ, қалай болғанда да, жақсы өнердің сыр, мінезін білуге талмай ұмтылып келе жатқанымыз да шындық. Алайда, Ғылым академиясының осы ұмтылысты жүйелеп, нағыз ғылыми жолға бағыттауы да мезгілі жеткен сыйақты. Бұл – бірлі-жарым адамның қолынан келетін іс емес, көпшілік болып кірісетін қасиетті жұмыс. Ақынның туғанына 120 жыл толуы қарсаңында осы жұмысқа жұмыла кіріссек болар еді! Парыз ғой.

«Қазақ әдебиеті», 15.07.1983-жыл.

БӘЙГЕДЕ – МҰҚАҒАЛИ

Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығына ұсынылған шығармалардың тізімінен Мұқағали Мақатаевтың «Соғады жүрек» атты екі томдығы мен «Шолпан» жинағын көргенімізде, көзімізге жас келе қуандық. «Ер жігіт – бір күнде бір кісілік, бір күнде мың кісілік» – дейді екен бұрынғылар, Мұқағалидың қадірі еліне мың кісілік бола бастағандай.

Жыр сүйген қауым Мұқағали Мақатаевты көзі тірісінде-ақ бағалаған. Әдебиетіміздің классигі Ғабит Мүсірепов те, ақсақалдарымыз Әбділда Төжібаев пен Мұқаметжан Қаратаев та ақын інісіне деген ілтипат пікірлерін ашық айтып та, жазып та жүрді. Жасыратыны жоқ, көп жағдайда оған сол кісілердің бағалауы сүйеу болды. «Аман жүрсе, өлі өділ бағасын алар, өсе түссін, өнері тереңдей түссін», – деген оймен де талай ағаларымыз оны сырттай сыйлап құрметтейтін. Ал өз қатарлары, іні-қарындастары оған қызығып та, қызғанып та қарайтынбыз. Ол үшін ешкімді енді сөгуге бол-

мас. «Ештен кеш жақсы» деп, бір-бірімізге кінә артқандай күмілжудің де қажеті бола қоймас. Қазір Мұқағалидың шығармашылығын үлкеніміз де, кішіміз де, оны көргеніміз де, көрмегеніміз де – баршамыз бір ауыздан бағалап жүрміз, біздің елдігіміз де, ендігі әңгімеміз де, сірә, осы ауаннан аумауы керек шығар.

Мұқағали қайтыс болғаннан кейін, 1979-жылы, «Жазушы» баспасынан оның «Өмір – өзен» атты жаңа жинағы жарық көрді, оған 11 мың жолдан астам бұрын жарияланбаған өлеңдері енді. Жылда бір кітап шығаруға жанталасатын қазіргі күнде ондай мол қазынаны тірі ақынның қолжазба қорынан да таба қою – қиын. Сол «Өмір – өзен» жинағы «Жазушы» баспасынан 1982-жылы шыққан екі томдықтың бір томдығын құрады. Ал «Жалын» баспасынан шыққан «Шолпан» атты жаңа жинағына бұрын жарияланбаған 5 мың жолдан астам өлеңі мен поэмасы енді. Сонда, қарап отырсаңыз, оның көзі тірісінде жарияланған өлеңдері мен өзі жоқта жарияланған өлеңдерінің көлемі тепе-тең. Оның сырын зерттеушілер алдағы күнде аша жатар, ал біз пікірімізді оның бөйгеге түскен кітаптары төңірегінде өрбітейік.

Меніңше, Мұқағалидың шығармашылығы жайында пікір жазу оның біз сыйақты іні-қарындастарына өте-мөте қиын. Ең әуелі оның терең жырларын талдауға өрең жетпейтінін түсініп үрейленесің. «Мәңгілікке өзіммен ала кеткен, Менің нәзік жанымды кім түсінер?!» – деген оның өз сөзі көкейіңнен кетпей кібіртіктете береді. Көбіміз оны көзімізбен көрдік, ол жайлы естідік, айттық та. Сөйте жүріп ақын ағамыздың адал жанын, нәзік жанын түсіне алдық па? Түсінсек төлейімізден, түсінбесек еренсіздігімізден шығар, бірақ енді, оның өзі арамызда жоқта, түсінуге тырысу – бөрімізге борыш.

Мұқағали – азаматтық үні айқын, елінің тынысымен жүрек лүпілі үйлес соғып өткен ақын. Оның ең алғашқы шығармаларының бірі «Ильич» поэмасы болуы да тегіннен тегін емес.

Одан кейін Мұқаң Карл Маркстің өмірі жайында әйгілі «Мавр» поэмасын жазды. Ол шығармасында Маркс пен Энгельстің ұлы достығын дәріптей отырып, коммунистік ілімнің негізін қалаушы адамның шығармасы туралы:

«Капитал» – тұл қоғамға атылған оқ,
Жалыннан алаулатып шашылған от.
Барлық ел пролетары жүрегінде,
Қызуы әлі күнге басылған жоқ», –

деп тебірене толғады. Алғаш «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған «Большевиктер» поэмасы хақында әдебиетіміздің аға сыншысы академик М.Қаратаев кезінде қуана пікір айтқан. Бұл поэма В.И.Ленинге, Коммунистік партияға деген ақын жүрегінің ризашылығын, түп-түнық сезімін өлең өрнегімен төге салғандай әсер қалдырады. Большевиктердің тек Советтік Отанымыз алдындағы қызметін ғана сөз етпей, ақын: «Адамзаттың ары үшін, теңдігі үшін, Ажалға да алапат барғандарым», – деп, өлемдік тұғырдан тұжырады. Большевиктер елінің бүгінгі саясатын да сүйсіне жырға қосады:

«Шам жанады,
жанады,
жанады ұдай,
Жалындап большевиктер жалауындай.
Кремілде Ленин мұнарасы –
Өділдікті күзеткен қарауылдай».

Аманкелді, Сәкен, Әліби, Бейімбет, Сәбит, Қаныш, Ілияс, Қасым сынды Октябрдің нұрынан нәр алған қазақ ұлдарын мақтаныш өте келіп ойын былай түйіндейді:

«Ардақ тұтар қазақтың баласы көп,
Ақыны көп, батыры, данасы көп.
Қайта түлеп жаңарған кең өлкемді,
Атадым большевиктер даласы деп».

«Чили – шуағым менің», «Алтай – Алатау – Атырау» (ақынның өзі қойған аты осылай), «Космонавт ойлары», «Шекарада», «Қырандар, қош болыңдар», «Досыма хат» атты поэмалары мен толғаулары тінелей қазіргі заманның көкейкесті мәселелерін қозғайды. Ал ақынның Октябір революциясының жеңісі мен жемісін жырлаған өлеңдері ұшан-теңіз. «Менің ғасырым» деген өлеңінде:

«Бұл ғасыр – менің жүрек-сағатымдай,
Тамырым бірге онымен соғатындай.
Амалсыз, абайсызда қалғып кетсем,
Ғасырым бірге ұйқтап қалатындай», –

деп, заман алдында өз жауапкершілігін терең сезінеді. «Арнау» атты өлеңінде бұл ойын одан ары нақтыландыра түседі:

«Солай, шеше.
Мен мәңгі күзетемін.
Жаз өткенін білмеймін, күз өткенін.
Кешегі әкелердің жеңіс бағы –
Тапжылмай күні-түні күзеткенім!»

«Елім барда» атты шығармасында:

«Желідегі құлынымын мен елдің,
Көгендегі қозысымын мен елдің», –

деп тебіренсе, «Бөріне жауаптымын» деген өлеңінде адамдар арасындағы жаман да, жақсы да қатынастардың бөріне өзін жауапты сезінеді. Ол қай өлеңінде де өзінен бұрын елін ойлайды:

«Қайтер дейсің қара бастың толғағы,
Тек жұртымыз күрсінбесе болғаны»

(2-том, 101-бет).

Бексұлтан Нұржәке-ұлы

«Туған жердің топырағын сүйе алмасам мәңгілік,
Онда мені қалды дендер көмусіз де кебінсіз»

(2-том, 90-бет).

«Біз – солдаты Ленин қоғамының,
Иесіміз Балға мен Орағының.
Біз – Отанның қаруы, дарынымыз,
Ақынымыз Советтер Одағының!»

(2-том, 64-бет).

«Үш бақытым» деген өлеңінде ол өзінің бақытын халқым, тілім, Отаным деп бағалайды. Енді бір өлеңінде:

«Мұқағали жоғалса, қайтер дейсің,
Артымда қалсын жерім,
Қалсын елім!» –

деп ағынан ақтарылады. («Шолпан», 51-бет).

Жалпы, Мұқағалидың қай өлеңінен қайсы өлеңі артық екенін ажырату аса қиын, ойып екі-үшеуін мысалға алайын десең, бірінен-бірі артылып, бірімен-бірі тайталасып, таңдау бермей діңкелетеді. Сондайда бір сыншы ағамыздың: «Мұқағалидың таңдамалысын шығарамыз деген – қате, өйткені онда таңдамалыға жатпайтын жай өлең жоқ», – дегені еріксіз еске түседі. Шынында, ақын ағамыздың азаматтық бетін, шығармашылығының тірек-негізін айқындауда «Шолпан» атты соңғы жинағы бұрынғы кітаптарынан зөредей де кем емес. Жинақтың бірінші бөлімі:

«Серпілемін, Октябрь, сен келгенде,
Желпіндіре рухың дем бергенде.
Күмбезденген қазақтың шаңырағын,
Қатар қойып, елдермен тең кергенде», –

деген салтанатқа толы шабытты шумақпен ашылады. Бұл бөлімге ақынның Ленинді, Коммунистік партияны, Отанымызды, халықтар достығын, Октябрді, қазіргі кездің саяси-өлеуметтік мәселе-

лерін жырға қосқан «Менің Отаным», «Ильич салған ізбенен», «Ғасырлар сиезі», «Мәскеуден кетерде», «Россия», «Неміс жұмысшысына хат», «Мен – Октябрь», тағы басқа бұрын жарияланбаған өлеңдері топтастырылған.

Сондай-ақ төртінші бөлімге енген «Жер үстінен репортаж», «Толғау» атты көлемді жырлары да бүгінгі күннің көкейкесті мәселелерін публицистикалық өткірлікпен өрнектейді. Ал «Райымбек! Райымбек!» поэмасы қазақ жерін жаудан қорғаған батыр бабамыздың қалай қол бастағандығын жыр етеді! Бұл – батыр бабасы Хангелді негізін қалаған орыс халқымен достықты ілгері дамытқан батыр немере жайындағы поэма. Халықтар достығын қасиет тұтқан Мұқағали осы жинақтағы «Миллиард дастарқаны» атты өлеңінде: «Ырысқа кенелттің-ау, партия анам!» – деп тебіреніп, елдің интернационалдық бірлігіне ризашылықпен бас иеді.

Мұқағалидың ата мен ананы, жалпы адамды сыйлауы, досқа сенуі, құрдасқа қалжыңдауы, ағаға айтқан өкпе назы, іні-қарындасқа деген ниеті – бәрі де елдік, халықтық ұғыммен астасып жатады. «Ақынның ақындығы атақта емес, Ақынның ақындығы арда ғана» деген өз принципінен ол ешқашан ауытқымайды; «Ақын елдің, ағайын, еркесі емес, Ақын – елдің елшісі ООН-дағы» деп түсінеді. Ал жақсы адамға деген құштарлығы қандай:

«Бар екен ғой,
Бар екен жақсы адамдар!
Жақсы жоқ деп айтпаңдар, бәтшағарлар!»

(2-том, 94-бет).

«Көзімен де көңілмен баяндаған,
Адамдардың мінезі аян маған.

Қандай бақыт!
Солардың арасында
Жетер жерге жеткенше аяңдаған»

(1-том, 96-бет).

Сәкен Сейфуллиннің тойына арнаған «Аңсап жүрін кездестік» деген өлеңінде:

«Күрсініп ек, жан аға,
Сен жоқ деген сөзді естіп.
Жылдар салып араға.
Ақыры біз кездестік.
Сендей қорған, панаға,
Зәру болған кезде өстік,
Ақыры біз кездестік», –

деп, бір өзі үшін емес, бүкіл замандастарының атынан қуанады. («Шолпан», 96-бет). Ал Ғабит Мүсіреповке арнаған «Ғабаңа» атты өлеңінде:

«Ғабеке,
Анда-санда сізді көрем,
Сізді көрсем, жомарт бір күзді көрем,
Еліктеп өзіңізге есім кетіп,
Көгендеп ақ қағазға тіздім өлең.
Мейіріммен қарайтын Сізді көрем,
Басқалар үміттерін үзді менен», –

деп, інілік назбен ақтарылады. Талантын бағалаған мейірімді ағаға деген алғыс өлең («Шолпан», 97-бет). Осыларды оқығанда, оның «Әбділдаға» атты әйгілі өлеңі тағы еске түседі:

«Сөйлесең,
Бурадайын лықсып-тасып,
Жаралы жауынгердей сылтып басып,
Әбігер боп жүргенің қашан көрсем,
Жырдағы жалғандықпен мылтықтасып»

(1-том, 104-бет).

Оның қай арнау өлеңін алсаң да, құрғақ мадақтау жоқ, арнап отырған адамының айқын образы, бейнесі бар.

«Мұқағали өлеңдері елге неге айрықша ұнайды? Несімен ұнайды?» – осы сұрақ ылғи ойға оралады. Бір өлеңі жақсы шықса, енді бір өлеңі орта, тағы бірі тіпті төмен болып кететін алақол ақындар болады, ондай алақолдық Мұқағалида жоқ. Неге? Оған жауапты бізден бұрын ақынның өзі береді:

«Жырым, сырым – екеуі егіздерім,
Екеуін екі бөлек емізбедім».
«Мен жырламаймын,
Сырласамын»

(2-том, 110-бет).

«Көкейкесті жырлар жаз жез киіктей,
Мақтау, даттау, жәдігой сөзді күтпей.
Өлең керек ұрпаққа, өзің мейлі
Көлеңкеде қалсаң қал көзге ілікпей»

(2-том, 16-бет).

«Мөзір етіп мәпелеген жемісін,
Мәуелесе баққа толып өрісім,
Барлығы да, Поэзия, сен үшін!»

(«Шолпан», 63-бет).

Алдымен тақырыбын сайлап алып, артынан соған бағындыра өлең жазу – Мұқағалиға жат. Ол көкірек жарған сезімін сол қалпы өлеңге құя салатын секілді. Өлеңіндегі сөздердің, сөздегі суреттің, суреттегі сырлардың шынайылығы, иланымдылығы – Мұқағали өлеңдерінің басты құдіреті. Оның айтқандары сенің де айтқың кеп, бірақ айта алмай жүрген сырларың сыйақты. Оның өлеңмен салған суреттері – сенің де талай көрген суреттерің, бірақ сен қалай айтарыңды білмей қиналып жүргенде, сенен бұрын Мұқағали дөп басып айтып үлгіргендей. Ел жайлы, Отан жайлы, достық пен ізгілік жайлы сен де үнемі ойланасың, толғанасың; Мұқағалиды оқысаң, сол ойларың мен толғаныстарың үйлес шығып, оның тұжырымдары мен пікірлері сені одан да тереңге, әріге жетектеп

Бексұлтан Нұржеке-ұлы

әкетеді. Жаттанды ой, сылдыр сөз жоқ, оның өлеңдері – өзінің жан сыры. Ал біреудің жан сырын қалай ғана жаныңмен ұғуға тырыспассың.

«Су сұрасам, сүт берген, айран берген,
Қартайып қалыпсың-ау, қайран жеңгем.
Қарғаның валетіндей едірейіп,
Қасыңа мына біреу қайдан келген?»

Осыны оқығанда, оның ұйқасы, жолдары мен шумағы бар, белгілі бір заңдылыққа бағынған әдеби туынды екені есіңнен мүлде шығып кетеді, ең алдымен көзіңе сурет келеді: қимас жеңгеннің қасында жат біреу бедірейін отырады. Соғыстан кейінгі жылдардың сырын да, сипатын да айнытпай елестететін сұмдық шыншыл сурет. «Қайран жеңгем» өлеңі, сөз жоқ, қазақ совет әдебиетінің классикалық туындысына жатады. Өлеңнің ұйқасы майда үйкеліскен хрустальдай сыңғыр, майда мұңлық. Шағын ғана өлеңде қимас жеңгенің де, мұртты жезденің де, уақыттың да айқын бейнесі жасалған.

«Апырай, суық еді сұрқы неден?!
Адамға қарайды ғой сыртыменен.
Жол көрсеткіш сақшының таяғындай,
Қимылыңды бағып тұр мұртыменен».

«Ел-жұрты мақтан еткен, кезінде аяғына саптама етік киген, талайлардан аттап өтіп, талайларды таптап өткен» жеңгесінің қазіргі халі көзіңе еріксіз жас үйірілтеді:

«Қартайып қалыпсың-ау, қайран жеңгем!
Қайғыға мойымаушы ең.
Қайдан келген?!
Сағынып жүрсің бе өлде, қадірлім-ай,
Баяғы жастығыңды майданда өлген?»

Бүкіл бір кезеңнің қайғы-мұңын қарапайым сөздерге ғана қалай сыйдырған десеңші?! Өлең емес,

саулап иіп тұрған өмір-емшектің өз сүтіндей. Осындай өлеңнің қатарына оның «Қара өлең», «Қазынам бар», «Жамылып сағыныштың сал шекпенін», «Алатау, ассалаумағалейкүм», «Адамды адам түсінбөу – бір ақырет», «Автограф», «Тау өзені тентек қой, тасып жатыр» атты шығармаларын да жатқызуға болады.

Бір ғана шумақтан өрбіп тұрған мына сыр мен суретке қараңызшы:

«Көзің қайда көшеден мені іздеген,
Сөзің қайда, «жанымыз егіз» деген?
...Терезенің алдына келіп тұрмын,
Көгершіндей,
Қысты күн... жем іздеген...»

(1-том, 135-бет).

Біз ұға алсақ, танысақ, Мұқағалида терең сыр тапқыр тұжырым мен қайталанбас поэтикалық сурет тым-ақ көп. Кейінгі ұрпақ қаншалық биік болса, Мұқағали да соншалық биіктей беретін, халықтың тағдырынан тұғыры ажырамайтын ақын. Оның өлеңін сүйсініп, түйсініп оқудың өзі – рухани өсу. Оның қайсыбір өлең жолдарына қарап, шындығына ма, шешендігіне ме – қайсысына қайран қаларыңды білмейсің:

«Ал мен үшін ең бақытты күндерім –
Балам, саған бақыт іздеп жүргенім!»

(2-том, 12-бет).

«Сөуір айы – малшыға сарыуайым,
Малмен бірге бағады ауа райын»

(2-том, 50-бет).

«Бұққан қоян секілді қыстау жатыр,
Бұғып алып таудың бір қойнауында»

(2-том, 218-бет).

«Уақытты тоқтатар шамаң бар ма?
Бәрі өтеді: дәуірлер, замандар да.

Менің жаным ашиды мына өмірді
Өтпейтіндей көретін адамдарға»

(«Шолпан», 69-бет).

Мұқағали – лирикалық өлеңдерге ғана емес, поэма, толғауға да майталман. Оның оқиғалы поэмаларының ішінде «Ару ананың» орны айрықша. Байлардың құрығынан қашқан қарақшы Құрманның ұрпағы үшін қашқындықты қойып ел ішіне келуі үлкен философиялық оймен астасады. Бұл поэма идеялық, мағыналық түйіні жағынан Шыңғыс Айтматовтың «Теңіз жағалаған теңбіл төбет» атты повесімен сарындас. Байдан да, күштіден де қайтпаған қатыгез Құрман ұрпағы үшін ғана илігеді. Поэманың көркемдік қуаты, тілінің нәрі, автордың кейінкерлер бейнесін сомдаудағы суреткерлігі әр жол сайын сүйсініп таңдандырады. Қарақшы жігіт бөйгеге тиген жетім қызды атына міңгестіріп айдаладағы мекеніне әкеле жатқан сәт былай суреттеледі:

«Қыз даусын Құрман тындап желкесімен,
Зекиді өқта-текте келтесінен.
Қос құлағын қайшылап ала бесті,
Қояндайын жымиды жер төсімен».

Сол қатыгез Құрман нәрестелі боларда былай толқиды:

«Иә, алла, көрдім бе, көрмедім бе?!
Иә, тәңірім, бердің бе, бермедің бе?!
Шырылдаған үніңнен айналайын
Шыныменен өмірге келгенің бе?!
Қызым болсаң, қырымда құралайсың,
Ұлым болсаң, ұлы бір мұрадайсың.
Естисің бе, есі жоқ ей дүние.
Менен неге сүйінші сұрамайсың?!».

Қатыгездікті мейірім жеңгенін мадақтайтын, жалғыздықтың жапасын ұрпақ қуанышы ұмыт-

тыратынын уағыздайтын ойлы поэма. Мұқағалидың тағы бір шоқтығы биік шығармасы – өзі қайтыс болғаннан кейін жарияланған «Моцарт. Жан азасы» поэмасы. Бұл өзі кіріспеден және бес тараудан тұратын туынды, әр тарауы терең-терең философиялық ойлардың тұжырымынан тұрады. Поэманың ой тұңғығын түсіну үшін оқырманға кәдімгідей дайындық, белгілі дәрежеде білім деңгейі қажет. Алғашқы «Табыт үні» атты тарауда ақын о дүниелік жанның атынан сөйлейді:

«Бір күндік сөуле...
Бір күндік жарық мекенім!
Мәңгілік түнек – қапасқа қалай кетемін.
Келмейді-ау тілім...
«Өлгеннен сұра», – дер едім
Тірі жандарға, –
Өмір дегеннің не екенін».

«Халық үні» атты екінші тарауда өлген ерді халықтың қалай бағалайтындығы айтылады. Мұндағы әр шумақ халықтың алғысына толы. Соның ішінде мына бір шумақ Мұқағалидың өз бейітінің басына ойып жазылыпты:

«Әрине, суық қайғы, суық қайғы,
Көңілін халқың бірақ суытпайды.
Егерде халық өзін ұмытпаса,
Бақыл бол, халқың сені ұмытпайды!»

Бұл поэма «Бесік жыры» атты философиялық тараумен тәмамдалады. «Ару ана», «Жан азасы» поэмаларын да Мұқағалидың шығармашылығын классикалық деңгейге көтеріп тұрған туындылар деп танығанымыз дұрыс.

Мұқағалидың шығармашылығын бір-бірімізге түсіндіру, насихаттау бір есептен ерсі де сыйақтанады. Оның өлеңдерін сен жақсы білесің бе, жоқ оқырмандар сенен жақсы біле ме; сен жақсы көресің бе, әлде олар сенен де жақсы көре ме –

көз жеткізуің қиын мәселе. Өйткені біз бұған дейін жақынымызға ренжісек, сүйгенімізді сағынсақ, жақсыға жанымыз ашып, жаманға ашынсақ, дүниенің ащысы мен тұщысын тең қозғаған ойлы, мұңды Абайдың өлеңін ақтарып, сонымен сырласып, Абайдың кең құшағына барып паналайтын ек; енді Мұқағалидан да ондай пана іздеуді, Мұқағали өлеңдерімен сырласуды әдетке айналдыра бастадық. Қазақ әдебиетінің керегесін кеңейтісіп, шаңырағын биіктетіскені үшін, бүгінгі ұрпақ Мұқағалиға дән риза. Оған өлең арнаған іні-қарындастары мен замандастары қаншама? Қазақ топырағында арнау өлеңнің көбі Бауыржаннан кейін Мұқағалидың үлесіне тиеді деседі. Ондай ел сүйген ақын туындысының Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылуын тек қуана құптау керек.

«Қазақ әдебиеті», 24-тамыз, 1984

ҚАНАҒАҢ ШІРКІН ҚАНДАЙ ЕДІ?

Жақсының аты, жасаған жақсылығы әрқилы жағдайда ұмытылса ұмытылып та жататын шығар, бірақ елі үшін өлмес істі бастап бергендердің тарих бетінде біржола қалмақ. Сондай адамдардың бірі – Қазақ ССР халық артисі Қанабек Байсейітов. Қанағанның қазақ өнеріне қосқан үлесі мәңгілік. Ол – қазақ музыка театрының негізін салушылардың және ұлттық опера өнеріміздегі алғашқы режиссерлердің бірі. «Әртіс» деген сөзді қазақ даласына алып келген және оған абырой өперген алғашқы қарлығаштардың да бірі. Ол қазақ драма театрының, опера және балет театрының, мемлекеттік филармонияның директоры болып та талай жыл істеді.

«Халық үшін қажет! – дегенді естігенде, Қанағаң шамам жетпес-ау деп, қандай қиын істен де тайсақтамаған: «Кетігін тауып, кірпіш болуға

асыққан. Оның кезінде «Озбыр болыс», «Зәуре», «Екі қыз», «Келіншек» сыйақты пьесалармен қатар «Достық жолы» балетінің, «Айсұлу», «Алтын таулар» операларының либретасын жазуы, көптеген драмалық шығарма аударуы, біраз өнге өлең жазуы – осы борышты ұғынғандығынан. Ал оның Қуандық Шаңғытбаевпен бірлесін жазған «Беу, қыздар-ай», «Ой жігіттер-ай» атты комедиялары елді өлі күнге күлкіге кенелтіп келеді.

Үкімет пен партия Қанағанның еңбегін жоғары бағалап, оны Ленин, Еңбек Қызыл ту, Халықтар достығы, «Құрмет белгісі» ордендерімен және көптеген медальмен наградтады.

Қайтыс болғанынан кейін оған Қазақ ССР мемлекеттік сыйлығы берілді.

Биыл сексенге келетін еді.

Өмірінің соңғы жылдарында мен ол кісімен біраз дәмдес-тұздас болдым, сол аз уақыт інінде Қанағанды егжей-тегжейлі танып білдім дей алмаймын, бірақ өле-өлгенінше қатты сыйлап өттім. Оның, әрине, көп себептері бар, соның бірерін – өзім куә болған ақиқаттарын ғана – еске алмақпын.

Қанағаң екеуімізді 1974жылдың өктембірінде «Жұлдыз» журналының сол кездегі бас редакторы Шерхан Мұртазаев таныстырды; Келесі жылдың мартында Қанағаң жетпіске толады екен, соған орай материал даярлауды кабинетінде көзбе-көз маған тапсырды. Содан соң Қанағаңмен бірге он күн ел аралап қайтуға ризашылығымды сұрады. «Бұл кісіді қымбат қазына көп, ерінбей шетінен жазып беріп отырсаң, жыл бойы журналдың әр саны сайын материалдарыңды үзбей жариялап тұрам», – деп уәде берді. Келістім.

Сонымен, нәйәбірдің бірі күні түс ауа Талдықорған обылысына жол тарттық. Астымызда жекеменшік «Жигули» машинасы, оның иесі әрі қазіргі жүр-

гізуші – Қанағанның балдызы Тұрсын деген жігіт. Қанағаң алдыға, мен артқы орынға отырдым. Жол бойы айтқанын ғана тыңдап, өзім ол кісіні әңгімеге жетектемедім. Бірақ білгім, сұрағым келген жәйт ойымда көп-ақ. Әсіресе Күләш төңірегінде алдын ала әзірлеп ойластырып қойған сауалым талай. Жол үсті бірден соларды сұрай жөнелгенім тым сұғанақтық, жеңілтектік сыйақтанды. Қапшағайдан өте бере артына бұрылып:

– Әй, сен өзің үндемес болып шықтың ғой, – деді Қанағаң біртүрлі маған көңілі толмағандай күліп. – Әлгі сұрайтындарыңды қашан сұрай бастайсың енді? Мен де ыңғайсызданғанымнан жымидым.

– Барар жерімізге барып, көңіл жайланған соң кірісерміз, Қанеке.

– Оған дейін ішіміз пысып өлмейміз бе?

– Онда, жол қысқарсын, алғаш осы арамен қашан, қалай өткеніңізді айта отырыңыз, – дедім қысылғанымнан күліп.

Қанағаң содан жастық шағын еске ала отырып, Кербұлақтың жазығы жайында ұзақ әңгімеге кетті. Әңгімені жүйелеп, жақсы айтады екен, теңеп, суреттеп сөйледі. Басында өзін, сөзін сынай отырған ем, бірте-бірте бәрін де ұмытып, беріле тыңдап кеттім.

Сағат төртке таман Сарыөзекке жетіп, Кербұлақ аудандық партия комитетінің кеңсесі алдына тоқтадық. Аупарткомның сол кездегі секретары Айтақын Алпысбаевқа кіріп, Қанекеңнің келгенін айттым. Бурыл шаш кісі екен, орнынан ұшып-тұрып дереу есікке қарай жүрді. Бірін-бірі бұрыннан білетіндерін амандасқанда аңғардым.

– Қанеке, келетінііңізден хабардармыз, бүгінше үйге жүріп демалыңыз, әңгімелесейік, кездесуіңізді ертең «Сарыбұлақ» совхозынан бастайсыз, – деді секретарь. – Директорына айтылған, тек сіздің дәл

қашан келетініңізді біле алмай отыр ек. – Сөйдеді де телефонмен директорды іздестіре бастайды. Ол табыла қоймады.

– Біздің темекіміз бітіп қалып еді, соны тауып алайық, бір жарты сағаттан кейін келсек, – деді Қанекен орнынан тұрып.

– Сөйтесіз бе? – деді секретарь, сірә, сеніңкіремей. – Мейлі, оған дейін жұмыстарымды бітіріп, мен де біржола шығармын.

Жарты сағаттан көбірек бөгеліп қайта келдік. Өзі кеңсеге кірмей, біліп келуге Қанағаң мені жұмсады. Барсам, секретардың қасында орта жастағы бір жігіт отыр екен. Менен жағдайды естіген соң, екеуі де сыртқа шығып Қанекеннің қасына келді.

– Ертең баратын «Сарыбұлақ» совхозының деректірі – мына жігіт, – деді Алпысбаев. – Жағдайыңызды айттым, таңертең өзі келін алып кетеді, бүгін біздінінде боласыз.

Қанағаң кәстөмінің жағасын түзей берді ме өлде әдейі түзеген болды ма, өйтеуір маған бұрыла қарап қабағын көтерді. Оны ұға қоятындай ұшқырлық менен шықпады, түкті түсінбеген күйім тұра бердім. Қанағаң не дерін білмеген кісідей сәл бөгеліп қалды. Сонан соң үн-түнсіз барды да секретарға қолын ұсынды, ойланбастан, тіпті өзінің не істеп тұрғанын түсінбестен қолын ол кісі де созды. Қанағаң секретардың қолын жібермей тұрып:

– Сенің жағдайыңды түсінем ғой. Жаңадан аудан болып жатырсыңдар, жұмыс көп. Үйіңе талай қонғам, келінге сөлем айт, ренжімесін. Біз осы деректір баланы тағы ертең шапқылатпай-ақ қояйық, бұның бізден басқа да жұмысы басынан асып жатқан шығар, – деді.

– Келініңізге айтып қойып ем, – деп секретарь тағы ізеттік жасады, Қанағаң бірақ қайыспады. Онысы маған ұнады. Хатшының үйінде шөнііп

жатқанды да мәртебе көретін шалдардың қатарына жатпады. Өзінің қадірін де, істің жөнін де білетін кісі көрінді.

«Сарыбұлақ» совхозында жұртшылықпен алғашқы кездесуіміз сәтті өтті. Қанағанның өмірі мен шығармашылығы жайында мен баяндама жасадым. Алматыда келіскенімізде: «Баяндаманы қағаздан оқып тұрғанды онша ұнатпаушы ем, негізгісін түртіп алып, қалғанын еркін айтсаң қайтер еді, бала?» – деген болатын. Сол айтқанын орындадым. Кездесуде Қанағаң толқып, жұртты риза қып сөйледі. Мінбеден түскен соң, қасыма отырар-отырмастан құлағыма сыбырлап: «Бала, бірдемені бүлдіріп алған жоқпын ба, қалай шықты?» – деді. «Қанаға, «бес», дедім сәл өзілденкірей қолын сыртынан қысып. «Әй, шын айт, шын сұрап тұрмын», – деп, бұл жолы бажайлап көзіме қарады. «Жо, шын айтам, Қанаға, шынымен жақсы сөйледіңіз», – дедім жүзімнен күлкі ізін көрсетпеуге тырысып.

«Анау-сынау жерлерім болса, айтып қой. Ойбүй, Қанабегің осы ма?» – деп ренжіп жүрмесін жұрт. Өмір бойы жинаған беделімізден бостан-босқа бір сәтте айырылып қап жүрмейік.

Мен бұл жолы қолының сыртынан үндеместен қысып-қысып қойдым. Соңғы сөзіне қатты риза болдым. Қартты сыйлауым бірте-бірте артып келе жатты.

Үшінші нәйәбір күні сағат оннан аса «Сарыбұлақтан» шығып Шоқан атындағы колхозға қарай жүрдік. Алматыдан мініп келген «Жигулнімізді» қайтарып жібергеніміз, қазір астымызда – «ГАЗ-69».

Жолға шыға бере-ақ өңгімеміз Құрманбек Жандарбеков жайында болды. Оның біразы Қанағанның «Құштар көңіл» атты кітабына енгендіктен, қайталап жатудың қажеті болмас; ал бірақ Қүрекең туралы айтқанда Қанағанның қатты

толқып, айрықша бір сағынышты сезіммен сөйлегенін; әлсін-әлсін даусында ерекше діріл пайда болып, үні сыбырлай шығып қалғанда, «Мына кісі жылап отырған жоқ па өзі?» – деген күдікпен сан рет бетіне ұрлана қарағанымды айтпасам, ақиқатқа қиянат секілді. Өнерімнің қара шаңырағын көтеруге үлкен үлес қосқан қос таланттың өздерінің өйтіп ұзақ жылдар бойы тату-төтті дос болып, өсек пен қызғаныштың талай қысталаңынан арларына дақ түсірмей, кісіліктерін сақтап өтуі кімді де болса сүйсіндірсе керек. Қызығып қара шалдың әр сөзін ұмытып қалмауға тырысып, ыждаһатпен тындадым. Әрбір өңгімесінің түйіні сайын: «Құрекем сондай еді ғой! Құрекең сөйтетін еді», – деп, сыңарын іздегендей менен жүзін бұрып әкетіп далаға қарайтын. Даусындағы дірілден көңіл күйін танысам да, көзінде жастың бар-жоғын бірде-бір рет байқатпады.

Кербұлақ ауданының біраз шаруашылығында болып, алтыншы нөйәбірде көрші Панфилов ауданына қарай бет алдық. Ауданның территориясы басталатын Тектұрманың жазығынан ауатком председателінің орынбасары Мая Дифу деген дүңген келіншек, тағы басқа кісілер қарсы алды. Бұрыннан таныс әрі біраз жыл бірге қызмет істеген адам болғандықтан, біз Мая екеуіміз салған жерден бір-бірімізбен әзілдесе кеттік. Жүрерде ол біздің машинаға алдыға отырды да, екеуіміз тағы әзілімізді тоқтатпадық. Сонда Қанағаң күліп:

– Қызым, сені көріп мына менің інім түлкі көрген бүркіттей түрленіп шыға келді, абай болшы, бөленің көзі жаман екен, көзі өзгеріп кетті, – деді.

– Ой, аға, ініңіз екеуіміз бұрыннан таныспыз, бірге істегенбіз, – деп, Мая жағдайды әреден тартып түсіндіріп берді. Қанағаң тыңдап болып басын шайқады.

– Қызым, қалай бұлтақтатсаң да, мына бөле сені көргенде көтеріліп кетті. Өзі жас күнімдегі мен сыйақты екен, – деді бойына желік біткенін байқататын бір түрлі қызба үнмен.

– Сіз қандай едіңіз, аға, бізге сол қызық әңгімелеріңізден айта отырмайсыз ба? – деді Мая Қанағаңа бұрылып.

– Ендеше, қызым, айт деген өзің, енді ағаң ағытады. Тәртіпсіздеу бірдеме кетіп қалса, сөгін жүрме.

– Тәуекел. Өз обалым өзіме. – Күліп Мая маған көзін қысты.

Содан Көктал селосына жақындағанша Қанағаңның қызық әңгімесі бітпеді. Алғаш әке-шешесі қалай үйлендіргенін, жігітшілік жасаған жағдайларын жаңа Маяға өзі ескерткендей, осы арасы тәртіпсіз-ау деп тартынбай, рет-ретімен түгел айтып берді. Мая бетін басып: «Болды, аға, ар жағы түсінікті», – десе, Қанағаң ерегесіп ондай тұстарды қасақана төптіштеп айтады. Әбден ішек-сілемізді қатырды.

Жігіт күнін Қанағаң мақтанышпен әңгімеледі. Әсіресе қыз-келіншектер туралы айтқанда, арқаланып қунап кетті. Көктал селосына жете бере қасынан өтіп бара жатып, Қанағаңды жол бойында тұрған туған аулымен таныстырды. Әкемнің әскерден қайтпағанын, шешемнің өлгенін, мені бағып-қаққан апам мен атам да осы ауылдың жоғарғы жағында жатқандығын айттым.

– Әкең соғысқа қанша жасында кетіп еді? – деді Қанекең.

– Он тоғызында.

– Қанша жасында өлді?

– Сол он тоғызында.

– Сен қаншадасың?

– Отыз үш. Әкемнің екі жасына келдім.

Бәріміз біраз үнсіз қалдық. Көкталдан сол үнсіз

қалпымызда өттік. Қанағаң үндемеген соң, біз тәртіп бұзбадық. Көктал мен Жарткенттің (Панфиловтың ежелгі аты) ортасындағы қалың тоғайға ене бергенімізде, Қанекен менің иығыма қолын салып:

– Жоқ, сен мендей емес екенсің, – деді. – Манадан бері Мая екеуіңе: «Бәлен әйелмен бәлен болдым, түген әйелмен түген болдым», – деп бөсіп келем, оның да бірақ өз трагедиясы бар. Апырмай, қандай ақымақ болғам! Жалғызым деп маңдайымнан шертпеген әкемді де осы әйелдер деп жүріп бір рет жылаттым. Қаңғып жүрген жерімнен іздеп тауып: «Қанабек, үйге жүрсеңші, келін көп күтіп қалды ғой!» – деп көзіне жас алды. Жалпы, жыламайтын адам еді. Оны да жылаттым. Жиырма жеті жасында Алданбегімнен айрылдым. Бәріпен айрылып келем, – деді көзіне жас алып.

– Қанаға, Алданбегіңіздің орнын Алданыңыз басты ғой, – дедім басқа не айтарымды білмей. Күләштан кейін үйленген әйелінен туған ұлына да Қанағаң Алдан деп ат қойған.

– Әй, Алдан Алданбектей қайдан болсын! – деді күрсініп. – Жалғыз-жалғыздан шаншылған шыбыққа қарап, кісіден өмір бойы үрей кетпейді. Сеніңәкеңді сағына сөйлегеніңді көрін, Алданбегімді сағынып кеттім. Жиырма жеті жасында сорлатып кетті ғой мені! – Қанағаң жасаураған көзін бізден жасырып, Жарткентке жеткенше үн-түнсіз сыртқа қарады да отырды.

Жалпы, Қанағаң Алданбекті жиі еске алатын. Өзінің сол балажандығын әкеме тартқандығымнан, ол да мені осылай жақсы көретін деп түсіндіретін. Өзінің мінін, кінәсін Қанағаң ылғи мойындап, өзі өзі сыбап-сыбап алып отыратын.

Алтыншы нөйәбір күні Киров атындағы колхоздың еңбекшілерімен кездестік. Сонда Әбілхан Қастеев атындағы орта мектептің деректірі

Қожабек Байшалов деген кісі өз сөзінде: «Қазақты басқа жұртқа алғаш танытқан – Жамбыл мен Күләш. Күләш Үлкен театрда «Гөккүді» салған соң, ертесі мәскеуліктер көшеде: «Гөккү, Гөккү!» – деп жүріпті. Алматы педтехникумында оқып жүргенімізде, Күләш, Қанабек үшеуіміздің дәм-тұзымыз бірге болды. Осындай өнерпаз адамдармен атағы шықпай тұрып таныс болғандығымды мен мақтаныш көрем», – деді.

Кездесуден кейін Қанағаң маған Күләшқа байланысты біраз сырларын айтты. Сірә, Байшаловтың сөзі қай-қайдағыларды есіпе салып кеткен болу керек.

Оныншы нейәбір күні таңертең қонақүйде болатынбыз. Мен бұрынырақ тұрып, күтуші әйелге шай әзірлеттім. Милиция күніне арнап радиодан тыңдаушылардың сұрауы бойынша қазақша концерт беріп жатқан. Біреу Күләштің орындауында ән сұрапты. Әлгіні естідім де, Қанағанды оятайын деп, жатын бөлмеге қарай тұра жүгірдім. Мен босағаға жете бере, бөлме-бөлменің бәрін сырлы әуенге толтырып «Гөккү» шырқалды да кетті. Жастығын биіктеп қойып, Қанағаң да шалқасынан түсіп, тындап жатыр екен. Көзі шарасынан шығардай тасырайып, жүзі сазарып, Қанағаң бедірейе қалыпты. Тұла бойым шымырлап қоя берді, босағаға сүйеніп сұлқ тұрып қалдым. Қанағаңның көзінен екі тарам сырғыған жас жүрегімнің үстін сызып бара жатқандай, кеуде тұсым қатты сыздап кетті. Жібектің асыл сезімдерін әуезімен жеткізіп ән бітті. Қанағаң кемсеңдеп: «Айналайын! Айналайын!» – деді екі рет. Іргеге аунап, бетін бүркеп алды...

Қанағаңның сондағы даусы құлағымнан әлі кетпейді. Ол дауыста бәрі – Қанағаңның бүкіл сыры бар еді. Әсіресе кешегі Күләштің Жібек, Қанабектің Төлеген кезін сағынғандығы, сол сағыныштан

жылағандығында сөз жоқ-ты. Ол ешкімді жамандамайтын, әлдекімдер жайындағы елден естіген өңгіменің анық-қанығын сұрасаң, қайтесің оны деп, қазып айтпайтын. Жақсы достарын, араластарын жиі сағынатын. Жақсыларды жоқтап, сағынып отыратын еді Қанекең.

Екеуміз сол сапар өке мен баладай өбден түсінісіп қайттық. Осы күні оны сағынғанымда, Фурманов көшесіндегі 80-үйге келіп: «Бұл үйде өмірінің соңғы жылдары Қазақ ССР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақ ССР халық өртісі Қанабек Байсейітов тұрған», – деген жазуы бар тақта ескерткіштің бетіндегі Қанағанның бейнесіне ұзақ қарап тұрам. Өзі Құрманбек туралы айтатын: «Қарқ-қарқ күліп жайрандап: «Әй, Қанабек, қайдан жүрсің?» – деп, бір бұрылыстан еркелеп алдымнан шыға келетіндей болады да тұрады», – деп. «Әй, бала!» – деп маған да ол кісі үйінен шыға келетіндей көрінеді.

Шындығында да Қанаған қазақ өнерімен, бізбен бірге өмір сүріп келеді ғой. Сондықтан біз онымен мәңгі жолыға береміз.

*«Социалистік Қазақстан», 24-март, 1985-жыл.
«Өнеріміздің мақтанышы» деп басылды.
Жазылды 28.02.1985. Новосібір.*

ӘНМЕН ӨРІЛГЕН СЕЗІМ

Қай халықта да әнші көп. Өсіресе қазақта көп. Алқа топта қисынын тауып қинаса, өу демейтініміз жоқ. Өйткенмен, «әннің де естісі бар, есері бар» деп Абай айтпақшы, әншінің де әншісі бар. Жалпы айтқанда, әнші дегеніміз – орындаушы. Жақсы орындаушы – жақсы әнші. Қазақтың сондай жақсы әншілерінің бірі – Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген өртісі Дөнеш Рақышев.

Жақсы әншіні жұртшылық неге жақсы көреді, неге құрметтейді?

Меніңше, ең әуелі әнімен, әуезімен, әсерлі сөзімен жан тебіrentкені үшін жақсы көреді. Сонан соң халықтың қасиетті өнерін жалғастырушы ретінде қадірлейді. Халықтың өріден келе жатқан мұра өнерін әншілер бүгінге жеткізеді, ертеңге аманаттайды. Орындаушы ретінде жақсы әншінің қатарына жататындардың бәрі де осы арада бір жіктеледі: қандай әндерді бүгінге жеткізгеніне және оны қай дәрежеде жеткізгеніне байланысты. Міне, осы тұрғыдан келгенде, Дәнеш – қазақ өнері үшін аса бағалы, айрықша қадірі бар әнші.

Осыған орай әншілік өнеріне байланысты кейбір фактілерді еске түсіре кеткеніміз қисынды сыйақты. Мәселен, Байғабыл Жылқыбаев дейтін әнші өткенін, оның орындаушылық шеберлігі өзгеше екендігін көбіміз білеміз, қадірлейміз. Ал оның атын да, қадірін де қазақ өнері үшін айрықша қымбат көрсететін тағы бір үстеме факті бар, ол – Жылқыбаевтың Біржан әні «Теміртасты», Естай әні «Бір мысқалды» қайта тірілтуі. Бұл екі әнді қазір бәріміз де сол кісіден үйреніп айтып жүрміз. Жылқыбаевтың орындауы арқылы бұл екі әннің жаңа тарихы басталғанына көбіміз куәміз. Ән болғанда да «Теміртас» пен «Бір мысқал» қандай ән?! Әннің естісі, маржаны ғой. Б. Жылқыбаевтың құрметін, қазақ өнеріндегі орнын «Теміртас» пен «Бір мысқалды» қайта тірілтікенін, халыққа қайта насихаттағанын, кең таратқанын есепке ала отырып қана әділ бағалай аламыз.

Сол сыйақты, қазіргі жас әнші Қазақстан комсомолы сыйлығының лауреаты Қайрат Байбосыновтың репертуары да сирек айтыла бастаған немесе ұмытыла бастаған қазақ өндерін қайта жаңғырту арқылы айрықша бағалы. Кезінде Ыбырай Сандыбайұлының атақты әні «Гөккудің» Иса Байзақов арқылы Е.Г.Брусиловскийге жетіп,

одан «Қыз Жібек» операсына ария болып енін, Күләштің орындауында талайды тамсандырғанын тағы білеміз. Қысқасы, өншінің бағасын айтып жүрген өндерінің бағасы да арттыра түседі. Өнге жаңа өмір, жаңа серпін сыйлаған өнші әсіресе қадірлі.

Дәнештің де өншілік бағасын, қадірін арттыра түсетін фактор – Өсет өндері. Өнер сахнасына Дәнеш Рақышев шыққанға дейін біздер Өсет өндерінен тек «Инжу-маржанды» ғана еститінбіз, оны Жамал Омарова, Әнуәрбек Үмбетбаев айтатын. Айтқанда да, «Инжу-маржан» демей, «Өсеттің әні» дейтін. Газет-журналдар да солай жазатын, өйткені Өсеттің әні дейтін басқа өнді ешкім айтпайтын, сондықтан оны Өсеттің басқа өнімен шатастырып алармыз деп ешкім де қауіптенбейтін. Рас, «Сметті» айтатын, Оны Манарбек Ержанов та, Ғарифолла Құрманғалиев те ақын Иса Байзақовтың жазып берген жаңа текісімен орындайтын, әлі де сол текіспен орындалып келеді. Зерттеушілеріміз де сол «Сметтің» Өсет әні «Қисметтің» бір нұсқасы екендігіне әлі де көңіл аудармай келеді, халық әні деп айтылып жүр. Міне, Өсеттің осы екі өнінен басқасының орындаушысы жоқ кезде өнер сахнасына Дәнеш шықты. Бұрын зерттеушілер Өсеттің көп әні бар екенін тізімдеп айтқаны болмаса, ол өндердің қайсысы қалай айтылатынын халық біле бермейтін. Енді Дәнеш Рақышевтің айтуында өнші-композитор Өсет Найманбаевтың «Қисмет», «Қаракөз», «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ», «Мақпал», «Ақырғы сөз» сыйақты алуан мінезді өндерін құлақ құрышымыз қанғанша тыңдайтын дәрежеге жеттік. Біз, әрине, Өсеттің осынша өндерін емес, бір әнін ғана бізге жеткізсе де Дәнешке дән риза болар едік, ал мынандай мол мұра әкелгені үшін айрықша ризамыз. Дәнешке

деген ел құрметінің астарында Өсетке деген ілтипат та жататыны сөзсіз. Дөнеш Рақышевті өзге өншілерден ерекшелейтін, шығармашылығын даралайтын бір жайт осы.

Дөнеш өзі Өсетті көрмеген. Ал оның өндерін Мәмет Бабасов, Байбазар Рүстемов деген өншілерден үйренген. Өсеттің өн шығармашылығын бағалауда, зерттеуде Дөнеш репертуары бірден-бір түпқазық екендігі даусыз. Музыка зерттеушісі Мақсұтбек Майчекин 1969-жылы жарық көрген «Портреттер» атты кітабында: «Өсет тұрған жерде болып, кейін елге қайтып келген талантты өнші Дөнеш Рақышев соңғы жылдары ғана Өсеттің ілгеріде аталған «Ардақ», «Мақпал», «Қисмет», «Қаракөз» атты бірқатар өндерін радио арқылы айтып, республика жұртшылығына кең тарата бастады, – деп жазды. Көрін отырсыздар, Өсет өндерінің Дөнеш арқылы қайта оралғандығы ақиқат.

Өсетке байланысты ескеретін Дөнеш Рақышевтің тағы бір қызметі бар, ол – Өсет өлеңдерін жинауға қосқан үлесі. Өрине, Өсеттің өндерін айтқан адам оның сөзін де, яғни өлеңін де айтады. «Мақпал», «Қаракөз», «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ» сыйақты өндермен бірге олардың Дөнеш өлеңін де сақтап әкелді. Ал «Қисметтің» сөзі бұрыннан да белгілі-тін, оны сақтаушының бірі ақын Ілияс Жансүгіров болды. Көңіліміздегі бір түйткіл тек осы «Қисмет» сөзінің мәні еді, соңғы кездері оның да сыры ашылды. Мәскеудің саяси өдебиет баспасы 1983-жылы «Атеистік сөздің» кітабын шығарды, сол кітапта «Қисмет» түрік сөзі деп көрсетілген, ал оның мәні ислам діні бойынша, әлемде болып жатқан барлық оқиғалар, адам өміріндегі кездесетін әрбір сәт алланың алдын ала пешенеңе жазғанымен сәйкес өтіп жатады дегенді білдіреді екен. Исламның бұл заңына К.Маркс «мұсылмандықтың өзегі» деп баға беріпті. Көне қарттардың «жазмыштан озмыш

жоқ» деп отыратыны да осы ыңғайда айтылған сөз болу керек. Айтыс ақыны Өсет өмір сүрген кезде діннің рөлі әлі күшті болғандықтан, сөзден жеңіліп қалмас үшін, ол діни жағдайларды біраз білуге тиіс еді. Сондықтан ол өз шығармасының бірін «тағдыр», «пешене», «жазмыш» деген мағынаға жуық мәнде қолданылатын «Қисмет» сөзімен атауы заңды. Бұл салада Дөнеш сіңірген еңбектің үлкені сол – Өсеттің «Ақырғы сөз» атты ұзақ өлеңін жеткізуі. Бұл өлеңнің түгел текісін ол Мәмет Бабасов Қошқарбайұлынан жазып алған, ал Бабасовтың ұстазы Кәдіріхан деген кісі көп жыл Өсеттің қасына еріп жүрген өнерпаз адам екен. Бұл күнде «Ақырғы сөз» аталып кеткен Өсеттің өлер алдында шығарған өлеңінің академик Сәбит Мұқанов Шыңжаннан жазып өкелген нұсқасы 46 жол болатын, ал Дөнеш жазып алған ең толық нұсқасы 120 жол. Және бұл өлеңнің әр жолы – әр шумағы – көп сыр түйген, ақынның өмірбаяндық деректерін, шығармашылық мақсаты мен деңгейін, бүкіл өмірлік идеясын айқындау үшін айғақ, дәлел болатын тарихи шындықтар. Ондай құнды шығарманы қолымызға аман-есен тапсырғаны үшін Дөкеңе тек алғыс айтуға тиіспіз.

Өнші Дөнешке жұртшылық ілтипатын айрықша аудартатын тағы бір жайт «Аңшының әніне» байланысты. Дөнештің әншілігін алғаш республикаға танытқан да осы ән. Бұл әнді Рақышев айрықша сезіммен, ыстық ықыласпен орындайды. Әуезді мақпал үні осы әнді орындағанда айрықша құбылады.

Кезінде Ыбырай Сандыбайұлының «Бір қызық ит жүгіртін, аң ауласа» дейтін ұзақ өлеңі барын Сәбит Мұқанов та («Өсу жолдарымыз»), Есмағамбет Ысмайылов та («Үкілі Ыбырай») айтқан және ол өлеңді тұтас жариялаған. Ал академик Ахмет Жұбанов: «Осы бір аулында кідіріп қалып, ит

жүгіртіп, құс салған кезінде «Бір қызық ит жүгіртіп, аң ауласа» деген өлеңін шығарады. Оның әнінің қандай болғаны бізге мәлім емес», – деп жазады («Замана бұлбұлдары»). Сол мәлім емес әнді мәлім еткені үшін де Дәнешке елі риза.

Ал енді Ыбырайдың әні Шыңжан өлкесіне қалай өтті деген күмән де тууы мүмкін. Ол күмәнді Әсет өмірбаяны шешсе керек. Академик Жұбанов «Замана бұлбұлдары» атты кітабында Әсет туралы жаза келін былай дейді: «Әсет сол сапарда тағы да Арқаның әсем әндерін өңгеріп қайтады. Оған Жарылғаптың, Ыбырайдың әндері үлкен әсер етеді», Демек, бұл ән Шыңжанға Әсет арқылы өтуі мүмкін. Әнді, әрине, ең бастапқы қалпында өзгермей қайта оралды деп айту қиянат болар. Әсет орындаған әндерде Әсетке тән қолтаңба қайтсе де қалуға тиіс. Ол әнді үйренгелі бері үнемі жетілдіре, нақыштай орындап келе жатқан Дәкеннің де аздықөпті өзіндік үлесі болуы – заңдылық.

Өмірі негізінен Шыңжан өлкесінде өткен күрескер ақын Таңжарық Жолдыұлының шығармашылығын республика жұртшылығына біраз таныс болуға тиіс. Ол туралы алғаш Сәбит Мұқанов өзінің «Алыптың адымдары» атты кітабында кең тоқтап, мол мағлұмат берген болатын. 1974-жылы «Жазушы» баспасы Таңжарықтың өлеңдерін «Арман тау» деген атпен жеке жинақ етіп шығарды. Өмірі де, шығармашылығы да аса мәнді осы ақынның мұрасы болып табылатын «Амандасу» атты ұзақ өлеңіне ән шығарған да Дәнеш Рақышев. Гоминдан түрмесінде алты жыл отырып шыққан Таңжарық ақын ел-жұртымен, туған жерімен амандасып шығарған бұл өлең – қазақ өнеріне қосылған қымбат қазына. Ол өзінің әуезді мұңымен, өлең сөзінің шыншылдығымен адам жанын тәрбиелеуде әрі ұзақ, әрі игілікті қызмет атқаратыны күмәнсіз.

Дәнеш шығармашылығының бір қыры қазақ

өндерін халық арасына кең насихаттаудан тұрады. Оның репертуарында басқа әншілер айтпайтын, бәлкім, ол да айтпаған болса, өнер тарихымызға мүлдем енбей қалуы да мүмкін-ау дейтін халық өндері біраз. «Қош, алма бел жарым», «Қоңыр қаз», «Баянауыл», «Аяулым», «Жан ерке», «Жан сөуле», «Әй, Бөпем» сынды сырлы өндер – Дөнеш насихаттап жүрген қымбат мұралар. Оның репертуарынан бұл күнде Біржан мен Ақанның, қазақ совет композиторларының өндері мол орын алады. Біржанның «Адасқағы», Ақанның «Мақпалы», Балуан Шолақтың «Ғалиясы», Естайдың «Жай қоңыры», Қасым Аманжоловтың «Дариға, сол қызы», Нұрғиса Тілендиев, Өмірбек Байділдаев, Өсет Бөйсеуовтің өндері замандастарымыздың рухани қажеттігін өтеу жолында аз қызмет жасап келе жатқан жоқ.

Әншінің өнді орындау шеберлігін ерекше айту керек шығар. Оның даусын, ән шырқау мәнерін ешкіммен шатастырмайсың. Өуезді мақпал даусы мыңның ішінде мен мұңдалап тұрады. Күштілігімен, кеңдігімен ерекшеленбейді; еркелегендей әсерлілігімен, әрі ойнақы, әрі ойлы сазымен, өзіне ғана тән өзгеше майда мінезімен ұйытады.

Рақышевтің ән айту ерекшелігіне, үнінің өзгеше өуезділігіне кезінде Мұхтар Әуезовтің, Манарбек Ержановтың, Кенен Әзірбаевтың кеңіл аударып жақсы баға бергенін жазушы Сәуірбек Бақбергенов айтып та, жазып та сан рет куәлендірді. Дөкеңді алғаш республика оқырмандарына таныс еткен, онымен көп сырласқан, көп сөйлескен Сәукең Рақышевта тікелей төрт ұстаз болған дегенді айтады, олар: Мәмет, Кәдіріхан, Қайыпбек деген әншілер және Манарбек. Сірә, Дөнеш Рақышевпен араласып, пікірлесіп жүргенінің әсері болар, Сәукең өзінің «Қан тозаң» романында Өсет ақын мен Ардақ қыз линиясын өте әдемі, әсерлі пайдаланады. Өнердің өзара байланыстылығына, бір-біріне ықпалдылығына бұл да бір мысал.

Дәнештің композиторлығы да көп сыр аңғартады. Оның әндерінен құрау-жамауды, еліктеуді аңғармайсыз; бәрі де тұтас мінезді, үйлесімді, ежелден үзілмей келе жатқан халық дәстүріндегі шығармалар. Совет жерінде туып, одан отыз жылдан кейін сол туған жерімен қайта қауышқан өншінің алғаш шығарған әнінің бірі туған жер туралы болуы да заңды сыйақты. Оның осы «Жетісу» атты әнінен (Өлеңі Т.Исабековтікі) туған жерге деген сағыныш та, мақтаныш та қатар сезіледі. «Саясында алманың» әні де оның алғашқы туындыларының бірі (Өлеңі Қ.Долыбаевтікі), әнші мұнда да туған жердің табиғатына тәнті болғандай өсер қалдырады, әннің әуезінде сәбилік еркелік, биязы нәзіктік басым. Дәнештің жұртшылық ықыласына айрықша бөленген, көптеген әнші репертуарынан орын алған туындысының бірі – ақын Рахметолды Нұрпейісовтің сөзіне жазған «Соға кет» әні. Сірә, оның сыры әннің әуені мен сөзіндегі халықтық колориттің ерекше қабысуында болса керек. «Талдықорған жастарының маршы» (Өлеңі Ө.Дәуренбековтікі), «Бақытым бол» (Өлеңі М.Әлімбаевтікі), «Арманым-аққуым» (өлеңі Н.Айтовтікі) сыйақты әндері де Дәкең шығармашылығының биік деңгейін анықтай түсетін туындылар. «Өнер» баспасы 1984-жылы оның 22 әнін «Мақтанышым – елім» деген атпен жеке ноталы кітап етіп шығарды. Дәкеңнің ол жинаққа енбей қалған шығармалары да біраз. Мұның бәрі әнші-композитордың өнімді әрі тынымсыз еңбектеніп жүргенін айғақтаса керек.

Дәнеш Рақышевтің ұстаздық, тәлімгерлік жұмысы да айрықша атап өтуді қажет етеді. Ол қазір Талдықорған облыстық филармониясында қызмет істей жүріп гөстірөлімен ел ішін жиі аралайды. Қазақ әндерін, қазақ композиторларының шығарма-

ларын жүрген жерінде насихаттай жүретіні айтпаса да белгілі. Оны көрген, тыңдаған талай жас таланттың оған еліктейтіні, одан үйренетіні сөзсіз. Ал оның нақты төлімгерлігін көріп, қанаты астынан ұшқан жас таланттар қаншама. Өншілердің Өміре Қашаубаев атындағы республикалық конкурсының алғашқы жеңімпазының бірі Мырзахмет Мүлікаманов, жас өншілер Жақсылық Мырқаев, Зарықбек Рақымжанов, Жабықбай Сапарғалиев, Нұржан Жанпейісовтер Дәкеннің өншілік дәстүрін жақсы жалғастырып келеді. Дөнеш үйреніп қалған асыл мұраларды өз репертуарына енгізіп, республика жұртшылығына кеңінен насихаттап жүргендердің ішінде Қазақстан комсомолы сыйлығының лауреаттары Қайрат Байбосыновты, Жәнібек Көрменовті, Қазақконцерттің белгілі өншісі Қажыбек Бекбосыновты ерекше атаған жөн. Өнші атақты болған сайын оның өзгеге де әсері арта түседі, сондықтан бұл жас талантты өншілердің репертуарындағы «Аңшыныңөні», «Қисмет», «Инжумаржан» өндері үні бөсеңдемейтін, кездейсоқтыққа ұшырап жоғалып кетпейтін даңғыл жолға біржола түсті деп қуануымызға әбден болады. Қазақ өнеріне Дөнеш шығармашылығының өзіндік үлес қосқаны, оны байыта түскені осыдан да көрінеді.

Дөнеш Рақышев Талдықорған филармониясының құрамындағы жастар ансамбліне көптен бері жетекшілін жасай жүріп, ондағы өнерпаз жастарға ерінбей-жалықпай ұстаздық етуде. «Өнді тек дауыс айтпайды, – дейді Дәкен, – адамның білімі де, ақылы да, ең аяғы инабаты мен мінезі де – бөрі қосылып айтады. Менің өнерпаз іні-қарындастарыма, ұл-қыздарыма басты үйретпегім де осы. Өуенді сала алсам, даусымды әдемі шығарсам, халықты риза етуім қиын емес деп қателесетіндер баршылық. Байқайсың ба, кез келген адам ыңылдап айтса,

кез келген әнді сала алады, даусын да бірқыдыру әдемі шығара алады, демек, белгілі дәрежеде кез келген адам әнші. Ал біздер – әнші деген ресми аты бар әншілер – әнді жанымызбен, бүкіл ақыл-ой, жүрегіміздің лүпілімен шырқап бермесек, онда тыңдаушылардың қошеметіне оңайдан-оңай бөлене алмаймыз».

Рас айтады, «тыңдаушылардың қошеметіне оңайдан оңай бөлене» қою қиын. Оның үстіне ән айтпайтын адам жоқ. Ал ән айтқанда сынайтын адам одан көп. Өзінің тәлімгерлік жұмысында Дәкең ән үйрену мен білім, тәлім-тәрбие үйренуді қатар жүргізетіні жайдан-жай емес. Әсте, өнерде өзінің адамгершілік деңгейі биік тұрмаған адам өзгені де биік деңгейге көтере алмайды. Дәкеңмен бірге қызметтес болған, оның тәлімін алған жастардың, сөйлесе қалсаң, алдымен ол иісінің биязы мінезін, кісілікті қылықтарын сүйсіне әңгімелейтіні бекер болмаса керек. Қылығынан сүйсініп тәрбие алмаған адамды сүйікті ұстазым деп кім айтар? Ал Дәкең мен оның шәкірттері әке мен баладай, аға мен қарындастай сыйласымды. Өнерпаз ағаның ұстаздығы ұзағынан болғай!

Біз, шынында да, әншісі көп халықпыз. Бірақ әрбір әншіміздің өз биігі, өз бағасы бар. Солардың ішінде ерекшеленіп, өзінің үнімен де, өнерімізге қосқан үлесімен де жарқырап көрінетін өнерпаздың бірі – Дәнеш Рақышев. «Арындап ән сала ма дарымаған» деп, Әсет айтпақшы, Дәкең – шын мәніндегі өнер дарыған дара талант. Оның арындап салған әндері туған халқын өнер бесігінде талмай тербетіп келеді. Ұзақ тербете бергей!

*Нөмір беттеліп жатқан кезде
қуанышты хабар жетті:
әнші ДӘНЕШ РАҚЫШЕВ
«Қазақ ССР халық артисі» атанды.
«Жалын», N5, 1986-жыл.*

P.S. Өкінішке орай, өнші ағамыз бұл күнде арамызда жоқ, 1992-жылы қайтыс болды. Бірақ ел-жұрты Дөкенді ұмытқан жоқ 70 жылдық, 75 жылдық торқалы тойын ағамыздың асыл мінездерін еске ала отырып өз дәрежесінде өткізді.

Мен ағаның өнін алғаш студент кезімде КазПИ-дің асханасында тұрып тыңдадым. Оның алдында осындай бір өнші ар жақтан Жаркентке келіпті деген дақпыртын ғана естігем. Бұрын тыңдап жүрген бірде-бір өншінің даусына да, ән айту мәнеріне де ұқсамайтын мақпал үнді біреу «Аңшының өнін» радиодан үзілдірін орындап жатқанын тыңдап, ішімнен Дөнеш Рақышев деген өнші осы болар деп болжағам. Соным рас боп шықты.

Ағаның өзін 1968-жылы аудандық комсомол комитетінің 2-хатшысы болып жүрген кезімде Көкталдағы үйінде көрдім. Бурақожыр өзенінің шығыс жағындағы экспедиция салған үйлердің бірінде тұрады екен. Сол күні ағаның үйінен дәм таттым, қасында отырып өнін тыңдадым. Аға-іні боп сыйласуымыз сол күннен басталып, өле-өлгенінше үзілмеді.

Кейініректе, мен Алматыда тұрып жатқан кезде, үйге досы Құрманбай Толыбаев екеуі келіп, тағы да бір өн мерекесіне ұзақ шомылдырып еді.

Мен Дөкендей өнерлі ағамның болғанын мақтаныш етем. Өбілхан Қастеев екеуі Жаркент өңірінің өнердегі қос шамшырағындай жарқырап, жас ұрпақты өздеріндей өнерлі болуға үнемі баулып отырады. Сол үшін де екі ағамыздың асылдығы айрықша.

«Жалын», №5, 1986 жыл.

ӨСЕТ ӘНДЕРІ

Қазақ халқының ірі ақыны, ірі композиторы Өсет Найманбайұлы (1867-1922 жж) жұртшылыққа алғаш өншілігімен танылса керек. Бұл жөнінде барлық зерттеушілер, естелік айтушылар бірауызды. Өнердің үлкен жолына оны өншілігі шығарғанын өмірбаяндық деректері де растайды. Белгілі жазушы Сапарғали Бегалиннің әкесі Исхақ Өсетпен Семей медресесінде бірге оқыпты. («Мәдениет және тұрмыс», 1977, № 12). Сол кісінің сөзіне қарағанда, Өсет 13-14 жасында қисалар жаттап айтқан, өз ортасында «өнші Өсет» атанған. Кейін үлкейгенде де оның өншілігі басқа өнерінен қалыспаған. Көрібай ақынның онымен айтысқанда: «Бір ауыз ән салғанға мақтанасың», – деп мұқатпақ болуы да содан болса керек.

С.Бегалиннің айтуынша, Жақсылық Төленов деген кісі көзінде Өсеттің сырласы болған, біраз уақыт қасында бірге жүрген. 1945 жылы ол кісі С.Бегалин мен М.Әуезовке Абай мен Өсеттің қалай жолыққанын әңгімелеп берген. Ал ол әңгімені Ж.Төленов Өсеттің өз аузынан естіпті. Сол естелікке сенсек, Абай Өсеттің әнін ғана тыңдаған, ертіп барған адам да оны өнші деп қана таныстырған, сондықтан Абайдың «Біздің өншілердің үнінің зор, тынысының кең екенін мақтан көріп, өнді барынша өңеші қызарғанша айқайлап әсерлендірмек болады. Ол ән емес, айқайға айналып кетеді», – деуі, ал Өсеттің: «Маған Абайдың осы бір сөзі өмірлік сабақ болды», – деуі де шындыққа жанасатын секілді.

Ал енді Абайдың «Өсетке» деген өлеңі барын бәріміз білеміз. Алай дейін десек, Абайды қимай; былай дейін десек, Өсетті қимай, талайымыздың басымызды қатырып келеді осы өлең. «Ақыл жоқ, қайғы жоқ онда. Ісі жоқ теріс пе, оң ба?» – дегені

Өсет үшін ауыр-ақ. Және шындықтың аулынан да алыс: Өсет ондай адам емес.

Ит көрген ешкі көзденіп,
Елерме, жынды сөзденіп.
Жасынан үлгісіз шіркін,
Не қылсын өнер ізденіп, –

деген сөздер қалайша Өсетке арналмақ? Не үшін арналмақ? «Өзімшіл, оңбаған шерміш», – дегені де соншалық ауыр сөз. Өсетке айтылса, өрине, қиянат. Абай ондай қиянатқа бармаса керек.

«Қазақ әдебиеті» газетінің 1972 жылғы 16 үйіндегі санында Болатжан Өбілқасымовтың осы өлең жайындағы пікірі басылды. Абайдың ертеректе шыққан кітаптарында бұл өлең «Өсетке» деп аталмапты. Бұл ат өлеңге кейін берілген. Осыған сүйеніп, Б.Өбілқасымов бұл өлең Өсет ақынға арналып жазылмаған деген жорамал айтады. Біз де сол жорамалды шындыққа жақын санаймыз. Өйткені өзі туралы соншалық қиянат сөздер айтқан адамға Өсет қайтсе де бір жауап қайтарар еді. Жек көріп кетпегенмен, өкпелер еді. Жоғарыда Ж.Төленов айтқан жағдайды құлағы шалған өлдекім: «Е, мына өлең Өсетке арналған», – деп қате түсінік беріп жіберген болар деп ойлаймыз. Өйтпесе, өле-өлгенінше Абайды құрметтеп, ұстаз тұтып өткен Өсетке анандай өлең арналмаса керек. Өсет өлім аузында жатып та аузына Абайдың есімін алады, «Ақырғы сөз» атты өлеңінде ол: «Абайдай арт жағына сөз қалдырып, Жақсы еді-ау, өттеген-ай, өлу деген!» – деп өкінеді. «Онегин мен Татьяна» атты дастанында: «Қазақтың Абайындай болмасам да, Бұл жерге өз тілімде айтып берем», – дейді. Бұл сөздердің айтылу жағдайына қарағанда, Абай мен Өсеттің арасында тек жарасымды сыйластық қана болған, сондықтан Абайдың «Өсетке» делініп

жүрген өлеңін бұрынғыша «Біреуден біреу артылса» деп атағанымыз орынды болатын сыйақты.

Әсет әншілік өнерін әбден меңгерген соң ғана өз жанынан ән шығара бастаған болу керек. Өйткені оның алғашқы жас кезінде шығарған әндерінің біріне жататын «Инжу-маржан» әні – құрылысы, әуенділігі жағынан қазақ әндерінің ғажаптарының бірі. Бұл өнге А.Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдары» атты кітабында: «Оның халық арасына көп тараған, балаға дейін білетін «Әсет» атанып кеткен әні Әсет шығармашылығының шыңы десе болады», – деген жоғары баға береді. «Орындауы келіссе, «Әсет әні» – сахнаның сөнінің бірі», – дейді. Шынында, бұл әнді тек Естайдың «Қорланымен» ғана салыстырғың келеді. Екі өндегі мұң да, сағыныш та, әсіресе қайырмаларындағы әуен мен сөздің бірлестігі соншалық ұқсас, соншалық мінездес – қайсысын болса да бірінен бірін артық бағалау күнә сыйақты.

«Инжу-маржан» – махаббат әні. «Еркем, сені-ай сағындым», «Сағынбасқа не шара?», «Қозы Көрпеш – Баяндай бір молада өлсем-ай!» сыйақты ән қайырмасындағы сөздер бұл пікірімізге бұлтартпас айғақ. Әннің әуезі мен ырғағындағы мұң мен сағыныш та бұған дәлел. Алайда әннің қазіргі айтылып жүрген өлеңінде махаббатқа байланысты дәнеңе де жоқ: ән бір басқа да, өлеңі бір басқа. «Еркем, сені-ай сағындым», – деп зарығып тұрған қайырмаға «Өуелетіп ән салса әнші Әсет, Аққуменен аспанда жер тілдесед» деген асқақ сөздің еш үйлеспейтіні былай да көрінін тұрған жоқ па? Мұның сырын анықтауға, бізше, С.Мұқановтың бір пікірі кілт болуға тиіс. «Алыптың адымдары» атты кітабында ол кісі былай дейді: «Әсеттің «Әсет» аталатын атақты әнінің сөзін әдетте біз Ілияс Жансүгіровтікі деп ойлаушы едік. Ілияс осы әнді өте жақсы көретін еді, сондықтан мәжіліс болған

жерде өлең айтуға тура келсе, алдымен «Өсетті» айтатын еді және барлық ықыласын сала, барлық сезімін жұмсай айтатын еді. Сонда: «Сөзі кімдікі?» – десек, «Негізі Өсеттің өзінікі, мен тек біраз өңдедім», – дер еді. Онысы рас екен. Ілияс айтатын өлең:

Өсеттей сал, ән салсақ, әсерлетіп,
Делебені қоздырып десерлетіп.
Даусым – дауыл, сөзім – жел,
үнім – ескек,
Басылайын ойнақтап, аз желдетіп, –

деп келсе, Өсеттің өз қолынан жазылып, ол өлгеннен кейін 1945 жылы Сарсұмбе қаласында (қытайлық) басылған кітапшасына кірген бұл өлеңнің сөздері төмендегідей екен», – дейді де біздер қазір «Қисмет» деп жүрген, Ілияс Жансүгіровтің шығармаларында «Өнші» деген атпен жарияланып жүрген өлеңнің 46 жолын келтіреді. Бірақ Сәбең өзі мысалға келтіріп отырған жаңағы төрт жол, яғни бір шумақ осы «Өнші» өлеңінің үзіндісі екенін асығыстықпен аңғармайды, сәл инверсияға ұшырағандықтан, байқамайды. Өйтпесе, екеуінде айырма жоқ:

Ән салсаң, Өсеттей сал, әсемдетіп,
Қоздырып делебені дәстерлетіп...
...Сөз – жаңбыр, даусым – дауыл,
әнім – ескек,
Ойнақтап басылайын, аз желдетіп.

Салыстыруын қате салыстырғанмен Сәбең, жалпы, «Інжу-маржанға» телініп жүрген өлең мен «Өншінің» арасында ұқсастық барын дұрыс айтып отыр. Мысалы, «Інжу-маржанда» мынандай шумақ бар:

Өсеттей сал, ән салсаң, аңыратып,
Орман, тоғай, өзенді жамыратып.
Арқыратып ағызып ән нәсерін,

Толқынымен жүректі жадыратып.

Ал Ілияс Жансүгіровтің «Әншісіндегі» жолдар былай:

Ән салсаң, өзімдей сал, аңыратып,
Жайлантаып, қонырлатып, жамыратып...
...Нөсердей нөпір төккен жауындатып.

Бұл екеуінде еміс-еміс болса да, өйтеуір, бір жақындық бары аңғарылады. Бірақ І.Жансүгіровтің өлеңі дәл Әсеттікіндей емес, соның екпінін, нобайын ғана пайдаланған мүлде басқа өлең. Анығырақ айтсақ, өлеңі арқылы Әсеттің мінезін, болмысын елестетіп отырып Әсетке арнап жазған өз өлеңі. Ол тек «Інжу-маржанның» сөзін ғана сөз өзгертіп айтып жүрген, ал ол сөздің арғы түбі Әсеттікі болғанмен, дәл «Інжу-маржанға» арналмаған.

«Әнші» өлеңінің бастан-аяқ І.Жансүгіровтің төл шығармасы екендігіне кезінде біз де күмән келтіргеміз («Қазақ әдебиеті», 15 январь, 1982 жыл), бірақ шындықтың логикасы ол пікірімізге мүлдем қайшы шықты, «Әнші» өлеңін І.Жансүгіров өзінің 1928, 1933 жылдарда шыққан жинақтарына кіргізген. Осы күнгі жинақтарында бұл өлеңнің басына біз жазып жүрген «Ескі әнші аузынан» деген ескертпе 1933 жылғы жинағы мен 1936 жылы «Социалды Қазақстан» газетіне басылған үзіндіде жоқ. Кім қосса да кейін қосқан. І.Жансүгіровтей дарынды, арлы ақын Әсет өлеңін өзімдікі деп жариялай қоймауға тиіс. Және жаңылыс жарияланып кеткен болар деудің де реті жоқ. Бізді шатастырып жүрген – Әсеттің әнін орындаушылар. Өлеңнің алғашқы жолында-ақ Әсеттің аты аталған соң, бұл өлең Әсеттікі деп жүрген – солар. Қазақ топырағында орындаушылардың ән тексін ауыстырып алушылықтары өте көп.

«Әншінің» бүкіл болмыс-бітімі де «мен Ілиястың

оз шығармасымын» деп тұрғандай Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін үсті-үстіне бастырмалатып, жарыстыра қолдану өдісін І.Жансүгіровтің негізгі ерекшелігі десе де болады. Мәселен, «Өншідегі» «Талдырып, талықсытып, тамылжытып» сыйақты тіркес басқа шығармаларында тіптен мол: «Ызғытып, өрге өрлетіп, баяулатып». «Қайырып, қалықтатып, қайта оралтып» («Күйші»); «Ойнақтап, үркін, билеп қылда босқан». «Қайнаған, қайрат еткен, қол ұстасқан» («Күй»); «Ерікті алып, ес шығарып, екілентіп» («Бұлбұлға»).

Бұл салыстыруды шексіз соза беруге болады. Бірақ «Өнші» өлеңінің Өсеттікі емес, Ілиястікі екендігін осы мысалдар да дәлелдей алса керек.

Өсеттің бір өнерін екіншісінен бөліп қарау қиын. Өйткен күнде, оның өмірі мен шығармашылығын біртұтас күйде көзге елестету де мүмкін емес. Оның үстіне, әнін айтқанда өлеңіне мән бермеу, өлеңін талдағанда, әуеніне баға бермеу сыңаржақтық та секілді. Сондықтан біз Өсеттің ақындығы мен әншілігін, композиторлығын өзара байланыста қарадық.

Өсеттің әдемі әндерінің бірі – «Қисмет». «Қисмет» – түрік сөзі, мағынасы дінге байланысты: жеке адам тағдырындағы дүние жүзіндегі барлық оқиғалар толық алланың алдынала беріп қойған өмірімен болады деген ұғымды білдіреді («Атеистический словарь». Мәскеу, 1983). Қазақша «алланың жазуы», «жазмыш», «пешене» деген сөздермен мәндес. Қарттардың: «Жазмыштан озмыш жоқ», «Пешенеңе жазғанды көресің», – деп жататыны осыған жақын. Карл Маркс исламның бұл уағыздаушы ілімің «мұсылмандықтың өзегі» деп атапты. Өсет, сірә, өз өмірін баяндайтын, өзін жұртқа таныстыратын өлеңдерін айтқанда, осы әніне айтқанда осы әніне салатын болса керек. Сол арқылы менің тағдырым, пешенеме жазғаны осы

дегенді аңғартқан сыйақты. Ол «Қисмет» әніне салып қиса-дастандарын да жырлайды екен. Бұл әннің бүгінгі күнге белгілі бір тұрақты өлеңмен жетпеуі де сондықтан болса керек.

Түп атасы түрік сөзі болғандықтан, «Қисмет» дегеннің мәнін әркім түсіне бермеген, сол себепті Әсеттің бұл әні халық арасына «Ісмет», «Смет», «Қысымет», «Қасиет» тәрізді өзгерістермен тарап кеткен. Мәселен, С.Ордалиев: «Дегенмен Әсет әні деп айтылатын әндер көп. Олардың бастылары: «Әсет», «Қисмет» (бұл ән қазіргі «Қыз Жібек» операсында «Ісмет» деген атпен айтылып жүр), «Ырғақты», «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ», «Еркем-ай», «Інжу-маржан», «Қаракөз», «Швига», «Қайшақбай», т.б.» – дейді («Қазақ әдебиетінің тарихы». 2-том, 1-кітап). Ал «Жұлдыздағы» мақаласында бұл әнді «Қасиет» дейді (1959 ж. № 6). К.Толыбаев «Жұлдыз» журналының 1984 жылғы 7-санында жарияланған мақаласында бұл, әнді «Қысымет» деп атайды. О.Орынтаев «Смет» дейді (Семей облысы, Мақаншы аудандық «Ленин туы» газеті. 1971 ж. 23 октябрь).

Осындай деректерді және екі әннің ырғақ, әуен, темп ұқсастықтарын ескере отырып біз қазіргі Д.Рақышев айтып жүрген «Қисмет» те, М.Ержанов пен Ғ.Құрманғалиев репертуарындағы «Смет» әні де Әсеттікі, бір әннің нұсқалары деген пікір айтқан болатынбыз. («Өзендер өрнектеген өлке». 1984 ж.). Оған ешкім таласпады. Алайда көңіл орнықпай жүрген-ді.

Қазақ музыкасы үшін теңдесі жоқ үлкен қызмет жасаған А.В.Затаевич 1925 жылы «Қырғыз халқының мың әні» деген кітап шығарғаны; оның Мәскеуден 1963 жылы «Қазақ халқының мың әні» деген атпен екінші рет шыққаны да белгілі. Соның 298-бетінде, Семей губерниясынан жазып алынған әндер жинақталған жетінші тарауында

633-ретпен «Өсеттің өні» деген шығарманың нотасы берілген. Ол енді Затаевич сонау жиырмамыншы жылдары Иманхан Өбдіханов деген кісіден жазып алыпты. Өсетті «Зайсан уезіндегі халық ақыны» деп көрсетіпті. Сірә, енді жаздырушы солай мәлімет берген болар. Нота білмегендіктен, біз бұрын бұл әнді Өсеттің «Инжу-маржаны» болар деп ұйғарып жүргенбіз, өйткені «Өсет өні» деген атау ел арасында көбінесе сол өнге қатысты айтылатын. Затаевич жазып алған өндердің ішінде «Ардақ», «Мақпал», «Қаракөз» атты өндер біршама. Солар аттас өндер біршама. Солар аттас өндер Өсетте де бар. Ішінде Өсеттікі жоқ па екен деп, Алматыдағы Чайковский атындағы музыкалық училищені бітіріп, қазір Құрманғазы атындағы консерваторияның 2-курсында оқып жүрген Нұргүл Сейтхановаға өлгі өндерді нота бойынша пианиноға тарттырып тыңдадық. Сонда, жоғарыда Затаевичтің кітабындағы «Өсеттің өні» «Инжу-маржан» да, «Қисмет» те емес, М.Ержанов пен Ғ.Құрманғалиев айтатын «Смет» болып шықты. Сөйтіп, «Смет» те Өсеттің өні, «Қисметтің» бір нұсқасы екендігі расқа айналды.

Ал енді «Смет» әнінің өлеңіне байланысты айтарымыз мынау. Иса Байзақовтың 1956 жылы шыққан «Шығармалары» атты кітабының соңында Қазақ ССР халық артисі Қапан Бадыровтың «Ақын-артист» деген естелігі бар. Сонда былай делінген: «Мысалы, «Смет» әнінің мына өлеңін Иса жазған болатын:

Алтайдың айналасы шөккен алтын,
Көркейткен іргесіне қонған халқын.
Бір кезде қонсы қонған жарлы-жалшы,
Міне бүгін еркіндеп басты қарқын.

Алтайдың кен шығады саласынан,
Биік құз, терең жартас арасынан.

Соққанда болат балға шұйдесінен,
От шығады жарқылдап көк тасынан, –

деген секілді көп өлеңдерге осылай сан рет текст жазып, өндірістің тоқталмай өркендей беруіне белсене атсалысқан еді».

«Қайнар» баспасынан 1985 жылы шыққан «Ауыл кеші көңілді» атты әндер жинағына қарасаңыз, сондағы «Сімет» әнінің өлеңі сәл-пәл ғана өзгерген Исаның осы сөзі. Демек, «Ісмет», «Сімет», «Смет» сөздерінің «Қисметтен» өзгергенінде еш күмән болмауға тиіс. Алайда қазіргі күнде «Қисмет» әнінің әуелгі арнайы өлеңі мынау деп кесіп айту мүлдем мүмкін емес. Бірақ әркім әр түрлі айтып жүрген өлеңдер баршылық. Ондай өлеңдік өзгешеліктеріне бола олардың бәрін «Қисметтің» нұсқалары десек, онымыз қате болар еді, өйткені әннің нұсқасы сөздің емес, әуеннің айырмашылығына қарай ажыратылуы керек. Бұл тұрғыда «Қисмет» пен «Сімет» қана бір-біріне нұсқа бола алады.

А.Жұбанов «Замана бұлбұлдарында» Әсет әндерінің қатарында «Еркем-ай», «Қаракөз», «Шама», «Майда қоңыр», «Мақпал», «Қайшақбай», «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ», «Мәлике қыз», «Қисмет», «Инжу-маржан», «Ырғақты», «Кәрілік», «Зүлқия» әндерін атайды. Бірақ көбінің орындаушысы болмағандықтан, біз бұл әндерді түгел біле бермейміз. Б.Жақыпбайұлы бұлардан басқа Әсеттің «Жалған әні», «Өтепбергенге», «Қыз арманы» деген де әндері бар екенін айтады. О.Орынтаев «Білімді бикем, сүйсем-ай», «Алқарагер», «Жамбас сипар» атты да әндері бар дейді. Мақаншы ауданында тұратын Бікен Мәсәлімов деген кісі Әсеттің «Сырмақ үйкер», «Қыз арманы» әндерін қазірде бірден-бір білетін адам. Амал не, бұл әндер ол кісіден жазып алынып нотаға түсе қойған жоқ. Б.Жақыпбайұлы

белгілі «Өпитөк» өнін де Әсет шығарған дегенді айтады. Ол мәліметті оған Хұсмілия Әділбекұлы деген кісі айтыпты («Лениншіл жас», 6 январь, 1962 жыл). Ал оған Әсеттің қасына көп жыл еріп жүрген шөкірті Кәдіріхан Итжанұлы айтқан екен. «Өпитөк» Әсеттікі дегенді «Мәдениет және тұрмыс» журналында жарияланған мақаласында С.Бегалин де құптайды (1977 ж. № 12). Жоғарыда айтқан Кәдіріхан «Әсетпен бірге еріп Шерубай-Тананың аулына барады... Сол ауылда Өпитөк деген бір сұлу қыз болса керек. Қызға тілдесуге өуелгіде мүмкіндік таба алмайды да, дәл қайтатын күні Өпитөк» өнін шығарған екен... Оны «Өпитөк» анық Әсеттің өні екенін Хұсмілия Әділбекұлына Кәдіріхан өз аузынан айтқан», – дейді С.Бегалин. Сөйтеді де, өнінің екі шумақ өлеңін келтіреді. Ал осы күнгі өндер жинағында «Өпитөктің» сөзі деп «Өүпілдектің» үш шумақ өлеңін келтіріп жүргеніміз жұртқа аян. «Өпитөкке» үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын өлеңнің сөзі өзі-ақ айтып тұр:

Қамысы Өүпілдектің мүше-мүше,
Сарғайдым осынау көлдің суын іше...
Басында Өүпілдектің мұнары бар...
Басынан Өүпілдектің мұнар кетпес...

(«Ауыл кеші көңілді». 1985 ж. 33-бет)

Бұл өлеңнің «Өүпілдек» өніне тән екенін «Тар жол, тайғақ кешу» кітабында Сәкен Сейфуллин де айтып кетпеп пе еді (1960 ж. 14-бет). «Өүпілдек» өнінің сөзі түгелдей «Өпитөкке» телініп кеткен соң, соңғы кезде өндер жинағынан ол өн өз орнын ала алмай да жүр.

С.Бегалин жазып алған сөз Қазақ ССР халық артистері Рәбиға Есімжанова мен Рахия Қойшыбаева айтатын «Өпитөк» өнінің өлеңімен тектес шығады. Мәселен, С.Бегалинде:

Бексұлтан Нұржәке-ұлы

Ей, сәулем, хат жазамын сені ойлай,
Жүректі булықтырған толқын болмай.
Дертімді жазып-жазбау өз қолында,
Ой билеп тына алмайды ерікке қоймай.

«Әпитөк» әнінің бірден-бір орындаушылары болған Р.Есімжанова мен Р.Қойшыбаевада бұл шумақ былай:

Ей, қалқа, хат жазамын сені ойлай,
Жүріпті-ау булықтырып толқын болмай.
Дертімді жазу, жазбау өз қолында,
Бой билеп тына алмайды ерікке қоймай.

Мұншалық ұқсастық бекерден-бекер бола ма? Және мұнымен санаспауымыз дұрыс па? Осы жағдайлардың бәрін таразылап қарасақ, «Әпитөк» әні Әсеттікі деген пікір шындық болып шығады-ау дейміз.

Әсетте «Ырғақты» деген ән бар екенін де көп адам айтады. А.Жұбанов «Замана бұлбұлдарында»: «Әсеттің «Ырғақтысын» былай қойғанда», – деп, оған еш күмән келтірмей айтады. 1976 жылы 17 февральда «Қазақ әдебиеті» газетінің редакциясында бір топ жыраулармен кездесу етті. Сонда Мақаншыдан келген Қыдырмолда Өділбеков деген қарт: «Ырғақты» деген Әсеттің ащы әні еді», – деп, көдімгі өзіміз білетін «Сырғақты» әнін айтты. Әуен де, сөз де біз халық әні деп жүрген «Сырғақтынікі» еді. Сонан кейін Әсеттің әні «Толқыма» деп тағы бір ән айтты. Онын мынандай сөзін сол арада жазып алған едім:

Әнменен басталады сөздің басы,
Қайғымен төгіледі көздің жасы.
Балалар, бұл қайсы деп сұрасандар,
Осы екен Әсекеңнің «Толқымасы».

1983 жылы 18 апрельде журналист Ә.Ысқақовамен бірге Алматыда жолыққанымызда, сол қарт

ақын Қыдырмолда Әділбеков (1901-1986), «Әсеттің «Зыр қақты» деген өні бар», – деп баяғы «Сырғақты» атап жүрген өнімізді тағы салып берді. Сөзі де сол. Тек айырмасы бұл кісі «сырғақты ма» дегеннің орнына «зыр қақты ма» дейді. Біз ол кезде «Бір әнді «Сырғақты» атап халықтікі десек, «Зыр қақты» атап Әсеттің десек, ыңғайсыз болар», – деген оймен үндемеп ек. Жоғарыда айтқан Нүргүл Сейтхановаға Затаевичтің кітабындағы 648-реттегі «Ырғақты» өнін пианиноға тарттырып тыңдағанымызда, құлаққа бала күнімізден таныс «Сырғақты» өнінің аңырап қоя бергені. Сөйтіп, «Сырғақты», «Зыр қақты» деп жүргеніміздің бөрі бір өн – Әсеттің «Ырғақтысы» болып шықты.

«Сырғақты» өні бұрынырақта халық өні делініп келсе («Құлақтан кіріп бойды алар». Қазақ өндері. 1959 ж. 91-бет), қазір Біржан өндерінің үйірінде жүр екен («Ауыл кеші көңілді». 1985 ж. 112-бет). Бұл, өрине, қате. Өйтуге еш негіз жоқ. Байқап қарасақ, «Сырғақты» аталып келген өннің өлеңінде де өзгеше сыр сақталып келінті. Мысал келтірейік. «Ауыл кеші көңілді» жинағында «Сырғақтының» сөзі былай:

Ақ түйғын құс қолымда сырғақты ма,
Басып-басып алайын ырғақтыма.

Әділін айтсақ, мұндағы «сырғақты» деген сөздің өзі де, «ақ түйғын құстың» не істемегі де онша түсінікті емес. Енді Қ.Әділбековтің сөзіне көңіл аударайық:

Ақ түйғын құс қолымда зыр қақты ма,
Басып-басып алайын «Ырғақтыма».

Сөздің мағынасы да, өннің шын аты да осы сөздерден шыға келген жоқ па? Айтушылар «зыр қақтыны» «сырғақты» деп шатастырып жүрген. Өнге бүйтіп жансақ ат қоя салу өдеті, өкінішке орай,

бізде ежелден бар. Өннің шын атын білмегендер оның өлең жолындағы алғашқы сөздердің бірін аты қыла салады. Мәселен, осы күні «Еркем-ай» деп айтып жүрген өніміз жоғарыда айтқан Затаевичтің кітабында «Ақ боз ат» аталып жүр (612-ретте 287, 581-бет). Өйткені өлеңінің бірінші жолы былай ғой: «Сен едің ақ боз атпен орағытқан». «Қыз Жібек» операсына ария боп енген «Қос қараған» өнін әлі күнге дейін «Қос барабан» деушілер бар. Бұл өннің аты әншейін қате естуден қате айтылып жүр. Оның алғашқы өлең жолы «Басында Қарқаралы қос барабан» емес, «Басында Қарқаралы қос қараған», өйткені Қарқаралының басында барабан емес, қараған өсуге тиіс. Мұның бәрі ертеректе әнді патефон арқылы үйренген кезімізден қалған ақаулар.

Соңғы кезде Қазақ ССР халық артисі Дәнеш Рақышевтің орындауында айтылып жүрген «Қоңыр қаз» әні де Әсеттікі деген пікірлер айтылып жүр. Бұл жайында Республика Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институтының 893-папкасындағы 9-дәптерде айтылған. Бұл өннің де Әсеттікі екендігін бізге жеткізуші жоғарыда айтқан Хүсмілия Әділбеков, ал ол оны Ниязбек Әділбекұлынан үйренген екен. Хүсмілия, Ниязбек, Қыдырмолда Әділбековтердің бәрі де кезінде Әсетпен айтысқан Қали ақынның туыстары. «Қоңыр қаз» өніне байланысты деректі Хүсмілия Әділбековтен жас ғалым Болатжан Өбілқасымов жазып алған. Өннің жоғары дауыста айтылатындығы, қиын құбылмалы ырғақпен өрнектелгені, қысқасы, бүкіл болмысы Әсет әндерінің сипатына келеді.

Әдебиет және өнер институтының жоғарыда аталған папкасында «Тоты» атты ән де Әсеттікі делінген. Бұл әнді Хүсмілия Қамыт Балтабекұлы деген кісіден үйренген екен. Бұл өннің қайырмасы:

«Қапаста тоты, Ғашықтың оты, Күйдірдің, жандырдың», – деп айтылады екен. Ал, Д.Рақышев айтатын «Аяулым» атты әннің қайырмасы да дәл осылай. Осыған қарағанда, «Аяулым» мен «Тоты» да бір ән, тек аты басқа-басқа аталып жүрген Өсеттің әні болар деп ойлаймыз. Өйткені әннің мінезі, ырғақ құбылысы, шарықтауы мен бәсендеуі – бәрі Өсеттің қолтаңбасы.

Өсеттің композиторлық шығармашылығына «Сімет», «Әпитөк», «Ырғақты», «Қоңыр қаз» және «Тоты» (немесе «Аяулым») әндерінің заңды қосылуы, сөз жоқ, оның халық өнерін дамытудағы еңбегін сомдай түседі деп сенеміз.

Әзірге Өсет әндерінің қатарында аты аталып жүргенмен, не орындаушысы, не нотаға түсіріп алушысы жоқ біраз шығарма бар. Олардың қатарына «Өтепбергенге», «Майда қоңыр», «Қызық-ай, шіркін», «Желдірме», «Гауһар қыз» сыйақтылар жатады. Әнші, домбырашы, композитор Әділжан Құрбанғалиев (1893-1962) кезінде Б.Ерзаковичке 31 қазақ әнінің нотасын жазып өткізген екен, соның ішінде Өсеттің осы әндерінің біразы бар. Бірақ ол қолжазба әзірге жұртшылық игілігіне айналмай отыр, сондықтан нақты пікір айтудың біраз қиындығы да бар. Мәселен, «Гауһар қыз» атты ән Өсетте де, Жаяу Мұсада да бар. Өсеттің «Гауһар қызын» орындап жүрген ешкім жоқ, сондықтан оны біз Жаяу Мұсанікімен салыстыра алмаймыз. Алайда бұл екі әннің қайырмасындағы сөз ұқсастығы ептөп күдік тудырады. Жаяу Мұсада: «Ахау, ой, Гауһар қыз, Алма мойын қоңыр қазым», – болса, Өсетте: «Ей, Гауһар қыз! Алма мойын қоңыр қаз!» Бұған ақырғы пікірді Өсеттің әнін тындап барып қана айтуға болады.

«Қазақ әдебиеті» газетінің 1985 жылғы 9 августы санында филология ғылымдарының канди-

даты Сәрсенбі Дәуітов толық нұсқасын жариялаған, шартты түрде «Кемпірбайдың Әсетпен арыздасуы» деп атаған шығарма да осы күні арнайы өнмен айтылып жүр. Оның өнін бірден-бір насихаттаушы – Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты әнші Жәнібек Кәріменов. Бұл өлең – Әсеттің де, Кемпірбайдың да қыр-сырын аша түсетін аса бағалы шығарма. Тәрбиелік мәні күні бүгінге дейін күшті, болашақта да зор болатын туынды. Аға өнерпаздың көптен бері сырқат екендігін естіп, жеті күншілік жерден көңіл сұрай келу – жай ғана ізеттілік емес, халықтың өнерпазына, өнеріне деген құлшылық.

«Науқасың меңдеу тартты дегеннен соң,
Жыладым бәйіт айтып үш күн ұдай», –

дейді Әсет. Кішілік көрсету, ағаны сыйлау, аға үшін қиналу – керемет қасиет. Әсеттің адамдығын, өнердегі адамгершілік тұғырын, орнын танытатын қасиет. «Сен кетсең, өзіңдей боп ұл туар ма-ай!» – деген өкініштің өзі Кемпірбайға берген қызғанышсыз баға. Сыйласымдылық, бауырмалдық деген асыл қасиеттердің іс жүзіндегі үлгі көрінісі.

Әсеттің «Ақырғы сөз» атты шығармасының өнін де, толық өлеңін де жеткізуші – Дәнеш Рақышев. Біздің ойымызша, бұл шығарманың Әсет шығармашылығынан алатын орны айрықша. Оның музыкасы да, өлеңі де халық өнеріне қосылған үлкен қазына. Өлең сөздерінен Әсеттің арманы, өнер қуып өткен өмірі, елден жырақ кеткен өкініші – бәрі, бүкіл жан дүниесі көрінеді. Өлер алдында ел-жұртына берген өмірлік есебі тәрізді. Өлеңнің әрбір жолы, әрбір сөзі сырға толы.

Артыма сөз қалдырмай ала кеттім,
Қаптағы дән сыйақты себілмеген...
Менен сорлы ақында өтті ме екен,

Бір сөзі баспа орнына берілмеген?..
Ішімде көп сөз кетті-ау терілмеген.
Тіршілікте әрекет етпеген соң,
Сүйектен не шығады кебіндеген?

Мұндай өлең жазу – шығармашылық бақыт.
Әсеттің «Ақырғы сөзіне» Кемпірбайдың ауырып
жатып Әсетке айтқан өлеңі, Қасымның «Өзім
туралысы» ғана рухтас:

Сөлем де артта қалған туған елге...
Көре алмай ақырғы рет өлерімде,
Мойнымды сұнып тұрмын терең көрге.
Ел-жұрттан алыс кетіп, ақырында,
Аяғын шалыс басқан мен бір пенде, –

дейді Әсет. Соңғы арманы, соңғы өкініші. Ішінде
көптен түтеп жатқан күйігін, жанын күйзелткен
дәртін, туған елге деген сағынышын соңғы саға-
тында зар қылып жариялап отыр. Арманын ғана
айтпайды, «Бозбала, осы әнімді үйренерсің», – деп,
аманатын да айтады.

Әсеттің өн шығарғыштығы – оның ақындығынан
бөліп қарауға болмайтын, ақындығынан қомсынып
та қарауға болмайтын қасиеті. Ол өз өмірінде асыл
сөздерінің бәрін өнмен өрнектеп таратқан адам.
Алайда Әсеттің өнші, орындаушы болғандығын да
естен шығаруға болмайды. Біз сөз басында оның
өншілігіне бекерден-бекер тоқталғамыз жоқ. Ол
үнемі өз әндерін ғана айта бермеген. Сондықтан
ол айтқан, яғни орындаған әндердің бәрін оған
тең беру де лайықсыз. Әрине, әндерді оның
өзгертіңкіреп, өз даусына, мүмкіндігіне бейімдеп
салуы мүмкін, бірақ оған қарап сол әндердің авторы
да Әсет деуіміз артығырақ сыйақты...

Мәселен, «Шама» әнінің авторы Жарылғапберді
Жұмабаев екендігіне қазір өшкім күмәнданбайды.
Көптен бері әндер жинағында да солай беріліп келеді
(«Ауыл кеші көңілді». 1985 ж. 216-бет). Алай-

да ол әнді Өсет те айтып жүрген көрінеді. Бізше. Өсет айтқан «Шаманы» Өсеттікі дегеннен гөрі Жарылғапберді өнінің бір нұсқасы деп қараған дұрысырақ сыйақты. Өйтпесе, өр өннің өр нұсқасына бір автордан тағайындай бергеніміз қалай болады? «Қанапия» өнінің жайында да осылай.

Өсетте «Зұлқия» атты өн бар деп айтушылар да, жазушылар да біршама. Бұл өннің төрт нұсқасын Затаевич «Қазақ халқының мың өніне» кіргізген екен. Соған қарағанда, кезінде ел арасына кең тараған тәрізді. С.Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» кітабында: «Зұлқия» Ақмоладан шыққан белгілі өн еді. Зұлқия есімді бір бақытсыз әйелдің зары... Зұлқия зарлы, қасіретті өнін жас баладай өзін-өзі жұбатып отырып салған тәрізді», – дейді де, сол өннің төрт шумақ өлеңін келтіреді. Өннің: «Қой, қой, бөпем! Қой бөпем! Жылама, сәулем, әлди-ай!» – дейтін қайырмасы да бар (1960 ж. 401-402-бет). Б.Ерзакович «Жұлдыз» журналында жарияланған «Хатқа түскен қазақ өндері» (1986. № 5) деген мақаласында бұл өннің «Бесік жыры» және «Зұлқия» деп аталған нұсқаларына талдау жасайды. «XIX ғасырдың аяғында өмір сүрген өнші әрі композитор Зұлқия Оспановадан совет заманы тұсында өндер жазылып алынды», – дейді.

Зұлқия Оспанқызының (1871-1918) бірер өлеңі 1985 жылы «Ғылым» баспасы шығарған «XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы» деген кітапқа енген. Ондағы өлеңнің тек бірінші шумағы болмаса, басқасы С.Сейфуллин келтірген өлеңге де, Б.Жақыпбайұлы жазып алған өлеңге де («Лениншіл жас». 6 январь, 1962 ж.) ұқсамайды. Бірақ соның бәрі Зұлқия өлеңінің нұсқасы немесе халық дамытып өкеткен түрі болуы мүмкін. Алайда өннің түп негізі Зұлқиянікі деп ойлаймыз.

Ал енді О.Орынтаевтың «Жамбас сипар» өні Өсеттікі дегенін дәлелсіз күштеу деп санаймыз.

Өйткені Затаевичтің «Қазақ халқының мың өнінде» бұл өннің сөзі де берілген. Сонда: «Кешегі ел қыдырған есер шақта, Өн екен Біржан салған «Жамбас сипар», – деп жазылған (Мәскеу. 1963. 578-бет).

Өсеттің әндерін іздеу, табу, дәлелдеу тек бір ғана адамның шығармашылық табысын анықтау мақсатымен шектелмейді, ол – халық қазынасын іздеумен сабақтас жүретін жұмыс. Сондықтан бұл жұмыс жалпы халықтық қарекет деп танылуға тиіс.

«Қазақ әдебиеті», 27 март, 1987-жыл.

ӨСЕТ ПЕН ЫРЫСЖАН

Қазақ әдебиетінің ірі өкілдерінің бірі, биыл дүниеге келгеніне 120 жыл толып отырған Өсет Найманбайұлының шығармашылығындағы айрықша сала – айтыстары. Оның ішіндегі, ең көркемі – Ырысжанмен айтысы. Басқа шығармалары белгісіз кезде, Өсеттің аса талантты ақын екендігін жұртшылық осы шығармасы арқылы-ақ таныған.

Өсеттің Ырысжанмен дәл қай жылы айтысқаны белгісіз. Бірақ арада біраз уақыт өткен соң, айтысты еске түсіріп Өсеттің қиса етіп қайта жырлағаны ешкімге құпия емес. Бұл айтыстағы поэзиялық көркемдіктер Өсеттікі деп қарасақ, қателеспейміз, өйткені ол бұл шығармада өз сөзін де, Ырысжан сөзін де өңдеп айтушы автор. Болған айтысты кейін қиса етіп жырлау ХІХ-ғасырдың аяғы мен ХХ-ғасырдың басында пайда болған дәстүр секілді. Осы кезде қазақ арасына шығыс хикаяларының желісіне құрылған «Рүстем – Зораб», «Сейфүлмәлік», «Шәкір – Шәкірат», «Бозжігіт», «Мұңлық – Зарлық», «Жүсіп – Зылиха» сыйақты қиса-дастандар көп таралады. Біржан мен Сараның, Өсет пен Ырысжанның айтыстарының

да қиса болып таралуына осы дәстүр ықпал еткен тәрізді. Кейінірек өзінің Әсетпен айтысын Кәрібай ақын да қайта жырлаған.

«Бәленшемен қалай айтыстыңыз? Қайтіп жеңдіңіз?» – деген сұрақ ақынға, сөз жоқ қойылады. «Ол былай болды», – деген өңгіме айтылмай тағы тұрмайды. Осындай қажеттіліктен барып, көбінесе жеңген ақындар өз айтысын насихаттай жүретін болса керек. Әсет пен Кәрібай сөйткен. Атақты айтыскер Жамбыл да Құлмамбет, Досмағамбет, Шашубай, Сарыбас ақындарды жеңген айтысын өзі есінде сақтап жүрген. Бірақ міндетті түрде жеңген ақын айтысты тарататын берік дәстүр болмаған. Жеңгенін де, жеңілгенін де жасырмай айта жүру әрбір ақынның азаматтық арлылығына да байланысты болар деп ойлаймыз. Кейде екі ақынның айтысқанына куә болған үшінші ақын да айтысты насихаттаушы болған. Мәселен, Әсет пен Кәрібай айтысын сол айтысқа қатысқан ақындар Ержан Ахметов пен Ауған Жақсылықов та жыр қып айта жүрген. Ал Сара Біржаннан жеңілсе де айтысты негізгі таратушы өзі болған.

Айтысып отырған ақындардың бір-біріне айтқан сөздері ылғи шындық бола бермейді. Сөзден сүріндіру үшін, әсерлірек айту үшін, кейде олар шындықтың өзін өңдеңкіреп жіберулері мүмкін. Мәселен, Әсет Ырысжанға: «Шығып ем он бес жас-тан он алтыға», – дейді. Бұған қарап, Әсет Ырысжанмен он алты жасында, яғни, 1883-жылы айтысқан деген қорытынды шығара салуға болмайды. Ал айтыстың кіріспесінде Әсет: «Сол кезде он сегізге келген едім», – дейді. Сонда қайсысына нанамыз? Кіріспедегіге нанып, екеуі 1885-жылы айтысқан деуге де аузымыз бармайды. «Жас күнімнен айтысқа түстім, жастығыма қарамай жеңіп шықтым», – деп айту ақындар үшін әсерлі сөйлеудің бір түрі де ғой.

сондықтан өзін жасартып көрсету әдеті көп ақында кездескен бе деп ойлаймыз. Өсет Ырысжанды «көрі қыз» деп сөзге жығу үшін одан әдейі жасарып отыр. Айтыс үстінде өз жасын бұрмалап айту Біржан мен Сараның айтысында да кездеседі. Көрібайдың ағайындары мен жақындары оны Өсетпен он сегіз жасында айтысып жеңіпті дегенді сенімділікпен айтады. Жас айтысу мәселесінде кәдімгідей саясат барлығын Өсеттің мына сөзі де дәлелдесе керек. Ол Ырысжанға былай демей ме:

Жасымды мен айтпаймын сенен бұрын.
Есітіп алып кетесің кішірейіп,
Қылып еткізбей білемін қыздың сырын.

Ырысжанмен айтысын кейін Өсеттің еске түсіре отырып жырлағанына оның мына сөзі де дәлел:

– Ол күнде қиын күнім татымды енді,
Әйелден сескенбейтін батымды енді.

Ал оның Ырысжанмен он алты жасында да, он сегіз жасында да айтыса қоймағанын мына сөзі дәлелдесе керек:

– Көп түскен тайталасқа қайран басым,
Жүрегім арпалысты аттай тулап, –

дегенді бір айтса,

– Семейден Өсет ақын келіпті деп,
Айтыпты сыртымыздан әркім мақтап, –

дегенді тағы айтады. Өсет он сегізге келгенше көп адаммен тайталасқа түсті деген дерек те жоқ, оған сенетіндей жағдай да жоқ. Оның жұртқа танымал ақын болған кезі кейініректе. Және он сегіздегі жігітті Ырысжан да бірде «Өсеке» деп, бірде «Өсаға» деп әспеттей қоймаса керек.

Қаншама асыра айтқанның өзінде жап-жас жігітті Ырысжан «Үш жүзге ұран болған ақын

Өсет», – дей қояды дегенге сену қиын. Мұндай анықталуы қиын фактілер Ырысжанға да қатысты.

«Алты ақын Аязбай мен Шашубайлар,
Артымнан жете алған жоқ құстай қуып». –

дейді Ырысжан. Шашубай Қошқарбаев – 1865-жылы туып, 1952-жылы қайтыс болған адам. Одан кезінде ешкім: “Ырысжан деген қызбен қашан, қалай, қай жерде айтысып едіңіз? Ол өзі кімнің қызы, ол туралы не білесіз?» – деп сұрамаған сыйақты. Сондықтан қазір енді жорамал жасаудан басқа шарамыз да жоқ. Жалпы адамзат мүмкіндігін шамалап қарасақ та, Аязбай, Шашубай бастаған алты ақынды жеңіп үлгерген қыздың: «Шығып ем он алтыдан он жетіге», – дегеніне сене қою мүмкін емес. Алты ақынмен айтысып шығу үшін, айтысты он бесінде бастағанның өзінде ол қыз ең құрығанда жиырмаға жетпес пе?

Қысқасы, Өсет те, Ырысжан да шын жастарын жасырып отыр. Өйткенмен, Өсеттен Ырысжанның үлкенірек екені рас тәрізді, өйткені Өсет оған бекерден-бекер «көрі» деп тиіспесе керек, Ырысжан да бостан-босқа оны «бала» деп төмендетпеуге тиіс.

Өсет пен Ырысжан әдеттегідей өз руының белді, беделді адамдарын салыстырып бірінен-бірі артылғысы келмейді, сөздің жүйесін қуып, таза өнер-білімдерін жалғастырады. Өуелі бірін-бірі «көрі», «бала» деп қағысқан ақындар оларынан түк шықпаған соң, жұмбақ айтысқа көшеді. Ұсынысты қыз жасайды, жұмбақтарымды шешсең, жеңілгенімді мойындаймын деген шарт айтады. Жұмбақтардың айтылуы да әдемі, шешілуі де тапқыр. Екеуіне де сүйсініп отырасың.

«Жапанда бір бөйтерек шыққан биік,
Көрінер көлеңкесі көкке тиіп.

Жемісі мәуесімен жарасулы,
Сенімді сегіз бұтақ тұрған тиіп», –

деген Ырысжанның жұмбағын Әсет былай шешеді:

«Бөйтерек – жапандағы ақ падиша,
Көңілі ұлылықпен көкке жеткен...
Дегенің сегіз бұтақ – сегіз санат,
Жайылған жапырағы – қағаз ақша».

Жұмбақты айтушы мен шешуші де халық үстінен күн көрген адамдарды жағымсыз құстарға теңеп, оларға ара-тура мінездеме де бере кетеді. Қазақ ауыз әдебиетінде қалыптасып қалған бейнесі бар құстарды әдейі астарлап жұмбақтайды. Құзғын дегені – елубасы, жапалағы – жасауыл, күйкентайы – онбасы.

«Ел мазасы кетеді мұндайлардан,
Халық тынышталмас ыңғайлардан.
Жемтік жеген құзғындай желөкпелер,
Он қаршыға – старшын ыңғайланған» –

дейді Әсет. Ел әнімдерінің әрекеттерін жақсы білетіндіктен, жұмбақтың астарындағы адамдарды қиналмай табады. Жұмбақтың негізінде жай тапқырлық қана жатқан жоқ, ақынның әлеуметтік ой-пікірі, қоғамдық көзқарасы да жатыр. Тек зерттеушілер үшін әлі де анықтай түсуді қажет ететін бір нәрсе: Ырысжанның жұмбағында ол қаршыға – старшын», – делінеді. Айтушылардан ба, басқадан ба, осы арада бір байқамастық кетін жүрген тәрізді. Мұның сырын білушілер ел арасында кездесін қалуы ғажап емес.

Айтыста адамның дене мүшелері де өте шебер жұмбақталып, асқан тапқырлықпен шешіледі. Екеуінің де ойлау қабілеті сүйсінтеді. Ырысжан:

– Қос әйнек шыны да емес, темір де емес,
Еш адам түзете алмас болса көмес.

Ашылып-жабылады пружинамен,
Ол өзі қымбат нәрсе, арзан емес, –

деп жұмбақтаса, Әсет:

– «Қос әйнек шыны да емес, темір де емес»
Ашылған қан тамырмен екі көзін, –

деп шешеді.

Жылды, аптаны жұмбақтаулары да осындай тапқыр, шебер. Бұл айтыс – тек айтыс қана емес, үлкен поэзиялық шығарма. Әсеттің ақындық мүмкіндіктерін, тіл шеберлігі мен ой ұшқырлығын айқын танытатын туынды. Соған қарағанда, бәлкім, о баста өзі жазып таратқан ба деп те ойлаймыз. Айтыс-қисаның басталуы да ерекше: ынтықтырып, қызықтырып, Ырысжанды әбден мақтап алады да, өзінің одан да жүйрік екендігін бірте-бірте айтыс барысында аңғартады. Өзінің серілік өміріндегі халық қошеметін мақтанышпен шебер суреттейді:

«Халықты шағалалы көлдей қылып,
Бетімен қай дарияның жүзбеп едік», –

дейді. Ырысжанның осал ақын еместігін тыңдаушыға елестету үшін, оның өн салып отырған сәтін былай суреттейді:

«Осы кең дүниені бір уыс қып,
Тастайды қолмен жинап умақ-шумақ».

Айшықты, әдемі тіркестер Ырысжанның аузынан да мол шығады:

«Сөз көшесін қыдырған көрегенсің,
Жерің жоқ бір мүдіріп толғанатын...
Қалай қашсам мойынға түсердейсің,
Ыңғайлы қашағанға тал құрықтай.
Қызығып қыз екен деп далбандама,
Тұйғынның жөмің құған кезқұйрықтай».

Ел ішінде тараған бұл айтыстың нұсқаларында бір-бірінен тым алшақ кететін жерлері жоқ, өзге-

шеліктері тек жекелей сөздер мен сөйлемдер ғана. О баста жазып отырған ба екен дегенге бұл жағдай да жетелейді.

Ырысжан болған адам ба? «Жазып отырған ба» дегеннен шығады, мен өз басым бұл айтысты Әсеттің бір өзі шығарған деп ойлаймын. Өйткені Ырысжан атты ақын қыз болмаған. Айтыста аты аталатын Шашубай ақын да ондай қызбен айтысқанын рас деген. Бұл айтыс Әсеттің өзі жазған қиса-дастан, яғни қиса-айтыс болуы мүмкін.

08.1987-жыл

ӘНШІ, САЗГЕР, АҚЫН

Әдебиетіміздің тарихына қарап отырсақ, Әсет шығармашылығына жұртшылық назарын алғаш аударған ақын Ілияс Жансүгіров болғанын байқаймыз. Өлең айтуға тура келген жердің бөрінде оның алдымен «Әсет» деген атпен «Інжу-маржанды» айтатыны; Әсетке арнаған «Әнші» атты өлең жазып, оны 1928, 1933 жылдары шыққан кітабына енгізуі және Мәскеуде Қазақстан әдебиеті мен өнерінің онкүндігі өтіп жатқанда, 1936 жылдың 23 мамы күні, «Социалды Қазақстан» («Социалистік Қазақстан») газетінде сол «Әнші» өлеңін сәл қысқартып, тағы жариялауы жайдан-жай емес сыйақты. Ілиястың өз аузынан шыққан, өз қолымен жазған дерек жоқ, алайда Әсетті көрген болар, тыңдаған шығар деп жорамалдаймыз. Өйткені Әсет Қапал өңірінде болған, Маманга айтқан арнайы өлеңі де бар. Ұстаз ағамыз Ибраһым Мамановтың айтуына қарағанда, Әсет Маман аулында айлап жатып та өнер көрсеткен.

Жазба әдебиетімізге Әсет жайында дерек түсірген екінші адам – Сәкен Сейфуллин. Ол 1931 жылы жарық көрген «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары»

атты кітабында Өсет пен Кемпірбайдың арыздасуын екі рет мысалға келтіріп талдайды.

1936-жылы Өсет шығармашылығы республика баспасөзінде әжептәуір сөз болады. «Социалды Қазақстан» газетінің 17 май күнгі санында А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» романының аудармасы жарияланады. Оны Ақсу ауданының колхозшысы Шәрінов деген кісіден Есім Байболов жазып алады. «Әзірге бұл шығарманың иесі мәлімсіз», – деп жазады газет.

Содан кейін 26 үйін күнгі санында Балташ Ысқақовтың «Өсет әрі өнші, әрі халық ақыны» деген мақаласын жариялап: «Сонымен, «Евгений Онегин» романын аударушы Өсет болды», – деген тұжырымға келеді. Аздап Өсеттің өмірбаяндық деректерін айтып: «Өсеттің қай жылы туғаны белгісіз. Туып, өсіп, көбінесе мекен еткен жері Үржар, Мақаншы қалалары», – дейді.

Осы газеттің 15 үйін күнгі санында Әміров Арап жазып алған «Өсет ақынның өлер алдында шығарған өлеңі» (30 жол) жарияланып және ол өлеңнің жазылу тарихы баяндалады.

Айналасы екі-үш айдың ішінде республикалық партия газетінде Өсет шығармашылығының үш-төрт дүркін сөз болуы, сөз жоқ, ақынға деген айрықша ілтипат.

«Әдебиет және искусство» журналының 1940 жылғы 9-санындағы «Абайдың шәкірттері» деген мақалада Өсет шығармашылығы, өмірбаяны біраз сөз болады және «Советтік Қазақстан» газетінің қызметкері Оспанбай Орынтаев деген кісі жазып жіберген «Өсеттің өлердегі айтқаны» деген 30 жол өлең «Өсет өлеңдерінен» деген айдармен жарияланады.

1941 жылы 8 үйінде «Социалистік Қазақстан» газеті «Тамаша адамдар өмірінен» деген айдармен

Оспанбай Орынтаевтың «Әсет ақын» деген зерттеу мақаласын басады. Автор Әсеттің шығармашылығына да, өмірбаянына да бұрынғылардан гөрі кеңірек тоқталады. «Әсет ақынды жұртшылыққа таныстырып, қарыштап өсіп отырған қазақ көркем әдебиетінің қазынасына қосылатын келелі табысының бірі етуіміз керек», – деп аса қажетті жанашырлық білдіреді.

1942 жылы жарық көрген «Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» деген кітабының «Айтыстар туралы» бөлімінде Сәбит Мұқанов: «...Біржан мен Сараның, Әсет пен Ырысжанның, Ақсулу мен Кеншімбайдың, Мәнсур мен Дәменің айтыстарында тіл тазалығы, тіл байлығы тамаша. Бұл айтыстар эстетика заңын толық сақтап, тіл құрылысынан, образдан әдебиет теориясының тілегіне толық жауап береді, жазба әдебиеттің ең көркеміне таласа алады», – деп жазды. «Жұмбақ айтысы» деген тарауда Әсет пен Ырысжанның жұмбақтарын толық мысалға келтірін талдайды. «Бұл жұмбақтардың айтылуында да, шешілуінде де ақындықпен қатар үлкен тапқыр ақылдылық жатыр», – деп сүйсіне баға береді.

Сәбең Әсет шығармашылығына бұдан кейін де бірнеше рет оралады. 1951 жылы «Әдебиет және искусство» журналының 7-санындағы «Абайдың шәкірттері» туралы мақаласында: «Адалын айту керек, бұл – ақын адам», – дей тұра, «халықтық музыкада атағы зор және халық сүйіп тыңдайтын бірнеше әдемі әндері сақталған» адам екенін айта келін, оның дінге байланысты өлеңдерін өте қатты сынайды. Ал 1959 жылы жарық көрген «Алыптың адымдары» атты кітабында Әсетке үлкен ықылас білдіріп, оның 1945 жылы Қытайда шыққан кітабынан бірнеше өлең жариялайды.

1958 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты-

ның қызметкері Балтабай Адамбаев Мақаншы ауданына барып, ондағы адамдардан Әсеттің өлеңдері мен дастандарын, өмірбаяндық деректерін жазып әкелгеннен кейін, Әсет шығармашылығын білуге, түсінуге және зерттеуге материалдық негіз қаланды да, мұның өзі ақын шығармашылығын танудағы үлкен бір белес кезең болды.

Ақынның өмірі мен шығармашылығына байланысты әр кезде ғалымдар, ақын-жазушылар, журналистер мен басқа да әдебиет жанашырлары баспасөз бетінде ірілі-ұсақты біраз материал жариялады.

«Қазақ әдебиетінің тарихында» (1960 ж. I-том, I-кітап) М. Әуезов: Көркемдік және мазмұн жағынан көп айтыстан оқшауырақ тұратын – Әсет Найманбайұлы мен Ырысжанның айтысы», – деп жазды. Айтысты талдай келіп: «Бұл тартыс ру таласы емес, шешендік шеберлік өнерінің халық сүйетін айқын жарысы болғандықтан, өлеңдік құрылысында мазмұнына сай көп көркемдігі бар үлгілі айтыс болып шыққан», – деген баға берді.

«Қазақ әдебиетінің тарихындағы» (1961 ж. 2-том, 1-кітап). С.Ордалиевтің «Әсет Найманбайұлы» атты мақаласы арқылы ақынның шығармашылығы мен өмірбаяны тұңғыш рет ғылыми жүйеге түсті және тұңғыш рет оған әдебиет тарихынан арнайы тарау бөлініп зерттелді. Бұған дейін Әсеттің әншілігі, композиторлығы, айтыскер ақын екендігі жайында хабарлар мен мағлұматтар айтылып келгенмен, оның көп салалы өнері бірлікте зерттелген мұндай ғылыми еңбек өлі жазылмаған еді.

Бұдан кейін «Жазушы» баспасы 1968 жылы ақынның тұңғыш рет шығармалар жинағын жеке кітап етіп басып шығарды. Оны ғалымдар Б.Адамбаев пен С.Ордалиев бірігіп құрастырды. Алғысөзі мен түсініктерін Б.Адамбаев жазды. Сөйтіп, Әсеттің әдеби мұрасы халқымыздың мәдени

қазынасына біржола қосылды. Осы кітапқа жазған алғысөзінде Б.Адамбаев: «Әсет Найманбаевтың бұл тұңғыш жинағын жұртшылық сүйсініп оқытынына, оқыған сайын ақынды алғыс сезімімен еске алатынына және кітап бұдан былай қалыңдай беретініне күмән жоқ», – деген екен. Сол сөздің растығын соңғы жылдар толық дәлелдеді.

Зерттеуші ғалымдардың айтуы бойынша, Әсет Найманбайұлы 1867 жылы Қарқаралы уезінің Темірші болысына қарасты сегізінші ауылда туған (Қазақ совет энциклопедиясы, 1973 ж, 2-том, 45-бет). Бұл – қазіргі Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданының «Қызыл арай» совхозы.

Әсеттің әкесі Найманбай, шешесі Кермеқас кедей адамдар болыпты. Әсет ұлдан жалғыз болған сыйақты, Құлжа маңына ұзатқан әпкесі болған дегенді айтушылар бар, бірақ дәлелдеушілер жоқ. Әсеттің әлі жас кезінде әке-шешесі кедейліктің салдарынан күнкөріс кәсіп іздеп Семейге көшін келіпті. Сонда Әбіш, Төкіш деген ағайынды саудагердің қызметін жасаған деседі. Кейін Бақтыға да солармен бірге барған сыйақты. Өйткені Әсетпен айтысқан Көрібай да, Қали да оның әке-шешесінің жағдайын ылғи алдыға тарта сөйлейді.

Ақынның шығармашылығын зерттеушілердің кейбірі оны Семей медресесінде оқыды десе, біразы Көктұмада (қазіргі Бақты) оқыды дейді. Бұған қазір, әрине, тірі куә жоқ.

Әйтсе де Әсеттің ескіше, яғни мұсылманша оқығаны және жай оқып қана қоймай, әжептәуір білімді болғаны байқалады, Ырысжанмен айтысқанда, ол білімділігінің арқасында ғана қыздың басқа жұмбақтарымен қатар діни жұмбағын да дәлмедәл шешеді. «Ағаш ат», «Шеризат», «Барат қыз», «Француз», «Шаһи Ғаббас», «Жәмсап» тәрізді қисадастандардың сюжетін шығыс әдебиеті үлгілерінен алуы да оның мұсылманша оқуды біршама терең

білгендігін дәлелдейді. Ел арасына ең кең тараған әйгілі әні «Інжу-маржанның» қайырмасында: «Сейфіл Мәлік – Жамалдай бейнетіңе көнсем-ай, Қозы Көрпеш – Баяндай бір молада өлсем-ай», – деген сөздердің айтылуы оның халқымыздың ауыз әдебиетін де, шығыс әдебиеті үлгілерін де жақсы білгендігін көрсетеді.

Өсет жайында ақын Қ.Толыбаев: «Өсеттің ескі досы Ғафари Османовтың үлкен баласы Лұқманның айтуына қарағанда, Өсет 1923 жылдың 26 үйін күні кешқұрым көзін мәңгі жұмған», – дейді («Жұлдыз», 1984 ж. № 7). Бұл пікірін басқа мақалаларында да қайталайды.

Өсеттің сол Афаридің (шын аты – Ғабдулбари) үйінде қайтыс болғандығы бұл күнде баршаға белгілі. Өсеттің өз үйлерінде жиі болып тұрғандығын, әкесімен Лепсі уезінде жүргенде-ақ жақсы таныс болғандығын Афаридің қазіргі тірі баласы Әбдірауф ақсақал да айтады (1894 жылы туған). Бұл кісі ертеде жазып алған дәптеріне қарап отырып: «Өсет 55 жасында 1922 жылы 26 үйілде Ұланбура жайлауында, құрбан айттың бірінші күні жерленіпті», – дейді. («Қазақ әдебиеті». 25 март, 1983 ж.). Демек, Өсет ақын 1922 жылы 26 үйілде сәрсенбі күні жерленген. Қайтыс болғанын да жұрт сол күні таңертең бір-ақ білген ғой.

Сәмәгей шешейдің айтуына қарағанда, Найманбайдың қарындасы Құлжамаңына ұзатылған көрінеді. Атын ойына зорға түсірді, Зеріп екен. Құлжа жаққа Өсет бұрын да бір-ақ рет барыпты. Өлер жылы да әкесінің қарындасына барып, қайтар жолында Афаридікіне соққан сыйақты. Өсеттің қазасы жайындағы хабарды естіген соң, әйелі және Бітімші деген жолдасы барып Өсеттің Қара жорға атын, тақиясын алып қайтыпты. Жылын берген соң, әйелі: «Бұл жер енді бізге жер болмайды», –

деп, Сасық көл маңындағы бауырларына хабар береді. Құсайын деген бауыры төрт жігітпен барып, 1923-1924 жылдардың бірінде Әсеттің үй ішін совет жеріне көшіріп әкелінті. Төтежанның Әсет өлген соң-ақ тоқтаусыз елге оралуы ойына тұтқиылдан келген шешім емес-ау деп ойлаймыз. «Әсет Құлжа жаққа өпкесімен қоштасу үшін барған, елге қайтуға дайындалып жүрген», – деген сөздің жаны бар сыйақты. Әсеттің тіріде үлгірмеген ісін өлгеннен кейін өйелі жүзеге асырған болуы керек.

С.Бегалиннің айтуынша, Жақсылық Төленов деген кісі кезінде Әсеттің сырласы болған, біраз уақыт қасында бірге жүрген. 1945 жылы сол кісі С.Бегалин мен М.Әуезовке Абай мен Әсеттің қалай жолыққанын әңгімелеп берген. Ал ол әңгімені Ж.Төленов Әсеттің өз аузынан естіпті. Сол естелікке сенсек, Абай Әсеттің өнін ғана тыңдаған, алып барған адам да оны әнші деп қана таныстырған, сондықтан Абайдың: «Біздің өншілердің үнінің зор, тынысының кең екенін мақтан көріп, елді барынша өңеші қызарғанша айқайлап әсерлендірмек болады. Ол ән емес, айқайға айналып кетеді», – деуі, ал Әсеттің: «Маған Абайдың осы бір сөзі өмірлік сабақ болды», – деуі де шындыққа жанасатын секілді.

Ал енді Абайдың «Әсетке» деген өлеңі барын бәріміз білеміз. Олай дейін десек, Абайды қимай; былай дейін десек, Әсетті қимай, талайымыздың басымызды қатырып келеді осы өлең. «Ақыл жоқ, қайғы жоқ онда. Ісі жоқ теріс пе, оң ба?» – дегені Әсет үшін ауыр сыйақты.

Ит көрген ешкі көзденіп,
Елірме, жынды сөзденіп,
Жасынан үлгісіз шіркін,
Не қылсын өнер ізденіп, –

деген сөздер қалайша Әсетке арналмақ? Не үшін арналмақ? «Өзімшіл, оңбаған шерміш», – дегені де

соншалық ауыр сөз. Әсетке айтылса, әрине, қиянат. Абай ондай қиянатқа бармаса керек.

«Қазақ әдебиеті» газетінің 1972 жылғы 16 үйіндегі санында Болатжан Абылқасымовтың осы өлең жайындағы пікірі басылды. Абайдың ертеректе шыққан кітаптарында бұл өлең «Әсетке» деп аталмапты. Өлеңге ат кейін берілген. Осыған сүйеніп, Б.Абылқасымов бұл өлең Әсетке арналып жазылмаған шығар деген жорамал айтады. Біз де сол жорамалды шындыққа жақын санаймыз. Өйткені өзі туралы соншалық қиянат сөздер айтқан адамға Әсет қайтсе де бір жауап қайтарар еді. Жек көріп кетпегенмен, өкпелер еді. Жоғарыда Ж.Толенов айтқан жағдайды құлағы шалған өлдекім: «Е, мына өлең Әсетке арналған», – деп қате түсінік беріп жіберген болар деп ойлаймыз. Өйтпесе, өле-өлгенінше Абайды құрметтеп, ұстаз тұтып өскен Әсетке анандай өлең арналамаса керек. Өлім аузында жатып шығарған «Ақырғы сөзінде» Әсет: «Абайдай арт жағына сөз қалдырып, Жақсы еді-ау, өттеген-ай, өлу деген!» – деп өкінеді. «Евгений Онегин мен Татьянасында»: «Қазақтың Абайындай болмаса да, бұл жерге өз тілімде айтып берем», – дейді. Бұл сөздердің айтылуы жағдайына қарағанда, Абай мен Әсеттің арасында тек жарасымды сыйластық қана болған, сондықтан «Әсетке» өлеңін бұрынғыша «Біреуден біреу артылса» деп атағанымыз орынды болатын сыйақты.

Әсеттің даусы айрықша зор болса керек. С.Мұқанов: «Біржанның әндері сыйақты, Әсеттің әндері де аса биік, аса ырғақты қайырымы қиын болған. Сондықтан оның әндерін үйрену де қиын еді дейді», – деген пікір айтады. «Ақырғы сөзінде» Әсет:

Возбала, осы әнімді үйренерсің,
Ырғаққа келтіре алмай күйзелерсің...

...Асау ән жетегіңе жүрмеген соң,
Біріңнен бірің көріп сүйрелерсің, –

деген гой. Шынында, бұлай деу үшін де адамның өзіне өзі сенуі керек шығар. А. Жұбановтың оған баға бергенде: «Әсеттің ақындығы әншілігінен кем емес», – деп, әншілігін даусыз ақиқат санап негізге алуында да үлкен сыр бар болу керек.

Әйгілі әнші-композитор Кенен Әзірбаев жазушы Сәуірбек Бақбергеновке айтқан естелігінде былай дейді: «Әлі есімде. Жас кезім. Атағым жаңа шыққан әншімін. Іле бойына, осы күні Қапшағай қаласы тұрған кең жазыққа, үш жүз ақ боз үй тігілді. Жарты ай бойы ойын-сауық, бәйге, көкпар, салым, күрес болды. Күн сайын кешке қарай өнер таласы, әншілік сайысы басталады. Міне, осы жнында Әсетті көрдім. Ол отырып ән салған үш-төрт үй құлады. Көп үйдің туырлығы, жабығы тілінген. Бәрін істеп жүрген – үйден орын жетпеген жігіттер мен келіншектер. «Әсетті көреміз, даусын естідік, енді өзін көреміз», – дейді. Ал өзім көрген әншілердің ішінен Әміре болмаса, Әсетке пар келер ешқайсысы жоқ-ау! Оның үстіне киген төңірегін зерлеген қызыл мәуіті шапанына дейін көз алдымда қалды» (Д.Рақышевтың «Мақтанышым – елім» атты кітабына жазған алғы сөзден. «Өнер». 1984 ж.)

Әншілік өнерін әбден меңгерген соң ғана Әсет жанынан ән шығара бастаған болу керек. Өйткені оның алғашқы, жас кезінде шығарған әндерінің біріне жататын «Інжу-маржан» әні – құрылысы, әуенділігі жағынан қазақ әндерінің ғажаптарының бірі. Ол әнге академик А.Жұбанов: «...Оның халық арасына көп тараған, балаға дейін білетін «Әсет» атанып кеткен әні Әсет шығармашылығының шыңы десе болады», – деген жоғары баға береді. «Орындауы келіссе, «Әсет әні» – сахнаның сәнінің бірі», – дейді («Замана бұлбұлдары». 1963 ж.),

Шынында, бұл әнді тек Естайдың «Қорланымен» ғана салыстырғың келеді. Екі өндегі мұң да, сағыныш та, өсіресе қайырмаларындағы өуен мен сөздің бірлестігі соншалық ұқсас, соншалық мінездес – қайсысын болса да бірінен бірі артық бағалау күнә сыйақты.

«Инжу-маржан» – махаббат өні. «Еркем, сені-ай сағындым», «Сағынбасқа не шара?» «Қозы Көрпеш – Баяндай, бір молада өлсем-өй!» – сыйақты өн қайырмасындағы сөздер-ақ бұл пікірімізге дәлел. Алайда өннің негізгі тексінде, яғни өлеңінде махаббат мотиві жоқ: өн бір басқа да, өлеңі бір басқа. «Еркем, сені-ай сағындым» деп тұрған қайырмаға «Өуелетіп өн салса өнші Өсет, Аққуменен, аспанда жер тілдесед» деген асқақ сөздің еш үйлеспейтіні былай да көрініп тұрған жоқ па? Мұның сырын анықтауға, бізше, С.Мұқановтың бір пікірі кілт болуға тиіс, «Алыптың адымдары» атты кітабында ол кісі былай дейді:

«Өсеттің «Өсет» аталатын атақты өнінің сөзін әдетте біз Ілияс Жансүгіровтікі деп ойлаушы едік. Ілияс осы әнді өте жақсы көретін еді, сондықтан мәжіліс болған жерде өлең айтуға тура келсе, алдымен «Өсетті» айтатын еді және барлық ықыласын сала, барлық сезімін жұмсай айтатын еді. Сонда: «Сөзі кімдік?» – десек, «Негізгі Өсеттің өзінікі, мен тек біраз өңдедім», – дер еді. Онысы рас екен. Ілияс айтатын өлең:

Өсеттей сал өн салсаң әсерлетіп,
Делебені қоздырып дәсерлетіп.
Даусым – дауыл, сөзім – жел, үнім – ескек,
Басылайын ойнақтап, аз желдетіп, –

деп келсе, Өсеттің өз қолынан жазылып, ол өлгеннен кейін 1945 жылы Сарсұмбе қаласында (қытайлық) басылған кітапшасына кірген бұл өлеңнің сөздері

төмендегідей екен», – дейді де, біздер «Қисмет» деп жүрген, Ілияс Жансүгіровтың шығармаларында «Өнші» аталып жүрген өлеңнің 46 жолын келтіреді. Бірақ Сәбең өзі мысалға келтіріп отырған төрт жол осы өлеңнің үзіндісі екенін асығыстықпен аңғармайды, сәл инверсияға ұшырағандықтан байқамайды. Өйтпесе, екеуі бір өлең:

Өн салсаң, Өсеттей сал әсемдетіп,
Қоздырып делебені дәсерлетіп...
...Сөз – жаңбыр, даусым – дауыл, өнім – ескек,
Ойнақтап басылайын аз желдетіп.

Қазіргі өн жинақтарында «Інжу-маржанға» теліп жүрген өлең негізінен үш шумақ, соның ортаңғысы былай:

Өсеттей сал, өн салсаң, аңыратып,
Орман, тоғай, өзенді жамыратып.
Арқыратып ағызып өн нөсеріп,
Толқынымен жүректі жадыратып.

Ал Ілияс Жансүгіровтың «Өнші» өлеңінде мынандай жолдар бар:

Өн салсаң, өзімдей сал аңыратып,
Жайланып, қоңырлатып, жамыратып.
.....
Нөсердей нөпір төккен жауындатып.

І.Жансүгіровтің өлеңі – Өсеттікіндей емес, соның екпінін, нобайын ғана пайдаланған мүлде басқа өлең. Анығырақ айтсақ, өлеңі арқылы оның мінезін, болмысын елестетіп отырып Өсетке арнап жазған өз өлеңі. Кезінде «Қазақ әдебиеті» газетіне жазған пікіріміз қате болған (15 январь, 1982 жыл), «Өнші» өлеңі бастан-аяқ І.Жансүгіровтің төл шығармасы. Ол тек «Інжу-маржанның» сөзін ғана сәл өзгертіп айтып жүрген, ал ол сөздің арғы түбі Өсеттікі болғанмен, «Інжу-маржанға» арналмаған.

«Әнші» өлеңін І.Жансүгіров 1928, 1933-жылғы жинақтарына кіргізген. 1933 жылғы жинағы мен 1936 жылы «Социалды Қазақстан» газетіне басылған үзіндіде «Ескі әнші аузынан» деген ескертпе жоқ. 1928 жылғы жинағын таба алмадың. І.Жансүгіровтей дарынды, арлы ақын Әсет өлеңін өзімдікі деп жариялай қоймауға тиіс. Және жаңылыс жарияланып кеткен болар деудің де реті жоқ. Бізді шатастырып жүрген – Әсеттің әнін орындаушылар. Өлеңнің алғашқы жолында-ақ Әсеттің аты аталған соң, бұл өлең Әсеттікі деп жүрген – солар. Қазақ топырағында орындаушылардың ән тексін ауыстырып алушылықтары өте көп.

Әсеттің бір өнерін екіншісінен бөліп қарау қиын. Өйткен күнде оның өмірі мен шығармашылығын біртұтас күйде көзге елестету де мүмкін емес. Оның үстіне әнін айтқанда, өлеңіне тоқтамау; өлеңің талдағанда, әуеніне баға бермеу сыңаржақтық та секілді. Сондықтан біз Әсеттің ақындығы мен композиторлығын озара байламыста қарағанды дұрыс көрдік.

Әсеттің әдемі әндерінің бірі – «Қисмет». «Қисмет» – түрік сөзі, мағынасы дінге байланысты: жеке адам тағдырындағы, дүние жүзіндегі барлық оқиғалар толық алланың алдын ала беріп қойған әмірімен болады деген ұғымды білдіреді («Атеистический словарь». Мәскеу, 1983). Қазақша «алланың жазуы», «жазмыш», «пешене» деген сөздермен мәндес.

Қазақ музыкасы үшін үлкен еңбек сіңірген А.З.Затаевич 1925 жылы «Қырғыз халқының 1000 әні» деген кітап шығарғаны мәлім. Сол ноталы кітаптың 1963 жылы Мәскеуден «Қазақ халқының 1000 әні» деген атпен екінші рет шыққаны да белгілі. Соның 298-бетінде, Семей губерниясынан жазып алынған әндер жинақталған жетінші тарауында

633-ретпен «Әсеттің әні» деген шығарманың нотасы берілген. Ол әнді Затаевич сонау жиырмамыншы жылдары Иманхан Әбдіханов деген кісіден жазып алыпты. Әсетті «Зайсан үйезіндегі халық ақыны» деген. Сірә, әнді жаздырушы солай мәлімет берген болар. Нота білмегендіктен, біз бұрын бұл әнді Әсеттің «Инжу-маржаны» болар деп ұйғарып жүрдік, өйткені «Әсет әні» деген атау ел арасында сол өнге қатысты айтылатын. Затаевич жазып алған өндердің ішінде «Ардақ», «Мақпал», «Қаракөз» атты өндер біршама. Сол аттас өндер Әсетте де бар. Солардың ішінде Әсеттікі жоқ па екен деп, Алматыдағы Чайковский атындағы музыкалық училищені бітіріп, қазір Құрманғазы атындағы консерваторияның 2-курсында оқып жүрген Нұргүл Сейітхановаға әлгі өндерді нота бойынша пианиноға тарттырып тыңдадық. Сонда, жоғарыда көрсетілген «Әсеттің әні» «Инжу-маржан» да, «Қисмет» те емес. М.Ержанов пен Ғ.Құрманғалиев айтатын «Смет» болып шықты. Сөйтіп, «Смет» те Әсеттің әні, «Қисметтің» бір нұсқасы екендігі дәлелденді.

Ал енді «Смет» әнінің өлеңіне байланысты айтарымыз мынау. Иса Байзақовтың 1956 жылы шыққан «Шығармалары» кітабының соңында Қазақ ССР халық артисі Қ.Бадыровтың «Ақын-әртіст» атты естелігі бар. Сонда ол кісі былай дейді: «Мысалы, «Смет» әнінің мына өлеңін Иса жазған болатын:

Алтайдың айналасы шеккен алтын,
Көркейткен іргесіне қонған халқын.
Бір кезде қоңсы қонған жарлы-жалшы,
Міне, бүгін еркіндеп басты қарқын.

Алтайдың кен шығады саласынан,
Биік құз, терең жартас арасынан.

Соққанда болат балға шүйдесінен,
От шығады жарқылдап көк тасынан, –

Алтайдың кен шығады саласынан,
Биік құз, терең жартас арасынан.
Соққанда болат балға шүйдесінен,
От шығады жарқылдап көк тасынан, –

деген секілді көп өлеңдерге осылай сан рет текіст жазып, өндірістің тоқталмай өркендей беруіне белсене атсалысқан еді».

«Қайнар» баспасынан 1985 жылы шыққан «Ауыл кеші көңілді» атты өндер жинағына қараңыз, сондағы «Смет» өнінің өлеңі сәл-пәл өзгерген Исаның осы сөзі. Демек, «Ісмет», «Смет» сөздерінің «Қисметтен» өзгергенінде еш күмән болмаса керек. Бірақ қазіргі күнде «Қисмет» өнінің әуелгі өлеңі мынау деп кесіп айту мүлдем мүмкін емес. Алайда өркім әр түрлі айтып жүрген өлеңдер баршылық. Мұндай өлеңдік өзгешеліктеріне бола оларды «Қисметтің» нұсқалары десек, онымыз қате болар еді, өйткені өннің нұсқасы сөздің емес, өуеннің айырмашылығына қарай ажыратылуы керек қой. Біз бұл жинаққа «Қисмет» өнінің өлеңдерін цикл құсатып топтап бердік.

А.Жұбанов Әсет өндерінің қатарында «Еркем-ай», «Қаракөз», «Шама», «Майда қоңыр», «Мақпал», «Қайшақбай», «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ», «Мәлике қыз», «Қисмет», «Инжу-маржан», «Ырғақты», «Көрілік», «Зұлқия» өндерін атайды. Бірақ орындаушысы болмағандықтан, біз бұл өндердің бәрін біле бермейміз.

Б.Жақыпбайұлы бұлардан басқа Әсеттің «Жалған өні», «Өтепбергенге», «Қыз арманы» деген өндері де бар екенін айтады. О.Орынтаев «Білімді бикем сүйсем-ай», «Алқарагер», «Жамбас сипар» атты да өндері бар дейді. Мақаншы ауданында тұратын

Бікен Мәсәлімов деген кісі Өсеттің «Сырмақ үйкер», «Қыз арманы» әндерін қазірге бірден-бір білетін адам. Амал не, бұл әндер ол кісіден әзірге жазылып алынған жоқ.

Б.Жақыпбайұлы белгілі «Әпитөк» әнін де Өсет шығарған дегенді айтады. Ол мәліметті оған Хүсмілия Әділбекұлы деген кісі айтыпты («Лениншіл жас», 6 январь, 1962 ж.) Хүсмілия – Өсетпен айтысатын Қали ақынның інісі, ал ақын Қыдырмолда Әділбекұлының ағасы болып келеді. «Әпитөк» әнінің шығу тарихын Өсеттің қасына көп жыл еріп жүрген шәкірті Кәдіріхан Итжанұлы айтыпты.

«Әпитөк» Өсеттікі дегенді «Мәдениет және тұрмыс» журналына жазған мақаласында С.Бегалин де құптайды (1977 ж. № 12). Жаңағы Кәдіріхан «Өсетпен бірге ерін, Шерубай-Тананың аулына барады... Сол ауылда Әпитөк деген бір сұлу қыз болса керек. Қызға тілдесуге әуелгіде мүмкіндік таба алмайды да, дәл қайтатын күні «Әпитөк» әнін шығарған екен... Осы «Әпитөк» анық Өсеттің әні екенін Хүсмілия Әділбекұлына Кәдіріхан өз аузынан айтқан, – дейді С.Бегалин. Сөйтеді де, әннің екі шумақ өлеңін келтіреді. Ал осы күнгі әндер жинағында «Әпитөктің» сөзі деп «Әупілдектің» үш шумақ өлеңін келтіріп жүргеніміз жұртқа аян. «Әпитөкке» үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын өлеңнің өзі-ақ айтып тұр:

Қамысы Әупілдектің мүше-мүше,
Сарғайдым осынау көлдің суын іше...
Басында Әупілдектің мұнары бар...
Басынан Әупілдектің мұнар кетпес...

(«Ауыл кеші көңілді». 1985 ж. 33-бет).

«Әупілдек» әнінің сөзі «Әпитөкке» түгелдей телініп кеткен соң, әндер жинағынан соңғы кезде ол ән өз орнын ала алмай да жүр.

С.Бегалин жазып алған сөз Қазақ ССР халық әртістері Рәбиға Есімжанова мен Рахия Қойшыбаева айтатын «Әпитөк» әнінің өлеңімен тектес шығады. Мәселен, С.Бегалинде:

Ей, сәулем, хат жазамын сені ойлай,
Жүректі булықтырған толқын болмай.
Дертімді жазып-жазбау өз қолында,
Ой билеп тына алмайды ерікке қоймай.

«Әпитөк» әнінің бірден-бір орындаушылары болған Рәбиға Есімжанова мен Рахия Қойшыбаевада бұл шумақ былай:

Ей, қалқа, хат жазамын сені ойлай,
Жүріпті-ау булықтырып толқын болмай.
Дертімді жазу, жазбау өз қолында,
Бой билеп тына алмайды ерікке қоймай.

Мұншалық ұқсастық бекерден-бекер бола ма? Және мұнымен санаспауымыз дұрыс па? Осы жағдайлардың бәрін таразылап қарасақ, «Әпитөк» әні «Әсеттікі деген шындық боп шығады-ау дейміз.

Әсетте «Ырғақты» деген ән бар екенін де көп адам айтады. А.Жұбанов «Замана бұлбұлдарында»; «Әсеттің «Ырғақтысын» былай қойғанда», – деп, оған еш күмән келтірмей айтады. 1983 жылы 18 апірельде журналист Ә.Ысқақовамен бірге жолыққанымызда, Қыдырмолда Әділбеков: «Әсеттің «Зыр қақты» деген әні бар», – деп кәдімгі өзіміз радиодан естіп жүрген «Сырғақты» әнін салып берген болатын. Сөзі де сол: «Ақ түйғын құс қолымда» деп басталады, тек айырмасы бұл кісі «сырғақты ма» дегеннің орнына «зыр» қақты ма дейді. Біз ол кезде: «Бір өнді «Сырғақты» атап халықтікі десек, «Зыр қақты» атап Әсеттікі десек, ыңғайсыз болар», – деген оймен үндөмеп ек. Жоғарыда айтқан Нұрғұл Сейітхановаға Затаевичтің кітабындағы 648-беттегі «Ырғақты» әнін пианиноға тарттырып көрге-

німізде, құлаққа таныс «Сырғақты» әнінің аңырап қоя бергені. Сөйтіп, «Сырғақты», «Зыр қақты» деп жүргеніміздің бәрі бір өн – Әсеттің «Ырғақтысы» болып шықты.

«Сырғақты» әні бұрынырақта халық әні делінін келсе, қазір Біржан әндерінің үйірінде жүр екен («Ауыл кеші көңілді». 1985 ж. 112-бет). Бұл, әрине, қате. Өйтуге еш негіз жоқ.

Қазірге дейін «Сырғақты» аталып келген әннің олеңінде де өзгеше сыр сақталып келіпті. Мысал келтірейік. «Ауыл кеші көңілді» жинағында «Сырғақтының» сөзі былай:

Ақ түйғын құс қолымда сырғақты ма,
Басып-басып алайын ырғақтыма.

«Сырғақты» деген сөздің өзі де, «ақ түйғын құстың» не істемегі де онша түсінікті емес. Енді Қыдырмолда Әділбековтің сөзіне көңіл аударайық:

Ақ түйғын құс қолымда жыр қақты мә,
Басып-басып алайын «Ырғақтыма».

Сөздің мағынасы да, әннің шын аты да осы сөздерден шыға келген жоқ па? Жұрт «зыр қақтыны» «сырғақты» деп шатастырып жүрген. Мұндай жаңсақ дәстүр әнге ат қоя салуда ежелден бар. Әннің шын атын білмегендер оның өлең жолындағы алғашқы сөздердің бірін қоя салады. Мәселен, осы күні «Еркем-ай» деп айтып жүрген әніміз жоғарыда айтқан Затаевичтің кітабында «Ақ боз ат» аталып жүр (612-ретте, 287, 581-бет). Өйткені өлеңінің бірінші жолы былай ғой: «Сен едің ақ боз атпен орағытқан», «Қыз Жібек» операсына ария боп енген «Қос барабан» әні жайында кезінде көп айтылды. Бұл әннің де аты қате естуден кате айтылып жүрді. Оның алғашқы өлең жолы былай: «Қарқаралы басында қос қараған» (барабан емес).

Әсеттің композиторлық шығармашылығына «Смет», «Әпитөк», «Ырғақты» әндерінің заңды қосылуы, сөз жоқ, оның халық өнерін дамытудағы еңбегін сомдай түседі.

«Гауһар қыз» атты ән Жаяу Мұсада да бар. Әсеттің «Гауһар қызын» тыңдап көрмегендіктен, бұл екі әннің айырмашылығын да, ұқсастығын да айту қиын. Әнші, домбырашы Ә.Құрбанғалиев кезінде Б.Ерзаковичке 31 әннің нотасын жазып өткізген екен, соның ішінде «Гауһар қыз» да бар. Біз ол қолжазбаны оқи алмадық. Алайда бұл екі әннің қайырмасындағы сөз ұқсастығы ептеп үрейлендіреді: Жаяу Мұсада: «Ахау, ой, Гауһар қыз, Алма мойын қоңыр қазым», – болса, Әсетте: «Ей, Гауһар қыз! Алма мойын қоңыр қаз!».

Әсеттің негізгі сөзі Жаяу Мұсанікінен өзгеше болғандықтан, бұл әнді жинаққа енгіздік. Сондай-ақ әлі ән өуендері белгісіз, бірақ Әсеттің әні аталып жүрген «Қыз арманы», «Өтепбергенге», «Майда қоңыр», «Қызық-ау, шіркін», «Желдірме» сыйақты шығармаларды да ән текістері қатарында топтап бердік.

«Кемпірбай мен Әсеттің арыздасуы» Әсеттің де, Кемпірбайдың да қыр-сырын біраз аша түсетін аса бағалы шығарма. Тәрбиелік мәні күні бүгінге дейін күшті, болашақта да зор болатын шығарма. Аға өнерпаздың көптен бері қатты сырқат екендігін естіп, жеті күншілік жерден әдейі іздеп келу – жай ғана ізеттілік емес, халықтың өнерпазына, өнеріне деген үлкен құрмет.

Науқасың меңдеу тартты дегеннен соң,
Жыладым бөйіт айтып үш күн ұдай, –

дейді. Әсет. «Ей, үш күн жылады деймісің, мықтаса үш минут күрсінген шығар», – деп, оған сенбейтіндер әлі де бар шығар, кім біледі.

Бір көтер тым болмаса басыңызды!
Інілік сәлемімді беріп тұрмын, –

деп кішілік көрсету, ағаны сыйлау, аға үшін жаны ауыру – қандай керемет қасиет. Өсеттің адамдығын, өнердегі адамгершілік тұғырын, орнын танытатын қасиет. «Сен кетсең, өзіндей боп ұл туар ма-ай!» – деген өкініштің өзі – Кемпірбайға берген қызғанышсыз баға. Сыйластық, бауырмалдық деген асыл қасиеттердің із жүзіндегі үлгі көрінісі.

Дәуітовтің мақаласында Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің осы өлең жайындағы түсініктемесі бар («Қазақ әдебиеті», 1985, 9 ағұс). Оған қарағанда, Өсет пен Кемпірбай бір-бірімен өнмен жауаптасқан. Ақсуаттық Нұрқасен Тыныбаев ақсақал (1926 ж. туған): «Бұрын «Көк кептер» деген өн болушы еді, Табылдин Ғазез деген кісі айтатын. Мен де жас кезімде айтушы ем», – деді. Бірақ есіне түсіре алмады. Ол кісінің айтуынша, Өсет келерде өдейі Кемпірбайдың «Көк кептеріне» салып келеді. Ол өннің:

Қиналды-ау қайран жаным,
Ой, кетті-ау қайран сөнім! –

деген қайырмасы да болыпты. Өсетке жауап қайтарғанда, Кемпірбай сөзін:

Уағалайкумассалам, Өсет сері!
Басымды жастықпенен көтер бері.
Азырақ «Көк кептермен» өн шырқасам,
Сүйегім Сарыарқаға жетер ме еді? –

деп бастайтын көрінеді. Бұған қарағанда, қазіргі айтылып жүрген бұл өлеңнің әні «Көк кептер» емес. Сонда, бұл өн кімдікі: Өсеттікі ме, Кемпірбайдікі ме? Кесін айту, әрине, қиын. Қалайда, әйтеуір, әнді де, өлеңді де елге таратушы Өсет екені анық.

Кемпірбай мен Өсет ертеден таныс адамдар сыйақты. Өлеңнің сөздері соған меңзейді. Өсет: «Дау-

сымды танымсың?» «Қосылып жүруші едік жасымызда», – деп келсе, Кемпірбай: «Бек өмір еске түсіп жасымдағы, Хал сұрап Әсетпісің қасымдағы?» – деп жауап қатады. Екеуінің арасындағы аға-інілік шәкірт пен ұстаздың сыйластығына ұқсас. Кейін, қапияда қайтыс болып бара жатып, Әсет те өлер алдында Кемпірбайша өлең шығарып кетеді.

Арнайы өлеңмен айтылып жүргендіктен «Ақырғы сөз» өлеңін де ән текстерімен бірге бердік. Біздің ойымызша, бұл шығарманың Әсет шығармашылығынан алатын орны айрықша. Оның музыкасы да, өлеңі де өнерімізге қосылған үлкен үлес. Өлең сөздерінен Әсеттің арманы, өнер қуып өткен өмірі, елден жырақ кеткен өкініші – бәрі, бүкіл жан дүниесі көрінеді. Өлер алдында ел-жұртына берген өмірлік есебі тәрізді. Өлеңнің әрбір жолы, әрбір сөзі мағыналы, сырға толы.

Артыма сөз қалдырмай ала кеттім,
Қаптағы дән сыйақты себілмеген.

Менен сорлы ақын да өтті ме екен,
Бір сөзі баспа орнына берілмеген?

Ішімде көп сөз кетті-ау терілмеген.
Тіршілікте әрекет етпеген соң,
Сүйектен не шығады кебіндеген?

Бұл жолдардағы өкінішті және ол өкініштегі шындықты басқа сөздермен айтып жеткізу, сірә, мүмкін емес. Өз басының бар мұң-мүддесін, өкініш-күйінішін Әсетше айтып кеткен ақын кемде-кем. Оның айта алу құдіреті соншалық – оқисың да иланасың. Әсеттің өзінен бетер қиналасың. Әсетпен тағдырлас талайдың өткенін ойлап тағы өкінесің.

Сәлем де артта қалған туған елге...
Көре алмай ақырғы рет өлерімде,
Мойнымды сұнып тұрмын терең көрге.

Ел-жұрттан алыс кетіп, ақырында
Аяғын шалыс басқан мен бір пенде, –

дейді ақын. Соңғы арман, соңғы өкініш. Ішінде көптен түтеп жатқан күйігін, жанын күйзелткен дертін, туған елге деген сағынышын соңғы сағатында зар қылып жариялап отыр.

Жігіттер, өкінсеңдер, әнімді аңсап,
Армандай еске түсер менің даңқым, –

дейді Әсет. Арманын ғана айтпайды. «Бозбала, осы әнімді үйренерсің» деп, аманатын да айтады.

«Шама» өнінің авторы Жарылғапберді Жұмабаев екендігіне қазір ешкім күмәнданбайды. Бірақ ол әнді Әсет те айтып жүрген көрінеді. «Шаманы» өнге шығарған өлеңдеріне қоспағанмен, сөзін өлеңдер тарауына қостық.

«Әсеттің Қанафиясы» дейтін өлеңді де жинақтан алып қалдық. Қазақ ССР халық артисі Ғ.Құрманғалиев орындап жүрген «Қанафия» өнінің Басықараұлы Қанафиянікі екені даусыз. Әсет өлеңінде де:

Басында Қаратаудың бір топ мия,
Қолында өншіл жігіт гармония.
Осы өнге шаттандырып салады екен,
Баласы Басықара Қанафия, –

деген сөз бар. Сондықтан бұл әнді Әсеттікі деу зорлық көрінді.

«Зұлқия өні» де Әсеттікі деп айтқандар да, жазғандар да бір-шама. Бірақ оны да жинаққа қоспағанды жөн көрдік. Бұл өннің төрт нұсқасын Затаевич «Қазақ халқының 1000 өніне» кіргізген екен. Соған қарағанда, кезінде ел арасына кең тараған тәрізді. С.Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» кітабында: «Зұлқия» Ақмоладан шыққан белгілі ән еді. Зұлқия есімді бір бақытсыз әйелдің

зары... Зұлқия зарлы, қасіретті әнін жас баладай өзін-өзі жұбатып отырып салған төрізді»... – дейді де, сол әннің төрт шумақ өлеңін келтіреді. Әннің: «Қой, қой, бөпем! Қой, бөпем! Жылама, сәулем, әлди-ай!» – дейтін қайырмасы да бар (1960 ж. 401-402-бет).

Зұлқия Оспанқызы – өмірде болған адам (1871-1918). Оның бірер өлеңі 1985 жылы «Ғылым» баспасы шығарған «ХІХ ғасырдағы қазақ поэзиясы» деген кітапқа енген. Ондағы өлеңнің тек бірінші шумағы болмаса, басқасы С.Сейфүллин келтірген өлеңге де, Б.Жақыпбайұлы жазып алған өлеңге де («Лениншіл жас». 6 январь, 1962 ж.) ұқсамайды. Бірақ соның бәрі Зұлқия өлеңінің нұсқасы немесе халық дамытып өкеткен түрі болуы мүмкін. Алайда өн Зұлқияның өзінікі деп ойлаймыз.

Жалпы алғанда, Әсет – суырып салма ақын. Бірақ ол өзінің кейбір шығармаларын жазып та шығарған. Бұл ретте оның шығармашылығы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ортасындағы көпір іспеттес.

Медіреседе оқып, ескіше тәлім-тәрбие алғандықтан, Әсеттің бірқатар өлеңдері мен қисаларында дін жайы өркілі сөз болып қалып отырады. Алайда ол дінді тікелей уағыздап, жұртты дін жолымен жүруге шақырмайды; адамгершілікті уағыздайтын қағида-тәртіптерді айтып, сол арқылы жұртты қиянаттан, зорлық-зомбылықтан тыймақты ойлайды. Мысалы, «Ұраным – арғын шордан қаракесек» деген өлеңінде:

Дүниеге адам болып жаралған соң,
Білімсіз құр жүрісің – бейне есек.
Тірлікте жақсы, жаман қылған істен,
Періште мақшар күні алады есеп, –

дейді. Дінге иланып, дінге құлақ қойып өскен халыққа сол діннің өзін пайдаланып ақыл айтады,

тіршілікте жасаған жамандығың үшін жауап бересің деп, тіпті, үрейлендіруге тырысады. «Ақыл – қанат, ғылым – дос, иман – серік» деген сөзінен де осындай пиғыл аңғарылады. Өйткенмен дін тұрғысында Өсетті жөнсіз ақтап, шамадан тыс періште етіп жіберуге де болмас.

Өсет өлеңдерін жинаушы Ө.Құрбанғалиев бұл өлең туралы мынандай дерек айтады: «Медіреседе оқып жүргенінде, басқа шәкірттер демалып немесе сабақ пысықтап жатқанда, Өсет шалқасынан жатып алып ән айтады екен. Ал қазірет сабақ сұраса, басқалар білмей қалса да, Өсеттің білмей қалатын кезі жоқ. Шәкірттер Өсеттің үстінен ылғи шағым айтады. «Сайтанның азанын айтып мазамызды алады, сабақ оқудың орнына өлең айтады», – дейді. Медіреседе негізінен өңкей ығай мен сығайдың балалары оқитындықтан, шәкірттердің шағымын тыңдамауға қазіреттің де лажы болмаса керек, бір күні Өсетті шақырып алып: «Сен неге сабақ оқымай, сайтанның азанын айтасың?» – дейді. «Жоқ, молдеке, менің айтатыным сайтанның азаны емес, өлең», – дейді Өсет. «Ол қандай өлең, қане айтшы!» – дейді қазірет. Сонда Өсет молданың өзі оқытқан сабағын өлеңге қосып айтып береді.

Өлеңді тыңдап болған соң қазірет: «Жоқ, мынауың сайтанның азаны емес екен. Оқимын десең, оқи бер. Оқымаймын десең, батамды берейін», – деген көрінеді. Содан оқуды тастап, Өсет бір-жола өлең құйып кетіпті. Оның:

Атым – Өсет, ұраным – арғын шордан,
Құт дария қырандай шыктым молдан.
Қазіреттің қасында шәкірт едім,
Адастырды осы өлең орта жолдан, –

дейтіні сол себептен көрінеді.

Бұл өлеңін біз жіннаққа қоспадық. Зерттеушілерге болмаса, қалың оқырманға қажеті болмас делік.

Қыдырмолда Әділбековтен жазып алған «Ағузы қадір сухан хамбі сана» деп басталатын өлеңін де кітапқа қоспадық. Өйткені өлең діни сөздермен қатты шұбарланғандықтан, түсіну өте қиын. Түсінуге қиын өлеңнің көркемдігі де белгілі емес пе?

Әсет өлеңдерінен нағыз таптық сана-сезім көрініп тұрмаса да, байдың әділетсіздігін, зорлықшылдығын өшкере ететін өлеңдері бар. Оның шығармаларында елді ғылымға, білімге шақырған ағартушылық бағыт басым. «Сарыарқа салқын тауда төтті сулы» өлеңі Әсеттің қоғамдық ой-пікірін біршама айқын көрсетеді.

Қалып тұр қазағымнан туысқандық,
Заман ба, пенде азды ма – суысқандық.
Кісі өлтіріп, мал талап, әдепсіз боп,
Бұрынғыда бар ма екен бұл дұшпандық? –

деп, Әсет адамдар арасындағы жекелей фактілерден ары аса алмайды. Саяси бағыт-бағдар, қоғамдық мақсат деген жоқ, үрей ғана бар. Сірә, бұл өлеңді ақын Лепсі үйезінде азамат соғысы қызу жүріп жатқан аласапыран кезде жазған болар. «Кісі өлтіру, мал талау» сыйақты заңға да, адамдыққа да жатпайтын қатыгездіктер ақынды қатты шошытқаны көрініп тұр.

Біз білмегенді, біз үйренбегенді кейінгі жастар үйренейін демейді: «Мақсатың – ойын-күлкі, қыз-келіншек», – деп кейиді. «Қалдың ба, қайран қазақ» өлеңі де осы тектес. Бұл өлеңнен Әсеттің жаңа заман рухын терең ұға алмағанын, ұғуға мүмкіндігі болмағанын да аңғарамыз. Ел-жұрттан кетуіне де сол түсінбеушілік себеп болғанын көреміз.

Қазақтың осы күні көпшілігі
Айрылды киер киім, ішер астан.
Айырылып атақоныс, мал-мүлкінен,
Ақыры бір шыбындай жан деп қашқан, –

дегеніне қарағанда, Әсет анненковшыл ақгвардияшылардың Алакөл, Мақаншы маңындағы ойрандарын көзбен көріп қатты түңілген. Оның құлағына да совет, теңдік деген сөздер жеткен болу керек, бірақ сол сөздердің шынайы мағынасын санасына сіңіріп үлгермей жатып, оның ауыл-мекенін ақгвардияшылардың басып алуы; Сабыр Ғаббасовтардай озық ойлы, ер жігіттерді сұраусыз, сотсыз атып тастауы; бейбіт елді баса-көктеп өтіп ауыл үстінде ат ойнатуы, атып-шабуы оған ақырзамандай әсер еткен тәрізді. Осындай ел басынан күн туған қилы заманда өз басы мен өз малын қорғағандарға ол:

Күйзелген ел, жығылған туды көрмей,
Бір-біріңе ойлайтын әлі қастан, –

деп налиды.

Бірлік жоқ, ынтымақ жоқ, әділдік жоқ,
Тартқызды сазайыңды өдет-ғұрпың.
Қазақ қамын ойлаған кісің бар ма?
Білгенің, іздегенің – өзің құлқың.
Ғәділет, шапағат жоқ жүрегінде,
Адамға ерік бермес өңшең қыртың, –

деп ашынғанда, ол ұлы Абаймен үндесіп кетеді. Таптық санада табан тіреп тұра алмағанымен, көзі көрген теңсіздіктерді әділ ақын айтпай да тұра алмайды.

Құдайдан қорықпаған залымдардан,
Момындар адал ақыл ала алмай жүр, –

деп бір соқтықса,

Бай, мырза, атқа мінген азаматтар,
Басында жемісі жоқ қу ағаштай, –

деп, олардың ел ертеңін ойламайтын соқыр тірлігін тағы әшкерелейді.

Басқа елдер алға басып кетсе дағы,
Біздің ел шегінеді қадам баспай.

Бексұлтан Нұржеке-ұлы

Жайылып сахарада қалдық надан,
Өнерлі басқалармен араласпай.

деп, мәдениеті озық елдерден үйрену қажеттігін айтады. Басқалардан үйрену идеясын өлсіздеу, сөз арасында айта кетсе де, мұның өзі Өсеттің прогресшіл адам болғандығын аңғартады.

Қазағым алты ауызды бола қалар,
Бастаса пайдалы істі біреу қостай, –

деп, ол сыншылдық та танытады.

«Іледегі керуен сарай» өлеңі де 1920-1921 жылдар аралығында шығарылған болу керек. Қазақтың аңғалдығын, өркімнен алданып қала беретіндігін және оның бойындағы басқа міндерін де өшкерелейтін өлең.

Кейбіреу мақтан үшін шашқан бөрін,
Таң-тамаша қылмақ боп жолдастарын,
Елге қайтар болғанда есін жиып,
Сонда білмей сандалды не қыларын, –

деп, дарақы, мақтаншақ адамдардың бейнесін көз алдыға айнытпай елестетеді. «Қолымда болғаннан соң дутың қағаз», «Не қыл деп жүр бұл шал деп қылды мазақ» деген сөздері бұл өлеңді ақынның Шығыс Түркістанда жүріп жазғандығын дәлелдейді. «Іледегі керуен сарай» деген аты да бұл ойымызды растайды.

Кейінгіге сәлем айт біз байғұстан,
Бұл сарайда көп екен бізге дұшпан.
Қызықтырып, қыздырып алдайды екен,
Біреуі іштен шалады, бірі тыстан...
...Ұтқызған боп алады өзінді ұтып,
Байқамайсың қойғанын бітеу жұтып.
Қыздырып қызығына айналдырса,
Біржолата кетесің үйді ұмытып, –

деген жолдар ақынның өлеуметтік мәселелерді аңғара бастағанын, тіршіліктің сыртқы ағымына

алданбай, ішіне үңіле бастағанын аңғартады. «Сусын деп у беретін сұм сарайдың Кетейін көйінгіге сырын айтып», – дейді. Бұл – енді қайтып бұл араға келмейтін адамның сөзі. Соған қарағанда, бұл өлең ақынның елге оралсам ба деген ойда жүрген кезінде жазылған. «Қош аман бол, жігіттер, дұғада бол, Елге қарай ентелеп жөнелемін», – деуінде сондай бір сырлар бар сыйақты.

«Шыншыл бол, шықпа жолдан» өлеңінде ақын қазақ жастарын оқуға, ғылымды үйренуге үндейді.

Надандықтан ғылымды қиынсынып,
Ақылдан адасып жүр бірқатар ел.
Ақыл, ғылым болмаса, бір пияла.
Жанары жоқ дөңгелек көзің бір нөл, –

деп, ақылы мен ілімі жоқ көз жанарын құр жылтыраған дөңгелек өйнекпен (пияламен) бірдей деген бейнелі ой айтады. «Білімді озған кісі бөрі өзіндей, Аяқ, қол, байқап қара келбетіне», – деп жастарды құлшындырады. Білім, оқу адам жанын тазартады, түзетеді дейді ақын. «Жас жігіт надандықпен алданады» деген өлеңінде:

Ақылдың сөзінде жұпары бар,
Ғылыммен төн тазарып жанданады.
Оқудың түзетпейтін адамы жоқ,
Қараңғы мінбарларға шам жанады, –

деп, ғылым мен оқуды жоғары бағалайды. Кейде ақынның ақыл айтып, уағыз таратып кететіні де бар. «Шыншыл бол уағадашыл» өлеңінде:

Ақылың ұшан-теңіз болса дағы,
Жалғанда жақсылықты пұлға сатпа.
Өсімдік, күллі хайуан, мақұлұқатты,
Жаратқан рыздық етін адамзатқа, –

деп бүкіл тіршіліктің иесі адамзат екенін, ал сол иелікте жақсылықты үстем етіп ұстау да адамзаттың өз қолында екенін айтады. Өз қара басының қамы

Бексұлтан Нұржәке-ұлы

үшін жүрген «сабаздарды» көре-көре қармайтын кездері де бар. «Сабаздар санасы жоқ сатылып жүр» дейтін өлеңінде:

Жар болмаса жасаған, қиын болды,
Өлемнің езуінен наным кетіп.
Сұрасаң, ақиқатшыл атым Өсет,
Айтып-айтып болдырдым арым кетіп, –

деп кейиді. «Өлемнің езуінен наным кеткендігін», айтылған сөздің ар жағында ылғи құлық-сұмдық жататынына өбден көзі жеткен ақын дағдарса дағдарғандай.

Өмірден өткінші, баянсыз екенін әсерлі жеткізу үшін, «Сүлеймен, Зұлқарнайын патша қайда», «Қаһарман Рүстем-дастан қыран да өткен», «Иесіз екі жиһан хақ Мұстафа, Болған жоқ фәни мүлкі соған да пұл» деп ақын әдейі тізбектей сөйлейді («Айыпқа, тыңдаған жан, алмағайсыз»). Арасында:

Рахматтан наумыз болып құры қалмақ,
Қоймаған хаққа мойын дін бұзықтар...
Бай, патша бұл күндегі есеп емес,
Мақшарда кім артылса, соны мақтар.

дейді. Байлық, патшалық өлген соң есеп еместігін айту арқылы байлық пен мансапқа құлшынуды құптамайтындығын білдіреді. Ол дінді аузына уағыздау үшін алмайды, сол арқылы қиянатшылдар мен нысапсыздарды ауыздықтау үшін алады.

Өсет – ескілікті кертартпа әдет-ғұрыпқа сын көзбен қараған адам. Ата-бабадан жалғасып келе жатқан жақсы дәстүр мен кертартпа дәстүрді ажырата білуі және оны сынауы – оның өз заманындағы озық пікірлі адамдардың бірі болғандығынан. Бұған, өсіресе, оның әйел теңдігін қорғап жазған өлеңдері айғақ. «Құдалық туралы» өлеңдерінде ертеден бір «бесік құда» әдетін сынап:

Мал үшін құда болар сәби ұлға,
Уағда қылып тұйықсыз алыс жолға,
Ол бала өледі ме, өседі ме,
Боларын қайдан білген малға тұлға, –

дейді. Өлеңнің соңын өте бір үлкен, ойлы түйінмен аяқтайды:

Сүйікті бұтағыңа бүрлеп шыққан
Құрметті жемісіңді ысырап қылма!

Мұнысы жай ақындық тапқырлық емес, терең ойлы, философиялық пікір. Ұрпағыңды, өз болашағыңды қадірле, өзіңе-өзің жау болма деген ғибрат жатыр.

Ақыл, ғибрат айту мақсатында шығарылғандықтан, Әсет бір өлеңінде бірнеше мәселені қатар сөз қыла береді. Мәселен, «Тәмсіл» атты өлеңі бұған дәлел. Әуелі дүниенің өткінші екенін айтудан бастайды, «Бүгіншіл неге болдың, ертеңді біл», – деп, бір түйіп тастайды.

Еш нәрсе істемеген тістемейді,
Болғанмен аллаң кепіл несібеге, –

деп бір кетеді. «Қарап жатпа, еңбек ет» дегенді айтады:

Нәрсе жоқ талаптанбай табылатын,
Наркескен қайралмаса жүзделмейді.

Өзі «Қисмет» атаған, бәрі пешенеңе жазулы деген қағидаға қайшы пікірлер айтады. Оның дін иелеріне, дінге қайшы келетін шығармасы бір бұл емес. «Молданың сыры» тәрізді өлең жазуы бұған айғақ.

Өлетін енді кім бар бұл маңайда,
Кісі өлмесе, табатын ақша қайда?
Халі біткен Іргебай, Исабай бар,
Бірі өлер тым құрыса туар айда.
Құдай-ау, шыныменен құлым десең,
Бірін емес, екеуін қабат жайға! –

деп, молда атынан сөйлеп, молданың бүкіл ойы мен пиғылын әшкерелеу арқылы соларға аңқау елдің де күйін еріксіз көзге елестетеді. Ал «Айт болса, молда барар байларына» деген өлеңінде:

Ла тақпату мен Рахметолла,
Деген аят түбінде пайдалы ма? –

деп, аят сөзінің өзіне күмән келтіреді.

Жастарды оқуға, білімге үндеп отырған Әсет сол оқығандардың күпінген, көпірін сөйлеген мінезін де жақтырмайды. Өзі айтқандай «ақиқатшыл Әсет» бетке айтатын шыншыл адам болғанға ұқсайды. Оның көп өлеңі әр кезде әркімдерге бетпе-бет айтылған экспромттар. Олар бірден-бірге айтыла кеп көп өзгерістерге түсуі де мүмкін, алғашқыдағы көркемдігінен айрылған да болар, бірақ ойы мен турашылдығын сақтаған. «Ұзын сақал» өлеңінен де оның сол мінезі аңғарылады. «Өйтеміз, бүйтеміз» деп алашорданың адамы жынына тиген болу керек, оның сөзінен халық қамын жеген шынайылықты аңғармаған ақын үн-түнсіз аттанып кетпек болады. Анау сонда да артынан қалмай қойған соң:

Ақымақ достан ақылды дұшпан артық.
Қолына кейбіреудің түссе гауһар,
Көрмейді бағасы арзан мыстан артық.
Жаманның сан уәде қылғанынан
Жақсының қол сілтөген тұспалы артық, –

деп, жақтырмағанын жасырмай айтып салады. Ақынның ақиқатшылдығы қылығынан да, сөзінен де айқын көрінеді.

Жоқтау, көңіл айту, көңіл сұрау қазақ халқының ежелден келе жатқан игі дәстүрлеріне жатады. Әсеттің Кемпірбай ақынның көңілін сұрай барған өлеңіне жоғарыда тоқталғамыз. Әсеттің одан басқа да шығарған жоқтауы мен көңіл айтулары азамат-

тық бетін аша түседі. Тұрысбек Мамырбеков деген адамның туыстарына көңіл айтқанда:

Өтіпті Қаракерей Қабанбай да
Қазақтың арыстаны секілденген, –

деп, аруақты батырдың атын атап басу айтады. Ал Сапайұлы Шынардың қызына жазып берген жоқтауында:

Қалмасын деп қарызы,
Нашардың сөзін қолдаған.
Жақпаған міні сіздерге –
Жаңылмауы турадан, –

деп, қаза үстінде де атқамінердің адамгершілікке жатпайтын істерін өшкере етеді. Қайтыс болған адамдардың жақын туыстарына жоқтау жазып беру қазақ ақындарының салтында бұрыннан бар. Ол дәстүрді Әсеттің де аттап өтпегені көрінін тұр. Сондай-ақ жаңаша аужар, беташар шығару да ақындардың жақсы дәстүріне жатады. Ақан сері, мысалы, өзі ұнатқан Ақтоқты, Ұрқия сыйақты қыздар ұзатылып бара жатқанда арнайы аужар шығарып айтқан. Жаңа заманның рухына сай беташарды кезінде І.Жансүгіров те, басқа да ақындар жазған. Әсет те сөйтіпті.

Әйгілі «Тауарих хамса» кітабының авторы Құрбанғали Халидовтың Аяғөзде туып-өскендігі белгілі, ол да Әсет құсап, Шығыс Түркістанда қайтыс болған. Сол кісі Әсетті білген екен және одан бір беташар мен аужар жазып алыпты. Бұрынырақта біз Әбдірауф Османовтың қолында Әсеттен жазып алған аужар бар екендігін жазғанбыз («Қазақ әдебиеті». 1983 ж. 25 март). Сол аужар мен беташар «Тауарих хамсада» да бар боп шықты. Салыстырғанымызда, екі-ақ жол ауытқығанын көрдік. «Ғылым» баспасы 1983 жылы шығарған «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» кітабының «Тауарих хамса» және қазақ

әдебиеті тарауында Б.Ақмұқанова: «Құрбанғали өзі жариялап отырған салт жырлары үлгілерін Өсет Найманбаевтан жазып алғанын ескертеді», – дейді.

Өсет ара-тұра газет-журнал оқып, сол арқылы дүние жаңалықтарына құлақ түре жүрген адам тәрізді. «Сарыарқа салқын тауда» деп басталатын өлеңінде:

Адамның қамқоршысы бар екен деп,
Газет-журнал жүзінен ұғыспдық, –

деуі өған дәлел. «Ғабдолла Тоқай туралы» өлеңі де осындай қырын танытады.

Ғабдолла Тоқаевтай татар қайда,
Әр жылғы сөздерінен сынағанда, –

деуіне қарағанда, оның шығармаларын әр жылда газет-журналдан оқып жүрген адамдай.

Үнемі жазып шығармағандықтан, ол жазғаны іле-шала жарияланып тұрмағандықтан, Өсеттің қай өлеңі қай кезде шыққанын тап басып айту қиын. Біріне белгілі бір куә болса, кейбіріне айтушылар куә. Ал оның жар сұлулығын сипаттайтын махаббат жырлары кезінде туған шығар деп топшылаймыз.

Ей, қалқа, ризамын сертке жетсең,
Жерлерден қиын-қыстау аман өтсең, –

дейді «Ей, қалқа» дейтін өлеңінде. Өнге арналғандай-ақ шығарма, бірақ өні бар дейтін дерек жоқ. «Сүйген, жаным сүйген жалғыз өзі» деген өлеңі де сүйіспеншілікті жырлайды. Ө дегеннен кезек ұйқаспен басталғанына қарағанда, бұл өлеңнің бас жағы белгісіз болу керек деп ойлаймыз, мынау үзінді тәрізді.

1968 жылы шыққан кітаптың алғысөзінде «Мұнды қыз» атты поэмасында қазақ әйелдерінің теңсіздік жайын қозғайды деген қысқа ғана мәлімет бар. Бірақ ол шығарма жинақта жоқ. Өсет өзі 1916

жылы Шығыс Түркістанға кетсе, бұл шығарма Совет өкіметі жайлы сөз болғаны қалай болады деп, құрастырушылар оны қоспаған сыйақты. Бірақ «Мұңды қыздан» Әсет қолтаңбасы айқын аңғарылады. Өлең табиғат сұлулығын суреттеумен басталады:

Шілденің жанға жайлы күншуағы,
Жайнаған жанға рақат жапырағы.
Көңілі хош бір алланың нұрыменен,
Теңеліп көтерілер жанның бағы,
Майысып гүл мен ағаш қарағанда,
Желкілдер жерде жуа, сарымсағы.
Бұлбұлы, өншіл құстар өлең айтсын,
Шымырлап қуат балқып бойындағы.
Тойғанда самал, салқын желі соғып,
Сұлудай бұрандайды әр бұтағы.
Көкорай, көк шалғынға ауыл қонып,
Жарасар ақ үйлердің шаңырағы.

Осындағы табиғат сұлулығына еліткен көңіл күйін ақынның өзге де өлеңдерінен табу қиын емес. Оның:

Жаз шығып, жаманшылық тоналғанда,
Тал гүлдеп өмір шалқып оңалғанда.
Оранып жердің беті көкорайға,
Самалы салқын сая болар жанға, –

дегені «Мұңды қыздағы» суретпен үндес, әуендес. Ә.Құрбанғалиевтің дәптерінде «Қисмет» әнінің сөзі деп көрсетілген мына өлеңде де сондай ұқсастық бар:

Көк шығып, жердің жүзі жайнағанда,
Басына бұлбұл қонып сайрағанда...
Құлынды шырылдатып, шұрқыратып.
Көк майса шалғын жерге байлағанда...
Халықтың бұл да үлкен бір мұраты,
Көкорай жылғалы өзен жайлағанда.

Осы жағдайдың бәрі «Мұңды қыз» Өсеттікі дегенге иландырады.

Өсеттің азаматтық бет-бейнесі, мінезі мен қылығын түсінуге оның әр кезде әркімдерге арнап шығарған өлеңдері көп көмектеседі. Айтушылар бір жерін ұмытады, бір жерін жұмсартады, бәлкім, өткірлей түседі, тіпті, қосып та жіберуі мүмкін, бірақ Өсеттің сол адамға, сол мағынада өлең шығарып айтқаны ақиқат болуға тиіс. Сондықтан мұндай шығармалар өмірбаяндық деректерді анықтауға да көмегін тигізе алады. Олар көркемдік жағымен қатар осындай қажеттігімен де құнды.

Айтар сөздің реті келгенде бұғып қалу Өсет мінезінде болмаған сыйақты. Оған жоғарыда айтқан «Ұзын сақал» өлеңі де дәлел. «Тура айтқан туғанына жақпайды» дейді халық. Өсет сонда қандай күшіне сеніп қаймықпайды? Біздің ойымызша, оның негізгі сүйенген күші – шындықтың өзі. Шындықты тап басып айтқан сөзді халық табанда іліп өкетеді, сөйтіп, ешбір мықты «көптің аузына қақпақ бола алмай» қалады. Ал елге қадірсіз болғысы келетін бай да, мансапқор да болмайтыны белгілі. Бәрі де ел сыйласа екен, мінімізді кейбіреу білсе де, көпшілік білмесе екен дейді. Бір рет айтып қалған ақынды ашындырсақ, тағы басқа жағымызды қопсытып масқара қыла ма деп қаймығады. Олардың ақиқатшыл ақын алдында төменшіктейтіні, сірә, сондықтан. Өсеттің:

Қойы он мың, жылқы екі мың, кемел дәулет,
Жалғыз-ақ ақыл, ойы тапшылықта, –

деп, Таңғыт үкірдайға мінін, міні болғанда да, ақылы жоқтығын баттитып бетіне айтуы.

Мойнында тазы иттің де қарғысы бар,
Маған шаңын жұқтырма паңдығыңның, –

деп Керімбек биді сөзбен басқа соғуы,

Терідей сабын жаққан жылп-жылп етіп,
Шіркін-ай, қойған жерден табылмайсың, –

деп Кәріпке жылпостығын көзбе-көз айтуы қара күшке емес, қарапайым халықтың күшіне сенгендігінен деп ойлаймыз.

Әсет өлеңдерінің көркемдігі, бейнелі сөздерді қолдану дәрежесі әр өлеңінде әрқилы: бірінде жоғары, бірінде орталау, кейде тіпті қарабайыр болып жататыны да бар. Оның басты бір себебі есте сақтаушы адамдардың қабілет дәрежесінен болар деп шамалаймыз. Ара-тұра дәл есінде сақтай алмаған тұстарын өзінше жамап, өзінше жалғап жіберушілердің бар екендігін қалай мойындамассың. Көптеген айтушы тікелей Әсеттің өзінен үйренбеген, сондықтан бірден-бірге ауысу барысында қандай өлең болмасын өзгеріске ұшырамай қалсын ба. Әйткенмен еріксіз сүйсінтетін саф алтындай жолдар мен шумақтар да бар екеніне, бүгінгі күнге олардың аман-есен жеткеніне қуанасың. «Әлемнің езуінен наным кетіп» («Сабаздар санасы жоқ...»), «Айырған қылдан қылшық талай бұлбұл», «Барабар ажал бесік жоқ пен барға-ай» («Айыпқа, тыңдаған жан...»).

Жиырмада сары алтынның буындайсың,
Тасыған Үш Тентектің суындайсың.
Бар болса сүйегінде, өрге жүзіп,
Сақпанның тасындай боп зырылдайсың, –

деген жолдардан («Жас шама») арқалы ақынның қолтаңбасы сезіліп тұрады.

Әсет шығармашылығының айрықша саласы – айтыстары. Оның ішіндегі айрықшасы, ең көркемі – Ырысжанмен айтысы. Бұл айтысқа қазақ совет әдебиетінің классиктері академик жазушылар М.Әуезов, С.Мұқанов, тағы басқа да атақты ғалымдар мен зерттеушілер аса жоғары баға берген. Басқа

шығармалары әлі белгісіз кезде Өсеттің аса талантты ақын екендігін жұртшылық осы шығармасы арқылы-ақ таныған.

Өсеттің Ырысжанмен дәл қай жылы айтысқаны белгісіз. Бірақ арада біраз уақыт өткен соң, айтысты еске түсіріп Өсеттің қиса етіп қайта жырлағаны ешкімге құпия болмасқа керек. Бұл айтыстағы поэзиялық көркемдіктер Өсеттікі деп қарасақ, қателеспейміз, өйткені ол бұл шығармада өз сөзінде, Ырысжан сөзінде өңдеп айтушы автор. Болған айтысты кейін қиса етіп жырлау ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында пайда болған дәстүр секілді. Осы кезде қазақ арасына шығыс хикаяларының желісіне құрылған «Рүстем-Зораб», «Сейфүлмәлік», «Шөкір-Шөкірат», «Бозжігіт», «Мұңлық-Зарлық», «Жүсін-Зылиха» сыйақты қиса-дастандар көп таралады. Біржан мен Сараның, Өсет пен Ырысжан айтыстарының да қиса болып таралуына осы дастан ықпал еткен тәрізді. Кейінірек өзінің Өсетпен айтысын Кәрібай ақын да қайта жырлаған.

«Бөленшемен қалай айтыстыңыз? Қайтіп жеңдіңіз?» – деген сұрақ ақынға сөз жоқ қойылады. «Ол былай болды, ол өйдегенде, мен бүйдедім», – деген өңгіме айтылмай тағы тұрмайды. Осындай қажеттіліктен барып ақындар өз айтысын насихаттап жүретін болса керек. Өсет пен Кәрібай сөйткен. Атақты айтыскер Жамбыл да Құлманбет, Досмағанбет, Шашубай, Сарбас ақындарды жеңген айтысын өзі есінде сақтап жүрген. Бірақ міндетті түрде жеңген ақын айтысты тарататын берік дәстүр болмаған. Жеңгенін де, жеңілгенін де жасырмай айтып жүру әрбір ақынның азамат аралығына да байланысты болар деп ойлаймыз. Кейде екі ақынның айтысқанына куә болған үшінші ақын да айтысты насихаттаушы болған. Мәселен, Өсет

пен Кәрібайдың айтысын сол айтысқа қатысқан ақындар Ержан Ахметов пен Ауган Жаңсылықов та жыр қып айта жүрген. Ал Сара Біржаннан жеңілсе де айтысты негізгі таратушы өзі болған.

Айтысып отырған ақындардың бір-біріне айтқан сөздері ылғи шындық бола бермейді. Сөзден сүріндіру үшін, әсерлірек айту үшін, кейде олар шындықтың өзін өңдеп, әсірелеп жіберулері мүмкін. Мәселен, Әсет Ырысжанға: «Шығып ем он бес жастан он алтыға», – дейді. Бұған қарап, Әсет Ырысжанмен он алты жасында, яғни 1983 жылы айтысқан деген қорытынды шығара салуға болмайды. Ал айтыстың кіріспесінде Әсет: «Сол кезде он сегізге келген едім», – дейді. Сонда қайсысына нанамыз?

Әсет те, Ырысжан да шын жастарын жасырып отыр. Өйткенмен, Әсеттен Ырысжанның үлкен екені рас тәрізді, өйткені Әсет оған бекерден-бекер «кәрі» деп тиіспесе керек, Ырысжан да бостан-босқа оны «бала» деп төмендетпеуге тиіс.

Әсет пен Ырысжан әдеттегідей өз руының белді, беделді адамдарын салыстырып бірінен-бірі артылғысы келмейді; сөздің жүйесін қуып, таза өнер-білімдерін жарыстырады. Өуелі бірін-бірі «кәрі», «бала» деп қағысқан ақындар оларынан түк шықпаған соң, жұмбақ айтысқа көшеді. Ұсынысты қыз жасайды, жұмбақтарымды шешсең, жеңілгенімді мойындаймын деген шарт айтады. Жұмбақтардың айтылуы да әдемі, шешілуі де тапқыр. Екеуіне де сүйсініп отырасың.

Жапанда бір бөйтерек шыққан биік,
Көрінер көлеңкесі көкке тиіп.
Жемісі мәуесімен жарасулы,
Сенімді сегіз бұтақ тұрған иіп, –

деген Ырысжанның жұмбағын Әсет былай шешеді:

Бексұлтан Нұржеке-ұлы

Бөйтерек – жапандағы ақ падиша,
Көңіл ұлықтықпен көкке жеткен...
Дегенің сегіз бұтақ – сегіз санат,
Жайылған жапырағы – қағаз ақша.

Жұмбақты айтушы мен шешуші де халық үстінен күн көрген адамдарды жағымсыз құстарға теңеп, оларға ара-тұра мінездеме де бере кетеді. Қазақ ауыз өдебиетінде қалыптасып қалған бейнесі бар құстарды әдейі астарлап жұмбақтайды. Құзғын дегені – елубасы, жапалағы – жасауыл, күйкентайы – онбасы.

Ел мазасы кетеді мұндайлардан,
Халыққа тынышталмас ығайлардан.
Жемтік жеген құзғындай желөкпелер,
Он қаршыға – старшын ыңғайланған, –

дейді Әсет. Ел әкімдерінің әрекеттерін жақсы білетіндіктен, жұмбақтың астарындағы адамдарды қиналмай табады. Жұмбақтың негізінде жай тапқырлық қана жатқан жоқ, ақынның өлеуметтік ой-пікірі, қоғамдық көзқарасы да жатыр. Тек зерттеушілер үшін әлі де анықтай түсуді қажет ететін бір нәрсе: Ырысжанның жұмбағында он қаршыға жайында ештеме айтылмайды да, Әсеттің шешуінде: «Он қаршыға – старшын», – делінеді. Айтушылардан ба, басқадан ба, осы арада бір байқамастың кетіп жүрген тәрізді. Мұның сырын білушілер ел арасында кездесіп қалуы ғажап емес.

Айтыста адамның дене мүшелері де өте шебер жұмбақталып, асқан тапқырлықпен шешіледі. Екеуінің де логикасы сүйсінтеді. Ырысжан:

Қос әйнек шыны да емес, темір де емес,
Еш адам түзете алмас болса кеміс.
Ашылып, жабылады пружинамен,
Ол өзі қымбат нәрсе, арзан емес, –

деп жұмбақтаса, Әсет:

Қос әйнек шыны да емес, темір де емес –
Ашылған қан тамырмен екі көзің, –

деп иешеді. Жылды, аптаны жұмбақтаулары да осындай тапқыр шебер. Бұл айтыс – көркемдігі жоғары, үлкен поэзиялық шығарма. Әсеттің ақындық мүмкіндіктерін, тіл шеберлігі мен ой ұшқырлығын айқын танытатын туынды. Соған қарағанда, бөлкім, о баста өзі жазып таратқан ба деп те ойлаймыз. Айтыс-қисаның басталуы да ерекше: ынтықтырып, қызықтырып, Ырысжанды әбден мақтап алады да, өзінің одан да жүйрік екендігін бірте-бірте айтыс барысында аңғартады. Өзінің серілік өміріндегі халық қошеметін мақтанышпен шебер суреттейді:

Халықты шағалалы көлдей қылып,
Бетінен қай дарияның жүзбеп едік, –

дейді. Ырысжанның осал ақын еместігін тыңдаушыға елестету үшін, оның ән салып отырған сәтін былай суреттейді:

Осы кең дүниені бір уыс қып,
Тастайды қолмен жинап умақ-шумақ.

Айшықты, өдемі тіркестер Ырысжанның аузынан да мол шағады.

Ел ішінде тараған бұл айтыстың нұсқаларында бір-бірінен тым алшақ кеткен жерлері жоқ, өзгешеліктері тек жекелей сөздер мен сөйлемдер ғана. О баста жазып шығарған ба екен дегенге бұл жағдай да жетектейді.

Көркемдігі жағынан кемшіндеу түскенімен, қоғамдық мәселелерді қозғау тұрғысынан Әсеттің Сәмет төремен айтысы Ырысжанмен айтысынан да тереңге бойлайды. Ырысжанмен айтысын кейін Әсет өзі қайта жырласа, бұл айтыс әуел баста-ақ жазбаша болған. Әсеттің 1968 жылы шыққан кітабында бұл айтыстың Жүнісхан Көлдеев (1905 ж. туған) айтқан

нұсқасы жарияланған, бұл кітапқа Сүлейман Өбділдаевтан жазып алынған нұсқа енгізіліп отыр. Бұл нұсқа Көлдеевтікінен гөрі көлемдірек, толығырақ. Сүлеймен ақсақал 1910 жылы Талдықорған облысында туған, 1984 жылы Алакөл ауданының «Көктұма» совхозына қарасты Ақши деген елді мекенінде қайтыс болды. Ол кісінің жаттау қабілеті өте күшті еді. Ұмытып қалған жерлерін өзі жалғап жібермейтін, өндемейтін, шыншыл кісі болатын. Білмейтінін «білмеймін», ұмытқан тұсын «ұмытыппын» деп тура айтатын. Ол кісі бір кездерде Афари қажының, кейін оның баласы Өбдірауфтың саудасын жасасқан, Өсетке байланысты көп сөздің басы-қасында болған адам. «Афари қажы сауыққой, өлеңші кісі болатын, Абайдың өлеңдерін жиі айтып отыратын», – дейді Сүлеймен ақсақал. Ол кісі өзі Өсеттің әндерін айтпайтын, сөз мұрнынан сөйлейтін. Өсеттің айтыстары мен қисаларынан басқа Сәмет төре мен Арап ақынның да айтысын жатқа білетін.

С.Өбділдаевтың айтуынша, Өсет пен Сәмет 1916, 1917 жылдардың бірінде айтысқан. Сәмет төренің мекені қазір Киров атындағы совхоздың орталығы боп тұрған «Қызылащы» деген жер екен. Ол Өсеттен жас, оқыған жігіт көрінеді. А.Янушкевичтің «Күнделіктер мен хаттар» атты кітабында: «Қасында баласы және күзетшілер отряды бар Бексұлтан Ағадаев келді», – дейтіні («Жалын». 1979 ж. 101-бет) осы Сәметтің арғы атасы екен.

Өсет бірде Қаракерей ішінде Байсиықтың Меңдеке деген атасынан тарайтын Кәкімжан дегендікінде отырып өлең шығарып кетеді. Кейін Кәкімжандікіне келген Сәмет Өсеттің өлеңімен танысып шығады да, намыстанып оған жауап жазады. Оның жауап өлеңі Өсетке Тарбағатай жақта жүргенінде тиеді. Өсет оған сол жақта жүріп жауап

жазып жібереді, бірақ Сәметтен хабар болмайды. Сірә, жеңілгенін мойындағаны болар.

Бұл айтыстан Әсеттің турашылдығы мен «ақиқатшылдығы» айқын көрінеді және оның қазақ шежіресін де жетік білетіндігі аңғарылады. Төре мен қара қазақ арасындағы, бай мен кедей арасындағы теңсіздікті бұл айтысында Әсет батыл айтып батыра сынайды. Әйел теңдігі мәселесін де тиіп-қашпай, тереңдеп көтереді:

Қырық жеті – қыздың құны – сексен байтал,
Есепсіз иен малға бегіп еткен.
Біреудің жесіріне біреу тисе,
Бұл тіпті зор масқара өлім еткен.
Талқан боп тас ошағы қалса дағы,
Қыз алған қылмысты боп көніп өткен,

дейді. Әсет бұл айтысында әдемі сөйлеп асып түсейін, сөз жүйесінен сүріндірейін дегенді мүлде ойламайды, төрелер мен ел билеушілердің бар қылмысы мен мінін ашып айтуды ғана мақсат еткендей

Бай – малмен, кедей сорлы – кемшілікпен,
Бейнетін дүниенің шегіп өткен...
Теңдесін қара қазақ келе алмаған,
Төренің аулы қонған кенереге...
Түк білмеген төрені сұлтан қойып,
Көргендер білгендерге теңеле ме?
Хабарсыз, қара көңіл сорлы қазақ
Еріксіз билік берген со немеге! –

деп ашына ширығады. «Көргендер білгендерге теңеле ме?» – рухани теңсіздікке ыза болған ақын төрелерді тіпті «со неме» деп ашық жақтырмайды. Ақын бұл арада қара қазақ атынан сөйлеп, анық халықтық пікір танытады, өлеуметтік биік тұрғыға көтеріледі. Халыққа, қарапайым кедейлерге жаны ашыған ақын оларды төре, бай мен билердің қанап отырғаны аздай, саудагерлердің де алып кететіндігіне қынжылады:

Үялмай бір теңгеге бір қой алып,
Кедейдің қанын сорды олар дағы.

Мансапқорлық, парақорлық, пайдакүнемдік
сыйақты қазақ ұлықтарының жиіркенішті қылық-
тарын сөзбен ызалана түйрейді:

Шен қымбат, шенді кісі өулие боп,
Ашылып ел арасы уланбаққа.
Бес теңге ең болмаса ақша керек,
Арызы кедейлердің тыңдалмаққа.

Бастарын біріктіру орнына, ұлықтардың ел ішіне
іріткі салатынын, кедейге жаны ашудың орнын,
одан пара дөмететінін әшкерелейді.

Хабарсыз ақиқаттан шартық билер,
Бұзады әділеттің порымдарын...
Көрнекті көпшілікке еңбек қылмай,
Қамы ғой бір басыңның қағынғаның, –

төрізді айыптауға жататын ашық пікірлер айтады.
Әсеттің мұндай өткір сөзі төре тұқымы Сәметті қатты
ашынтады. Жанына батқаны оның жауабынан да
көрініп тұр. Ашу шақырып, көдімгідей қоқан-лоққы
байқатады. Сасқаны да болу керек, бірақ негізінен
Әсет сөзінің жанды жеріне тигендігінде, тигенде
де дөп тигендігінде ғой. Сәмет төрелерді ақтауын
тастай салып, найман атынан сөйлеп кеткенін
байқамай қалады. Қазақтарға төрелер келіп қана
тәртіп орнады дегенді айта келіп, найман туралы
Әсет ләм демесе де, оған: «Найманның қай жерінен
таптың мінін?» – деп, көпе-көрнеу жала жабады.
Төрелер жайында айтқан ақынның шындығын
қайтарары жауабы болмаған соң, амалсыз өншейін
сол арадағы наймандарды өз жағыма тартам ба деп
далбасалайды.

Күн көрген ағайынды қорлаймын деп,
Байқаңыз, қап жүрмесін қарның ашып!..

Сізді ешкім деген жоқ қой: «Әйелге ерген»...
Жел шайқап ашылмасын жапқан пердең, –

деген сыйақты оспақпен, әйеліңнің елінде жүрсің
деген астарында кемсіту, қорлау мағынасы бар
сөздермен ықтырмақ болады. Бірақ Өсет оған одан
бетер ширығады. Тағы бірдеме десен, бетіңді бұдан
бетер айғыздаймын дегендей өршеленеді.

Төреден ит тұса да алып келіп,
Билетіп бұқараны хан етуде...
Намаз оқып құдайға құлдық қылса,
Бес кісі ертіп жүрген дәретіне...
Төре өлсе, бір қазақты қоса көміп,
Адамды сонша қорлап қор етуде, –

деп ақынның төрелерді айыптауы алдыңғысынан
да асып түсін, сөзі семсердей тілгілейді. Өсеттің сөз
саптасынан сескенген Сәмет қорыққанынан жауап
бермеді деуге қақымыз бар. Өйткені енді тағы бір
осындай өлеңнен кейін оның төре тұқымы болып
бедел сақтауы қиын болар еді. Бәлкім, Өсет оны ел
бетіне қарамастай етер ме еді, қайтер еді. Соның
бәрін саралап қараған Сәмет амалсыз жеңілген.
Бұл айтыста Өсеттің жеңуі аса бағалы жеңіс, оның
халықшылдығын, қарапайым халық мүддесін
жақсы білетіндігін және оны жырлай білетіндігін
дәлелдеген жеңіс.

Әкең төре Шыңғыстың атасы кім?
Дәлел жоқ ата тауып ақ етуге, –

дейді Сәметке, оның түп атасының шикілігін қаза
бастайды. Сөз жоқ, бұл айтыс Өсет шығармаларының
ішіндегі шоқтықтыларының бірі. Оның халық
атынан сөйлей алатындығын, керек жерінде сөзбен
қорғай да алатынын айқындайтын шығарма.

Өсет пен Бақтыбайдың айтысы ешкімнің есінде
толық сақталмаған ба, айтыстың болған-біткені осы

ма, ол жағы әлі белгісіз. Әбдірауф Османов ақсақал дәптеріндегі жазуға қарап отырып 1983 жылы: «Әсет Бақтыбаймен 1898 жылы айтысқан. Екі ақын Садырдың болысы болған Жақанбай деген кісінің асында кездескен. Құрбанғали деген кісінің үйінде айтысқан. Екі ақынға да тең сый берілген», – деген болатын. Сол Әбдірауф ақсақал айтып отырған Құрбанғалидың өз баласы Әділжан Құрбанғалиев қазір, Шерғали Әділжанов деген баласында сақтаулы «Өлеңдер» деген дәптеріне былай деп жазыпты: «1898 жылы август айында Жақанбайдың асы болды. Астың орны Мақаншының сазында, осы күнгі Саратовка селосының батыс жағы, Саратовка селосына екі километрдей жақын, дәл тас жолдың үстіндегі құмның қойнауы еді. Айтыс біздің үйде түнде болды. Жиналғандар: Жәлменде, Дулат, Дәсет тұқымының ақсақалы Есімбек, Күнболаттар. Жиылған көпшілік ағаның баласы деп, бастауды Бақтыбайға ұйғарыпты».

Айтыстың болған жерін, оған кімдердің келгенін Әсет кіріспе өлеңінде өзі де айтады. Тек кім жеңді, кім жеңілді дегенді бұлдыр қалдырып:

Жүз жылқы, тоғыз құндыз – бас бәйгесі,
Төрт болыс қауымның ұйымында.
Тарқатты сол жиынды татулықпен,
Ел екен аласы жоқ пиғылында, –

деп, ризашылық білдіреді. Соған қарағанда, Әсет айтыстың тең бәйгесіне риза болған сыйақты.

Әсеттің өмірбаянына тоқталғанда, зерттеушілер көбінесе оның қазіргі Мақаншы ауданында болғандығын баса айтады да, сол кезде Лепсі уезінің орталығы орналасқан Андреев, уезд құрамына қараған Сарқант, Алакөл аудандарында да өмір кешкенін көп елей бермейді. Осы айтыстың кіріспесінде Әсет өзі:

Байжігіт, Тума, Тоқпақ, Байсиықты,
Үш-төрт жыл қоныс қылдым іздеп барып, –

дөйді.

Қазір біраз зерттеушілер Көктұма деген ат аталса болды, оны бүгінгі Бақтыға жори салады. Шындығында олай емес. Талдықорған облысының Алакөл ауданында Көктұма атты орта ғасырдан қалған қаланың орны бар. Бүгіндер оның орны білінер-білінбес қана. Бірақ бұл ауданда іргесі 1906 жылдарда қаланған Көктұма атты село да бар, қазір ол «Көктұма» қой совхозының орталығы. Әсет Сәметпен де осы маңайда жүрін айтысқан, тек екінші сәлемдесін Тарбағатай жақтан, яғни Мақаншы маңынан беріп жіберген.

Арынды ақын Әсет Бақтыбаймен айтысында да қаймықпай бірден дүрсе қоя береді:

Бақтыбай, тең болмайсың меніменен,
Қатынның дауыс айтқан сөзіменен, –

деп, қарт ақынның бөсең үнмен айтқанын да міней жөнеледі. Ал Бақтыбай оған:

Айталық әдеппенен сыпайылап,
Қоспалық бұл айтысқа көп шатақты! –

деп, өзінің жасы үлкендігін астарлап ескерткендей болады.

Әсет пен Көрібай ежелгі айтыс дәстүрінен ауытқымайды: Әсет арғынның, Көрібай найманның айтулы адамдарын мадақтайды, бірінің руын бірі кемсітеді. Алайда жалпы адамгершілік, шыншылдық, әділдік, жомарттық сыйақты мәселелермен аты шыққан адамдарын да, өнерпаздарын да мақтан етіседі, айтыс осы жағынан құнды, бұл тұрғыда қазір де тәрбиелік құрал бола алады. Бұл айтыстың бұдан басқа аса бір құнды жері – Біржан мен Сара айтысына қатысты пікірлері.

Алаштың жігін бөлген Сара бейбақ,
Біржаннан о да көрді талай зардап, –

дейді Өсет. Ал Кәрібай Сараны қорғай отырып:

Ол Сара бейбақ емес, анық саңлақ,
Бетіне бар аргынның салған таңлақ.
Қаңғып келген Біржанды итше көріп,
Әлі сенен кеткен жоқ өткен зардап.

Сараның жауабының міні бар ма,
Айтпалты қарағайды талға жалғап, –

деп, Өсеттің өзіне жабыса кетеді. Жалтарам деп жаза басады, «сасқан тек тұрмас» дегендей, Кәрібайдың қолындағы домбырасына тиіседі:

Қолыңды көрінгенге тарбайтасың,
Көтеріп иығыңа қу тақтайды, –

дейді. Кәрібай мынандай сәтте жағдайды қапы жібермейді.

Бетіме қу тақтай деп қылдың салық,
Әкеңнің қолыңдағы найзасы ма? –

деп, Өсеттің өзі де домбыра ұстап отырғанын өте ұтымды пайдаланып кетеді.

Ғалым да, галым емес те Біржан мен Сараның айтысқанына күмән келтірген кездер болған, ал мына айтыста олардың кездескендігі еш күмәнсіз сөз болады. Айтыстың болған-болмағандығы емес, Өсет пен Кәрібайдың айтысына олардың сол айтысу үстінде айтқан пікірлері негіз болады. Соған қарағанда, Біржан мен Сара 1900 жылдарға дейін айтысқан, оны Өсет те, Кәрібай да білген деп ойлаймыз.

Өсет пен Мәликенің өлең айтыстан гөрі сөлемдесуге жақын. Алайда Өсеттің Алматы маңайында болғандығына әдеби куә сыйақты. Өсет, сірә, бұл шығарманы әнге салып та айтып жүрген болу

керек, өйткені Өсетте «Мәлике» деген ән болған деушілер бар. Біз бұл жинаққа 1968 жылғы кітапқа жарияланған нұсқаны Қыдырмолда Әділбеков айтатын нұсқамен толықтырып, өлең құрамына қате кіріп кеткен шумақтарды қоспадық.

Өсеттің Қызырмен қақтығысы да осындай бір-бір ауыз жауаптасудан тұрады. Оларды дабырайтып айтып «айтысты» деу, әрине, артықтау, алайда айтысу тегіне жақын екенін мойындамауға да болмайды. Осыны ескертіп, мұндай қақтығыстарды да айтыс тобына қостық.

Ақынның мол мұраларының бірі – қиса-дастандар. Бұл салада әдеби қауымға оның тұңғыш белгілі болған шығармасы – «Евгений Онегин». Ал алғаш 1936 жылы майдың 17-сінде «Социалды Қазақстан» газетінде («Социалистік Қазақстан») Есім Байболовқа, Шәріпов деген кісінің айтып беруі бойынша жарияланды. «Әзірге бұл шығарманың иесі мәлімсіз», – деп жазды газет. Ал сол жылдың 26 июні күнгі арнайы мақаласында Балташ Ысқақов: «Евгений Онегин» романының соңғы үлгісін аударушылар Өсет пен Әбіш екендігі анықталды... Өсет пен Әбіш жайын білетін Ақсу ауданының азаматы, Шынасылов Шамайдың айтуына қарағанда, «Евгений Онегин» романының мазмұнын естіп, өлеңмен өңдеп жазған Өсет әнші және нағыз оригиналынан аударушы Әбіш еді», – дейді... Өсеттің замандас құрбысы Әбіш деген болған. Әбішпен бірге жүрін, көп жолдас болған. Әбіш бұрынғы Лепсі уезі начальнигінің тілмөші», – деп жазды.

1937 жылы А.С.Пушкин шығармаларының қазақ тіліндегі үш томдығы шықты. Оның екінші томына «Евгений Онегиннің» І.Жансүгіров аударған тұңғыш толық тәржімасы, Абай аударған үзінділер, сонымен қатар, Шәріповтың, Торыбаевтың, Сапарғали Әлімбетовтің айтуларындағы роман

жылы – 1833. Бірақ романның сегіз бөлек, яғни сегіз тарау екені рас. Бұған қарағанда, Әсетке романды біреудің оқып, ара-тұра түсіндірін бергені рәс. Жырлаушы өзінен бұрын бұл романды Абайдың аударғанын да білетін тәрізді.

Шәріпов жырды есінде жақсы сақтай алмаған, ұмытып қалған жерлері көп. Өзі өлең шығара алмайтын да адам болу керек. Оны мынадан байқауға болады, жырда:

Ол қыздың аты болар Татьяна,
Келгенде қырық алтыға Онегин ер.
Ол қызды кез келтірген тәңірім пана,
Пердесі осы қыздың ашылмаған, –

деген шумақ бар. Әрине, Әсет бүйтіп жырламайды. Ұмытып қалған Шәріповтың бұл араны түзеп жіберуге де шамасы келмеген.

Қ.Терібаев нұсқасын дұрыс түсініп, дұрыс бағалау үшін, ол кісінің естелігіне жүгінгенді жөн көрдік. Ә.Құрбанғалиевтің қызы Мәһисәруар Құрбанғалиевада сақтаулы ол документте былай делінген: «1910-1911 жылдары семейлік бәсентин руынан шыққан Сақып деген бай саудагер тұратын еді. Мен сол байға көрші болып тұрдым. Май айының аяқ кезінде сол жылда Әсет келіп, Сақыптың үйінде он шақты күн қонақ болып жатты. Сақып мақтаншақ кісі еді. Үйінде неше күндей ойын-сауық болды. Қаланың байлары Әсет ақынды кезекпен қонаққа шақырып тұрды. Әсет пен Сақыпты алып барып тұрдым. Пушкин деген орыстың асқан ақынының шығармасы «Онегин мен Татьяна» деп өлеңін айтқанда, естіген елдің бәрі танданды. Мен үйренсем деп құмарланып, жаттап алып халыққа көп тараттым, бірталайдан бері айтпағанға ұмытыңқырап қалыппын, Жазбасын таба алмай қиналыңқырадым. Кем-анығын біле алмадым».

Бұл естелікте ерекше, көңіл аудартатын екі жәйт бар; бірі – «Евгений Онегинді» тікелей Әсеттің өзінен үйренгендігі және оны Әсеттің «Онегин мен Татьяна» деп жырлағаны, екіншісі – Терібаевта ол жырдың жазбасының да болғандығы. Ұмытыңқырап қалғанымен де, Әсеттің өз айтуына ең жақыны деп осы нұсқаны алуымыз керек деп ойлаймыз. Терібаевта, Шәріповтегі бастама мен Әлімбетовтегі аяқтау жоқ. Бәлкім, ол кісінің «ұмытыңқырап қалыппын» деп отырғаны сол да шығар. Терібаевтың басы мен аяғын ұмытып қалғанына, сөз жоқ, Пушкин де, Әсет те кінәлі емес; бір нұсқамен екінші нұсқаны араластыруға болмайды дегенде сылтауратып, бүтін шығарманы бөлшек күйінде беруді дұрыс көрмедік. Сол себепті жоқ шумақтарын қосып, бұл кітапқа Қ.Терібаев нұсқасын жарияладық.

Әсет аударған «Онегин мен Татьянаны» ақын Есенсары Құнанбаев та айтқан көрінеді. Әсет жырлаған Пушкин шығармасының халық арасына кең тарағандығын осы торт нұсқаның болуы да дәлелдейді. Әсет шығармасын лирикалы дастан деуге келеді, негізгі оқиға желісі Пушкин романымен үндес келіп отырғанымен, аяқталуы мүлде өзгеше. Бұл, әрине, Әсет қиялының жемісі. Шығарманың аяғында Татьянаның жас күйеуі де, Онегин де дуэльде өледі. Өзін өзі атып Татьяна да өледі. Бұл арқылы Әсет махаббатсыз өмір өмір емес дегенді айтпақ тәрізді.

Әсетте «Татьянаның хатты алғандағы сипаты» деген тарау бар. «Онегиннің сипаты» деген Абайда да бар. Бұл ұқсастық бекерден-бекер емес. Әсеттің Пушкинге баруына Абайдың ықпалы сөзсіз болған. Тараудың атын ұқсас қоюы да содан.

Абайдан кейін екінші адам болып «Евгений Онегинді» қазақ халқына жеткізу – Әсеттің әде-

биет тарихынан үлкен орын алатын еңбегі, қазақ және орыс әдебиеттерінің, орыс және қазақ халықтарының достық байланысына қосқан қомақты үлесі. Бұл – әлі жете айтылмай, жете зерттелмей келе жатқан шығарма. Әдетте, өзге ақындар шығыс жырларының үлгісінде қиса-дастандар шығарғанда, оған желі етін сол шығыс халықтарының өмірінен хикаялар алатын, ал Әсет бірінші рет өз дастанының оқиға желісін орыс өмірінен алып жырлады. Халқымыздың әдебиет тарихынан бұл оқиға лайықты орын алуға тиіс.

Баспасөз бетінде жарияланған Әсеттің екінші дастаны – «Сәлиха – Сәмен». Бұл дастан Шығыс Түркістанда 1945 жылы басылып шығыпты. Бізде алғаш рет 1960 жылы «Дастандар» жинағында басылды, содан бері талай жинақтан орын алды. Бірақ соңғы кезде бұл шығарманы Қызырдікі деушілер де шығып жүр. 1981 жылы Шыңжаң елкесіндегі Ұлттар баспасынан бұл поэма Қызыр Мамырбекұлынікі болып басылып шығыпты. Біздің пайымдауымызша, бұл дастан Әсеттікі. Оған мынандай дәлелдер келтіруге болады.

Әсеттің төрелерге қалай қарайтыны, қандай баға беретіні Сәметпен айтысында ашық айтылған. Қызыр төремен де қандай жекжаттығы барлығын жоғарыда айтқамыз. Әсетпен іліс-қағыс өлең шығарғанына қарағанда, Қызырда ақындық қасиет болмаған деп кесіп айту қиын. «Қызыр төре – зор молда, сөзге де епті», – дейді ғой Әсет те. Әйткенмен ұзақ әрі сюжетті дастан жазу ақындық жолына біржола түскен адамның ісі болса керек. Қызыр ондай жолға өзін арнамаған адам. «Сәлиха – Сәменнің» бүкіл өлең құрылысынан, сюжетімен, оқиғаны бастау, аяқтауынан ысылған шебердің қолы аңғарылады.

«Сәлиха – Сәмен» – монғол өмірінен жазылған

Бексұлтан Нұржәке-ұлы

шығарма. Қазақ ішіндегі төрелердің де арғы тегі солар. «Нағыз ханның тұқымы Мамырбекті, Шыңғыстың шын баласы асыл текті», – демеуші ме еді Әсет? Сол Мамырбектің баласы бұл дастанды жаза қалды десек, Көкше әулие бабасын сонша қатыгез етіп көрсетуінде не себеп бар? Көмек сұрай барған Сәменнің жалғыз атын да алып қалып, өзін әулие жаяу жібермей ме?

Шығыста бір керемет хан болады,
Жаратқан ол бурылды соған сайлап.
Бурылды сол Шыңғысқа бағыстаймын,
Сен жайлап Ұланға бар тамашайлап, –

дейді ғой және. Дастандағы Ясукей ханды тарихтағы Есугей дейік, Шыңғысты оның ұлы, Шыңғыс дейік. Сонда Есугейдің қызы Сәлиха болады ма, Шыңғыс әлі дүниеге келмеген бе? Ауыз әдебиетінде тарих, әрине, дәлме-дәл баяндалмайды, ондағының бері тарихи ақиқат болмайды, алайда өзі төре адам басқадан жаза басса да, Есугей мен Шыңғысты шатастыра қоймаса керек. Әдейі өзгерткен болар дейтіндей де себеп жоқ. Ал Әсет ақын төрелердің қатыгездігін, қарапайым жұртқа мейірімсіздігін әдейі көрсетеді десек, сенімдірек.

1983 жылы жас ақын Ғ.Құлахметов екеуіміз қызылащылық Әріпжан Сыздықбаевқа жолыққанымызда, ол кісі: «Қызыр менде монғолдардың аңызы бар деп, Әсетке дастан қып жаздырады. «Сәлиха – Сәменді» Әсет жоқта мен жаздым деп елге таратады. Екеуі араздасқан соң, бір арғын қызы Әсетті сақтандырады. Әсет содан 1920-1921 жылдары Бұратолаға келеді», – деген болатын. Дастанның иесі Қызыр деушілер осы әңгіменің жаңғырығына сеніп жүре ме деп те ойлаймыз. Қалай болғанда да ондай әңгіме бекерден-бекер ел арасына тарамаса керек-ті.

Зерттеуші Е.Байтоқов «Шығыс Түркістан қазақтарының әдебиеті мен өнері хақында» деген мақаласында: «Әсет ақын жырлаған «Ағаш ат», «Салиха – Сәмен»... дастандары халық қазынасын байытып, ел игілігіне айналды», – деп, бұл дастанның авторына еш күмән келтірмейді («Қазақ ССР Ғылым Академиясының хабарлары», 1982 ж. № 4).

Сонан соң бұл дастанда кездесетін кейбір тіркестер мен бейнелеу әдістері Әсеттің басқа дастандары мен өлеңдерінде де кездесіп отырады. Мәселен, «Інжу-маржан» сөзі Әсеттің ең сүйікті әрі жиі қолданатын сөздерінің бірі. Бұл туралы Қ.Толыбаев: «Әсеттің бейнелеу құралдарына назар аударсақ, қай шығармасында болса да осы бір «Інжу-маржан» теңеуі ерекше орын алады», – дейді («Жұлдыз» 1984, № 7.) Ал «Сәлиха – Сәменде» қыз бейнесі: «Безенген өне бойы інжу-маржан», – деп суреттеледі. Тура дәлел бола алмағанымен де, мынандай ұқсастықтарды әншейін сөйкестік дей салуға болмайтын сыйақты:

Ең қымбат інжу-маржан су моншақпын...

Саналып су моншаққа інжу-маржан...

(«Онегин мен Татьяна»)

Сөздерді інжу-маржан ақтарғанда...

(«Ақырғы сөз»)

Інжу-маржан асылдан

ақық седеп...

(«Жәмсап»)

Салиха айтты сонда Сәмен ерге...

«Ер Сәмен атын ерттеп қаруланды» деген сыйақты «ер» сөзін тіркеп сөйлеу де Әсетке тән әдіс:

Ержетіп ес білгенсін Онегин ер...

Келгенде қырық алтыға Онегин ер...

(«Онегин мен Татьяна»)

Тез қонды Хасен ерге мұндай бақыт...
Бір рақым құдай қылды Хасен ерге...

(«Ағаш ат»)

Алдынан ер Шеризат қарсы барып...

(«Шеризат»)

Шақырып алдырады Нұғыман ерді...

(«Нұғыман – Нағым»)

«Салиха – Сәмен» дастанындағы: «Қара жер – мейірімді анам, аш қойныңды, Саяңа келіп тұрмын Сәмен ғаріп», – дейтіні Әсеттің «Оңегін мен Татьяна-сындағы»: «Қара жер – ата-анам, ең жақыным», – дегенімен бірдей, ал «ғаріп» сөзін кісі атына қосып сөйлеу оның өзге шығармаларында мол:

Тоғайға тура кірді уәзір ғаріп...
Мініңіз хан тағына, уәзір ғаріп.

(«Шеризат»)

Ешбір мұны білмейді қатын ғаріп...

(«Нұғыман Нағым»)

Ғаріп қыз елден шықты тілден жазып...

(«Үш жетім қыз»)

Жүсіптей жүзі нұрға екен ғаріп...

(«Барат қыз»)

Аш қасқыр кез болады ұры ғаріп...

(«Үш баланың әңгімесі»)

Сондай-ақ «Салиха – Сәмендегі» мына екі жолдың:

Ақ етін, қызыл бетін қанмен жуып,
Еріксіз қолмен жойды ғазиз жанды, –

аумаған күйде дерлік «Шеризатта» да кездесуі бұл шығармалардың бір қолдан шыққандығын дәлелдейді:

Аппақ ет, қызыл бетке қарамастан,
Бауыздап бейшараның басын алды.

Әдеби қауымның құлағына ерте шалынған Әсет шығармаларының бірі – «Ағаш ат». Ол жайында алғаш хабарлаған – О.Орынтаев. Бұл кісі «Социалистік Қазақстан» газетінің 1941 жылғы 8 июнь күнгі санында жарияланған «Әсет ақын» атты мақаласына: «Онан кейін арабтың аңыз ертегісінен «Қызыл табан» («Ағаш ат» деп айтылады) деген 1300 жолдық үлкен поэмасын жазып шығарады», – дейді. Біздің білуімізше, бұл – «Ағаш ат» жайындағы алғашқы дерек.

«Ағаш ат» – шытырман оқиғалы дастан. Көдімгі қиял-ғажайып ертегісіне ұқсас. Ағаш ат жасап аспанға ұшу бүкіл дастанға өзек оқиға болған. Сондықтан бұл шығарманың «Ағаш ат» атануы орынды да дейміз. Қарапайым шебердің қиялынан туған ғажайып ағаш ат бірін-бірі шынайы сүйген екі жастың махаббаты үшін қызмет етеді, намыстанған қатыгез ханның өлім жазасынан екі жасты құтқарады. Ағаш ат халықтың ақылы, әділеттің қорғаушысы сыйақты үлкен мөнге ие болады. Ағаш атқа бола әке-шешесінен айрылған Хасен тағы сол ағаш аттың көмегімен сүйгеніне қосылып, ата-анасымен қайта табысады. Егер ағаш атты ақылдың жемісі, өнердің күші дейтін болсақ, оның тетігін білмеу жамандыққа жетектейді де, оны меңгеру күшінді арттырады, мүмкіндігінді молайтады деген пікір айтады ақын.

Дастанда мейірімділік пен мейірімсіздіктің де ара жігі ашылып көрсетілген. Мәселен, қыздың әкесі өзінің әкелік парызынан гөрі хандық тағын – мансабын жоғары қояды, қызының бөтен жігітті сүйгеніне намыстанып, екі жасты да өлім жазасына кеседі. Бірақ Хасеннің байсалдылығы, ағаш аттың тілін білгендігі ханды жерге қаратып кетеді.

Хасен алғаш ағаш атпен белгісіз елге келіп түскенде, оны паналатып, өзіне бала етіп алған шал – қарапайым халық өкілі. Қатыгездік, жазалау сыйақты мінездер ханға төн болса, ме-йірім, кішіпейілдік, бауырмалдық сыйақты ізгі мінездер бұл дастанда көбінесе қарапайым адамдарға төн. Бұдан Әсеттің қалың бұқараға деген ықыласы, құрметі айқын аңғарылады.

Оқиға Бағдатта өтті дегенмен, дастандағы кейіпкерлердің аты қазақша: Қамсыз шах, Хасен сұлтан, Гүлғасыл ханына, Балқия т. б. Хасен мен Гүлғасылға құрбы қыздарының қазақ өдетімен ау-жар айтуы, ағасының, әкесі мен шешесінің өлең айтып көрісуі – бәрі қазақша дәстүр. Тек қана Рәббіғұн, Мәскүн, Охақ деген сыйақты жер аттары қазақшадан алшақ.

1968 жылғы кітапқа жазған түсінігінде Б.Адамбаев: «Әсет», «Үш жетім қыз», «Қызыл табан ағаш ат», «Шеризат» және «Жәмсап» қисаларының желісін, кейіпкерлерін классикалық шығыс әдебиетінен, атап айтқанда, «Мың бір түннен» алған, – дейді. Бұл пікірді, біздіңше, болашақта өлі одан ары анықтай түсу керек. «Мың бір түннің» қай хикаясы бойынша Әсеттің қай қисасы жазылғанын, хикая мен қисаның ұқсастықтары мен айырмашылықтарын нақты білгеніміз абзал.

«Үш жетім қыздың» да негізгі авторлық позициясы «Ағаш атқа» ұқсас. «Ағаш аттың» бас кейіпкері хан ұлы болса, мұнда Сәмсая атты жетім қыз. Бұл дастанды С.Әбділдаев «Сәмсая» деп те атайды. Бақытты болуды, хан мен уәзірді де жұмсайтын адам болуды қиялдағаны үшін ғана патша Сәмсаяны Бағдаттан қуып жібереді. Жақсы өмірді ойлап армандағаны үшін жетім қыз жаза шегеді. Оның халін Әсет былай суреттейді:

Ғаріптің халі мүшкіл, көрсең күйін,
Кір басқан, үсті-басы жыртық киім.
Далада зарлап, жылап үш күн жүрді,
Басына бейшараның түсті-ау қиын.

Хасен құсап Сәмсая да жарлы адамдарға тап
болып аман қалады. Өзен бойында лашықта отырған
кемпір-шал жетім қызды бала қып алады. Өздері
ашты-тоқты отырған кемпір-шал қыздан ас та
аямайды, мейірімдерін де аямайды. Шал Сәмсаяға:

Шырағым, қыз қылайын ұлға балап,
Біреуді іздеп кетпесең өзің қалап.
Бар мәзірге риза бол, бала болсаң,
Күн көрген адам едім суға қарап, –

дейді. Ақырында қыздың ақылдылығы, іскерлігі
мен қолынан өнері тамған шеберлігі арқасында
кемпір-шал да, қыздың өзі де қуанышты күнге
жетін бақытты болады. Сүйгеніне қосылып, хан
мен уәзірге де қызмет жасатқан ақылды қыз өзі
қаңғып жүргенде пана болған кемпір-шалды еш
ұмытпайды. Адамгершілік пен жақсылықты
жеңімпаз етіп жырлаудан ақын мұнда да жазбайды:

Келіпті қайта айналып кемпір-шалға,
Көрген соң жалғыз қызын бұлар жылар, –

дейді бала мен ата-ана арасындағы бауырмалдыққа
әдейі тоқталып.

Әсеттің таза қазақ тұрмысынан жазған дастаны –
«Кешубай». Ертегі мен аңызға тән өсірелеп айту,
тыңдаушыны таңдантам дәл нанымсыздыққа
ұрыну – бұл шығармаға да тән. Қисалардың күді-
реті ықпалы байқалғанмен, бұл шығармада қазақ
тұрмысы, әлеуметтік-саяси жағдайы тарихи шын-
дыққа сай нанымды суреттеледі. Шығармаға патша
өкіметінің отарлау саясаты өзек болады. Ол тек
ер жігіттің намыс үшін неге де болса ойланбай

Бексұлтан Нұржәке-ұлы

баратынын ерлік санайды, Кешубайдың осы қылығын мадақтайды. Кешубай 18-інде болыс, 22-сінде аға сұлтан сайланады. Оқиға жер дауынан орбиді.

Басқаға қазақ жерін бермеймін деп,
Ұлықпен даулы болды шөпке бола, –

дейді ақын. Кешубай ұлықтарға жер бермейді, сол үшін оған жандарал мен ояз қас болады. Шындықты іздеп Кешубай ақ патшаға арыз жазады.

Патша қабыл алды арызды ала:
– Бұқара бәрі бірдей маған жана.
Міністір өз қасымнан жіберемін,
Барады июнь айда уәзір дана, –

деп жауап береді ол арызға. Арызды тексеруге келген уәзір Кешубайға ояздың жерінен де жер қосып берін, екеуін бұрынғыдан бетер араздастырып кетеді. Жаңа жыл мейрамы кезінде қызара бөртіп келе жатқан оязға Кешубай кездейсоқ қарсы жолығып қалады. Кектеніп жүрген ояз дәл көшенің ортасында Кешубайды елдің көзінше шешесінен тартып боқтап салады. Кешубай оязды атады. Ақ патша ол үшін Кешубайды Сахалаңға (Сахалинге) айдауға арнайы бұйрық береді.

Он солдат түнде барып байлап алған,
Қолына, аяғына кісен салған.
Біреуі өліп, бірі тірі қор боп,
Айрылды мөртабадан екі бағлан, –

дейді Әсет. Ақынның оязға да, Кешубайға да жаны бірдей ашиды, қарап отырып екеуі бірдей қор болды деп өкінеді. Ақынның мұндай мейірбандылығына қайран қаласың. Туа гуманистігі таңдантады.

Сертке беріктік, уағдаға адалдық – Әсет шығармаларында ең көп жырланған тақырып. Ал «Үш баланың өңгімесінде» бұл тақырып ерлікке барабар

дәрежеде бағаланады. Уағдашыл қыз өзінің сол қылығымен ұрыны да, құмар жігітті де тоқтатады. Мысал әңгіменің ішінде айтылатын бұл шығарма қазақ топырағына өте жақын. Өз уәдесіне берік қыз күйеуінен рұқсат алып алдымен сүйген жігітіне жолығуға шығады. Жолай ұрыға тап болады. Өз күйеуінің рұқсатымен уәдесін орындауға келе жатқанын естіп, ұры екеш ұры да әділдіктен аттай алмайды. Соның бәрін қыздан естіген жігіт те өзінің орынсыз тілегінен бас тартады. Осыны мысалға айтып отырып, қазы да үш баланың бойындағы бейімділікті байқайды. «Ұрыны ұры сонадайдан таниды» демекші, алтынды алған бала ұрыға деген ілтипатымен өзін-өзі ұстап береді. Адамдар арасындағы бірлікті, ағайындықты дүниеге қызығушылық бұзады дегенді айтады автор.

Көрілік – емсіз дәурен келіп жеткен...
Адамның дүние шіркін – бауыр еті...
Тірлікте бізге керек ақыл серік,
Бірлікпен боларсыңдар жауға берік, –

деген нақыл сөздерді айта келіп:

Адамшы аз күн қызық дүние үшін,
Жолынан адасатын көп қой адам, –

деген – қазының ғана түйіні емес, автордың да негізгі айтар ойы.

Діннің көп зиянының бірі адамзатты алалау еді. Жер бетіндегі жұрттардың бірін мұсылман, екіншісін кәпір, үшіншісін жөйіт деп бөліп, біріне-бірін алакез етуі, бөлкім, дін атаулының ең үлкен қылмысы да болар. Бәріміз Адам ата, Хауа анадан тарадық дей отырып халықты алалайды. Дін оқуын біраз білген Әсет оның осы кертартпа заңынан биік тұрады. Ол орыс Онегинді ер деп мадақтайды, білімділігі мен инабаттылығын қазаққа үлгі етеді. Татьянаны Тәтіш деп еркелетеді, монғол Салиха

мен Сөменнің қайғылы махаббатын қабырғасы қайыса отырып жырлайды, қаншама араб жұртының ұл-қыздарын ардақ тұтып, олардың өмірлерін дастандарына арқау етеді. Кешубайдың ерлігін ақ патшаға бағалатады. Өсеттің ұғымында жақсы халық, жаман халық дейтін теріс ұғым жоқ, ол үшін тек жақсы адам мен жаман адам ғана бар. Оның ешбір шығармасынан басқа ұлтқа, бөтен халыққа деген қылаудай көлеңке байқалмайды. Бұл тұрғыда Өсет – үлкен гуманист. Соның бір куәсі – оның «француз» қисасы. Ақынның алуан халық өкілдерінен құралатын кейіпкерлер галереясы бұл қисада французбен толықтырылады.

Өсет дастандарында көбінесе балаға зар патша, халифалар сөз болады. «Французда» да, «Шеризатта» да, «Жәмсапта» да, «Ағаш ат» пен «Барат қызда» да солай. «Шеризатта» халифаға ұлды әулие сыйласа, «Барат қызда» патшаға ұл көпшілік тілеуімен болады:

Мейірбан мұсылманға бек әділет,
Тілепті бала бер деп көп жәмиғат.
«Көл деген – көп тілеуі» мақал болып,
Болыпты бөйбішесі екіқабат, –

дейді ақын. Жалпы, Өсеттің қиса-дастандарына қарап отырсаң, халықтың қамын ойлаған патша ғана әділетті болып келеді. Құлдық деген нәрсеге ақынның мүлде қарсы екендігі аңғарылады. «Шеризатта» да, «Барат қызда» да ұлды болып қуанған патша немесе ұл тілеп жалбарынған патша қол астындағы құлдарына азаттық береді. «Барат қызда» ақын:

Тойында азат етті қанша құлды,
Дүнияда Өмір патша әділетті, –

десе, «Шеризатта»:

Алланың парыз қылған өмірі деп,
Сол күнде азат етті қанша құлды, –

дейді. Бір қызық нәрсе: Өсеттің біраз дастанында Ғабдолла атты адам не саудагер, не бай болып жүреді. Ақынның ол атты неғып сонша ұнатқанын түсіндіру қиын.

«Барат қыз» – ғашықтық дастаны. Дастанның оқиға желісінде «Үш жетім қызға» ұқсас тұстары, тіпті ұқсас шумағы да бар.

Баламның мен барайын анасына,
Анасы ақылдассын баласына.
Патшаға қыз бермеймін деп айтпаймын,
Жеткен соң бөлиғаттың шамасына, –

деген «Барат қыздағы» шумақ «Үш жетім қызда» сәл ғана өзгеріп қайталанады:

Барайын мен қызымның анасына,
Анасы ақыл салсын баласына.
Мырзаға қыз бермеймін деп айтпаймын,
Жеткен соң бөлиғаттың шамасына.

Мұндай ұқсастықтың текстологиялық жұмысқа да пайдасы тиді. «Үш жетім қызда» қыз әкесіне жіберілген адам «жаушы» делініпті, ал «Барат қызды», «елші» дейді, біз де оны осы соңғысына түзеттік. «Барат қыздағы» тек қана «Үш жетім қыздан» емес, Өсет шығармашылығындағы бүкіл сұлулықты жырлау мақсатына ұқсамайтын бір нәрсе – сұлулықтың өзін қару қылып жұмсау. Ізгіліктің, ең асқан мейірбандықтың көзі есептелетін әйел сұлулығы мұнда қару есебінде жұмсалады. Барат қыз патшадан өзінің сұлулығы арқылы қорғанады, сұлулығын қорғаныс қаруы етіп пайдаланады: патша сұлулығыма шыдай алмай қартайсын деп шешеді.

Бетінде пердені ашып қыз отырды,
Сарайға ләулік қылып жарық құрды.

Қайғымен мені көріп қартайсын деп,
Құйқылжып неше ренді сегіз қырлы, –

деп түсіндіретін автор. Бұйтін басқаны өз сұлулығымен өлтірмек болған әйел баласы қазақ әдебиетінде, сірә, Өсеттен басқада кездеспейді. Шығыс халықтарының әдебиетінде бір негізі бар ма, жоқ па өзiрге ол жағы бiзге белгiсiз.

Өсеттің «Жәмсап», «Шаһи Ғаббас», «Нұғыман-Нағым» дастандары да махаббатты жырлайды. Алайда ешқайсысында жалаң махаббат өңіме болмайды, байлық, мансап, зұлымдық сыйақты қара күштердің әділдік, адамгершілік сыйақты ізгі ниетпен арпалысы бұларда да бар. Шытырман оқиғалардың дамуы да, шешілуі де қызықтырып отырады.

Өсет Найманбайұлының әдеби мұрасы – аса қомақты мұра. Оның өмірбаянында, шығармашылығында өлі де анықтауды, толықтыруды қажет ететін жағдайлар кеп. Оның өзiрге жиналмаған, қолға түспеген шығармалары ел ішіндегі зерек жандардың зейінінде жүр. Соларды мүлде жоғалып кетпей тұрғанда сақтап қалу – халықтық міндет, баршамыздың парызымыз.

Өсет шығармашылығына әсер еткен, оны ақын етіп тәрбиелеген негізгі күш, біріншіден, бай халық ауыз әдебиеті. Өсеттің одан кейінгі тікелей ұстазы – Абай. Өлім аузында жатып та Абай аузына алуы, Абайша қызмет жасай алмағанына өкінуі, «Онегин мен Татьянаны» жазғанда, өзін Абайдан кішік ұстауы – оның ұстаз алдындағы ізеті. Өсетке үшінші әсер еткен – орыс және шығыс әдебиеттерінің үлгілері. Өсет орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» романын қазақша жырлап қана қойған жоқ, орыс әдебиетінен шама-шарқынша үлгі де алды. Ол үлгі оған әуелі Абай арқылы келсе, кейін Әбіш тілмәш

сыйақты орысша оқыған адамдардың ықпалымен де жетті. Ал шығыс әдебиетінің үлгілерін өзі де оқи алатын дәрежеде болды.

Бұқара халықты өнерге, мәдениетке үндеуде Өсет сыйақты халық ақындарының шығармашылығы, ауызша қызмет атқаратындығы даусыз. Өсеттің асқақ әндері мен алуан тақырыпты өлеңдері, қиса-дастандары халықтық өнерімізді дамытуға, сонымен қатар халқымыздың мәдениетін көтеруге де өз үлесін қосқаны және қосып келе жатқаны күмәнсіз. Өсетке еліктеп, одан үлгі алып өскен де қазақ таланттары біршама. Атақты әнші-ақын Кенен Өзірбаев, ақын Есенсары Құнанбаев, өзімен айтысқа түскен Қали Өділбеков, Кәрібай Сасанов, Сәмет Малаев інілік ізет жасап өнерін үйреніп өскен Арап Өміров, Шерияздан Өтепбергенов, Ауған Жақсылықов, Ержан Ахметовтар, «Онегин мен Татьянасын» ұмытпай сақтап табыс етуші Қуат Терібаев, Жүнісхан Көлдеев – бәрі де Өсет шығармашылығының өсері тиген жандар. Бұлардың әрқайсы-ақ Өсетке шәкірт атануды мақтан көріп өскен өнерпаздар. Шашубай Қошқарбаев 1949 жылы Кенен Өзірбаевпен жолығысқанда:

Атыңды өкең қайдан қойған тауып,
Әншісі Алатаудың думан-сауық.
Біржан сал, Ақан, Өсет, Балуан Шолақ,
Солардың жолын қудың өнін салып, –

дейді оған. Ал белгілі халық ақыны Төлеу Кәбдіков «Семей ақындарына» деген өлеңінде:

Семейде менен басқа тоғыз ақын,
Бәрі де тілінен май тамызатын...
Өсетке шәкірт болып үлгі көрген,
Біреуі Есенсары нағыз ақын, –

дейді. Өсеттен үлгі көргендігін ерекше атайды.

Сан қырлы талант иесі Өсет Найманбайұлының композиторлық, ақындық мұрасы халқымыздың

мәдени өмірінде алдағы уақытта да игілікті қызмет атқаратынына, рухани байлығымызды байытуда оның шығармашылығының өзіндік үлесі болатындығына еш күмән жоқ.

1988-жыл

ШЫНДЫҚ ТӘРБИЕСІ

Адам үшін ең қымбат бала болғандықтан, әдебиеттегі ең құрметті – балалар әдебиеті. Барлық еңбек, барлық өнер құрметті болғанмен, балаларға арналғаннан асары жоқ. Ал сол қызметіңді балалардың өзі жоғары бағаласа, өнер адамы үшін одан үлкен бақыт бола бермес. Бердібек Соқпақбаев – ұрпаққа деген басты шығармаларын жазған, оқырмандарынан лайықты бағасын алған бақытты жазушы. Ол Алматы обылысы, Нарынқол ауданында, 1924-жылы туған. Оның шығармаларын оқыған адам өмірбаянын да біліп шығады. Қай жазушы да шығармаларында өз өмірінен алыс кетпейді деп жатады ғой, Бердібек ағамыз алыс-жақын деп өйтіп өлшеп жатпайды, түп-тура өз көргендерін көркем бейнелеп жазады. Сондықтан оның шығармаларында идея үшін боямаланған, қазақ өміріне қисынсыз келетін, ойдан құрас-тырылған оқиғалар кездеспейді. Ол бірақ болғанын болған күйінде, көргенін көрген күйінде тізбелеп жаза бермейді, не әдемі әзілмен құптайтынын, не өткір кекесінмен наразылығын аңғарта отырады. «Балалық шаққа саяхат» атты повесінде өзінің анкета толтырғандағы сәтін қат-қабат астарлап әжуалайды. «Кез келген қарапайым анкетада өке-шешен кім болған деген сұрақ тұрады. О, бұл сұрақ – барлық сұрақтың ең маңыздысы. Болашақ өмір маршрутыңның сызылуына оның жасайтын ықпалы өте зор», – деп бір тастайды. Содан соң: «Мінеки, әлгі сұрақ алдымнан шыға келген кезде,

менің көзім жайнап кеткендей болады. Жауапты құлшына жазамын: «Әкем де, шешем де кедей болған! Жай кедей емес, қу тақыр кедей!» – деп тағы бір таптап қояды да: «Ата-тегімнің кедей болуы – ол совет өкіметі үшін менен сенімді, менен бағалы адам жоқ екенін білдіретін бас бұрғызбас дәлел секілді. Ана Жылқыбай балалары солай деп – ата тегіміз кедей болған деп жаза алмайды. Анкета толтырғанда, қолдары дірілдеп, жүректері толқып тұрады. Кедей болмай, бұрын бай адамдар болғаны үшін, олар өкелерін тап сол кезде бір-бір боқтайды», – дейді. Отызыншы жылдардың шындығын ол осылайша әрі дәл көрсетеді, әрі жас балаға солай әке-шешесі үшін жазықты болудың тым ақылға сыйымсыздығын келеке етеді.

«Жетіншіде жиырма шақты бала бармыз, мектепті түгел бітіріп шықтық. Картаның оң-солын айыра алмайтын Елемес те бітірді. Мемлекеттік комиссия осы қарқыныңнан тайма, бөгелме, ғылым шыңына қарай өрлей бер деп, оған да жолдама берді», – дейді сол повесінде. «Мұнысы несі? Балаларға бұлайша ашып айтқаны қалай? Совет мектебінің беделін түсірмей ме?» – деп, әуелде тіксініп қаласың. Сәлден кейін барып сабаңа түсесің. «Ойбай-ау, бұл отызыншы жылдардың шындығы ғой. Оқудың да, оқушының да сапасы сол кезде сондай екенін қалай жасырады? Жасырғаннан жалғандық тума, баланы жалғандықпен тәрбиелеп шыншыл етуге бола ма?» – деп, шындықтан үлкен тәрбиеші жоқ екендігін енді өзің де еске ала бастайсың. Сөйтіп, Соқпақбаевтың қарапайым ғана жазған шығармасынан қарапайым шындықты танып тамсанасың.

Балаларға арналған нағыз шыншыл шығарма адамзаттың бәріне де арналған. Оны балалар да оқиды: одан олар өзі құралпас замандастарының

ой өрісімен, кісілігімен, кемшілігімен танысады. Үлкендер де оқиды: одан олар балалардың психологиясын, ерекшелігі мен өзгешеліктерін, аңғырттығы мен адалдығын, тәрбиенің терістігінен бет алған бағыты мен бағдарын біледі, бала тәрбиелеуді үйренеді. Әдебиеттің осы ерекшелігін ескерген Бөкең өзінің бала кезінде көрген-білгенін, әсерлері мен түйсінуін қазіргі балаларға ағынан жарылып айтады. Ол – мынауым балалардың түсінігіне ауыр болар-ау деп, оқиганы немесе ой-пікірлерін әдейі жеңілдетпейді. Бұлтармай, бұғынбай шындықтың өз сұрлеуімен жүреді. Оның ешбір еңбегінен балаларды баласынып менсінбеу аңғарылмайды. Сондықтан оның шығармалары әрі балаларға арналған, әрі үлкен-кішінің бәріне де арналған боп шығады. Ол қайсыбіреулерше балалар жазушысы дегенді қомсынбайды, қайта балаларды, балалық шақты қатты қастерлейтінін әр шығармасында жаңалап шындай түседі.

Бекеңнің кейбір шығармаларын балаға арналған ба, басқаға ма деп дағдарушылар да табылады. Мәселен, «Өлгендер қайтып келмейді» романына байланысты біреулер толқиды. Бұл роман, әрине, төменгі класс балаларына басы ашық арналмаған, алайда оны орта класс балалары түсініп әрі сүйсініп оқитынында дау жоқ. Бекең мұнда өзінің балалық және жастық шағын сыр етін айтып беріп отырғандай. Ол қай шығармасында да өстіп өз өмірінің қыр-сырын сабақтап тарқатып айтып береді. Құды балалармен кітап арқылы сырласып, оларға өз басынан өткен хикаяттарды жасырмай баяндап жазатындай. Қазақтың көдімгі халықтық өңгімелеу әдісімен жүрекке төте жол табады. Сонысымен иландырады. Ал иландыру – көркемдіктің басты шарты.

Бекеңнің балаларға арналған айтулы дүниесінің бірі – «Менің атым – Қожа» атты повесі. Бұл – оның шығармашылығындағы үлкен бір белес болған шығарма. Ол – сонымен бірге қазақ балалар әдебиетінің де үлкен бір белесі. Сондай-ақ Совет Одағы балалар әдебиетінің де қазынасына қосылған үлес. Халықтың, жас оқырмандардың шынайы ықыласына бөленген сәтті туынды. Жазушының бұл шығармасы Совет Одағы халықтарының және шет елдердің біраз тіліне аударылды, расы шығарманың оқиға желісімен түсірілген кинофилім де жұртшылықтан жақсы баға алды. Қожа – қазақ балаларының Том Сойер іспетті сүйікті кейіпкері. «Менің атым – Қожа» повесінің жазылуына да Марк Твен тәрізді әлемдік аты бар жазушылардың ықпал еткені сөзсіз. Алайда ол – еліктеу дәрежесінде қалып қоймаған, қазақ топырағының шындығынан туындаған талантты шығарма.

«Осындай шығарма қазақ балаларына да керек» деген биік мақсаттан барып туындаған дүние болса керек.

«Менің атым – Қожа» повесінің жазылу әдісінде, баяндау сипатында айрықша жаңашылдық жоқ. Мұнда қарапайымдылыққа, нанымдылыққа баса көңіл бөлінген. «Кіріспе орнына» деген тараудың басты міндетінің өзі – шығарманың иланымды шығуына қызмет жасау. «Өтірік ештеңе қоспаймын», – деп уәде береді автор. Шынында да, шығармада: «Әй, мынау жері сенімсіздеу-ау», – дейтін солқылдақ жер жоқ. Бір шығармасында өзі үлкен боп балаларға сыр айтса, жазушы бұл повесінде балаларға бала боп сырын ашады, өзінің жамандығын да, жақсылығын да жасырмай жазады. Сол жасырмай жазуының арқасында оқырманның ықыласын жақсы аударады.

Қазақта «Аузында әзілі жоқтың – қойнында қолшоқпары бар» дейтін сөз бар. Әзілді айта білу де, түсіну де, әзілге әзілмен жауап беру де – адамның кісілік деңгейін танытатын қасиет. Бұл тұрғыда Қожаға қызықпасқа болмайды. Ол тіпті өз атына орай да әзіл-оспаққа батыл барады, өз беделін қорғап бүгежектемейді. Сол қылығы, сірә, жас оқырманның көкейінен шығады. «Шынын айтсам, бұл о баста Қожа емес. Қожаберген екен», – деп, кәдімгі қазақы ашық мінезбен сыр ашады. Одан өрі әдемі әзілкештікпен кісіні еріксіз жымытады. «Бірақ дүниеде не қилы ғажайып құбылыстар бола беретіні тәрізді, бертін келе «Қожабергеннің» құйрығы үзіліп түсін қалыпты», – дейді. Әлдебір жәндіктің құйрығы үзілін қалғандай қып айтады.

Повестің өн бойында мейір қозғайтын, әдеп ұқтыратын және оны өдейілеп оңашаламай, оқиға барысында жымдастырып келтіретін тұстар мол. «Әкең деген сөзді айтқанда, жүрегім қарс айрыла жаздайды-ау. Қандай жақын, қандай ыстық!» – деп тебіренеді Қожа. «Еһ, қайран әкем! Егер сен тірі болсаң, мүмкін, мен бұдан гөрі басқалай болар ма едім. Кім біледі, жер әлемді шулатып сотқар Қожа атанып жүргенім әкесіз жетім өскендігімнен де шығар», – деген Қожаның сырын оқығанда, қай баланың да есіне өз әкесі түсері сөзсіз. Жазушы әкенің қадірін өстің әдемі әдіспен айтып өтеді.

«Осы бойда бұрыштағы кітап шкафыма қарай өтіп бара жатыр едім, Қаратай күлімсіреген дауыспен:

– Әй, Қожатай, сәлем қайда? – деді.

«Жасы үлкен таныс адамға сәлем бермеу – көргенсіздіктің белгісі», – деп мамам мені талай баулыған. Сол парызымды амалсыз өтеп:

– Сәлеметсіз бе? – дей салдым.

Үлкендердің үстіне бұйымтайсыз ет қызулықпен кіріп келгендіктен, енді амалсыз бірдеңе істеуім керек болды».

Бұл араны оқыған бала да әдептілікті Қожамен бірге мойындайды, үлкенді сыйлаудың халықтық дәстүрін еске түсіреді.

«Шіркін-ай, былай болса: адам әуелі үлкен болып жаралса! Өмірдегі өзіне тиісті мамандығын атқарып болғаннан кейін барып балаға айналса!» – деп, Қожа балаға тән қиялға беріледі. «Бірақ, амал қанша, өмірде бұлай болмайды, болмақ емес. Әуелі беделсіз, білімсіз бала болып жараласың», – деп, қиялдың жалын қоя беріп, қайтадан шындыққа түседі. Арманы қандай жылы, мақсаты қанадай жарасымды! Ол өзінің жақсы адам екенін тезірек дәлелдегісі келеді. Балалық мінезбен істеп қойған қылықтарына қарап, үлкендер мен мұғалімдердің оны сотанақ санағанына өкінеді. Өкінішінің өзінен оның адал жаны көрініс береді.

Қожаның қылықтары белгілі бір логикадан туындап жатады. Адам жанын ұға бермейтін, оған үңіле бермейтін кісілерге онда үнемі бір қыжыл жүреді. Содан барып кезекті тентектік туады. «Колхоз малы – менің малым. Соның біреуіне мінемін де кетемін. Белсенділердің әрқайсысында бірнеше аттан бар», – деп ой түйеді Қожа. Кәдімгі праволық дауға барады. «Әкем Қадыр осы колхоз құрылған күннен бастап ұста болып істеді, мамам сауыншы. Бір аттың бір күндік терін пайдалануға менің неге қақым жоқ?». «Балалы үйдің ұрлығы жатпайды» – деген ұғым, біз үндемей іште сақтап жүрген қыжылды Қожа батыр айтып сап қарап отыр. Осы тектес эпизодтар повестің әлеуметтік жүгін де арттыра түседі.

Қожаға ылғи жаман әсері тиетін Сұлтанның бойында да көп жақсы қасиет бар. Ол – батыл, епті,

тапқыр, ер көңілді. Алайда сол жақсы қасиеттердің бәрі жаман мақсаттарға жұмсалады, нәтижесінде Сұлтан сүйкімсіз бала боп шыға келеді. Оның бойында басқаға деген мейір, аяушылық жоқ, сондықтан ол не істесе де тек өз пайдасын көздеп істейді. Ал оның өзіне пайдалы боп көрінген нәрселердің басқаға үлкен зияны бар. Мәселен, жайлауға кетіп бара жатып қойшының қаракөл елтірісін қағып кетуі, біреудің қазын атып алуы, тағы сол сыйақтылар. Басқаға қанша зиян істеп жатса да, ол ешқашан онысына өкінбейді. Қожа өйтпейді, ол өз ісіне өзі баға берін, қателігіне қатты күйзеледі. Шешесін мектеп деректірі шақырғанда: «Байғұс мамам, – деп қынжылады Қожа, – әлгі әңгімеден кейін қандай күйге түспекші. Ішкенің ірің, жегенің желім болады ғой. Онсыз да көңілі жарым адамды азапқа салып өлтіретін болдым-ау!».

Осу, ақыл кіру деген осы ғой. Қожамен бірге күйініп, Қожамен бірге күлін отырған жас оқырман Қожамен бірге есейе де түседі. Соқпақбаев шығармаларының тәрбиелік мәнін күшейтетін де осындай шеберліктер.

«Менің атым – Қожа» повесі соғыстан соңғы жылдардағы ауыл мектебінің өмірін әрі нанымды, әрі көркем суреттейді. Тінті, тек мектеп қана емес, колхозды ауылдың өмірінен де тәп-тәуір мағлұмат береді. Бұл повесть қазірдің өзінде бірнеше буын ұрпақты тәрбиелеуге үлес қосты, әлі де талай ұрпақтың таңдайына татитыны даусыз.

Б.Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» атты повесінің де балаларға танымдық мәні зор. Мұнда автор басы ашық өз өмірін жазады.

Қазақ ауылының табиғатын, мінез-құлқын, ауыл адамдарының ара қатынасын, өдет-салтын; сол ортада өскен балалардың кісілік қалыптасуын, өмірдің ащы-төттісін татып көруін Соқпақбаев

аса бір шыншылдықпен, әсірелемей, түңілтіп те жібермей, жадағай ұрандатып та жібермей, қоңыр тірлікке тән қоңыр баяндаумен суреттейді. Шытырман сюжет, жұмбақ әрекеттер жоқ мұнда, өйткені қазақ ауылында жақсың да, жаманың да – бәрі жария. Үлкеннің де, баланың да ісі – бәрі елдің көз алдында. Повестің сарыны шындықтың әуеніне ілеседі де отырады.

Отызыншы жылғы қазақ ауылындағы ашаршылықты біз қазір-қазір ғана ашып айта бастадық, ал Соқпақбаев балаларға оны ерте бастан-ақ баяндап берген. Жазушы суреттеген аштықты оқыған бала әке-шешесінен ол аштықтың себебін де сұрары ақиқат. Жоқшылықтың өмірімен өзі жақсы көрін жүрген Майра қыздың үйінен шешесі екеуі үн сұрап барғанда, бала Бердібек ұялғанынан кірерге тесік таппайды. Онымен қосылып сен де қиналасың. «Мына айнаны Майра» бетін көріп жүрсін деп әдейі әкелдім. Үйде бір түйір дән қалмады. Бір кішкене үн бер, балама күлше пісіріп берейін», – деді шешем.

«Майра бұл сөздің бәрін де естіп тұрды», – дейді жазушы. «Кірмегенім қара жер, өзер тұрмын. Телмірін қайыр сұрағаннан біздің бұл халіміздің несі артық?» – дейді ол зығырданы қайнап.

Ашыққан халыққа көмегіміз тие ме деп, бұрын ұры болған Жантай, Боқшабай деген кісілер қайтадан аттарына мінеді. Сөйтіп, екеуі қалмақтардың жылқысын ұрлап әкеп елге таратып береді. Ұрлық жасау, әрине, жаман қылық. Ал елді аштан қыру – ол да оңған қылық емес. Екі оттың ортасында қалған екі ұры ақыры елді аман сақтап қалу үшін, тәуекелге мініп тәртіп бұзады. Бірақ солдаттар кеп елдің етін түгел қайтадан тартып алады, тым құрса, сол тартып алған етті бір өжетке жаратса екен-ау, бекер тастайды. Жантай мен Боқшабайды,

оған көмектескендерді ауданға айдап әкетеді. Енді ұрлық жасамаймыз деген қолхат беріп қана олар әрең құтылады. Ал аштықтың зілі ауылдың еңсесін одан өрі басады.

«О, жалған! – дейді аштықпен, жоқшылықпен өткен бала кезін көз алдына әкелген Бердібек. – Біреуден бір нәрсе сұрап телміруден өткен жаман не бар екен!

Жігерім құм болып амалсыз бара жатамын. Қолымдағы сүт сұрауға арналған ыдысымды көрсетпей тығып алам». Емшектегі інісін емізуге ауру, аш анасында сүт жоқ, сол нәресте үшін, сәби үшін амалсыз ауқатты үйлерге баруға мәжбүр. «Апам кішкене сүт берсін дейді Тұрдыбекке... Осы сөзді айтқанда, жарты жасым құрып кеткендей болады», – дейді. Нанасың. Намысты, адамдық арды осыншалық аяққа басқан аштыққа лағнет айтасың. Осының бәрі отызыншы жылдың, халық колхозға бірігіп жатқан кездің, яғни кеңес дәуірінің мақтаулы шындығы дегенге илана алмай дағдарасың. Бірақ жазушы бейнелеген ақиқат барынша иландырады.

«Сұрап әкелінген бір қасық сүтке сол шамалы қайнаған су қосылады. Молайтылады. Аузына шай қасықпен тамызған кезде, Тұрдыбек енді сүттің дәмін бірден сезінеді. Тіршілік, өмір үшін қу сәби осылай күреседі», – дейді күрсіне түйіндеп. Осыны оқығанда, ел басынан өткен қиыншылықты, қысылтаң кезеңді жас оқырман нақты сезінеді. Социалистік қоғамның даму жолында қазақ аулы кешкен ауыртпалықтың қаншалық болғанын көз алдына елестетеді. Демек, бұл шығарма елдің тарихын ұқтырады, танымдық та қызмет атқарады.

Соншама қиын жағдайларда да адамдардан мейір үзілмейді. «Қазақтың бойындағы бір асыл мінез: жақынын далаға тастамайды. Аузындағы асынан жырып береді. Нағашым үйі маған ешқандай да

ауырсынған қабак білдірген жоқ. Осы үйдің өз адамындай, менің басқа жаққа бармай, осында салмақ салып келуім заңды дегендей шұрқырап қарсы алды», – дегенді оқығанда, халықтың ізгі дәстүріне еріксіз сүйсінесің. Жас буынның бойына жақсы тәрбиені Бекең осылайша сіңіруді мақсат етеді.

Совет өкіметі орнаған соң тамырына балта шабылды деген кейбір әділетсіздіктің жоқшылық кезде қайта бас көтергенін Бекең балаларға ашына айтып береді. Мәселен, «аяқ-қолы бір тұтам төмпиген» Жұмабайдың «бұл өлкеде сирек» көрікті әйелге үйленуі, «Өлгендер қайтып келмейді» романындағы Сегізбай қарттың Алтын атты өзінен әлдеқайда жас қызды тоқалдыққа алуы – осының бәріне түйін жасағандай: «Адамды адам ететін де, хайуан ететін де тұрмыс екен, мен соны білдім», – дейді жазушы.

«Қайдасың, Гауһар?» повесі – жастардың албырт, ақыл тоқтатуды білмейтін, әлі дайындықсыз, сондықтан да сәтсіз махаббатының тағдырын суреттейтін шығарма. Бұл повестің оқиғасы қызғылықты болғанмен, мәні ащы. Екеуі де бір-бірін сүйе тұра екі жас бір-бірін мәңгі жоғалтып алады. Бір қарағанда, бұған жағдай кінәлы сыйақты. Ептеп, әрине, оның да кінараты бар. Бірақ ең үлкен кінә – жігіттің өз жауапкершілігін сезінбеуі. Ол тіпті ауылға кеткен соң, Гауһар жайын жөндеп ойланбады да. Ойланбайын деп ойламайды, ойлауға оның білімі, жалпы түсінігі, тәрбиесі мен мәдениеті жетпейді. Қыз табиғатын түсініп, оған ілтипат жасап үйренбегендіктен, өзін де, Гауһарды да өкінішке ұрындырады. Гауһардың тағдыры жас ғашықтарды сақтандырады.

Соқпақбаевтың нағыз балалар әдебиетіне жататын төменгі класс оқушыларына арналған повесі

– «Аяжан». Онда қалада өскен Аяжанның ауылға келіп, ауыл адамдарымен және тұрмыс-жайымен танысуы суреттеледі. Аяжанның өзі құралпас балалармен достасуы, ауыл ерекшеліктерін көріп-білуі мұнда өте бір жылылықпен көрсетіледі.

Бұл кітапқа еніп отырған қаламгердің «Жекпе-жек» (Алғашқы аты – «Он алты жасар чемпион») атты повесі де балаларды намысқа, отансүйгіштікке, жігерлі адалдыққа тәрбиелейтін шығарма.

Соқпақбаев шығармаларының ішінен балаларға арналмағанын табу мүмкін емес. Оның суреттейтін кейіпкері ересек адам болса да, ал оның қылығы балаларға не үлгі етіп, не одан жирендіріп отыратын сыйақты. «Бурыл ат», «Өріппай және көкжал қасқыр», «Ұлтан оқиғасы», «Жол», «Саша», «Ана жүрегі» сыйақты өңгімелері және тағы басқалары – балалар да, үлкендер де ынтамен оқитын шығармалар.

Балаға қызмет жасау – болашақ үшін еңбек ету. Ал балалардың құрметіне бөлену – еңбегінің болашаққа жетуі, ұнауы. Бердібек ағаның ең үлкен бақыты да сол. Ол – біздің болашағымызға қызмет жасайтын жазушы.

II

Балалар әдебиеті көп сардарларының бірі – жазушы Мағзұм Тиесов. Ол 1904-жылы Целиноград облысының Қорғалжын ауданында туған, 1973-жылы қайтыс болды. Оның қаламынан шыққан «Жиделібайсын жерінде», «Дала перзенті», «Бақытты бозторғай» сыйақты кітаптар – қазақ балаларының ой-танымы, тәрбие-білімі үшін халқадарынша қызмет еткен шығармалар.

М.Тиесовтің «Дала перзенті» повесі – оның балаларға арналған еңбектерінің ең шұрайлысы. Мұнда Еркебұлан атты жас баланың көзқарасымен таным-

дық, тәрбиелік мәні бар біраз жайттар қозғалады. Олардың ең негізгісі – ел мен жер қасиеті, соны білу, қастерлеу. Мәселен, жайдақтау айтылады дегеннің өзінде де: «Қорғалжын ауданында үлкенді-кішілі жүз отыз бір көл бар», – деген мәліметтің жас оқырманға белгілі дәрежеде әсер етері сөзсіз. Ал: «Ол көлдер – жер жүзіндегі құстардың ең жақсы, ең жайлы жайлауы. Қорғалжын көлдеріне жыл сайын екі жүз елу еңі түрлі, иә, екі жүз елу екі түрлі қанатты керуен келеді», – деген пікір туған жерге қатысты мақтаныш сезімді де үрлейді.

Малды ауылдың тіршілігін, қиындығы мен қызығын жас Еркебұлан әкесі мен шешесінің, әжесінің, тағы басқа үлкен кісілердің әрекеттері арқылы сезініп отырады. Айдаһарлы – Құдайберлі деп аталатын жердің тарихын тарату барысында ел мен жерге қатысты әжесінің аузынан үлкен-үлкен сөздер естиді. Түлік аттарын жасына қарай дұрыс атай білуді де әкесі үйретеді Еркебұланға.

Повесть осындай әдістерді өте тиімді пайдаланатындығымен құнды, өйткені құлын, жабағы, тай, құнан, денен деген аттарды бала тұрмақ, осы күні үлкендердің де дәл білуі сиреп барады. Сол сыйақты бота, тайлақ, құнан атан, құнажын інген, дөнен атан, дөнежін інгенді бір-бірінен ажыратып; бұзау мен торпақтың, баспақ пен тайынша, тананың бір-бірінен айырмасын анықтай қою да малдан алыстау өсе бастаған қазіргі балалардан әжептәуір таным-білім талап етеді. Осыны ескерген М.Тиесов мұндай қажетті нәрселерге айрықша салмақ сала баяндайды. Бұдан жазушының өз шығармасын айқын мақсат қойып жазатындығын аңғарамыз.

М.Тиесов қатарлы аға жазушылардың айрықша ескеруді қажет ететін бір еңбегі – балалар әдебиетінің қазақ топырағында өлі толық кемеліне жетіп, маманданып қалыптаса қоймаған кезінде қызмет

жасап, соған қозғаушы, демеуші болғандықтары. Шығармаларында кездесетін кейбір кібіртіктер, дұрыс ниеттің дұрыс көркемдік шешімін таба алмай қалуы да соның салдары.

Мал баққан халықтың баласы да мал бақсын, егіншінікі егін салсын, басқа мамандыққа мойын бұрмасын деген талап қою, әрине, келеңсіздік. Әрі зыйанды. Алайда ата кәсіптің аты ата кәсіп. Малшыны малы асырайды, егіншіні – егіні. Халқын асырап келген, асырап отырған кәсіпті қасиет тұтпаған ұрпақ ата мұрасына лайықты иегер бола алмайды. Өйткені ата-бабаның кәсібін зерттеп білмесе, оның тұрмыс жағдайын, әдет-ғұрпын, дәстүрін де өз дәрежесінде түсінбейді. Ал ата кәсіпті білу – басқа кәсіптерді меңгерудің бірінші баспалдағы. Осы жағдайды М.Тиесов «Дала перзенті» повесінде қатты ескерген. Еркебұлан қой мен қозының күтімі мен бабын түсінген сайын, сол қой мен қозыны баққан әке-шешесінің де мінез-құлқын, еңбек бейнеті мен зейнетін тереңірек ұға бастайды. Оның малды мәпелей білуі, ат мінуге құмарлығы машина мен тракторға сүйсінуге, соларға қызығуға ұласады. Әжесінің, малшы әке-шешесінің тәлімінде өскен Еркебұлан да малшы болады деген тұжырым ұсынбайды жазушы, бірақ мал қадірін білген Еркебұлан ел қадірін де, жер қадірі мен мамандық қадірін де жастайынан бағалап өседі дейді. «Бәрің бірдей тойшы болсаң, қу боларсың, бәрің бірдей қойшы болсаң, құл боларсың», – деген халық даналығымен жазушының да идеясы мүделес.

Балаларға арналған әдебиетте балаларды ата-ананың қалай тәрбиелеу қажеттігі де айтыла береді. Ондай өдіс әлемдік әдебиеттерде әуелден бар. Мәселен, Астрид Линдгреннің Балақайы: «Ал менің саған үйленуіме болмай ма?» – демеуші ме

еді шешесіне. Сонда сабыр сақтап: «Бұл мүмкін емес шығар. Сенің әкеңе күйеуге шығып қойдым ғой», – деп жауап беруші еді ғой шешесі. Осы диалогтың астарында баланың балалығына үлкеннің қалай үлкендік жасау қажеттігі де жатқан жоқ па? Осы тектес әдіс М.Тиесовтен де табылады. Биялайын су қылып қойған Еркебұлан қыста рұқсатсыз далаға шығып кетеді де, аққала жасауға кіріседі. Шешесінің: «Үйге бар. Кешкі аяз жаман», – дегенін тыңдамайды. Кейін үйге кірген соң, үсіпген тырнақтарының көбесі аши бастайды. Біраздан соң шыдамай Еркебұлан жылауға көшеді. Сонда сырттан кірген әкесі: «Олай болса суыққа суық, аязға аяз, мұзға мұз. Сен менің мұртымның мұзын алшы. Осы мұздың өзін екі қолыңмен алшы. Өзім алайын деп едім, мұртым ауыра берді. Еркебұлан, сен ауыртпай алшы», – дейді. Мұрт мұздан тазарғанда, Еркебұланның тырнақтары да ашығанын қояды. Ол осыдан кейін мынандай ой түйеді: «Сөйтсем, маған аяз тиген екен. Менің саусақтарымды аяз шымшыған екен. Мен сондықтан жылаған екем. Аяз менің тырнақтарымның астына да кіріп алыпты. Аққала салу жұмысымен мұны білмеппін». Әке мен бала арасындағы мұндай келісімді қылық талай әке мен талай балаға да үлгі болары даусыз.

Көзін ашқаннан малдың ортасында өскен Еркебұланның техникаға ынтығуы да қызық. Әкесінің қой бағудан келген соң ең бір жақсы ермегі радио-қабылдағышты ол ойламаған жерде бұзып алады. Өз сөзімен айтсақ, былай: «Мен әуелі бір винтті бұрап алдым. Өзі қандай әдемі. Тап-таза. Жалт-жұлт етеді. Көрдім-көрдім де, өз орнына бұрап қойдым. Бұрынғысынан да қаттырақ етіп бұрадым. Өзім жақсы бұрай алады екем. Тағы бірін. Тағы бірін. Сөйтіп отырғанымда, бір жіп-жіңішке алтын

сым түсін кетті. Мен оған тигенім жоқ. Оның өзі түсті. Қай шегеден құлағанын білмей қалдым. Жоғалып қалмасын деп, қалтама салдым. Сөйтіп, отырып қарасам, алақаным толы винт!».

Мұның аяғы бір шатаққа апарады-ау дегенді еріксіз ойлайсың. Өйткені қойшы деген айдалада жалғыз ауыл отырады, оның жалғыз ермегі де, әлемдегі өзге тіршілікпен жалғыз байланысы да тек радио, ал ол радионы Еркебұлан бұзып тастап отыр. Мұндайда шықпаған шатақ қайда шығады?! Алайда Еркебұланның шешесі де, әкесі де ондай «шатаққа» бармайды. Бар жағдайды әкесіне баяндап: «Мен кінәлы. Мені жазала», – дейді шешесі. Әкесінің жазасы кейігеннен аспайды, «Ақылды шешенің баласы қалай ойнауды біледі», – деумен ол көп нәрсені меңзейді. «Өкеге қарап үл өсер» дегенді еске алсақ, өкенің ол сабырлылығында балаға үйретер үлгі барын да ұмытпауымыз керек. Мұндай ұтырлы әдістер шығарманы көркейте түскен және оларды М.Тиесов орынды қолданған.

М.Тиесов жекелей оқиғалар мен аңыз өңгімелердің өзін белгілі бір түйінмен тәмамдап, одан қорытынды шығарып отырады. Бала қиялына лайықтап Жетіқарақшы, Ақбозат және Көкбозат жұлдыздары жайында қызықты өңгімелеп келеді де: «Жұлдыздарға жол салынды. Ол жолды біздің мына тұрған Байқоңырдан өзіміздің Юрий Гагарин ашты», – дейді. Мұндай аңыз бен ақиқаттың байланысы шығарманың көркемдік шырайын кіргізе түседі.

М.Тиесовтың балаларға қажетті шет ел халықтарының ертегілерін аударуы және өзінің де ертегі жазуы қалайда қазақ балаларының білімді, тәлімді, тәрбиелі болып өсуін көксеуден туған өрекет. Оның «Бақытты бозторғай», «Сұлулық патшасы туралы аңыз», «Даналық дөндері», «Дөн мен тас» атты

ертегілері Андерсеннің ертегі жазу әдістерін еске түсіреді: тарихи шындыққа жататын факт төңірегінде ой өрбітеді. Сарыарқаға Ертіс суының канал арқылы келуін автор қуанышты ертектің арқауы етеді. Соған байланыстырып Сарыарқаның сұлулығы мен байлығын тебірене толғайды. Жер тарихы мен ел тарихын ұрпақ санасына сіңіре беру үшін жазушы ертегінің де жанрлық мүмкіндіктерін мол пайдаланады. Қазақ елінің өткені мен бүгінгісін салыстыра суреттейді. Қазіргі заманның қызығы мен қуанышын, шат тұрмысын шұрайлы баяндайды.

Осы күнде балалар үшін ертегі жазу қазақ жазушыларының қай-қайсысына да таңсық емес, әбден әдетке сіңген әдіс. Ал сол игі дәстүрді бастаушылардың қатарында Мағзұм Тиесовтің де бар екенін және оның ол саладағы үлесі әжептәуір салмақты екенін біз ешқашан естен шығармауға тиіспіз.

1990-жыл

ҒАЖАП: ОЛ ӘЛІ БИІКТЕП БАРАДЫ!

Мұқағали ақынның дүниеге келгеніне алпыс, дүниеден өткеніне он бес жыл болыпты.

«Өзімнің есебімде:
Мен биыл дәл қырықтың бесеуінде.
Кім біледі...
Ендігі қалған өмір
Неше жылға жетерін,
Неше күнге.
Ұмыт болып есебің де, өсегің де,
Ұйқтап кетсем болғаны төсегімде,
Қырықтың бесеуінде», –

депті ол 76-жылдың қаңтарында. «Айтқаны келіп», сол жылы наурызда, қырық бес жасында, бауыр ау-

Бексұлтан Нұржеке-ұлы

руынан ауруханада қайтыс болды. Ол өмірден өтетініне өкінгенмен, өлімнен үрікпеген де, өлетінін ұмытпағанда.

«Уақытты тоқтатар шама» бар ма?
Бәрі өтеді: дәуірлер, замандар да.
Менің жаным ашиды мына өмірді
Өтпейтіндей көретін адамдарға», –

дейді ол.

«Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғын сай үшін
Желке терің құрысып,
Өркімменен ұрыспа», –

деген Асан Қайғы бабасымен ол осылайша үндеседі. Ол өзінің алдындағы ағаларын да, қатарындағы құрбы-құрдастары мен інілерін де – ешқайсысын күндемеген.

«Бауырларым-ау!
Бәріміз қиын күн кештік.
Арамызға біздің
Қай жақтан келді күндестік?!» –

депті кезінде күйініп. Іштарлық, көре алмастық сыйақты кесепат мінез оған мүлде жат. Ол қаламдастарын өз жанының кеңдігімен, өз шындығымен, өз адалдығымен бағалайды:

«...Әбділда – тұғыры мықты, алған бағыты айқын, үлкен парасат, үлкен ойдық ақыны!».

«Жұбан – эпик ақын. Лирика дейтін сұлуымызды эпикаға мықтап қызмет еттіріп жүрген ақын – осы».

«Қазақ жырының маржаны, қазақ тілінің сенімді құлы – Қуандық ақын».

«Өз өмірінің өгей баласы, бірақ қазақ жырының еркетотайы – Тоқаш».

«Қадыр – найзағайлы ақын. Дәуірдің, уақыттың өзі жаратқан өміршең ақын».

«Жүмекең – жұмбақ ақын. Тамырын тереңге салған ойға бай, тілге сараң суреткер».

«Сағи – үнемі іздену, өсу үстіндегі, әр сөзден қоқырау ойнатқан лирик, зергер ақын».

Оның ағынан жарылып баға берген ақыны өлі бірталай, бәрін тізбелеп жату міндет болмас. Ол тіпті Олжас Сүлейменовтің орыс тілінде жазылған шығармасына да пікір айтып: «Адамға табын, Жер енді!» – дәуір тынысын арқалаған, мол арналы, эпикалық дастан», – деген болатын. Алайда, ол өзгеге адал болғанмен, оған өзгелер де солай қарады деуге аузым бармайды. «Кешіріңдер, достарым, Кешіріңдер, қастарым!» – деп, қастары бар екенін оның өзі де мойындайды. Ол көзі тірісінде ССРО Жазушылар одағы мен СОКП мүшелігінен шығарылды, өлгеннен кейін оған Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығын бергізбеу үшін біраз азамат белсене күресті. Басқа халық: «Тірілердің өмірі өлі алда, алдымен атақты өлгендерге берейік», – деп жатқанда, біз «Сыйлықты өлілердің сыйлығына айналдырмайық!» – дедік. Ол аз болғандай, кейбіреулер: «Оны әлдекімдер Абаймен тең қоя бастады», деп ол үшін «тек қоюшыны» емес, бірақ өзі өлсе де, өлеңі сыйлыққа ұсынылып жатқан Мұқағалиды кінәлады. Сөйтіп, халықтың Абайын өмір бойы өзі табынып өткен Абайды оған қарсы қару етпек болды. Әлдекімдер оның кезінде ішкендігінің де лауреаттыққа ылайық іс еместігін құлшына дәлелдеп бақты. Қысқасы, лауреаттық бөйгеге оның өлеңі емес, іштарлар мен күндестердің ғайбаттау «шеберлігі» мен «қабілеті» түсті. Ақыры соңғысы бір сәт жеңді де. Әйткенмен, халық өз ықыласын, жүрегінен шыққан шынайы бәйгесін Мұқағалиға бөрібір берді. Елдің, зиялы қауымның әділ талабымен республикамыз Мұқағали Мақатаев атындағы Қазақстан Жазушылар одағының жыл

сайын жас ақындарға берілетін сыйлығын тағайындады. Өзі сыйлық ала алмаған адамның аты енді ең үздікке берілетін сыйлықтың атына айналды,

«Оқаша кетіп,
Айнабұлақта отырып,
Сыра ішсем бе екен
Жүмекендерді шақырып», –

дегендей, Мұқаң марқұм арақ-шарапты бір кісідей-ақ ішетін.

«...Алдан шығып достарым,
Тоса берді тостағын.
Ұсынғасын тостағын,
Сілтеп-сілтеп тастадым», –

деп оны өзі де жасырмапты. Бірақ оның ішісі бөдік, былапыт ішіс емес еді. Қиналыс пен қуаныштың, ірілік пен серіліктің, сенім мен түңілістің қию таппаған сәттерінде бәріміз де іштік қой, ішіп жүрміз ғой. «Адамды адам түсінбеу – бір ақырет» заманда «біздейлердің мыңы кеп, мыңы кеткенін» біле тұра, кейде өйтпеске амалың да жоқ.

«Мөңгілікке өзіммен ала кеткен
Менің нәзік жанымды кім түсінер!?» –

дегенді Мұқаң да бекерден-бекер айтпаған шығар. Ауруханада жатып, соңғы күні мен соңғы сағатына дейін өлең жазып өмірден өткен ақынға қиянат айтпау да тірінің адалдығы мен адамдығына таразы болса керек. Ақындықтың анық бағасы арақты татып алмайтынына, ешкімге қарсы келмейтініне, отбасындағы үлгілі тәртібіне емес, өлеңіне, өлеңінің өресі мен ойының жүйесіне қарап берілмес пе?!

«Қалайда айтарымды айтып өлем,
Айта алмасам, жасайды қайтып өлең?» –

дей алатын талантты, дегізе алатын қабілетті тану қашан да басты мақсат болмас па?

«Бар екен ғой.
Бар екен жақсы Адамдар!
Жақсы жоқ деп
айтпаңдар, бәтшаһарлар!» –

деген ғой Мұқан. Және қандай қуанышпен, саңлақ үнмен айтқан! Сол жақсылар бүгінде Мұқағали ақынға өз бағаларын беруде. «Мұқағали – біздің замандағы ғажайып ақындардың бірі», – дейді Өбекең – Әбділдә Тәжібаев. «Айрықша талант иесі» екенін айтады академик Қаратаев. «Советтік дәуіріміздің ірі суреткері», – дейді Фариза. Аян: «Мұзбалақтар ғана мекен ететін мұзарттарға жұлдызды жол тартып, жалындап өткен жырдың марқасқасы», – депті. Орыс өрінтестерінен К.В.Скворцов «аса ірі ақын» екендігін айтса, М.Курғанцев: «Өте жарқын, күшті де көрнекті жаңа бір тұлғалы ақын», – деп бағалайды. Алайда, айту бар да, іс жүзіндегі құрмет бар. Қазір Мұқағали шығармашылығы құрмет-сыйдан іс жүзінде де кенде емес. Оған өлең арнамаған, оның өнерінен үлгі алмаған жас ақын жалпақ Қазақстанда жоқ. Оның өлеңі бір сәттік немесе кезеңдік үлгі емес, үнемі үйренетін, ылғи оралып соғып отыратын тұрақты ұстаз – өлең. Және іріктеп алған топ өлеңі емес, барлық өлеңі сондай. Асқар Сүлейменовше айтсақ, «оның таңдамалы емес өлеңі жоқ».

Шатынаған соғыс салған сызаттан,
Көрі кеуде жалын атқан, сыз атқан!
Төрт баланы тыныштыққа құрбан қып,
Төрт келінді төрт адамға ұзатқан.

Мұны оқығанда, сенің де жүрегіңе сызат түскендей болады. Өлеңнің несі арбағанын ажырата алмайсың: шындығы ма, айту әдісі ме, несі?

Бораны ұлып, бетінен боздағы ұшқан,
Ұядағы титімдей шерменденің.

Жетім балапанның жай-күйі, түйір дәндей жүрегі
сенің ат басындай жүрегіңе ауыр жүк артып кетеді.

Махаббат бүгін және қарамады,
Қарамады...
Жанымды жаралады.
Шәміл-ау!
Білесің бе?
Шын махаббат
Осылай қарамаудан жаралады!

Оқып отырғанда, өлең екенін ұмытып кетесің.
Жан айқайын, жүректің ышқынысын тыңдайсың.
Оның әрбір өлеңі, өлеңінің әрбір жолы – өзінің жан
сыры. Өзегінен өтпеген сөзді ол өлеңге қоспайды.
Сондықтан да ол, айрықша ақын. Перзент сүйген,
перзентті болған адамның қуанышын ол былай
береді:

Иә, Алла, көрдім бе, көрмедім бе?!
Иә, Төңірім, бердің бе, бермедің бе?!
Шырылдаған үніңнен айналайын,
Шыныменен өмірге келгенің бе?!
...Жалғыз едім таста өскен шыршадайын,
Жабырқаушы ем дауылда сынса қайың.
Су боп кетпей неге тұр қос шырағым,
Ну боп кетпей неге тұр қу самайым?

Оның күллі өлеңі, «Аққулар ұйқтағанда»,
«Чили – шуағым менің», «Шолпан», «Ару ана»,
«Жан азасы», «Бала шақтан – болашаққа»
(«Өмірдастан»), «Райымбек! Райымбек!» «Қашқын»
(бітпеген) сыйақты поэма-дастандары – халықтың
өзімен, өнерімен бірге жасайтын үлгі туындылар.
Ондай өлмес үлгіні тудырған перзентін әр халық
өз классигі санаған. Мұқағали да қазақ өлеңін үлгі
қалыпқа құйған классик ақынымыз. Оның өнері
де, өмірі де халықтікі, тойы да халықтың той.

Ол – халық санасымен бірге биіктеп, қазақтың мәртебесімен бірге өсіп келе жатқан ұлттық мақтанышымыз!

«Жас Алаш», 1991-жыл

ЖАДЫМЫЗДА ДАУЫСЫ ЖӨНІБЕКТІҢ

Жөнібек Кәрменов біраз жыл «Жалын» баспасында қызмет істеді. Үлкенді ағалап, кішіні айналып-үйіріліп, адамның бауырына оп-оңай кіріп кететін. Әңгімені ол бастап, мәнерлеп, барлық ықыласымен, барынша беріліп, өз айтқанына өзі де сүйсініп, өзгені де сүйсіндіріп айтатын. Тыңдаушысын тәпті ету үшін, ептеп әсерлеп те жіберетін. Сондықтан жұрт оған үйір еді. Өлдекімдердің қағытпа сөзіне, іліп-қаққан өзіліне шамданбай, шарт ете қалмай; бипаздап, байсалды шешендікпен жауап қайтаруға тырысатын. Жалпы, шешен сөйлегенді жаны ұнататын.

Оның үлкенді сыйлауында мін болмаушы еді. Қазақтың қай ауылында да Жөнібек ағалаған жасы үлкендер жетін жатыр. Бүгінгі сыйласқанымен ертең араздасып, бүгін бірге жүрген адаммен ертең бет көріспей кету оның табиғатына келмейтін. Құшақ жая қарсы алу, аңқылдап амандасу, іші-бауырына кіріп жөн сұрасу, ізеттіліктен жазбау – оның ең жақсы қасиеті.

Жаны таза Жөнібек тәніп де таза ұстайтын. Үлкен қызметкерлер де, қатар жүрген қарапайым қазақтар да оны жиын-тойына жиі шақыратын. Ол той да басқаратын, ән де айтатын; ән айтып, күй шертетін іні-қарындастарын зиялы қауымның ортасына үйір қып баулитын. Сондай-сондай ортаға барар алды міндетті түрде моншаға түсетін. Оны білетінім: «Ертең Бөленшенің тойына барушы ем, аға. Ән айтқан соң ағыл-тегіл терлеймін ғой.

Моншаға барып тазаланып алайын деп ем, бүгін жұмыстан ертерек жіберсеңіз», – деп, талай рет сыр айтқаны бар. Ол әнді сахнада ғана емес, той-томалақта, қонақта отырып та көп айтатын.

Жәнібек әйгілі әнші ғана емес, шебер жазушы да болатын. Оның ауызша әңгімені майын тамызып айтатынына талайлар таң қалатын. Өзінің айтуынша, жазушылық өнеріне жөндеп мән берін, алғаш кітап шығаруына ақыл қосқан Қалдарбек Найманбаев болыпты.

Бір жылдары, эстрадалық студияда істеп жүрген кезінде өзінің радиода, теледидарда ән шырқауына әлдекімдердің тосқауыл жасап жүргендігін айтып қалды. Ол кезде Төлен Әбдіков Орталық Комитетте істейтін. Бір күні жиында онымен жолығысып қалдық. Жәнібекті алып кеп, жоғарыдағы жайсыз жағдайды көзінше түсіндіріп ем.

– Оны реттейміз, – деді Төлен ойланбастан.

– Ұмытып кететінің бар еді, телефонмен тағы есіңе салайын ба? – дедім оған.

– Жо, Жәнібекті ұмытуға болмайды ғой, – деді Төлен әншейіндегі уәде бермеуге тырысатын әдетін ұмытып.

Жүзі нұрланып, көзі күлімдеп, әлденеге риза болғандағы әдетінше демін ысылдай ішіне тартып, тамсана жұтынып жымиды да:

– Бұл бір біткен шаруа болды, аға, – деді Жәнібек. Сезімнің адамы емес пе, Төленнің сөзі төбесін кокке жеткізіп кеткендей көрінді.

Араға біраз уақыт сап тағы бір бас қосуда жолығысып қалдық. Жағдай сұрастық.

– Ой, жақсы болды, аға. Радиодан да, теледидардан да тоқтау жоқ, – деді салтанатты рапорт бергендей саңлақ сөйлеп.

Біреудің шын қуанғанын көрген де ғажап нәрсе

ғой: оның қуана білгенінің өзінен жан тазалығын көріп, көңілім өсіп қалды.

Жәнібек жап-жақсы карта ойнайтын. Менің байқауымша, онша көп ұтыла да бермейтін. Алайда ұтып отырса да, қолы жүрмей отырса да, маңғаз сөйлеп, майдалап әзілдеп, жарқындығынан бір жазбайтын. Сондай бір сирек жайсандығы бар еді.

1984 жылдың мамырында Жәнібек пен Несіпбек Айтовты Жаркентке шақырдым. Әпкемнің қызы той жасайтын болып: «Аға, жора-жолдастарыңызбен келіп қайтыңыз», – деген. Алматыдан екі мәшине болып келдік, Жаркенттен екі мәшине ағайын-туыс тағы қосылды. Сөйтіп, төрт мәшинамен Жаркент қаласының желкесіндегі Сарыбек аулына думандата кеп түстік.

Жаркентке келген соң, менің мектепте бірге оқыған досым Ақжолдың үйіне тоқтағанбыз.

Ал Ақжол мен Жәнібек бұрыннан жақсы таныс болатын. Ақжолдың тұңғышы Ерболдың үйлену тойын Жәнібек өзі басқарып, ол тойға: «Менің ең талантты шәкіртім, керемет өнші», – деп, Бекболат Тілеухановты ала кеп таныстырған-ды. «Жәнібек келгенде ақ түйенің қарнын жарам», – деп Ақжол, «Ақжол аға у берсе де ішем», – деп Жәнібек, екеуі сөйтіп өліп-өшкен соң, біз де жарыла жаздап шашбауларын көтеріп едік, содан Сарыбелге келген соң, тағы жұрт тыныштық бермей, кешкі той басталғанша бізді Тышқан тауын көрсетуге алды да кетті. Тышқан – Аркас (Жоңғар) тауының күңгей бетіндегі сан таудың бірі.

Тышқан өзенінің сайдан шығып жатқан тұсына кеп тоқтадық. Арғы беттегі Қытай шекарасының қай арамен өтетінін алыстан бағдарладық, тау етегіндегі көгалды, тауга жалғасқан жондар мен жоталарды тамашаладық. Көктемгі ызғар тау етегінен әлі мүлдем кете қоймаған кез ғой,

шаршаңқырап тұрған Жәнібекке суық тигізіп алдық. Ортамызда Әбділда Ысқақов деген дәрігер ағамыз да бар еді.

– Ештеңе етпейді, той қызғанша Жәнібекжанды жазып аламыз, – деді ол кісі.

Тамақ ішпей, дәм татпай Жәнібегіміз жантайып жатып қалды. Тынықсын деп жеке бөлмеге жатқызып, ауық-ауық дәрі-дәрмек, сорпа, сусын апарып, бар мүмкіндігімізді салып емдедік. Біз өз тобымызбен жеке үйде оңаша күтімде болдық, ауыл адамдары үлкені бөлек, жастары бөлек басқа бөлмеде күтіліп жатты. «Алматыдан ақын-жазушылар келіпті», – дегенді, құдай біледі, жұрт біз тау аралап кеткенде-ақ естіп алған. Ішімізде әйгілі өнші де бар екенін бұл ауыл біле ме, білмей ме, сол жағы ғана беймәлім. Шай әлденеше ішілді. Қазақ, ұйғыр, дүңгеннің тамақтары бірінен кейін бірі желінді. Сөз дегенді гулетіп жатырмыз, бірақ әлі ешкім ән бастаған жоқ. Күтіп жүрген қыз-келіншектердің, інілердің: «Ал, ән бастаңыздар!» – деп қоятын да ыңғайы жоқ еді. Бір кезде отыздың ар жақ-бер жағындағы әдемі ақ сары келіншек екі-үш нөкерімен кірді. Әлгі әйелдің жүріс-тұрысында, жымиысында жатырқаудан гөрі бізге деген жақындық, іштарту басым сыйақты.

– Сіздермен танысқалы, қарсы болмасаңыздар бірге отырғалы келдік, – деді. Сөйтті де өздерін таныстырды. Келіншектің аты есімде сақталмапты, ұлты дүңген, қазаққа келін екен.

– Біз де өзімізді таныстырдық. Қасымызда отырмаған соң, Жәнібекті айтпадық, тағы біреулеріңіз бар емес пе еді деп, дүңген келіншек оны жоқтамады. Әдейі бізге қозғау салу үшін келген болу керек, ө дегеннен-ақ ән сап көңілді отыруымызды қолқалады. Біз де тіл мен жағымызға сүйенін қалғандар емесіз бе, әуелі ауылдың алты ауызын

естиік деп, қарсы қолқа салдық. Оған келіншек аузын да жиған жоқ, ал ендеше деді де, өн сап қоя берді.

Ойпыр-ай, әдемілік дегенде шек болсайшы, әлгі әйелдің өдемі өңіне әдемі дауысының жарасатыны-ай! Сыңғырлаған күміс қоңырау үн үй ішін кернеді де кетті. Үн қосып, нөкерлері де сүйемел жасап жатыр, бірақ дүңген әйелдің дауысы бәрін басып құйқылжиды. Бізді баурай қоятындай не қауқарың бар дейсің дегендей бейқам отыр едік, демімізді алуды да ұмытқандай, тым-тырыс тындық та қалдық. Күндіз өзіміз көрген тау суындай таза, ерке назды сыңғыр дауыс буынымызды алып, балқытып барады.

– Ауылым көшіп барады белден асып,
Белден асқан бұлтпенен араласып.
Ауылың алыс кеткенде, қимас қалқам,
Қара жерге жыладым баурым басып.
Желбір жекен,
Желіп жүрген жайлауда мен бір бөкен, –

деп қайырды келіншек. Бөкен болса бөкен-ақ шығар деп мойындадық. Өн біткенде барып бірақ дем алғандай бөріміз ду қол соқтық, ризашылығымызды білдірдік.

– Ал, ағалар, біз міндеттен құтылдық, енді кезек сіздерде, – дегенде барып бір-бірімізге қарастық.

Әйелдің дауысы пысымызды басып, бізде ән айта қоятындай хал қалмаған еді. Суға кеткен тал қармайды деп, «ауылдың алты ауызы өлі біткен жоқ, түгел айтып шық» деген сылтау таптық. Өз обалдарың өзіңе деген болу керек, келіншек енді қайым айтысқа шақырып, менен бастап сипай қамшылап, әрқайсымызға өлең құрастыра бастады. Өлеңінің басты екі жолы белгілі қара өлең боп келеді де, соңғы екі жолы бізге қатысты айтылып ұйқасады. Басқаны қайдам, басқы сөзді

маған қадап айтқан соң, жауап бермей құтылудың қиын боларын болжап, састым. Бұлай боларын кім білген, өйтпесе ерте қамдансақ, ауылдан айтыскер біреуді біз де ала келетін едік қой. Енді амал жоқ, бетпе-бет келген дүңген келіншек бұлтартатын емес. Ақын ғой, бір шара жасай ма деп Несіпбекке жаутандасам, қызара бөрітіп, өйелге шүйліге қараған қалпы міз бақпайды. Қасымдағыларға ымдап жатып зорға қараттырдым. Бір лаж жасай аласың ба дегенді аңғартып, ақырын иек қақтым. Көзің бағжаң еткізіп бір-екі қағып жіберді де, Несіпбек қомданып, қозғалақтап, қолма-қол мазасыз күйге түсті. Өлеңді жазып шығаратын ақын суырып салуға сасып отыр-ау деп шамаладым. Жылыұй, жылы жағдайда тершіп отырған Несіпбек екі беті бөрітіп қызарып, көзі қағылатын шегенің қалпақшасындай дөңгеленіп, өзі де жау жақындағанын сезген кірпідей жиырылып, не дүңген келіншекті жеп қоюға, не оған өзі жұтылып кетуге дайындалғандай көрінді. Келіншек тоқтаған кезде, ал баста дегендей Несіпбекке карап қолымды сілтедім. Үй ішіндегі жұрт жым болып, бөрі соған тесілді. Жауапты сол қайтаруға тиіс екенін бөрі де түсінді. Жақсы ақын екенін білемін, суырып салуға қалай екенін құдай білсін, қысылғанымнан борша-борша боп терлеп кеттім. Жөтеліп, жөткірініп алып Несіпбек үн қатты-ау ақыры. Мәнін де, ұйқасын да шып-шымыр қылып бір шумақ айтқанда, үстімнен тау түскендей бір уһ дедім-ау. «Әуелі бұ шіркінді бастау қиын» дегендей, келе-келе Несіпбегім кесілді дейсің, оның әр сөзін қошеметтеп, бөріміз дуылдап жетісіп қалдық. Келіншектің әні өдемі, Несіпбектің сөзі өдемі, екеуіне кезек сүйсініп отырып, Жәнібек есімізден шығып кетіпті.

– Мені іздейтін қазақ қалмаған ба? – деп, бір кезде өзі кіріп келгенде барып ду ете қалдық.

– Кел, Жәнібек! Кел!

– Сені жоқтатпаймын деп, Несіпбек қан сорпа болды, қолыңа домбыранды алшы! – дедік дереу арқамыздың кеңіп сала бергенін сезіп.

– Бір әдемі келіншектің дауысы жатқан жерімнен жұлқылап тұрғызды. «Қайда жатырсың? Неғып жатырсың?» – деп жазғырған соң, жата алмадым, – деді жымып.

– Ол – мына келіншек, – деді Несіпбек дүңген әйелді нұсқап. – Мені өлтіріп қоя жаздады, енді өзін ие болшы!

– Ал, ағайын, Жәнібектің жазылып кетуіне себепші болған, дауысымен дуалап тұрғызған бөленше үшін! – деп, дүңген келіншекке төнті екенімізді бір білдіріп алдық та, кезекті Жәнібекке бердік.

Кейде майда қоңыр өн айтып, алдымен дауысын ашып алатын Жәнібек бұл жолы бірден шырқау өнге бастады. Дәл бүгінгі кешке лайық келетін Біржанның «Айтбайын» шырқап қоя берді. Алғашқы сөзін сөз өзгертіп, «Тойларың құтты болсын, ардақты елім», – деп бастады. Домбыраны қағысынан-ақ сол әнді айтатынын сезіп отырғанбыз, саңқ ете қалған үні бөрімізді бөлмеден көтеріп әкеліп Сарыбелдің шалғын жотасына әкеп отырғыза салғандай болды. Кабырға-керегесіз, шаңырақ-түнліксіз, есік-терезесіз ғажап шалқар кеңістікке шыға қалғандаймыз.

– Жер шоқтығы Көкшетау,
Бауырың толған бақша-бау.
Бауырында сексен көл,
Иісің жұпар аңқиды-ау, –

деп қайырды. Жері ғажап, әні ғажап, өншісі де ғажап ел екеніміз еске түсіп, төбеміз көк тіреп әпсәтте биіктедік те кеттік. Көкшетау мен Сарыбелдің сұлулығын Жәнібектің әні біріктірін, тұтастырып

жіберді. Көкшетау үшін де, Сарыбел үшін де, Жәнібек үшін де бойымызды мақтаныш биледі. Биіктен еңіске сорғалап, төменнен шыңға қарай шамырқана өрлеп, баяулап кеп бұлқына еркелеп, Жәнібектің дауысы тұла бойымызды тінте қуалап, тәтті балқытады. Соза кеп шырқаса, дүниенің іргесі көсіліп кеңіп кеткендей көрінеді; қоңырлата баяулатса, жүрегіңді шымырлатып, жан дүниеңе әлдебір шырақ жағып жатқандай жылы әсер етеді. Тіл жетпейтін, теңеуі табылмайтын ғажап!

– Ой, үніңнен айналайын-ай!

– Ой, көсегең көгергір-ай! –

дескен сүйсініш қошемет Жәнібекті де, оның қасындағы бәрімізді де бақытты етті. Жәнібек өнін аяқтағанда үй іші, босаға, дәліз бөрі толған тыңдаушыдан аяқ алып жүргізбейтін жағдайға жетті. Енді өзіне демалыс болмайтынын Жәнібек те жақсы түсінді: қолқалатып жатпай-ақ бір әннен кейін бір әнге өз қалауымен ауысты да отырды.

Жақсы әншінің де жақсы айта алмай қалатын кездері болады. Ондай-ондай Жәнібекте де кездесетін: шаршайды, бабы болмайды, зауқы соқпайды, сондай сәттерде де зорлап ән салғызамыз ғой. Сезімтал, бауырмал, көпшіл Жәнібек жанын түсінетін ортада айрықша жанып кетуші еді. Ондай сәттегі ол айтқан ән, ол құбылтқан дауыс құлағымызда мәңгі қалып қойған сыйақты: іздейміз, сағынамыз, бірақ ешқашан дәл өзіндей ғып ол үнді өзіміз де қайта ести алмаймыз, өзгеге де естірте алмаймыз – оның үні жанымыздың жадында ғана сақталған, өзіңмен бірге жүріп, өзіңді сағындырады. Жәнібектің дауысы сонымен ғажап. Оның дәл сондай сәттегі дауысын ешкім жазып ала қойған жоқ, жазып ала қояйық деген ақыл бізде болған да жоқ. Жәнібек бітпейді, таусылмайды, мәңгі деп сенген болуымыз керек.

Біреулер біраз ән айтқан соң шаршай бастайды ғой. Жәнібек айтқан сайын ашыла берді. Үй толы жұрттың ең алдына ақ кимешекті кейуаналардың шығып алғанын байқап, қай кезде қай әнді, қай ортада қалай дәл болжай қоятын Жәнібек ұзатылған қыздың мұнды әнін зарлата жөнелгенде, адамдар түгіл бүкіл үйдің қабырғалары да көз жасын сығып өксіп жатқандай күй кештік. Шалқытып аспанға, биіктен биікке көтеріп әкетіп отырған Жәнібек енді бәрімізді бидайдың бір қауызына сыйдырып жібергендей сезілді. Өнердің құдіреті бәрімізді бірдей қып жіберді.

Ауыл адамдарының Жәнібекке жаудырған алғыс-қошеметтерінде шек жоқ. Шабыттанған Жәнібегім таң қылаң бергенге дейін талмай ән салды. Үйдің ішінен Жәнібектің жалпақ бетінен басқа жұрт ештеңені де, ешкімді де көрмей-тұғын күйге жетті.

Өнердің, Жәнібектің бір бақытты сәті сондай еді. Ондай сәттерін, құдайға шүкір, талай көрдім. Сол көргендерім қазір жүрегімді сыздатады. Қазақ өнінің, қазақ үнінің ғажап кемеңгері Манарбекті сағынсам да, әнді мәнерлеп айтудың майталманы Жүсіпбекті ойласам да, қазақ даласының бүкіл дарқандығын көмейіне ғана сыйдырған Рәбиға Есімжанованы тыңдағым келсе де, есіме ылғи Жәнібек түседі. Атаның ұлын емес, қазақтың ғажап азаматын, ұлтымның өлмес өнерін өнерге сүйреген бауырымды сағынам. Ол арамызда жүрсе, қазақтың халық әндері көбірек шырқалар ма еді, өніміздің ұлттық нақышы молая түсіп, оны үйренушілер де көп болар ма еді деп қиялдаймын. Сөйтіп оның орны ылғи өзін жоқтатады да тұрады.

«Парасат», №4, көкек, 1999-жыл

**ҚАРАСАЗДЫҢ ҚАРЛЫҒАШЫ – ҚАРА
ҚАЗАҚТЫҢ МАҚТАНЫШЫ**

Мұқағали туралы ешкім ешқашан айтып бітпейді. Мен де айтып бітейін деп тұрған жоқпын. Тек естеріңізге кейбір-кейбір жәйттерді түсіре кеткім ғана келеді.

Қайтыс боларынан екі ай бұрын, 76-жылдың 26-қаңтарында, Мұқағали былай депті:

– Өзімнің есебімде,
Мен биыл дәл қырықтың бесеуінде.
Кім біледі...
Ендігі қалған өмір
Неше жылға жетерін,
Неше күнге.
Ұмыт болып есебің де, өсегің де,
Ұйқтап кетсем болғаны төсегімде,
Қырықтың бесеуінде.

Құдайдың күдіреті, дәл солай болды: ол қырық бесінде аурухананың төсегінде ұйқтап кетті.

1974-жылдың 21-қыркүйегінде күнделігіне былай деп жазыпты: «Мен өзім жайында мынаны айтам: мен ХХІ-ғасыр ұрпақтарының құрдасымын. Бәлкім, одан өрідегі ұрпақтардың туысымын да». Бұл айтқаны да келді: ХХІ-ғасыр туды, бұл ғасырда туған күні тойланып жатқан бірінші ақын Мұқағали болды, бүгінгі ұрпақ оны өз құрдасындай қарсы алып жатыр, ал келешек ұрпақтың туысым деп қарсы алатынына күмәніміз тағы жоқ.

Мұқағалидың өзі туралы осылай айтуында не сыр бар? Астамшылық па әлде көрінкелдік пе?

– Біреулерді мерт қылып аламын деп,
Ашуыма ауыздық саламын кеп.
Тентек інім бетіме тік қараса,
Жасқанамын жандай-ақ залалым көп, –

деп жазған адам астамдықтан, өрине, алыс болса керек. Ендеше бұл не? Бұл, меніңше, арғы бабасы Хангелді батырдан ауысқан көріпкелдік пен бергі бабасы Ырайымбектен дарыған өулиелік.

Өулие деген сөз ауымызға түскен соң, өулие бабамыз жайындағы бір әңгімені айта кетпей болмас.

Осыдан 20 жыл бұрынғы кезді, 1981-жылды, еске сәл түсіріңіздерші! Ырайымбек бабамыздың атын сыбырлап айтып сыйынатын едік. Қарайтып басына құлпытас қою, қанша жыл ұмтылсақ та, қолымыздан келмеп еді. Оның сан алуан кедергісі, қым-қуыт сылтау-себебі болып еді. 81-жылдың қарашасында елу жылдығын елі мерекелеген Мұқағалидың «Ырайымбек! Ырайымбек!» атты поэмасы «Лениншіл жас» гәзетінің үш нөмірінде жарық көрді. Бірақ өз-өзінен, оп-оңай жарық көрген жоқ,

Өуелі поэмаға тарихи түсінік беретін алғысөз жаздыру жөнінде ақын-ғалым Сәрсенбі Дәуітовке тапсырма берілді. Ол Тарих, археология және этнография институтының сол кездегі деректірі, тарихшы, қоғам қайраткері Ақай Нүсіпбековтің алдына барды. Көп адам, шындыққа көзі жетпегендіктен, кінәні со кісіге жығады екен, бірақ Ақанның аруағы риза болсын, Сәрсенбінің Мұқағали және оның поэмасы жайындағы сөзіне орнынан ұшып тұрып қуаныпты. Дереу тарих ғылымының докторы Халел Арғынбаевты Сәрсенбінің көзінше шақырып алып, мәселені қысқаша түсіндіріпті де: «Кеңес екеуің жақсылап алғысөз жазып беріңдер!» – деген нақты тапсырма беріпті. Тарих ғылымдарының докторлары Кеңес Нұрпейісов пен Халел Арғынбаевтың алғысөзі жазылған поэманы «Лениншіл жастың» сол кездегі редакторы Сейдахмет Бердікұлов ағамыз бір

күн кідіртпей нөмірге жібергенін біз әлі ұмыта қойғамыз жоқ. «Ырайымбек! Ырайымбек!» поэмасы жарияланғаннан кейін батыр бабамыздың атын бөріміз де батыл, мақтаныш етін ашық айта бастадық Сөйтіп, Мұқанның дастаны батыр бабасының екінші ғұмырын бастады. Енді батыр бабамыздың басына ескерткіш белгі қою мәселесі бұрынғыдан батыл әрі дәлелді түрде Алматы обылысы партия кәмитетінің сол кездегі бірінші хатшысы, Қазақстан Компартиясы Орталық Кәмитеті бюросының мүшесі Кеңес Мұстаханұлы Аухадиевтің алдына қойылды.

Соның нәтижесінде, 1982-жылдың көктемінде, Қонаевпен ақылдаса, келісе отырып, Аухадиев Алматы қаласын көріктендіру жөніндегі бастық Борисшпольге тапсырма беру арқылы, Ташкент көшесінің бойында жатқан Ырайымбек бабамыздың басына граниттен белгі қойғызды. Ал ол кезде ондай ескерткіштер қою мәселесі тек арнайы үкімет қаулысы арқылы ғана жүзеге асатын. Ал Аухадиев қаулыға қарамай-ақ өзі шешім қабылдады. Оған қаулының рөлін бұл жолы Мұқағалидың «Ырайымбек! Ырайымбек!» поэмасы атқарды. Сонау 1965-жылы «Алматының жерінде атам жатыр» деп қамыға жырлаған ақын ақырында өз жыры арқылы атасын алтын тұғырға отырғызып кетті.

Көбіміздің көкейімізде жүретін, қынжылтатын бір өкініш бар: неге Мұқағалиды көзі тірісінде өстін көкке көтермедік? Оған кім кінәлі: біреулер ме әлде қазақтығымыз ба? Әуелі ағамыздың өзін тыңдайық:

– Өзгеден емес,
Өзімнен қорқам,
Сезем мен.
Көзімнен қорқам,
Ернімнен қорқам кезерген,

Мінерге көлік, ұшарға қанат жоқ менде,
Дариға-ай, шіркін!
Қалдырып бәрін безер ме ем!

Бұл – өлерінен бір жарым ай бұрын ғана жазғаны. Және сол күні 6 өлең жазыпты. Бәріне жауап беріп кетейін деп жанталасқан адам секілді.

Қатарластарынан, кейбір замандастарынан іш-тарлық, қызғаныш көрсе көрген шығар, оның зардабын азды-көпті тартқан да болар, бірақ Мұқағали тіршілігінде арнайы қуғын, мақсатты сүргін көрген жоқ. Бірақ қынжылған, қорланған кездері көп болғанын өлеңінен де, күнделігінен де аңғару аса қиын емес.

Мұқаң көзі тірісінде өлерінен бір-екі ай ғана бұрын жарық көрген таңдамалысы «Өмірдастанын» қоса есептегенде, 1964-жыл мен 1976-жылдар аралығында 8 төл кітәбін, 3 аударма кітәбін шығарып үлгеріпті. 12 жылда 11 кітәпті дүниеге әкелу, біріншіден, Мұқаңның еңбекқорлығын көрсетсе; екіншіден, оның кітәптеріне айтулы тосқауылдың бола қоймағанын да білдіреді. Ал олай болса, неге Мұқағалиды тірісінде-ақ танымадық?

Таныдық. Жақсы ақындардың бірі деп қана білдік. Дара екенін, айрықша екенін ажыратуға әрқайсысының көлемі үш баспа табақтың ар жақ бер жағынан аспайтын жинақтары мүмкіндік бермеді. Оның тұңғыш көлемді әрі қатырқа мұқабамен шыққан төл туындысы «Өмірдастанның» өзі оқырманның қолына Мұқағали бақилыққа аттанып кеткен соң ғана тиді. Мұқағалидың мол жырына оқырман тұңғыш сонда ғана қанып сусындады. Аз-аздан ғана дәмін татып, тамсанып-тамсанып қала беретін оқырманның көзі енді оның тамаша жырларының жан-жақты, мол салалы, сан қырлы екеніне жете бастады. «Апырмай, ә!» – деп әлі де

бір тамсанып, бір жұтынып жүргендерінде, 1979-жылы Нұрлан Оразалин, Баққожа Мұқай үшеуіміз баспаға өзірлеген бұрын жарияланбаған өлеңдерінен құрастырылған «Өмір-өзен» кітөбі жұртшылықтың қолына тиді. 14 жарым баспа табаққа жуық көлеммен №7-қатырқа мұқабамен шыққан бұл кітөп Мұқаңның көзі тірісінде жарық көрген «Армысыңдар, достар!», «Қарлығашым, келдің бе?», «Мавр», «Дариға-жүрек» және Уитменнен аударған «Шөп жапырақтары» атты бес кітөбінің көлемімен барабар болып шықты. Кілең жақсы өлеңдері бірінші рет өлген соң ғана үлкен көлеммен жарық көріп жатса, жұртшылық Мұқағалидың шын ақындығын өлген соң ғана білмегенде, қай уақытта біледі?

Артында мұншалық жарияланбаған мол мұрасы қалған ақынды қазақ оқырманы бұрын-соңды білген де емес, көрген де емес. Сондықтан танданбағанда қайтеді? «Ойбай-ау, көзі тірісінде неге жарияламағансыңдар?» – деп іренжімегенде қайтеді?

Көп ұзамай бұрын жарияланбаған өлеңдерінен құрастырылып, «Шолпан», «Жылап қайттым өмірдің базарынан» атты екі көлемді кітөбі және «Хош, махаббат!» деген атпен прозалық шығармалары мен мақалалары, содан кейін күнделіктері жарық көрді. Осының бәрі, сөз жоқ, Мұқағалиды өзі өлген соң барып жете танып, шын бағалауымызға себеп болды.

Қазақта жалпы ақын да, жақсы ақын да жалғыз Мұқағали емес. Бірақ неге оны жұрт өзгеден дара, айрықша бағалайды?

Оны ешқашан ағайындары, туыстары даралау тұрмақ көзі тірісінде жөндеп бағалаған да емес.

– Білем,
Білем.
Сендерді, туыстарым,
Өзімсініп дұрыс қой ұрысқаның.
Көкпар тартсаң өзімді, өздерің біл,
Жырларымда болмасын жұмыстарың.

Келесің сыртымнан тон пішуменен,
Жеңбексің желеуменен «ішу» деген.
Ақын ба от пен суды түсінбеген,
Ақын ба жанына ақау түсірмеген!
Ішу деген, шынында, осал жағым,
Осал жақпен іле бер, шошандағын.
Құлы болсаң өмірдің, өзің болғын,
Қара басым құлдықтан құтылғамын, –

дегенін «мен өзімнің «Менім» арқылы жасырып-жаппай өмірімнің шежіресін жасап шықтым» дегенімен салыстыра қойсақ, талай сырдың көмейі бүлк-бүлк көрініп қалары сөзсіз. Мұқағалидың «менінде» өзімшілдік деген атымен жоқ.

1960-жылдың күзінде филфактың 2-курсында оқыған лекциясында ұлы Мұхтар Әуезов Абай туралы айтып тұрып: «Қызарып, сұрланып» пен «Көзімнің қарасын» жырлаған ақын мен «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Қаламқасты» жырлаған ақын екеуі екі ақын сыйақты. «Ақкүміс», «Қаламқас» ауыл жігіттерінің қолқа өлеңі ғана», – деген еді. Сол сыйақты «Қарасаздан ұшқан қарлығаш» жинағына кірген 18, 19 20 жасында жазған өлендері мен Мұқағалидың «Өмір-өзен» «Өмірдастанындағы» өлендері сапа жағынан, сөз жоқ, екі басқа. Әйткенмен 18 жасында жазған талай тырнақалдылары, әсіресе «Түнгі табиғат» тәрізді өлендері ғажап суреткердің болашағын сол кезде-ақ үмітпен елестеткендей:

– Іңірде тұрмын қарап ойға қалып,
Тәтті қиял тулайды жүрек жарып.

Ұйқтаған бар табиғат майда лебі,
Аймалап өтіп жатты бетті шалып.
Бал-бұл жанып сан жұлдыз, жымың қағып,
Түн көрпесін қуаттап тұрды бағып.
Жалықты ма, кім білсін, кейбір жұлдыз,
Бес минуттік із тастап кетті ағып, –

дейді 18 жасар Мұқағали. Баланың балаң өлеңі деуге аузың бармайды.

Қызының айтуына қарағанда, алдымен өлеңнің соңғы екі жолын жазып алып, сонан соң оның алдыңғы екі жолын ұйқастыратын ақындарды Қасым Аманжолов қатты жақтырмайды екен. Қасым жақтырмады екен деп, ондайларды біздің де жақтырмауымыз, әрине, міндет емес. Өйткені өстіп те тәуір өлең құрастыруға болады. Мәселен, Маяковский де өлеңді әуелі ұйқасын тауып, артынан мағынасын іздеп, құрастырған. Мұқағалидың Маяковскийді жаман ақын қатарына жатқызбағанын бәріңіз білесіздер. Бірақ Мұқағали – өлеңді өйтіп құрастырмаған, ұйқас іздеп, ұйқастардың нұсқасын іздеп әуре-сарсаңға түспей, тауық жұмыртқасын қалай тұтас күйінде туа салса, ол да өлеңін сол тұтас күйінде бүп-бүтін туа салатын ақын. Оның бір даралығы – осында. «Көгендеп жыр қосағын, Келмейді жыр жасағым», – деуі де содан.

– Тіршілікте көрінеміз өлместей,
Тұра алмаймыз ерегеспей, белдеспей.
Өтейікші бірімізді біріміз,
Өшіктірмей, өкпелетпей, сен деспей.

Осыдан әдемі ұйқас іздеген, күштеп тықпалаған бір сөз таба аласыз ба? Оның отыз жастан кейін жазған өлеңдерінің бәрі осындай ұзын болса да, қысқа болса да бір-ақ жұта салатын бір леппен оқи салатын саф алтындар.

Содан кейінгі бір ғажабы: оның «Мені» өлеңін кім оқыса, соның «мені» болып тұратындығы.

– Зәр ұсынған кісіге нан ұсынам,
Алысудан аулақпын, шабысудан.
Ей, қазақтың баласы, есінде ұста,
Өлсем өлем, сірә, мен намысымнан, –

деген Мұқағали ғана айтатын ашыныс па? Бауыр-
малдық іздеген, бірлік іздеген бар қазақтың
айтатын сөзі емес пе?!

Бауырмалдық демекші, Мұқағалидың бір дара
мінезі әр адамды халқымның бөлшегі, тұлғасы деп
бауырмалдықпен бағалауында, қадірлеуінде.

– Қарлығаш көмей құрбым-ау,
Бір бұрау емес, мың бұрау.
Қай күні, қандай Анадан
Бағына елдің тудың-ау?!
Айырма, тәңір, осы үннен,
Айырма Бибігүлімнен! –

дейді. Кейбіреудің өзіне өзі тілей алмайтынын ол
елінің Бибігүліне тілейді. Бибігүлді бір өнерлі әйел
деп бағаламайды, елдің бағын көтерген халқының
қадірлісі деп қарайды.

– Мен жолымды берейін, өт, қарағым,
Несін күттің, несіне көп қарадың?
Анасының бергенін саған берген
Аруағынан айналдым текті Ананың!
Жалған-ай!
Жарасымды-ау ізет деген!
Иілген «біз өтпенен», «сіз өтпенен».
Қасиетін халқының сыйламайды,
Атасының дәстүрін күзетпеген.

Әрбір халықтан, әрбір сөз бен қимылдан елдің
елдігін көру – Мұқағалидың азаматтық биіктігі:

– Тарт, қара жер, жанымды, ғайбат айтып егерде,
Иісі қазақ баласын бір-бірінен кем көрсем! –

деп ант ішкендей ақтарылу әр ақынның қолынан

келе бермесін біз көріп келеміз, өмір де дәлелдеп келеді.

Бөріміз де білетін сөзбен бөріміз де көріп жүрген жәйттерді біз айта алмайтындай айтып, біз сала алмайтындай суреттеп бере алатыны және ешбір жасандылық, ешқандай шарттылық араластырмай, аппақ көңілімен ақтара салатыны – Мұқағалидың айрықша дарадығы, мергендігі: сөзді дәл тигізеді, дәл табады.

– Алдында алуан-алуан мінездердің,
Амалсыздан келеді мың өзгергің.
Өркім өзін балайды данышпанға,
Бір-бір қудай санайды бір өздерін.

Мұндайлардың бар екенін бөріміз де білеміз, ақындар да біледі, бірақ мынандай қып айта алмаймыз. «Бас-басына би болған өңкей қықым» – деп Абай ғана асырып айтқан.

– Сап-сары сағынышпен жағаласып,
Жастық өмір басымнан барады асып.
Көзіме бір көрінші, тынайын мен,
Қайдасың, қайдасың сен, бала ғашық?

Бұл да талайымыздың жан түкпірімізде жатқан мылқау бұлқынысқа тіл бітірген өлең.

Мұқағалида, әрине, алғашқы кезде жазған бірлі-жарымды орташа өлеңдер де бар. Бірақ мықты өлеңі көп. «Мұқағалида таңдамалы емес өлең бар ма?» – деп Асқар Сүлейменовтің өз тақырлығына өзі сүйсіне күлгенін көзбен көрген адамбыз.

Өмірінің соңғы он жылында ол адам таңданарлық ширығуымен өсті. Шындығында, сол кездегі өлеңдерінің бөрі шетінен таңдамалы.

Егер көзіміз көрінген тарихқа жүгінсек, Мұқағалиға сөт сапар жазып, әдебиеттің қасиетті шаңырағына кіруіне бата берген де, ақтық сапарға аттандырып тұрып, өнеріне ағынан жарыла баға берген де қазақ совет заманының нарқасқа ақыны

Әбділда Тәжібаев болғанына бәріміз куәміз. Сол ағамыз былай депті:

– Осындай тарихи кезеңде, адамдарымыздың да іріленген дәуірінде өдебиетімізде Мұқағалидың «Реквиемі» тұмауы мүмкін емес еді. Ондай поэзия тұғыза алмаған қазақ халық та болып жарытпас еді.

“Өмір дегенге
Тірлікте, сіро, жетер ме ой?
Жарық сәуледен
Басқаның бәрі бекер ғой.
Бекер ғой бәрі,
Бекер ғой, бәрі бөтен ғой.
Өмір дегенің бір күндік сәуле екен ғой».

«Біз өзге тілдерде жазылған тамаша Реквиемдерді сан оқығанбыз. Бірақ дәл мынадай кереметті кездестірген емеспіз», – депті Әбекең.

Қарт ақынның бұл не дегені? Бұл – Мұқағалидың «Реквиемі» классика дегені. Ал Мұқағалидың классикалық туындылары бір «Реквиеммен» бітіп, онымен шектелмейтіні, құдайға шүкір, қазір барша жұртқа аян. Ол тізімді «Ару ана», «Бала шақтан болашаққа», «Ырайымбек! Ырайымбек!» дастандары, «Тау өзені», «Адамды адам түсінбеу – бір ақырет», «Қара өлең», «Қайран жеңгем», «Қазынам бар», «Алатау, ассалаумағалейкум!», «Әбділдаға», «Өмір сүрейік алмасып» сыйақты жүздеген жақұт өлеңдер шексіз-шетсіз жалғастыра береді.

Қараңызшы, бала сүйген қазақтың бақытын қалай жырлайды:

– Иә, алла, көрдім бе, көрмедім бе?!
Иә, төңірім, бердің бе, бермедің бе?!
Шырылдаған үніңнен айналайын,
Шыныменен өмірге келгенің бе?!

Қызым болсаң, қырымда құралайсың,
Ұлым болсаң, ұлы бір мұрадайсың.

Естисің бе, есі жоқ, ей, дүние,
Менен неге сүйінші сұрамайсың?!

... Жалғыз едім таста өскен шыршадайын,
Жабырқаушы ем дауылда сынса қайың.
Су боп кетпей неге тұр қос шырағым
Ну боп кетпей неге тұр қу самайым? –

дегенін классика демеуге қалай аузың барады? Қазақ сөзінің, қазақ тілінің күдіретін бұлай ардақтатқан ұлын қазақ қайтіп жақсы көрмейді?! Классик Мұқағалидың бәрімізге мынандай бір классикалық ой тастап кеткенін де ұмытпағанымыз жөн:

– Бір күндік сәуле...
Бір күндік жарық мекенім!
Мәңгілік түнек – қапасқа қалай кетемін?
Келмейді-ау тілім...
«Өлгеннен сұра!» – дер едім,
Тірі жандарға, –
Өмір дегеннің не екенін.

Өмірді Мұқағалиша сыйлау деген – осы.

– Жырым, сырым – екеуі егіздерім,
Екеуін екі бөлек емізбедім.
Жатсам-тұрсам мұң шағып дәптеріме,
Жабырқаған жаныма ем іздедім, –

депті Мұқаң. Өз өлеңімен өзін емдеген ақын енді өлендерімен бізді – халқын – емдеп келеді. «Бізге мақтан болған, будан былай да мақтан бола беретін бауырым», – деген екен Әбділда ағасы. Халқына мақтан болған Мұқағали халқымен мәңгі бірге жасайды! Ақынның өз сөзімен айтсақ;

– Әрине. суық қайғы, суық қайғы,
Көңілін халқың бірақ суытпайды.
Егерде халық өзін ұмытпаса,
Бақыл бол, халқың сені ұмытпайды.

10.08.2001 жыл.

(Ырайымбек ауданы Қарасаз ауылында ақынның
70 жылдық мерейтойында жасалған баяндама)

ӘЙГІЛІ ЖАМАЛ ӘНШІ

Халықтың өнер қазынасын байытушылар да, бұрыннан бар байлығын қадірлеп сақтаушылар да халықтың құрметті адамдары. Ел үшін, ұлт үшін екеуінің қай-қайсысы да бір-бірінен артық-кемі жоқ қымбат. Мәселен, Ақан серіні көрген әндерін өз аузынан тыңдаған Хамит Тілеубайұлы ақсақал: «...Әннің еркесі де, сұлуы да, бедерлісі де «Үш тоты күс» дер едім. Әттең, орындаушылары жоқ, – дей, келіп, – ...Менің байқауымша, Ақанның бұл әні ұмытылып қалған. Әлде орындаушыға қиын түскендіктен бе, түр, сипатының басқа әндерге ұқсамайтын ерекшелігінен бе, мақтаулы әншілердің бірде-бірі айтпайды», – деп өкінеді («Ақан сері», 1963,250-бет).

Осы өкініштің астарына үңіліңізші: Ақанның ең үздік туындысының бірі сақтаушысын таппай жоғалып кетті, демек ол ән өмірге келмегенмен бірдей халде. Алайда бұл әннің нотасы А. Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағында жүр (Алматы, 1963,105-ән), соған қарағанда, «Үш тоты күстың» қайта түрленіп қалуы да ғажап емес. Сол Хамит ағамыз сол естелігінде тағы былай дейді: «Ақан Қазыбектің орындауындағы «Дүние-ай» мен «Қарагерді» жоғары бағалады... Ақанды таң қалдырған осы белгісіз жас әншінің талай ғажап әні өзімен бірге кетті».

Бұдан шығатын қорытынды біреу ғана: әнді өлтірмейтін – әнші. Айтушысы табылмаған өн – өлген өн. Осы тұрғыдан қарағанда, Жамал Омарова – қазақтың талай-талай таңдаулы әнін өміршең еткен адам. Оның қазақ өнеріндегі өзіндік бағасы мен рөлін анықтағанда, осы қызметіне айрықша мән берген орынды.

Бір заманда өмір сүрсек те, мен Жамал Омарованы

жүзбе-жүз көрген емеспін. Бірақ бала кезімнен оның даусын патефон дейтін құдіретті техника, кейінірек радио арқылы сүйсіне тыңдап, қадірлеп өстім. Ол кісінің даусы музыка тілінде контральтоға жатады. Ожеговтың сөздігінше, ол әй айтудағы әйел даусының ең төменгісі саналады екен. Бұл музыкалық жіктеу біздің қазақы ұғыммен қабыса қоймауы да мүмкін. Өйткені Жамал Омарованың біз тыңдап жүргей даусы өрі зор, өрі екпіні қатты, өрі әуезділігі әсерлі естіледі. Оның көп әншіден керемет артықшылығы – қай өнді айтса да әр сөзін шегелегендей қып ап-анық айтатыны. Сондықтан оны тыңдағанда, сөзін естімей қалмайыншы деп қыржиып-тыржымай, әннің әуезін ғана сіміріп, кеуденді үнге барынша кеңірек ашып тыңдайсың. Әншінің өзіне төн құдіреті де сонда. Оның ең жылдам айтатын «Гүлденген Қазақстан» әнінің де бір сөзін қағыс естіп қалуың мүмкін емес. Оның даусы елінің мәртебесіне мақтанып, сүйіспеншіліктен шат болып тұрған қазақ баласының қуанышын бейнелеп, өсерлеп, өдемі елестетеді. Қуанышқа бөленген қазақ баласының образын ән мен сөздің үйлесімімен Жамал Омарова осы «Гүлденген Қазақстан» әнінде ғажап патриоттық сезіммен жасайды. Қазақ екеніне өзі де шексіз қуана тұрып айтады, сені де шексіз қуантып тыңдатады.

Қазақ өнерінің бір жарық жұлдызы Шара өзінің «Өмірім менің – өнерім» атты естелік кітөбінде былай дейді: «кенет Мәскеуге барасың, сонда өтетін советтік эстрада әртістерінің конкурсына қатынасаың деген нұсқау келді.

Қазақстаннан Жамал Омарова екеуміз баратын болдық... Біз Мәскеуге келгенде, соғыс басталып кетті... қанқұйлы жауға лағнет айтын кері қайттық» (122-123-беттер).

Бұл естелікке қарағанда, 1941-жылы жалпы

Қазақстанның эстрада сахнасында Жамалдан өткен атақты әнші бола қоймаған-ау дейсің. Болса, сөз жоқ, Мәскеуге сол шақырылмас па еді?

Омарованың әншілік өміріндегі айрықша құнды, халық қазынасын сақтаудағы аса бағалы әні – «Қараторғай». Бұл әнді өнерсүйгіш қауым «Сырдың Қараторғайы» деп те ерекшелейді. Өйтп ерекшелеудің өзіндік себебі де болса керек. Ақан серінің «Қараторғайы» да қазақтың жалпақ даласына кең жайылған ғой. Үкілі Ыбырайдың да «Қараторғай» атты әні болған деушілер бар, солармен шатастырмас үшін, ел бұл әнді «Сырдың Қараторғайы» деп әрі айрықшалаған, әрі мақтанышпен дәрежелеген. «Қазақ халқының 1000 әнінде» А. Затаевич бұл әннің мәтінін былай берген:

– Құс болсаң, жібектен бау тағар едім,
Күмістен тұғырыңды жабар едім.
Мойныңа сары алтыннан жыға тағып,
Қолға алып сылап-сыйпап бағар едім.

Қайырмасы:

Салайын мен әніме Қараторғай,
Қараторғай, халә, иллә, ле-лей,
халә, лиллә лел-ләй-ай!
Болғанда қасың қара, шашың сүмбіл,
Албырап екі бетің жанар гүл-гүл.
Бейіштің гүлжазира зарамында,
Сайраған тоты құстай сен бір бұлбұл.

Біреп сөздің бөлектеу айтылып жүргені болмаса, әннің өлеңі айтулы өзгерістерге күні бүгінге дейін ұшырай қоймаған деуге болады. Затаевич «Қараторғайдың» тоғыз түрлі нұсқасын жазып алыпты, оның ішінде Ақан мен Ыбырайдың «Қараторғайына» ұқсайтыны бар ма, жоқ па – білмеймін, өйткені нотадан хабарым жоқ. Алайда Затаевич Ақмола мен Семей жақтың «Қараторғайында» өз алдына жеке ән дерлік дербестік бар екенін де ескертеді.

Ол жағының қыры мен сырын ашуға қазір қолдары тимей жатқанмен, түбінде бір нота оқитын зерттеуші айта жатар деп сенем.

Менің жорамалдауымша, «Сырдың Қараторғайының» өмірге келгеніне жүз жылдың сорабы болып қалған секілді. Осы ұзақ жасап келе жатқан әннің белгілі иесі, яғни авторы бар екенін бүгінге дейін беріктеп айта алмай келе жатқанымыз, сөз жоқ, үлкен ғылыми кемшілік.

«Қазақ халқының 1000 әні» жинағын А.Затаевич алғаш 1925-жылы Мәскеуден басып шығарды, ал ән жинауды 1920-жылдан бастаған. Осы кітәбінің «Ескертпесінде» ол «Қараторғай» әніне қатысты былай дейді: «... как мне передавали, в Ташкенте в настоящее время проживает казахская певица и слагательница песен, прозванная как за свою голосистость, так и за малый рост и смуглость «Караторгаем». Она будто бы провела бурную молодость, была необыкновенно красива и слагала великолепные мелодии, которые, распространившись в народе, сохранили ее прозвище. Возможно поэтому предположить, что вообще первоисточник приводимых мною красивых мелодий данного названия следует искать в песенном творчестве этой выдающейся казахской певицы, которая, несмотря на свои поблекшие уже данные, как меня уверяли приезжавшие из Ташкента казахи, еще недавно выступала там на концертах» (470-бет, Мәскеу, 1963-жылғы басылым).

Өзі көзбен көрмеген соң, Затаевич әннің авторлығын кесіп айтпайды, бірақ, күдік те келтірмейді, қайта құптауға мейлінше бейім. Алайда әннің әдемі әуезділігіне, ондай әнді шығарған адамның өз қатарынан аса озық, атақты өнші екеніне сүйсіне көңіл аударады.

1970-жылы 20-наурызда «Лениншіл жас» гәзетіне өрі ақын, өрі прозашы Айтбай Хангельдиннің «Қараторғай» атты мақаласы шықты. Ондағы мәліметтер бойынша, «Сырдың Қараторғайын» шығарушы әкесі сыртқы пошым-бітіміне қарап «Қараторғай» атап кеткен Шолпан Жанболатқызы деген әнші әйел екен. «Шолпан – бұрынғы Ақмешіт үйезіне Торғай үйезінен ауысқан «Қызыл жыңғыл» болысына қарасты көшпелі шаруа, қарабала найман Жанболаттың қызы. Шолпанның шешесі Жанқыз – жөлек үстіндегі Айдарқазы қыпшақ Шегірбек деген кісінің жалғыз қызы», – дейді А. Хангельдин. Әлгі Затаевич айтып отырған атақты әнші әйеліміз, сөйтіп, Шолпан болып шығады.

1982-жылы жазушы Естай Мырзахметовтің әндерді орындаудағы жаңсақтықтар жайындағы мақаласы «Қазақ әдебиетінде» жарық көрді де, оған біраз адам үн қосты. Жазушы Тұрсын Жұртбаев («Әуен де, сөз де қағыс айтылмасын», 11.06.82): «Сырдың Қараторғайы» – Шолпанның әні. Ол кісімен жас кезінде Құрманбек Жандарбеков кездескен. Ән үйренген. Ол туралы сақталған деректер де, Құрмаш ағаның естелігінде де бар. Ендеше Шолпанның «Қараторғайы» деп неге айтпасқа? Соңғы кезде бұл ән де басқаларға телініп жүр», – деп өкіне жазды. Рас, оған бір замандасымыз: «Ондай адамды біз естігеміз жоқ», – деп, дүңк жауап қайтарды. Меніңше, ондай жауаптың төркіні – «мен халықтан да көп білем» дегендік. Халық білгеннің бәрін қандай данышпан болса да бір өзі біле бермейді, сондықтан әр білгіштің өзге білгішке құлақ асқаны қажет-ақ.

«Жұлдыз» журналының 1984-жылғы 3-санында Бекнияз Шертаевтың «Қараторғай» әні Шолпандікі екенін, оны кезінде Дәне деген ақын аса шебер орындағанын куәлендіретін мақаласы шықты.

Сол жылғы 10-нөмірінде өнерзерттеуші Зейнұр Қоспақовтың да мақаласы шықты. Онда ол: «А.Затаевичтің айтып отырған әншісі дәл осы Шолпан туралы болса керек. ҚазақССР халық өртісі Жамал Омарова жиі орындайтын «Қараторғай» әні жайындағы кейбір материалдар осылар. Осыларға сүйенсек, өнді шығарған Шолпан Жанболатқызы (1889-1923) көрінеді», – деп тұжырымдайды. Тоқтамаймын деген кісі, әрине, бұған да тоқтамауы мүмкін. Бірақ қазақ музыкасының ауы мен бауын бүкіл ғұмыр бойы жинақтап өткен академик Ахмет Жұбановқа тоқтамаған адам, сірә, кісі сыйлап өскен ортада кезіге қоймас. Өзінің «Замана бұлбұлдары» атты кітабының кіріспесінде (Алматы, 1963, 17-бет) Ахаң былай депті: «1914-жылы Сыр бойында аты шыққан, кейін өзінің кішкене ірі, қара торылығы, әнші құстай сайраған өткірлігі арқасында «Қараторғай» атанып кеткен келіншек пластинкаға «Сырдың Қараторғайы» мен «Ахау, Семей» әндерін берген. Ол келіншекті Құрманбек Жандарбеков көрген, өн орындауын есіткен. «Қараторғай» жөнінде А.Затаевич те жазып кетті».

Осыдан кейін де «Қараторғайдың» Шолпандікі екеніне күмәнденуге бола ма? Және осындай ғажап әнді қазақ өнерінің кең өрісіне алып шыққан Жамал Омароваға қалайша риза болмассың?!

Қазақ «бір сөздің» артын бір сөз түртеді» дейді. А.Жұбановтың жаңағы «Ахау, Семейі» тағы бір тың ойға жетектейді. Кезінде Асқар Сүлейменов осы әннің бір сөзі «Ахау, Семей» деп, екінші сөзі «Тіл мен көмей» деп тұрғанына түсіне алмай күлген болатын. Әрине, әдейі кекетін күледі ғой. Меніңше, бұл әннің де өлі ашылмаған қыр-сыры баршылық.

А.Хангельдин «Қараторғай» атты деректі повесінде («Жазушы», 1970, 67-бет): «...Шолпан шабыттанған үстіне шабыттана түсті. «Қараторғай-

ға» жалғастыра өзінің «Айгөк», «Ахау, Семей», «Уа, дариға», «Маусымжан» әндерін шығарып, ән қазынасын толықтыра берді».

Ал керек болса! Біз бір әнді алып бере алмай жүрген Шолпанға Айтекең бір топ әнді бере салды. Мұнысы шындыққа жанаса ма, жоқ па? Біз Сегіз серінің өзін сан саққа жүгіртін, толық мойындай алмай келе жатқан қыңыр халықпыз. Сонда да болса бір қисынға жүтініп көрейік.

Біріншіден, «Қараторғай» мен «Ахау, Семейдің» ойнақы жүрдектігі ұқсас, бір үйдің балаларындай. Екіншіден, Ташкент қаласында Романовтардың таққа отыруының 300 жылдығына орай өткізілген сейілде Шолпан бас бөйгеге не болады. Оны ұйымдастырушылардың бірі әйгілі Өбүбөкір Диваев екен. Шолпанның әнін граммофон табағына жазу, міне, осы сейілден соң барып жүзеге асқан болса керек. Ахаң екі ән жазылған десе, Хангельдин: «Қараторғай», «Айгөк», «Ах, дариға», «Ахау, Семей» және басқа әндерін жаздырады», – дейді («Лениншіл жас», 20.03.70). Әйткенмен «Ахау, Семейдің» жазылғандығын ол да жоққа шығармайды. Осы шындықтардың қисынына илансақ, онда Шолпан өзгенің әнін емес, тек өз әндерін ғана жаздыруы керек қой деген ой басқа ойлардан басым тұрады, сондықтан «Ахау, Семей» де Шолпанның әні дегенге сенуге болады.

Осы сенім алайда басқа бір сенімсіздіктің түбін түрткілейді. Шолпан болса Ақмешіт, Түркістан, Шиелі, Ташкент жақта өмір сүріп, 1923-жылы Шымкент қаласында қайтыс болған адам. Семейде болмаған да, ол жаққа бармаған да. Ендеше оның «Ахау, Семей» деп ән шығаруы қалай? Осының өзі-ақ бұл әннің оныкі еместігіне дәлел болмай ма? Бір қарағанда, солай екені солай сыйақты. Бірақ сөз мәніне, кейбір жорамалға жол берсек, басқа ойдың да қисыны қылтияды.

«Бірақ, Шолпанның пластинкаға ән жаздыруы кейін өзіне қырсық болып тиеді», – дейді А.Хангельдин аталмыш мақаласында. Діндар атасы ақыры баласына Шолпанды талақ қылдырады. Бұған қарағанда, Шолпанның «Қараторғайы» сыйақты «Ахау, Семейі» де негізінен халық арасына граммофондағы жазу арқылы тараған. Ал граммофондағы үн үнемі анық, айқын естіле бермесі хақ. Бертіндегі патефон табақтары да ондай ақаудан ада емес-тін. Үнді, сөзді анық ажырата алмаған жұрт Шолпанның «Ах! Ау! – демей» немесе «Ахау! – демей» дегенін «Ахау, Семей» деп қағыс естіп, қате жайып жіберген болу керек. Өйтпесе, бұл өлең:

– Ах! Ау! – демей Тіл мен көмей,
Басылмас жанған жүрек Сәулем келмей, –

болып айтылуы қисынды сыйақты. Оны хабарлы сөйлемге айналдырсақ, «Сәулем келіп, «Ах! Ау!» – демей (дегізбей), жанған жүрек басылмайды», – деген түп-түсінікті сөйлем болып шықпай ма?

Сонан соң Шолпан шығарған әндердің аттарында одағай сөздердің жиі кездесуі де белгілі бір мінездік, психологиялық заңдылық тәрізді: «Айгөк», «Ах, дариға», «Ах! Ау! – демей».

Бәрін айт та, бірін айт, Шолпан әндерін Жамал Омарованың үйреніп айтуында да жер ыңғайына орайдылық бар: ол 1912-жылы 8-наурызда Өзбекстанның Ташкент обылысындағы Қауыншы деген қазақ ауылында туған. Шолпанның әні Ташкентте граммофонға жазылып, сол төңіректе көп айтылса, ол әндерді сол төңіректе туған Жамал әнші айтпағанда, кім көп айтады?! Шолпанның:

«Ақ үйден бір қыз шықты қасын керген,
Шаштарын он күн тарап, бес күн өрген», –

деп басталатын «Айгөгін» де «Ай, көк, ай, апыр-

май!» – деп шырқайтын. «Қолымда бір қамшым бар бүлдіргелі», – деп «Ах, дариғаны» да был-қылдататып. Оның осы репертуарына қарап отырып-ақ Ұлбике, Сара сыйақты Шолпанның да қазақтың ғажап өнерлі қызы болғанына бас иесің. Сол сүйсінудің бір себепкері әнші Жамал екені де есте тұрады.

«Бипыл» әнінің де бағын ашқан – Жамал Омарова. Ол ән бүгінге дейін белгілі әншілеріміздің репертуарынан түспей келеді.

Әнші-сазгер, ақын Әсет Найманбаевтың «Інжумаржанын» «Әсеттің әні» деген атпен бертінге дейін орындап келген бірден-бір әншілер Жамал Омарова мен Әнуарбек Үмбетбаев қана болатын.

Әнші Майраның «Бақша» атты биік дауысты талап ететін әнін де бірден-бір орындаушы Омарова еді.

Сауытбек Ұсаұлының (1868-1931) «Ақбөпе» атты зар-мұң әнін де Жамал Омарова жеріне жеткізе, жүрек қабынды жарып жібере жаздап айтатын. Бұл әнді А.Затаевич «1000 әнінде» жариялаған, Сауытбектікі екенін де айтқан. З.Қоспақов осы ән туралы: «Бұл қазақтың... әнші әртістері Құрманбек Жандарбеков, Жамал Омарова және басқалардың орындауында жиі естіледі... 1922-жылы ән авторы Сауытбектің Құрманбек көріп әңгімелескен, әнді сол кезде үйренген екен», – дейді («Жұлдыз», №10, 1984). Қүрекеннің орындауында күйтабаққа жазылмаған болар, ал Омарованың орындауында «Ақбөпе» өні сирек те болса радиодан естілін қалады. Бұл ән де қазақтың сирек асылының бірі. Өлеңі оқиғалы, ұзақ, өзінше жеке жыр, ал оның өнмен айтылып жүргені екі-үш шумағы ғана. Сол екі-үш шумақтың өзін екі-үш түрлендіріп айтып жүргеніміз де шындық. Ал әнді 60-65-жастардағы

Сауытбектің өз аузынан жазып алған Құрманбек Жандарбековтің мәтіні былай:

Бес кепені жағалай бес үй отыр,
Ақбөпем жоқ ішінде, несіне отыр?
Мал бергені барады алып кетіп,
Кедейшілік қолымды кесіп отыр.
Тындап жүрген баяғы жырың көні,
Айтып жүрген, сәулем-ау, шының көні?
Ақбөпенің дертіне шыдай алмай,
Сауытбектің ит болып ұлығаны.
Ақау, Ақбөпе-ау, уа-уа-уа.
Бес кепенің ауылым сыртында отыр,
Үйреніскен баяғы жұртында отыр.
Мал бергені барады алып кетіп,
Кедейшілік діңкемді құртып отыр.
Шыдамайды көңілім қыз дегенде,
Табылмайды қыз шіркін іздегенде.
Қыз есіме түскенде тұра алмаймын,
Қыздан күдер қартайып үзбегенде.
Ау-ау! Ақбөпе-ау, қарағым.
«Ағатай, мен сөзін жазып алайын», –

деп, қалам-қағазымды алдым», – деп, Құрманбек Жандарбеков өз естелігінде бұлжайды ап-айқын-ақ жазыпты («Көргендерім мен көңілдегілерім», «Өнер», 1989, 30-бет).

«Ақбөпені» құдай сәтін беріп Сауытбектің өзінен алып қалған Қүрекең болса, оны жалпы қазаққа насихаттап кеткен – Жамал Омарова.

Қазақ өндерінің осындай-осындай інжу-маржандарын сақтап, насихаттап өткені үшін де біз Жамал Омароваға шексіз риза болуға тиіспіз.

Жамал Омарованы әншілікке өкеліп жүрген – туа біткен табиғи таланты. Ол өнердегі жолын көркемөнерпаздар үйірмесінен бастайды. Он үш жасында 1925-жылы Ташкентте өткен Орта Азия республикаларының балалар олимпиадасына қаты-

сып, халық өндерін орындаудағы айрықша шеберлігімен көзге түседі. М.Майшекиннің жазғандарына қарағанда, олимпиадада ол «Ах, дариға», «Бипыл» өндерін айтыпты. Содан екі жыл сондағы қазақ, қырғыз, өзбек жастарына арналған педагогикалық училищеде оқиды. Сол кездерде Құрманбек Жандарбековтің ағалық қамқорлығын көріп, әншілік өнерін со кісінің ықпалымен шыңдай түседі. Шолпанның, Сауытбектің өндерін Құрманбектің де, Жамалдың да айтуында осындай ұстаз бен шәкірттің бір-бірін байыту сыры да бар. Ғани Мұратбаевты еске алуға арналған бір кеште 101 ән айтпақ болған Құрекеннің репертуарына таң қалғаннан өзге не дерсің?! Сол репертуардан Жамал Омарова да сусындаған.

1934-жылы Қазақтың музыкалы-драмалы театры ашылғанда, Ж.Омарова соған шақырылып, үш жыл аралығында «Шұғадағы» Мақпал, «Қыз Жібектегі» Қамар, «Айман-Шолпандағы» Айман рөлдерін өз дәрежесінде өте сәтті орындапты. Алайда актерлығынан әншілігі басым Омарова 1937 жылдан бастап өмірінің соңына дейін (15.09.76) Қазақ филармониясының әншісі қызметін атқарады. Ол орындаған «Ағажан Ләтипа», «Екі жирен», «Абай гүлім-ай» сыйақты халық өндері, Брусиловскийдің «Алтай» (өлеңі Н.Баймұхамедовтікі), Садық Кәрімбаевтың «Жетісу», «Оңтүстікте ақ мақта» (Өлеңдері Н.Әлімқұловтікі) өндері айрықша әуезділігімен адамды баурап алушы еді.

Ж.Омарова кәңсерттік сапармен Совет Одағының бар түкпірін аралады десе де болғандай. 1936-жылы Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен көркемөнерінің онкүндігінде үлкен театрдың сахнасында қазақтың бірнеше халық әнін орындап, өте жоғары баға алады. 1942-жылы Солтүстік Батыс майданы жауынгерлерінің арасына барып ән салып қайтады. Ол ара-

лаған жерлерді санағанда өтудің өзі де бірталай сыр аңғартады: Ленинград, Киев, Саратов, Минск, Челябин, Омбы, Новосібір, Краснояр, Хабаровск, Сахалин, Күйбышев, Үпі, Ташкент, тағы-тағылар. Қырғыздың («Ой, тобо», «Перизат-ой»), өзбектің («Қайларға барай»), татардың («Гүлшара»), башқұрттың («Байық»), орыстың («Ой, айнала кең дала»), украинның («Ұйқым келмейді»), белорустың («Ой, ты казаче») әндерін ол мәнерлеп-ақ айтатын.

Осындай ерен еңбегі үшін халқы мен мемлекеті де әнші қызын аялап ардақтай білді. «Жамалдай елдің сүйіктісі болсын», – деп қаншама қазақ өз қызын Жамал атағанын есептеген ешкім бола қойған жоқ шығар, бірақ ондай есімді замандастарымыздың ауыл сайын бар екенін көзіміз көрді. Елдің ілтипатын аңғартатын ең үлкен сыйапат та сол болар, сірә. 1942-жылы оған Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі, 1943-жылы Халық әртісі атақтары беріледі. Ленин және Еңбек Қызыл Ту ордендерімен сыйапатталады.

Жамал Омарованың отбасы жағдайын, жеке өмірін жұртшылық біле бермейді, оның әншілігін, әнші болғанда да халықтың айрықша тарихы, қадірі мен бағасы бар әндерін орындайтын әнші екенін біледі. Көп әннің ғұмырын ұзартқан, көп әннің халыққа бірден-бір жеткізушісі әрі насихаттаушысы болған әнші. Туғанына 90 жыл толып отырған талантты әншісін қазақ халқы әлі де сүйсініп, сағынып тыңдайды. Оны өз тұрғыластары мен әріптестерінің аса қадірлегенін әр жылдарда ол туралы жазылған мақалалар айғақтайды. Соның ішінде елу жасқа толғанына орай әрі сіңілісіндей, әрі сырлас досындай Қазақстанның халық әртісі Рақия Ырысбайқызы Қойшыбаеваның оған арнаған өлеңі еріксіз ықылас аудартады:

– Өнші апа, аяулы апа, ардақты апа,
Ел саған мол құрметін арнапты, апа.
Тындапты өзінді ұйып қыр гүлдері,
Бұлбұлдар сендей өнге салмапты, апа.
Шырқай бер әсем өнді төгілдіріп,
Қанатын ақ бұлыттың сөгілдірін.
Елуді елең қылмай ерке дауысың,
Себе берсін жұртыңа көңілділік!

Бұл өлең 1962-жылы 23-наурызда «Қазақ әдебиеті» газетінде басылыпты. Одан бері де 40 жыл өтіпті.

Жамал замандасы жайында қазақтың әйгілі Шарасы аталмыш естелігінде былай дейді:

«Жамалмен жасымыз қатар, оның бес-алты айлық үлкендігі бар, оның үстіне құда-құдандалы жақындығымыз да бар еді. Яғни менің қолымда өскен Құрманбектің бұрынғы зайыбы Зүһра Атабаеваның қызы Раушанды Жәмкеннің інісі алып отыр».

Мұндай жақындығы бар адам Жамалды бір кісідей білсе керек. Оның айтқанына иланбайтындай себебіміз жоқ. Ары қарай оқып көрелік:

«Жамал тік мінез, бетің бар, жүзің бар демей, көңілдегісін айтып салатын кісі ғой. Өншілігі нашарлау бір адамға: «Әй, аузыңды қисайтып сен де консерваторияға ұстаз болыпсың, сенен оқыған шәкірт не оңады?!» – деген сөзі ойға оралады».

«Жамал жаратылысынан етжеңді кісі, келе-келе қатты толып кетті. Концертке шығарда ішін тартып байлайды. Киіндіретін әйел де қолы қуатты, қажырлы болса керек, ешкімге жалындырмай-ақ Жәмкенді қатты буып сыптай қып шығаратын көрінеді».

Өзін тірідей не теледидар арқылы көрмеген адамдар осы естеліктен ептеп те болса ол кісінің бітім-болмысын елестете алады.

«Өзім бұл кісіні сыйлаймын, ал өн салғанда тіптен жақсы көріп кетем. Қараторғайдай құй-

қылжытқанда, қай әннің де жұлдызын жандыратын күмбір көмей, бал әуезді жан еді ғой» (122-бет).

Осы естелігінде Құрманбек пен Жамалды еске ала келіп Шара: «Қазақ өнерінің бір жұлдыз, бір айы да батты», – дейді өкінішті сағынышпен (147-бет). Тағы бір тұста бұл өкінішін тіпті тереңдете түседі: «Бір жолы телевидение жігіттері маған телефон соғып, Жамал Омарова турасында сөйлеп беруімді өтінді. Кино арқылы өлде телеэкран арқылы сақталған дүниелері бар ма екен деп сұрастырсам, ауыз толтыра айтатындай ешнәрсе болмай шықты. Жақсы, мен сандуғаш үнді Жамалды қанша мақтайын, бірақ Жамалды тірі кезінде көрмеген, сахнада құйқылжыта ән салғанын естімеген кейінгі жұртқа қалай әсірелей жеткізем? Еріксіз осындайда «Мың рет естігеннен бір рет көрген артық» дейтін Шығыс халқының мақалын еске аласың. Кезінде Өміренің, Исаның ғажап дауыстарын пленкаға жазып алмадық-ау дегенде аһ ұрамыз. Ал бүгінде неше түрлі электрлі жазу аспап-құралдың заманында өкінгенімізге не жорық?» (175-бет).

«Рас-ау!» – дейсің сенде Шарамен қосыла өкініп. Арнайы бір деректі филім түсіретіндей еңбегі бар еді ғой Жамалдың. Халықтың дәстүрлі әндерін ондай ыждаһатпен, мейір-махабатпен айтатын әншілер қаншама қаулап туып жатса да, біз де өзге қатарлы дербес ұлт екенімізді өзгелерге танытамыз деп талпынған 30-40-жылдардың өнерлі ұл-қыздары біз әлі баға-құнын біле алмай келе жатқан алыптар өрі даралар еді ғой: Күләш, Құрманбек, Қалибек, Серке, Жамал, Рәбиға, Манарбек, Өміре, Жүсінбек, Ғарифолла, Елубай, тағы-тағылар; әрбірінің жүректі жаулаған өнері тұрмақ, өзілдеп қана айтқан сөздері жерде қалмауы керек еді ғой. Амал не!?

Өкінгенмен ештеңе өзгермейді, біз сондаймыз ғой, сондай боп қала беретін де түріміз бар.

Әнші Жамал 1976-жылы дүниеден озды. Одан бері де 26 жылдың жүзі болыпты. Елін, жерін, ұлтын әнімен әлдилеген талантты әншісін қазақ халқы әлі де сүйсініп, сағынып тыңдайды. Әншіні есте қалдыру үшін, Алматыдағы не мектепке, не көшеге оның аты берілген бе, жоқ па, оны да білмеймін. Әйтеуір, естіген емеспін. Әнді де, әншіні де жоқтамайтын болып барамыз ба, кім біледі?! Жамал Омарова шырқаған Шолпанның «Қараторғайы», Сауытбектің «Ақбөпесі», Әсеттің «Інжу-маржаны» халықтың «Бипылы» мен «Абай гүлім-айы» қазақ өнерінің шаңырағын әлі күнге аспандатып келеді. Тірі болса, ол биыл 90-ға келер еді. Құдайға шүкір, өнері әлі тірі, әлі өнегелі. Биыл оның әнін жиі еститін шығармыз.

02.02.2002-жыл.

КҮЛӘШТІҢ ҚҮДІРЕТІ

Жақсының да, жаманның да халықтан шығатыны рас. Ал дананы, кемеңгер мен кемелді, құдіретті кісілерді халықтың ниеті, қошеметі тудырады. Қазақта сондай дара туған адамдардың бірі – Күләш.

Күләштің өнердегі құдіретін әлем тарихында сірә, тек, Шыңғыс ханға ұқсатуға болар. Ол да, бұл да жоқтан бар жасаған адамдар. Екеуінің ең басты ұқсастығы – сол: бірі елі де, жері де жоқ жұрттан мемлекет құрады, оның даңқын әлемге жайды; екіншісі театры да, театрға дайындайтын мектебі де жоқ елде ұлы опера әншісі болды, өнерімен бүкіл Совет Одағының халқын тандандырды.

Қазақ деген халық бар екенін, оның айрықша өнерлі екенін өткен ғасырдың отызыншы-қыр-

қыншы жылдары Совет Одағына, одан артылса, шетелге әйгілеген екі адам бар: бірі – Жамбыл, екіншісі – Күләш. Уақыт көп нәрсені кемескілейді, кейде ұмыттырады, бірақ халықтың әлемге танылуы бірде қарқынды, бірде баяу үнемі жүріп жатады. Сол үнемі жүріп жататын қасиетті қозғалысқа өлшеусіз үлес қосқан Күләш – қазақтың мәңгі мақтанышы. Қай кезеңде де: «Міне, мынау – менің перзентім!» – деп мақтана алатындай адам тудыра алған халық – бағы бар халық Күләш та белгілі кезеңде қазақтың бағын ашқан бір перзенті.

Күләш құжаты бойынша Алматыда 1912 жылы 2-мамырда дүниеге келінті. Оның дұрыс-бұрысын бір құдай білмесе, біз білмейміз. Ең жақын, ең сырлас деген Шара досы: «1912 жылы қаңтар айының он екісінде дүниеге екі алып келді. Оның бірі – Күләш, екіншісі – Димаш, біздің соңымыздан Шара секілді «кәкір-шүкірлер» келіпті», – деп, өзі айтып алып, бұлақ суындай сыңғыр күлкісіне салып сылқылдай күлетін» – депті («Өмірім менің – өнерім», «Жазушы», 1983, 192-бет). Түптеп келгенде, бұл да шындыққа дәлел бола алмайды: ешкім ешқашан өзінің қай күні туғанын «көріп тұрдым» деп куәлендіре алған емес. Айын да, күнін де анықтамай-ақ қояйық, бірақ дәл биыл Күләштің туғанына 90 жыл толатыны біздерді талай ойға жетелейді.

Күләш – өзінен өнері, даңқы ұзақ жасап келе жатқан адам. Оның пәни ғұмыры дәл Мұқағалидікі сыйақты 45 жаспен ғана шектеледі. Бірақ ол атақ пен даңқтың бүкіл кереметін көзі тірісінде-ақ татып білген-ді. Ол – көптің бірінен көктің ең биігіне көтерілген Күләш.

Айрықша жағдайлар тұмағанда, айрықша жара-тылған адам екенін өзі де, әлі де әйгілей алмай өтетін бе еді, кім біледі?!

Күләш та қазақтың көп қарапайым қызының бірі-тін: артық дейтін де, кем дейтін де көзге оқшау ештеңесі болмапты. Әкесі Жасын шешесі екеуін тастап, бөлек өмір сүріп кеткен екен. Оның шын аты-жөні – Гүлбаһрам Жасынқызы Бейісова. Шешесінің аты – Зибажан.

Күләшті өнер биігіне көтерген – ортасы. Ол ортаны құлшындырған – уақыт. Бағының ашылуына бір себеп – жиырма бірінде бас қосқан күйеуі Қанабек. «Халқымыздың өнерлі екенін қайтсек әйгілейміз?» – деген кілең ығай мен сығай Күләшті алақандарына сап аспандатты. Мәдениет басшысы – Жүргенов, ақылшы ағалары – Серке, Елубай, үйретушісі – Жұмат Шанин, жанашыр достары – Құрманбек пен Шара; шын мәнінде Күләштің төрт құбыласы сай еді. Тіреуі, қошеметі мықты кезде Күләш «қазақтың бұлбұлы» болды. Оның атағы күн сайын, ай сайын аспандап отырды. «Айман-Шолпан» спектаклін қоюдағы жетістіктері үшін 1934 жылы Күләш 22 жасында ғана «Қазақ ССР еңбек сіңірген өртісі» деген атақ алды. Ол жылғы жарнамада оның аты-жөні Бейісова деп қана жазылыпты. 1936 жылы Мәскеуде өткен қазақ өнерінің онкүндігі Күләштің атын бүкіл Совет Одағына мәшһүр етті.

«Қыз Жібек» операсындағы Жібек-Күләштің «Гәккуін» тыңдап, сахнадағы ойнау шеберлігін көзімен көрген мәскеуліктер «жабайы, көшпенді қазақтардың» нағыз өнерпаз халық болып шыққанына қайран қалды. 1936 жылдың 26-мамырында Күләш сол кездің ең жоғарғы сыйапаты Еңбек Қызыл Ту орденін алды. Сол жылдың 6-қыркүйегінде «ССРО халық әртісі» атағы белгіленіп, сол атаққа бірінші ие болғандардың бірі де Күләш еді. Атағы өлемге әйгілі Станиславский, Немирович-Данченко, Качалов, Нежданова сыйақты алыптардың қатарында 24 жа-

сар Күләштің де үлкен құрметке ие болуы қазақ халқы үшін айтып жеткізгісіз қуаныш, қуаныш болғанда да жарты әлемді жалт қаратқан қуаныш еді. Ең ғажабы: сол атақ, сол құрметке Күләш шын мәнінде лайық еді! Сондықтан ол елдің сол кездегі ең сүйіктісі-тін. Қазақ десең Күләш; Күләш десең, қазақ еске түсетін кез еді ол.

Одан 21 жыл кейінгі кез, яғни 1957 жыл басқашалау еді: Жұргенов өлдеқашан «жау» боп кеткен, «елім» дегеннен гөрі «менмін» дейтін мінез мәдениеттілеу көріне бастаған, Құрманбек пен Шара ажырасқан, Күләш пен Шара араздасқан, Қанабек пен Күләш жалғыз ұлдан айрылған қамкөңіл, Серкелер мен Елубайлар қартайыңқыраған, іштарлық пен күншілдік күшейіңкіреген кез болатын. Осы уақытта Күләштің үстінөн алты адам қол қойған арыз жазылған-ды. Сол арыздың кесірінен Күләш Қытай Халық Республикасына баруға тиіс сапарына жіберілмей қалған-ды. Ол әрекетті, қалай жұқалатсаң да, қазақ бұлбұлына жасалған қастандық қана. Кезінде, яғни 1977 жылы мен Қанабек Байсейітов ағамыздың ауызба-ауыз айтуы бойынша «Құштар көңіл» атты естелік кітабын жаздым. Оның қолжазбасы өлі күнге дейін сақтаулы. Себебі оның ішінде айтуға қажетсіз-ау деген құпиялар да бар-ды. Сол кітаптың редакторы ешкіммен келіспей-ақ қысқартып тастаған бірер сөйлем бар. Соларды алдыға тартсам, жалалау мен жамандау арқылы күйдірген арыздың қаншалық оны ойсыратқаны анық аңғарылады:

«– Қана, құрыдым, я погибла, – деді.

– Не боп қалды?

– Қытайға бармайтын болдым. Үстімнен арыз түсіпті, алты адам қол қойған көрінеді. «Арақ ішіп қояды, гуляет», – депті. Мұндай масқараны көргенше, өлгенім жақсы ғой, Қана.

– Ой, сен де, кім арақ ішпейді екен, әртістің бөрі ішеді. – Ішім қан жылап кетті, бірақ Күләштің көңілін аулау керек болды, өрнені айтып жұбатуға тырысып жатырмын.

– Жо, Қана, я этого, наверно, не вынесу, – деп басын шайқады. Көз жасы бырт-бырт тамып кетті.

– Жындысың ба? Онысы не бала құсап! – деп, даусымды қатайтып, жекіңкіреп тастадым. – Біреулер арыз жазыпты деп, соған да енді жылаймысың? Қайта оларға кім екеніңді танытып, көрсет көздеріне!

– Мұндай жаулық бұрын да көп еді, әлі де қалмапты ғой. Ешқашан қалмайтын шығар енді».

Сөйткен Күләштің сол жылы содан кейін бір айдың ар жақ-бер жағында 6-маусымда Мәскеуде қайтыс болғаны белгілі. Ортадан озық шыққан Күләшті ортаның бақастығы ең бір оңтайлы кезде бас салған екен. Ауру да адамның өлсіреген кезін аңдиды, ал ажал Күләшті қорғаушылары мен қолдаушылары шалаң тартқан тұста шалып жыққан-ды.

Мен ол алты адамның арызын оқығам жоқ, архивтен іздемедім де. Бірақ онда не айтылғанын шамалаймын. 1985 жылғы 1-желтоқсанда қазақ радиосынан «Күләштің соңғы көктемі» деген шығарма бойынша әңгіме-хабар берілді. Кешікпей сол кездегі телерадионың басшысы Камал Смайылов ағамызға менің үстімнен Серіков дегеннің арызы түсті. Оның көшірмесін сол кездегі Бас сарашы Оразбек Бодықов: «Мұны, мүмкін, болашақта пайдаланарсың», – деген тілекпен маған беріп жіберген-ді. «Күләштің қалай өлгенін біз жақсы білеміз, – дейді Серіков деген бүркеме атпен арыз жазып отырған адам. Татар декадасына барып, банкетте арақ ішіп, Пекин қонақүйінде 536-нөмірде ваннада қайтыс болған. Алты кісінің

ЦК-ға хат жазғаны рас. Олар Күләш арақ ішеді, содан тыйылуға жәрдем етіңіздер деген. Негізгі мазмұны сол. ЦК да оны дұрыс деп айтқан. Ол адамдар қазір осында. Екеуі СССР халық әртісі, неше рет мемлөкеттік сыйлықтың лауреаттары, талай орденмен наградталған, Жоғарғы Совет депутаты. Қалғандары ҚазақССР халық әртісі, лауреаттар, талай орденнің кавалерлері. Міне, Орталық Комитет те олардың еңбегін осылай бағалап отыр... Егер бұл әңгімені көтергілеріңіз келсе, ЦК-ға барып сөйлесейік, оған барғалы да отырмыз».

Осы арыздың ішінде: «Күләштің ұлы өртістка екенін бәріміз де білеміз. Тілші Нұржекеевтен де жақсы білеміз, бірақ Нұржекеев Күләштің жеке өмірінен не білмек? Ештеме», – дейтін ғажап шындық бар. Жеке өмірді өнердегі өмірге қарсы қою, сол арқылы өнердегі өрлеп келе жатқан жолды кесу – дәстүрлі және нәтижелі әдіс. Алайда оны талантқа қамқорлық жасау, жанашырлық деп бағалауды Серіковтен мен бірінші рет естідім. «Қазақтың талай өнер қайраткерлерін арақана дүниеге әкеткенін сіз жақсы білесіз. Күләш, Қанабек бүкіл семьясымен содан кезең. Біздің сізбен міндетіміз дарынды талапкерлерді арақтан сақтап қалу үшін атсалысу емес пе?» – депті.

Рас айтады: арыздан адам өлуші ме еді? Арыздан Сәкен, Ілияс, Бейімбеттер құсап ұсталып кетуі мүмкін, алайда өле қоймауға тиіс қой. Күләш, мыңтаса, Қытайға барайын деп тұрған сапарына бармай қалған шығар, соған бола күйінген шығар, бірақ арыз жазушылардың адал ойын, арақ ішуді қойсын деген жанашырлығын түсінуі де керек еді ғой. Күләш өлгеннен кейін 28 жылдан соң да өзін Серіков атаған әлдекім осылай ақталады. Өзін ақтай отырып, Күләшті әлі де қаралайды.

Әдейі қаралайды. «Ақылмен» қаралайды. «Сценарияда Ілиясты, Бейімбетті, Сәкенді, т.б. қорғамақшы болып, қазақ халқының атына дақ салғысы келеді. 37 жыл айтылып бітпеп пе еді?.. Халықтың жүрегіндегі ... (көшіруші бір сөзді оқи алмаған. – Б.Н.) неге қайта көтересіздер? Басқа тема табылмады ма?» – деп ашынады Серіков.

Рас айтады, мен Күләшті көргем жоқ, қалай өлгенін естідім, бірақ Серіковтің айтқанына сенбеймін. Өйткені, менің байқауымша, ол да атақты адамның бірі. Және арызда жазылғанның бәрін біледі. Күнөмізді құдай өзі кешірер, тіпті, сол алтаудың бірі емес пе екен деп те қалам. Өйткені оның өтірікке, жалаға епті адам екенін: «Күләш, Қанабек бүкіл семьясымен содан кеткен», – дегенінен-ақ таныдым. Себебі Күләшті көрмегеніммен, өле-өлгенше Қанабектің қасында отбасымен араласып жүрдім, «Құштар көңіл» кітабын, ол туралы бірнеше мақала жаздым, жетпіс жылдығында баяндамашысы болып Жетісудың біраз жерін бірге араладым, бірде-бір рет оның ішудің салдарынан не есінен танғанын, не сөзінен жаңылғанын көргем жоқ. Алайда менің анық бір білетінім: лауреаттық, әртістік, депутаттық атақ арыз жазған алтауға тисе, тиген-ақ шығар, Күләшқа қонған бақ оның бірде-біріне қонған жоқ. Қонуы мүмкін де емес-ті, өйткені Күләш театрдың, опера өнерінің басында тұрды, көмейінің көзін ашты, ашып қана қойған жоқ, атағын аспанға шығарды. Әбділда Тәжібаевша айтсақ:

Шырқады ол: «Мен қазақтың әнімін», – деп,
Сәулетті,
салтанатты,
сәнімін деп.

Сынбайтын семсерінің жүзімін деп,
Ақылы, махаббаты, арымын деп.

Қазақ Серіков қаралаған Күләшті білмейді, оған сенбейді, Әбділда ақын бағалаған Күләшті іздейді, сағынады. 1937 жылдары кімді кім қаралап, кімді кім ұстатқанын ашып айтатын заман тумамайынша, өзінен озғанды Батырашша аяғынан шалатындар, сірә, тыйыла да қоймас. «Өзімді білдірмей өтсем де, ұрпағымның бетіне шіркеу болармын», – деген үрей орнамайынша, жала мен заланың азайа қоюы екіталай-ау. «Дос болып қас қылғаннан сақта, құдай!» – дегенді Қапез өнші жайдан-жай айта қоймаған шығар-ау. Ешкім көрмейтін, білмейтін жерде даттап-даттап, елдің немесе өзінің көзінде мақтай салуды іскерлік санау бізге дағды боп қалды ма деп те шошисың.

Өзі көрмеген, өзі білмеген адам өтірікке де сеніп қалуы мүмкін. Жай адам жала жапса жабар-ау, бірақ жаңағы Серіков меңзеп отырған лауреаттар мен халықтың әртістері шынымен өтірік айтады, біреуге жала жабады дегенге қазіргі, ертеңгі ұрпақ нана ма, жоқ па? Атақтылардың да іштарлықпен ауыратынын әріміз біліп, әркім соған сене бермейді ғой. «Жаны шын ашыса, не үйіне шақырып, не үйіне барып неге айтпайды, неге ЦК-ға жазады?» – дегенді олар ойлай ма, жоқ па, кім білген? Сондықтан ең сенімдісі – Күләштің өз замандастарын тыңдаған. Күләштің ішіп алу кесірінен спектакілдер хабарланған күні болмай қалып, репетициялар кейінге ысырылып жатса, онда, әрине, алты азаматтың ашынуына іштарлықтың еш қатысы жоқ.

«Жалпы, Күләш бұрын да, кейін СССР халық әртісі атанып, екі рет СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты болған соң да ауырдым деп, анау-мынау деп, ешқашан жарияланып қойған спектакілді болдырмай тастаған емес. Сол бір ең-

бексүйгіш қасиетінен өле-өлгенше айнымай, өзгермей кетті», – дейді Қанабек («Құштар көңіл», 1977, 66-бет).

«Сахнада жасаған бейнелері қандай сүйкімді, қандай нанымды болса, өз өмірінде де сондай, паңдықты, атаққа мастануды, дүниеқорлықты білмейтін», – дейді Ғ.Мүсірепов («Қазақ әдебиеті», 24.11.72).

«Оның бойындағы сондай табиғи кеңдік, жылылық кез келген адамда бола бермейді», – дейді Қазақстанның халық өртісі Кәукен Кенжетаев («Қазақ әдебиеті», 28.12.01).

«Мен кіші де кеңпейіл Күләштің өмір бойы істес серігі болып жүріп, кісімсінгенін, атақ-даңқ буына мастанған жат мінезін көрген емеспін», – дейді СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Шабал Бейсекова («Лениншіл жас», 13.05.82).

«Неужели она ни разу, к примеру, не сорвала спектакль?» – деп сұрайды Болат Жандарбеков Күләш жайында шешесінен.

«Такого не помню, сынок», – дейді Шара («Прос-тор», N5, 1976).

«Жаңылмас жақ, сүрінбес тұяқ болмас» дегенмен де, өнерде ол сүрінген жоқ», – дейді Шара өз естелігінде («Өмірім менің – өнерім», 197-бет).

«Мен Күләш апайдың сахнаға ойнау үшін шыққанын көрген емеспін. Ол өз ролінде өмір сүру үшін, мың өліп, мың тірілу үшін шығатын. Сондықтан да «Аққудайын сыланып, тотыдайын таранған» Қыз Жібекті, жаны да тәні де нәзік, сезімтал Чио-Чио-Сан, махаббат періштесі Татьянаны дәл Күләштай орындай алмайды, ешкім қайталай да алмайды», – дейді СССР халық өртісі Бибігүл Төлегенова («Қазақ әдебиеті», 22.02.85).

Мен осылардың осы сөздеріне имандай сенем. Оқырман да сенер-ау деп ойлаймын. Күләшқа күйе

жаққысы келгендер кеш те болса кінәсін бүгінге дейін түсінген де шығар, кім біледі?! Бірақ өзгенің адамгершілігіне әркім өз адамгершілігі дәрежесінде ғана сенетін сыйақты-ау.

Күләштің құрбы досы Шара биші өзінің аталмыш кітабында: «Күләш екеуміз театр табалдырығын қатар аттадық. Әуелі кезде, неге екенін қайдам, ешбір рөл бермеді бізге. «Алып кел, шауып кел» деген тәрізді кіріп-шықпа көріністерде, көпшіліктің арасында жүретін едік. Оған бола намыстанған жоқпыз, атақты ағайлардың санатында жүргенге мәзбіз», – дейді (30-бет).

Күләштің актрисалық, әншілік атақ-даңқы ешбір ерекше күштің әсерінсіз, әншейін қалыпты жағдайдан басталғандығына бұл естелік – куә.

Көріп отырсыздар, қазақтың екі атақты қызы да театр табалдырығын осылай елеусіз ғана аттапты. Жұмат Шанин Күләшті ең төменгі ставкамен театрга алады. Сол елеусіздіктен елеулі дәрежеге Күләшті көтерген – таланты мен еңбексүйгіштігі.

Жұмат Шаниннің «Шахта» деген пьесасы жұртқа хабарланып, ертең қоямыз деп отырғанда, Зейнеп деген қыздың рөлінде ойнайтын Жанбике (Шаниннің зайыбы) даусы қырылдап, тамағы қатты ауырып қалады. Жұмат та, бәрі де қатты сасады. Сонда күтпеген жерден Күләш: «Мен ойнайыншы, аға!» – дейді Жұматқа. Бәрі таң қалады. Сөйтсе, репетиция кезінде Күләш Зейнептің сөзін, қимылын – бәрін жаттап, ойына түйіп отырады екен.

Сол алғашқы ойыны жайында Қанабек: «Қалай сахнаға шықты, солай өзгеріп кеткендей көрінді, ұялыс-қысылысы жоқ, емін-еркін ойнады», – деп жазады өзінің «Құштар көңілінде» (84-бет).

Осыдан кейін ғана Күләш екінші қатардағы рөлдерде ойнай бастайды. Ол кездегі спектакілдердің бәрінде дерлік ән айтылады екен, ал музыкаға

алғырлығы жағынан Құрманбек пен Күләш алдарына жан салмайды: екеуі бір естігеннен-ақ кез келген әнді қағып ала қояды екен. Рөлдерінің сөзін тез жаттау жағынан да екеуі өзгелерден оқшау тұрады. Әу бастан-ақ Күләш үлкен рөл, кіші рөл дегенге менмендікпен қарамайтын, қайда жұмсаса, сонда ұша жөнелетін қағылез, сахнаға шығудан артық қуаныш бар деп ойламайтын; өнер десе, ішкен асын жерге қоятын айрықша адам болыпты.

Қанабек пен Күләш 1933 жылы 23-көкекте үйленеді. Ол кезде Күләш кәдімгідей ысылып, сахнаның қыр-сырын әжептәуір меңгерін, театр ортасы мен көрермен алдында айтарлықтай беделге де ие болып қалады. Сол кездегі қалада тұрған көзі ашықтау қазақтар нені білсе, соны біліп, нені білмесе, ол да соны білмей өскен көптің бірі-тін.

«Қара шаңырақ драма театры 1926 жылы 13-январь күні пердесін ашса, 1934 жылы тап сол күні, сол сағатта қазақтың тұңғыш музыкалық театры дүниеге келген еді», – дейді Құрманбек Жандарбеков («Көргендерім мен көңілдегілерім», 1989, 62-бет). Жүргеновтің аузынан алғаш «опера» деген сөзді естігенде, Күләш: «Құрмаш, опера деген не? Әнді гармоньмен айтамыз ба әлде скрипкамен айтамыз ба?» – деп сұраған екен Құрманбектен. 1933 жылы ғана осындай ұғымда болған адамның 1936 жылы Совет Одағының тұңғыш халық әртістерінің бірі атануы, шынында да, ғажап емес пе? Ондай күдіретке қалайша танданып бас шайқамассың?!

Драмалық театрдың деректірі Орынбек Бековке Қанабек келіп жаңадан құрылған музыкалық театрға Күләш екеуінің ауысатындығын айтқанда: «Ой, олар да түк шықпасқа өуре боп. Өн айтып адам ойнай ма екен?» – деп, ол да операны түсінбей кейіген екен. Бірақ шындық басқаша болып шығады.

Қазақ музыка театры тұңғыш шымылдығын Жұмат пен Құрманбек қойған «Айман-Шолпан» комедиясымен ашқанда, Күләш Айманның, Құрманбек Көтібардың, Қанабек Арыстанның рөлін ойнайды. Басқа рөлдерде ойнап, Жанбике Шанина, Үрия Тұрдықұлова, Өміре Қашаубаев, Жүсіпбек Елебеков, Елубай Өмірзақов, Манарбек Ержанов, Иса Байзақов, Қуан Лекеров сынды қазақөнерінің сол кездегі ығай мен сығайлары түгел дерлік қатысады. Сондықтан да болар, «Айман-Шолпанға» жұрттың ынтығуы айрықша болады. Көшеде, үйде, күндіз де, түнде де ел копке дейін «Айман-Шолпанның» әнін ауыздарынан тастамай айтып жүреді. «Күнде қоямыз. Тіпті, дем алмадық. Содан он бесінші майға дейінгі аралықта «Айман-Шолпанды» жүз рет қойыппыз. Дәл ондай табысты өткен спектакіл дүниеде бола бермес», – деп еске алады Қанабек ағамыз («Құштар көңіл», 89-бет).

Шынында да, төрт айдың жүзінде 100 рет қою! Бір ғана спектакілді 120 күннің ішінде 100 рет қайталап қою деген әлем театрларының тарихында болып па, болмап па? Бұл, меніңше, спектакілдің мықтылығынан ғана емес, қазақ халқының айрықша өнерсүйгіштігінен де болған қайталанбас оқиға!

Жүргенов бастаған сол кезгі қазақ өнерпаздарының құдыреттілігі бір мұнымен ғана сыйпатталмайды. Халқының салтында, дәстүрінде жоқ театрды тұңғыш құрған алып топ – жазушылар, әртістер, сазгерлер – «Айман-Шолпан», «Шұға», «Қыз Жібек» атты үш спектакілді сол театр құрылған жылы-ақ қойып үлгереді. Бір жылда үш спектакіл! Және бәрі де – театр да, әртістер де, спектакілдер де, музыкасы да – бәрі жаңа! Жоқтан бар жасау дегенде, мұны басқапа не деуге болады?! Бір ғажабы: сол шымылдығы ашылған алғашқы жылда-ақ театрдың табалдырығын атта-

ған «Қыз Жібек» әлі күнге дейін сахнадан түспей, 68 жыл бойы халқын қуантып келеді. Оның бұл өміршендігі – өзгеше сыр, өз алдына мақтаныш әңгіме.

«Қыз Жібекті» қойған, Бекежан боп ойнаған Құрманбек Жандарбеков: «Бұл рөл Күләш үшін жазылғандай, Күләш Жібек рөлін ойнау үшін туғандай еді. Егер «Қыз Жібек» операсы зор табысқа ие болды дейтін болсақ, сол табыс Күләштің арқасында келді деуге режиссер ретінде мен жасқанбаған, қызғанбаған болар едім», – деп жазады естелігінде.

«Әсілі, Күләш – бет-пішіні нәзіктеу, жұқалтаң, ақ құба еді. Әдемі болатын. Абайша айтқанда, «қақтаған ақ күмістей» жазықмандай, кілдіріктей иілген қас, қысыңқылау өткір көз, қыр мұрын, оймақ ауыз өзінше сүйкімді келген жан. ...Күләшта көп әйел затында жоқ бір нәзік бітім-болмыс болатын. Ол Жібекті жарқырата шығарғанда, осы айрықша тартымдылығы аз рөл атқарған жоқ», – деп жазады Шара.

«Алғаш рет оны «Қыз Жібек» спектакілінде көрдім. Сондағы Жібек-Күләш менің өнер әлеміндегі байқаған тұңғыш құбылыс-жаңалығым болып санамда мәңгілік орнап қалды. Ол менің өнердегі ғаламат биіктікті алғаш сезінуім екен», – дейді Бибігүл Төлегенова («Лениншіл жас», 13.05.82).

«Күләш жасаған бейнелердің даралығы, нанымдылығы сонша, әрбір жаңа спектакілден кейін Күләш көпке дейін Айман, Қыз Жібек, Баттерфляй, Ақжүніс, Қадиша, Ажар, Сара атанып жүруші еді», – дейді Рабит Мүсірепов сағынышпен еске алып («Қазақ әдебиеті», 24.11.72).

«Сахнаға Күләштай Жібек қайта оралмаса, Қанабектей Төлегенді іздеп табу қиын», – депті Рәбиға Есімжанова («Қазақ әдебиеті», 08.10.82).

Жібектің рөлін Күләштің қалай ойнағанын осы лебіздер-ақ аңғартады. Амал не, оның осы ойынын,

тіпті, «Қыз Жібекті» түгелдей кинофилімге түсіріп алу кезінде ешкімнің ойына келмепті. Тек 1936 жылы мәскеуліктер «Қыз Жібектен» аз ғана үзінді түсіріп алған екен, 24 жастағы ғажап Күләш-Жібекті анда-санда болса да содан көрін, сағыныш басқандай боласыз. Сыңғыр, сөбидің ерке, пәк үніндей назды дауыс жүрегінді үлбіреп кеп шымшиды. Оның да сақталғанына тәуба!

Жібектің нәзіктігін, ізеттілігін, сән-салтанатын, еркелігі мен парасаттылығын дәл мұндай дөп көрсететін әннің табылғаны қандай ғажап! Ән-Жібек-Күләш! Осы үшеуінің үйлесімі кімді қайран қалдырмаған десеңші!

Ешқандай да ән айту, ән үйрену мектебін бітірмеген, даусы белгілі бір музыкалық қалыпка түспеген, тек ұлттық дәстүрде ашық дауыспен ғана ән айтуды меңгерген Күләш опера сахнасына Жібекті қазақы колоритпен алып шығады. Сөбидің еркелігіндей сыңғыр даусымен сызылта ән салған Жібек-Күләш көрерменнің жүрегін алғаш аузын ашқан сәттен-ақ жаулап алады. Оның киімі, киімінің қонымы, қабағымен сөйлеп қасындағыларға қарағаны, үлбіреп бұрылғаны, күлімдеп тыңдағаны; Төлегенді ұнатып тұрып, ұнатқанын білдіріп алмайын деп ұялғаны; Бекежанды көргенде бет жүзінің бір сәтте-ақ суып салуы, қысқасы, сахнада оның шашынан табанына дейінгі бүкіл дене мүшесі мен киім-кешегінің түгел ойнауы – көргенді де, көрмегенді де мәңгі арманда қалдыратын құдірет. Олай болуы мүмкін емес деп ойлайсың, бірақ солай болып тұрғанын көргенде, айтарға сөз таппай таңданысың. Оның ойындарын көрмеген біз түгіл, көріп отырған небір тарландар да тілі байланып таңданысқан. «Ты наше чудо! Чудо!» – деген екен атақты орыс әншісі А.В. Нежданова Күләшті құшақтап. «Күләш өзі әннен жаралған

бір жан еді!.. Қысқасы, «Чудо!» – депті Ғабен де бағаларға басқа сөз таппай.

Опера сахнасында Күләш 20 рөл сомдапты. Ең соңғы сахнаға шығарған соны туындысы 1949 жылы қойылған Н.Жигановтың «Алтыншаш» операсындағы Алтыншаш партиясы болыпты. Сонда ол 1934 пен 1949 жылдар аралығында, яғни 15 жыл ішінде 20 жаңа партия орындапты, оның 14-і қазақ әйелі екен. Одан бергі жарты ғасырдан астам уақыт аралығында біздің опера ондай өнімділік көрсете алған жоқ. Ол кездің қарқыны да, қарымы да кісі қызығарлық.

Күләш қажетті жағдайға қарай төменгі дауыспен де, жоғары дауыспен де бірдей айта берген. Оның бұл ерекшелігіне дәлел – Мәскеудің А.А.Бахрушин атындағы Орталық театр музейіндегі жазба. 1934 жылы Күләштің симфония оркестіріне қосылып айтқан Айман мен Жібек әндерінің жазбасы сонда сақтаулы екен. Айманның әнін төменгі кәдімгі ашық дауыспен, ал Жібектің әні «Толқыманы» жоғары сопраномен айтыпты (Н.Нагулина, «Наша Куляш», 1974, 24-бет).

Күләштің қай ойыны да қанша мақтасаң да сыярлық. Әйткенмен оның Ақжүнісі де айрықша. Үнемі ұнамды, жағымды мінездегі әйелдер бейнесін жасап еткен Күләш бір-ақ рет аяр, айлакер Ақжүністі ойнапты. Кәукен Кенжетаевтың Тарғын боп ойнаған бір кезі жайында Қ.Жандарбеков былай дейді: «Тарғынды ойнағанда, Күләшқа партнер болуға қатты жүрексінді. Тіпті, спектакіл жүріп жатқанда, Күләш-Ақжүніске қарап тұрып қалған кезі де болған. Сөйтсем, ол Күләштің құдіретіне таң қалып, тыңдаушы болып тұрып қалыпты. Күләш «сиқырына» беріліп кеткені сондай, өзінің рөл ойнап тұрғанын, сахнада екенін ұмытқан секілді» (101-бет).

Тарғынды айла-шарғысымен өз дегеніне көндіріп, содан рахаттанып жатқан Ақжүніс-Күләшті көргенде, Мұхтар Әуезов: «Қарашы, қарашы! – деген екен таңдана сүйсініп. – Добалдай Тарғынды жығып алып тояттап жатқан Пантера сыйақты!» Сөз жоқ, өйтіп сүйсінткен адам да ғажап, сүйсіне білген одан да ғажап!

Алғаштар мен тұңғыштар тарих үшін ежелден бағалы. Өйткені қандай да бір үлгісі бар істі ілгері жалғастыру оңайырақ та, тыңнан бастап кетуге әркімнің батылдығы мен мүмкіндігі орайласа бермейді. Бұл жағынан Күләш – бағы жанған адам. Солай екенін Ғабит ағамыз да айтқан екен: «Айман, Қыз Жібек, Қадияша, Шұға, Ақжүніс, Баттерфляй, Маро, Ажар, Сара... Бұл рөлдерді біздің сахнада Күләштан бұрын ешкім ойнаған жоқ, бұл бейнелерді жасаған жоқ». Солайы солай. Алайда бұл тұңғыштардың ішінен туындайтын тағы бір тұңғыш бар, ол қазақ сахнасында шетел классикасының тұңғыш қазақ тілінде қойылуы: Пуччинидің «Чио-Чио-Саны».

Социалистік Еңбек Ері, ССРО халық әртісі, Лениндік сыйлықтың иегері әйгілі режиссер Наталия Сацтың айтуынша, біздер бұл операның атын дұрыс атап жүргеміз жоқ, дұрысы «Чо-Чо-Сан», италянша «көбелек» дегенді білдіреді екен, Баттерфляйды «Чо-Чо-Сан», яғни «Көбелек» деп еркелете айтқаны ғой.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақстанға жіберілген Наталия Сац осы «Чио-Чио-Санды» тұңғыш рет қазақ сахнасында қоюға тапсырма алады. Өзі сол опера театрының бір бұрышын үйі есебінде паналап жатқан Сац қазақ өріптестерімен осы операның арқасында жақынырақ танысады. Театр деректірі Сацқа: «Дирекция қазақ группасында Пуччинидің «Чио-Чио-Санын» қоюды сізге

тапсырғанды жөн көрді... Бұл опера мұнда ешқашан қойылмаған... Қазақ труппасы ана тілінде атқаратын бірінші Европа операсы. Бәрі де өзіңіздің еркіңізде. Тек бір ғана өтініш бар: Күләш Байсейітованы басты рөлге қойыңыз», – деген тілек айтады.

Ал Саң орыс труппасындағы Ольга Хан деген кәріс әйелдің Баттерфляй партиясын тамаша білетінін, оны бұрын да орындап жүргенін, концерттерде оның ариясын үнемі «биске» айтатынын, оның осы рөл үшін тугандай өртіс екенін – бәрін біледі. Сондықтан деректің: «Біз сізге өмір жүргізбейміз. Тек күллі ісіңізге көмектесуге әзірміз», – деген сөтін пайдаланып, «Ендеше, басты рөлге Күләш Байсейітованы емес, Ольга Ханды тағайындауға рұқсат етіңіз», – деген өтінішін айтып қалады. Әрине, деректір ол өтінішін жақтыра қоймайды, бірақ үзілді-кесілді қарсы да болмайды.

Деректің мақсаты – қазақ сахнасында қазақ тілінде қойылатын спектакілдің басты рөлінде қазақ өртісін ойнату. Режиссердің мақсаты – басты рөлде даусы да, музыкалық қабілеті де соған сай келетін адамды ойнату. Оған қайсысы ылайық екенін алдағы репетициялар дәлелдемек. Күләштің мүмкіндігі, әрине, Ольга Ханнан әлдеқайда нашар-ды: біріншіден, ол «осы уақытқа дейін операдан гөрі музыкалық драмаға жақын ұлттық репертуарды айтып келген-ді», былайша айтқанда, даусы әлі шынайы опералық қалыпқа түспеген, яғни төмені мен жоғарылығы тұрақталмағанды, екіншіден, ССРО халық өртісі деген жоғары атағына мастанып кеткен деген қауесет те Саңтың құлағына жетіп үлгерген-ді; үшіншіден, «Осы партияны әуелі Ольга айтатын етіңізші, бұларды тіпті салыстыруға да болмайды ғой», – деп, Саңқа қайта-қайта сыбырлаушы өртістер де баршылық

еді. Олар Күләш айтса да, Ольгаға қосалқы (дублер) болып қана айтса екен деп тілейді. Төртіншіден, Ольгаға қарағанда Күләштің жасы да келіп қалған, отыздың үстіне шыққан әйел-ді, ал ойнайтын рөлі 15-тегі жап-жас қыз. Осының бәрі Сацтың күнібұрын Күләшқа сақтана, күдіктене қарауына өкеп соққан-ды. Ал оның бәрін Күләш сезді ме, жоқ па, ол жағы бізге белгісіз.

«Әуелгі репетицияларды Күләш, Ольга екеуімен алма-кезек өткіздім», – дейді Сац («Новеллы моей жизни», 1984. Қазақшалаған – Әбілмәжін Жұмабаев. 1997). «Бір өкінішті жері, – дейді ол Ольга туралы біраз мадақтау айта келіп, – репетицияда ол самарқау-салқын жүреді, дауыстан басқа ештеңені де білгісі келмейді».

Американ теңіз офицері Пинкертонға Горо деген алаяқ Чо-Чо-Санды (Баттерфляйды) бар-жоғы жүз иенге сатады. Ал офицер жылжымалы қабырғалары бар үй сатып алады да, өзіне ұнаған жапон қызымен 99 жылға үйленуге шарт жасайды, бірақ ол кез келген уақытта ажырасып кетуге қақылы болады. Пинкертон үшін бұл үйлену көңіл көтерудің бір түрі ғана, ал Шығыстың аңқау да адал, сезімтал қызы Чо-Чоға махаббаттың қайталанбас ғажап бақытты шағы еді. Пинкертон Америкаға кетіп, сол жақта үйленеді. Ал бұл жақта Чо-Чо оның жолын күтіп, тағатсыз сағынышпен әр таңды атырады, Пинкертоннан перзент көреді. Балалы Чо-Чо қасындағы күтуші досы Сузуки үшеуі қайыршылық халге жетсе де, Пинкертон келеді, қайтадан бақытты шақ басыма орнайды деген үмітін үзбейді. Ақырында Пинкертон оралады, қасында американдық әйелі, ол тек баласын алып кетуге ғана келеді. Осыншалық қорлық пен сезімді аяққа таптаудың ауыртпалығын көтере алмаған

Чо-Чо өзін өзі өлтіруді бірден-бір дұрыс шешім санайды.

Оқиганың желісі-ақ жүрегінді ауыртардай аянышты, ал оны мұңды, шерлі өн миың мен жүрегіңе у қып тамшылатқанда, кеуде сүйегің қақырап айрылардай қапаланасың. Өнердің құдіреті жаныңды өстіп азапты сезім арқылы тазалауға тиіс-ті. Осының бәрін Күләш-Баттерфляй өз басынан өткен қайғыдай қабылдап, сахнада емес, өмірдің өзінде өтіп жатқандай сезіммен ойнайды. Репетициядан репетицияға өткен сайын Күләш – Чо-Чоның махаббат азабын тартқан адал, арманды бейнесі шерлі дауыс, нанымдылығымен жүрегінді ауыртар қимыл-әрекеті арқылы керемет бір биіктікке көтеріле бастайды. Оны да режиссердің естелігі әдемі суреттейді:

«...Мәскеу әртістерінің еденге отыру қажет болғанда,... қатты қорққаны есімде... Байсейітова мен Тұрдықұлова бұл мизансценаны оп-оңай орындайтын – еденге отыруға олар әбден дағдыланған, жайғасып отыра кететін».

«Күн өткен сайын Күләшті бұрынғыдан бетер жақсы көретін болдым...

Пинкертонға деген оның махаббаты қандай ғажайып, жігітті тыңдағанда, ол шыбықтай иіледі.

Екі әлем: төкаппар американ мен оған төменнен жөудірей қарайтын аңқау Шығыс қызы... Жоғарғы ноталарды еркін алуға әбден машықтанған Күләш осы көріністі шексіз махаббат сезімімен аялап, жылытып жіберуші еді...

Пинкертонның шақыруын тосып, шымылдық сыртында бүрісіп жасырынып тұрған Күләш бейнесі есіме түскенде, әлі күнге дейін жүрегім қысылып кеткендей болады...

Күләштан кейін мен осынау арияны ақиқат шындық пен құбылмалы сезім астасып кеткен

соншалық тұтас, табиғи күйінде тыңдап көрген емеспін. «Кім келед, кім келед, байқасайшы, Сузуки!» – дейді Күләш қазақша шырқап. Осыны есіме алсам, күні бүгінге дейін тамағым жыбырлап, көңілім бұзылып сала береді...

Күләш бір күрсініп, айтқанымды бұлжытпай орындады. Оның бұл арияны, рөлді кереметтей айтып орындағаны сондай, Евгения Сергеевна Павлова соңғы аккордтардан жаңылып қала жаздады: оның көзінен жас парлап, нотаны көре алмай қалды.

...Осы арияны Күләш айтқан кезде көрермендер ғана емес, тіпті жез трубаларын қалқан етіп отырған оркестірдегі әріптестеріне дейін, дирижер мен кулисте жасырынып тұрған көмекші қызметшілерге дейін жылап қоя беретін».

Сахна Күләштің стихиясы – киелі орны болған. Бір уыс қана торғай құсап Пинкертонның бауырына тығылып тізесінде отырған бақытты Чио-Чио-Санның 30-дан асқан Күләш екендігіне Сацтың өзі сене алмапты: жап-жас, үлбіреп тұрған қыздай өзгеріп кеткен екен. Оны құдірет демегенде, не дейсіз? Өнердің, өнердің өзіндей болған Күләштің кереметі осындай болыпты. Өкініштісі: сол керемет орындалған арияны ешкім жазып алып қалмапты, аса мәдениетті қауымның үлкені-кішісі, басшысы-қосшысы, қошеметшісі мен күншілі, тағы-тағыларының ешбірінің ойына келмепті.

«Чио-Чио-Сан» қазақ сахнасында 1944 жылдың 14-мамырында қойылады. Ол күнгі өнердің қуанышында шек болмапты. Режиссер Сац: «...асқан таланты үшін, өзімтапқан асылымды абайлап, шашпай-төкпей игеріп, менің өзімнен де асырып, байыптап көрсеткені үшін, ең алдымен Күләш Байсейітованы құшақтап сүйгім келді», – деп жазады сол күнгі ғажап шағын еске алып.

Спектакілді көріп, тыңдап отырған әйгілі Эйзенштейн көзіне жас алыпты. Оны көріп қойған әйгілі әртіс Николай Черкасовтың өзі де көз жасына ие бола алмай қалыпты. Кейін Күләштің қасына барып: «Сіздей Чио-Чио-Санды мен өмірімде көрген емеспін және көрмеспін де. Сіз өнші ғана емессіз, кісінің ақылы жетпейтін әртіссіз... Пуччинидің операсын жас күнімнен жатқа білемін, ал бүгін, сіз ойнаған кезде, мен режиссерді де, композиторды да, либреттошыны да ұмытып кеттім, бұл жарық дүниеде тек сіздің бар екеніңізге ғана сендім», – депті.

Құдай-ай, өнердің ұлы перзенттері өзге ұлыны қалай мейірленіп бағалайды десеңізші! Тағы өкініштісі: сол Черкасов тағы бір көре алмаспын деген Чио-Чио-Санды біз бірде-бір рет те көре алмаймыз, тыңдай да алмаймыз. Күләш өмірде болған, мақталған, күллі жұртты таңдандырған, бірақ бәрі кезінде ғана, өткінші кезеңде ғана; болашаққа, біздерге сол құдіретті өнері жетпеді. Егер өкініш те адамды тәрбиелейтін өнер болса, ол өнерден біз әрқашан алдын бермей келеміз.

Мына қызыққа қараңыз: ө дегенде пыш-пыш қазақы өсектің, іштарлар жамандап үлгерген ептіліктің әсерінен күдіктеніп, жақтырыңқырамай іс бастаған Н.Саң соңынан: «Мәңгі ұмытылмас қымбатты Күләшім менің. Оның бұл фәниден кеткені қандай өкінішті! Режиссер мен опера әртісінің арасында өте сирек кездесетін өзара түсінісу бақыты үшін мен Күләшқа өле-өлгенше ризамын», – деп жазады. Оны айттырған, талай жыл арада өткен соң да ұмыттырмай жаздырып отырған – тек Күләштің өз құдіреті. «Осынау актриса ойын сайын кісі танымастай өзгеріп сала беретін», – деп, таңдана еске алады ол.

1944 жылы 24-желтоқсанда «Абай» операсының премьерасы болады. Күләш Ажар боп ойнайды. Ғажап ойнайды. Бірақ ол Ажарды да біз ешқашан көре алмаймыз. Оны көрген, сан мәрте сүйсінген Әбділда ағамыз: «Мен Күләштан кейін мұндай Ажармен кездескен жоқпын... Күләш аз өмірінде көп жұмыс тындырды. Ол – біздің мәдени тарихымыздағы сирек кемеңгерлердің бірі», – дейді («Лениншіл жас», 13.05.82).

Өзіңнің жүйрігінді өзгенікімен салыстырғанда ғана анық бағалай аласың. Күләш – мұндай бөйгеге сан түскен адам. Соның бірі грузин композиторы Палиашвилидің «Даиси» операсына қатысуы. Ол опера 1943 жылы қазақ сахнасында қазақ тілінде қойылғанды. 1944 жылы Тбилисиге осы спектакілдегі Маро рөлін ойнауға шақырады. Сол қойылымды көзімен көрген Шара сол күні қазақтың ғана емес, Күләштің грузин халқының да намысын қорғағанына куә болады, өйткені Мәскеудегі онкүндікте Маро рөлін тамаша ойнаған өз әртістері қайтыс болып, содан кейін оны ойнауға ешкімнің батылы бармай жүреді екен.

«Халық тынып қалды, құлақты тілетін ащы зарлы емес, кешкі самалдай желпіген жұмсақ та тұнық үнге ұйып қалғандай... Сатырлап соққан шапалақ Күләшқа дем берді, өз партиясын бастан-аяқ шебер орындағаны сондайлық, үздік әншілік мектебін игерген Ангуладзе мен Амирашвили де, өзге әріптестер де оның үнін кемескілендіре алмады», – деп жазады Шара.

Спектакілден соң да құмары тарқамаған жұрт Күләш пен Шараның қонақүйдегі терезе тұсына кеп: «Қазақ әнін салып беріңдер!» – деп тұрып алады. Ақыры Күләш балконға шығып тұрып қазақ әнін шырқайды. Өстіп Күләштің құдіреті қазақтың құдіретін грузиндерге де көрсетіп қайтады.

Күләштің тағы бір биіктің биігінен көрінген тұсы – ақын Сара болып ойнағаны. «Біржан-Сараның» премьерасы 1946 жылдың 7-қарашасында қойылады. Алғашқы қойылымдарда Күләш-Сара сахнаға ат мініп шығады. «Күләштің де ең бір сүйікті партиясы Сара болды. Бәлкім, оның Жібектен кейінгі ең жақсы көргені де сол болар», – дейді Қанабек (172-бет).

Мұқан Төлебаевтың бұл операсы – шын мәнінде әлемдік өнермен ұялмай жарысқа түсе алатын дүние. Ондағы хорлар мен билерді, арияларды өнеріміздің алтын алқасы десе де болғандай. 1949 жылы Мәскеуде қазақ әдебиетінің онкүндігі өтін, «Біржан-Сара» операсын сонда көрген мәскеуліктер қазақ өнеріне тағы да таңдана қол соғысады. Сара партиясын шебер орындағаны үшін Күләшқа екінші рет (Бірінші рет 1948 жылы концерттік қызметі үшін алған-ды) сол кезде Сталиндік деп аталатын ССРО Мемлекеттік сыйлығы беріледі. Бұл мәртебелі сыйлыққа операның авторы М. Төлебаев, суретшісі Ненашев, әртістер Шабал Бейсекова, Әнуарбек Үмбетбаев, Байғали Досымжанов және режиссері Құрманбек Жандарбеков те ие боп қайтады.

Өнердегі Күләштің құдіреттілігі ән орындау шеберлігінен де анық байқалады.

Оның алғаш ел құлағын елең еткізген әні – «Еңлік-Кебек» спектакіліндегі Еңліктің ел-жұртымен, туған жерімен қоштасу әні. «Күләш Еңлікті» «Қоштасу» әнін айтқанда, көзге еріксіз жас алатынбыз», – дейді Латиф Хамиди («Қазақ әдебиеті», 24.11.72). Айманның да, Шұғаның да әнін алғаш шырқаған – Күләш. Алайда «Айман-Шолпанда», «Шұғада» қандай әндер айтылғанын қазіргі көзі тірілер біле бермейді, біз ғой мүлде білмейміз, өйткені бұл екі операның клавиірлері еренсіз өмірде жоғалып кетіпті.

Күләш десек, құлағымызға Жібектің сызылған «Гөккуі» келетіні сөзсіз. Бұл өнді Брусиловскийге аман-есен жеткізген Иса Байзақов болыпты, ал авторы Үкілі Ыбырайдың, саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болғандықтан, ол кезде аты айтыла бермеген.

1936 жылғы онкүндікте мәскеуліктер Күләштің «Гөккуіне» әбден тәнті болады. «Тыңдаушыларға өсіресе қатты ұнаған «Гөкку» өні болды... Күләш орындаған «Гөкку» жанданып, құлпырып кетеді емес пе? Сол жолғы Күләш үні күні бүгінге дейін құлағымнан кетпейді», – дейді Құрманбек Жандарбеков. Ол өнге керемет таңданысын орыс атақтылары Барсова да, Нежданова да айтқан. Бірақ Құрманбек ағамыздың сағынышты бағасы бүкіл қазақтың аңсаған көңілін білдіретіндей.

Қазақ атмосферасына вальс деген айрықша күдіреттің ғажайып үлгісі болған Л.Хамидидің «Қазақ вальсін» Күләш өнұранымыздай шырқап, маңдайымызға елтаңбамыздай шегелеп кетті. Ұрпақтан ұрпаққа өлі мақтаныш боп келеді сол өн.

Манарбек Ержановтың «Қуанамын» деген өнін қандай қуанышты, ерке назды дауыспен шырқаушы еді! «Жас келін», «Шилі өзен», «Илигай» (халық әндері), «Қос қарлығаш» (Брусиловский), «Бұлбұл» (Хамиди), «Майра» (Шамсутдинова) әндерін айрықша шабытпен шырқайтын Күләшті халқы қалай мақтан тұтушы еді?! Л.Хамидидің күні бүгінге дейін жүрегімізді жаулап келе жатқан керемет өні «Бұлбұл» Күләштің өтінішімен өмірге келген екен. «Қазір кең тарап кеткен «Бұлбұл» өні осылайша Күләштің ой салуы нәтижесінде дүниеге келіп еді», – деп мойындайды Латекең.

«Күләш «Гөккудің» қайырмасын өзінше құбылтып: «Аһх-хаһа, аһх-ха-һа-һа» деген стактоны қосып жіберді. Евгений Григорьевич: «О-

но, мынауың жақсы, әнге жақсы үйлеседі!», – деп шап ете қалды да, дереу блокнотына жазып ала қойды. Сөйткен «Гәкку» еді гой бұл «Гәкку», – дейді Қанабек. «В «Гакку» Куляш Байсеитова исполняла свою несколько отличную от подлинника концовку», – дейді Нагулина («Наша Куляш», 39-бет).

Қазақ өртістерінің ішінде алғаш орыс тілінде өн айтудың да бастаушысы Күләш болыпты. 1934 жылы Шопеннің «Желание» деген әнін айтыпты. Сол кез үшін оның өзі үлкен жаңалық саналыпты.

«К сожалению, тех, кто слушал живое звучание голоса Куляш Байсеитовой многие записи мало удовлетворяют... Во всяком случае, часть тембровых достоинств голоса Куляш Байсеитовой при звукозаписи пропадала», – дейді Нагулина (86-бет). «Амал не, осы күнгі грампластинкалардағы Күләштің даусы өз даусына ұқсайтын да секілді, ұқсамайтын да секілді. Оның дауыс тембіріндегі кейбір ерекшеліктерді одан ести алмай-ақ қойдым... Нашар жазылған ба немесе ондай дауыс жазылмай ма, білмеймін», – деп өкінеді Қанабек те.

Дегенмен Күләш дауысын тәуір дәрежеде жазып алып қалған – мәскеуліктер: «Қыз Жібектен» қалған бір үзінді – Төлегеннің үй сыртынан әндетіп келетін тұсы. Бұдан басқа да Күләш жайында екі филім бар дегенді айтады Нагулина. Біріншісі 1936 жылғы онкүндікке арналған киножурналда «Қыз Жібек» түсіріліпті. Екіншісін «Біздің Күләш» деген атпен «Қазақфилім» 1969 жылы түсіріпті.

Күләштің опера әншісі ретіндегі құдіретін бұл филімдер дәл көрсете алмаса да, бәлкім, елестете алар деп ойлаймын.

Өнері мәңгі болғанмен, өнерпаздың өзі ажалдан құтылмайды: Күләш 1957 жылы алтыншы маусым-

да Мәскеуде көз жұмды. Сол жылы оның ең соңғы ойнаған рөлі Қыз Жібек болыпты.

«Күләш шыға келгенде, сахнаны жалғыз толтырып жіберуші еді», – деп сағынады Ғабен.

«Күләштан айрылғанда, мен нағыз тұлдыр жетім қалғандай болдым... Қанаш зайыбы Күләштан айрылды, мен досым, ақылшы кеңесшім Күләштан айрылдым... Өнер маңындағы кейбір кісілер өзін мақтағысы келіп, өзгелердің алдына өзін салғысы келіп отырады... Күләш алдына жан түспеуі керек. Уақыт өткен сайын Күләштің қадірі қазақ үшін арта түспек!» – деп ақтарылады Қүрекен.

«Оның ұлылығының өзі де сонда, бір халықтың бір мәдениетін нешеме жыл асқар биікке көтере алып жүргендігі... сахна төрінде туған некен-саяқ мәңгі өшпес жұлдыздар қатарында ол заңды түрде тұрды», – дейді Шара құрдасы.

«Қош, Күләшжан, елің бар,
Ел ішінде гүлің бар.
Гүлді әніңді солдырмас,
Сіңлің, бауырың, інің бар», –

деген екен кемеңгер қазақтың бірі Қалибек Қуанышбаев Күләш өлгенде.

Иә, артында ел бармыз. Күләштай құдіретті өнерпазды тұдырған елміз! Туғанына 90 жыл толып отырған Күләшті талай сағынып, талай-талай өкіне еске алатын елміз.

«Егемен Қазақстан», 03.05.2002-жыл

«Жас Алаш», 04.09.2002-жыл

ҒАБИТТІҢ КӨЗ ЖАСЫ

Алматының қысқы кеші күндегісіндей бүгін де ызғарсыз, тек ылғалдау, қар емес, жаңбыр жауғалы тұрғандай. Қараңғылық қарсыз қаланы ерте басады, сондықтан Ғабит опера театрына жары-

ғырақта жетіп; кеш барып, бұрын келгендерді өзіне қаратқанша, ерте барып, кейін келгендерге өзі қарап тұрғысы келді.

Төменге түсіп тонын шешіп жатқанда, төрт-бес кісі амандасты, бірде-бірін жыға танымады; жөн сұраспастан жөнep бергендеріне қарағанда, бір кездерде бір себептермен бірер күн ғана таныс-білістік жасаған жандар шығар деп жорамалдады. Сексеннің екісіне келсе де түнделетіп театрға келіп жүрген өзі құралпас не өзіне жете қабыл кемпір де, шал да көзіне әзірше шалына қоймады. «Бүгін жұрт «Қыз Жібекті» қалай қарсы алар екен?» – деді баласы бәйгеге шапқалы тұрған әкедей қобалжып.

Орнына жеткенше әлдекімді іздеген адамша партердің екі жағын сүзе түгендеп шықты: көзіне не мемлекет, не әдебиет басшыларынан бірде-бірі түспеді. Басшы еместердің де қаптап жүргені байқалмады. «Биыл күзде «Қыз Жібектің» қойыла бастағанына елу жыл толатынын солар біле ме екен? – дегенді бір ойлады да, – Менің елуімді тойлатпаған бұлар оны ойларына ала қоймас», – деп, өзін өзі жұбатқандай күйде алдыңғы қатарға келіп жайғасты. Жан-жағынан орын алғандар бас изеп амандасып жатты. Бұл да бас изеп, ернін жыбырлатты.

Басталды. Жарты ғасыр бойы құлақ құрышын қандырып келе жатқан таныс әуен тағы жүрегін дір еткізді. Көш думан хоры кең сахнаны кернеп, театрдың ішін, Ғабиттің кеудесін жарып жіберердей шалқыды. Қазақ әуенінің қайран қасиетті күдіреті-ай, ата-бабамен ұшыратқандай елжіретеді. Осы әнді осы араға бергізген Құрманбек еді марқұм, оның айтқанына Брусиловский де көнген. Қай әннің қай араға, кімнің даусына ылайық екенін ың ете қалғаннан ұға қоюшы еді. Шынында, қарашы, мынау ән мына хорға қандай жарасымды!

Өз үлесімен жасалған дүниеге Ғабиттің өзі сүйсініп, сағына тыңдады. Асқан сұлуды аялап сүйе алғаны үшін де Төлегенді төбесіне көтерген қазақ апырмай, қандай данышпан! Сүйе білген, сүйгені үшін жан қиған бір Ромео мен Жулеттасы барлар махабатты қалай қадірлей алатындарын әлемге мақтаныш етеді, ал бізде Төлеген мен Жібек, Қозы мен Баян, Сегіз бен Мақпал, Еңлін пен Кебек, Қалқаман-Мамыр, Ақан мен Ақтоқтылар толып жатқан жоқ па?

Көрін те, тыңдап та, қиялдап та отырған Ғабит сахна салтанатына бек риза. Қыз-келіншектің қаумалауында Жібектің жарасымы тінтен дара: киінісі, түр-тұлғасы ылайықты-ақ, Кенет, Жібек шырқап қоя берген кезде, Ғабит әлдекім ұйқысынан түртіп оятқандай селк ете түсті: шақырған үйге емес, адасып басқанікіне кіріп барған қонақша сахнаға осқырына қарады. Өзін соншалық үркіткен нәрсені іле-шала түсінді: қазір Жібек боп шыға келеді деп, баяғыдай Күләшті күтін отырған бұл, басқа дауысты естігенде, шошып кеткен екен. «Әй, құдай-ай! – деді өзіне кейін. – Алжи бастағам ба, Күләш өмірден озғалы қашан, одан бері Жібекті ойнағандар қаншама?».

Өзін селк еткізген Жібекті енді бар ықыласын сала тыңдады: қандай әдемі дауыс, еркін, қысылмай айтады, бірақ бәрібір Күләш емес, оның даусындағы білінер-білінбес қазақы еркелік, тамылжып құйылатын тәтті мұң; құлақты да, жүректі де – бәрін бір өзіне бағындырып алатын ойлы үн, үнімен бірге баурап өкететін мейірімді бет-пішін бәрібір жоқ. Күләш жоқ жерде Жібек бар деп сену қандай қиын! Бұлар басқа Жібек. Қарашы: жұлыса кететіндей жұлқынып бұрылады, қазақ Жібек деп бекер атамаған ғой, қимылы мен қылығы, үні мен лебі, денесі, тырнағы, шашы –

бәрі жібек, бәрі нәзік болған соң айтқан. Жібек қазақтың өдемілігі ғана емес, ізеті де. Соның бәрін сол заманда түсінген Күләш неткен сұңғыла! «Енді ондай Жібек тумады», – деп еді талайлар, сол рас болды-ау. Ол сахнаға шығар сәт әлдебір нәзік, айрықша құбылысты сезіп, күтіп отырушы ек. Сиқыры ма әлде билеп әкетететін құдіреті ме, адам білмейді. Ол жарқ етіп шыға келгенде, тек сахна емес, бүкіл театр, ондағы бүкіл жұрттың жан дүниесі жарқырап, шұғылаланып кететін еді. «Біздің Күләшіміз ғой!» – деп, бір-бірімізге қуана, мақтана қарасушы ек. «Күләшіміз бар қандай бақыттымыз!» – деп масайрайтынбыз.

Ондай ерекшелік Құрманбек – Бекежанда да бар еді: онымен бірге әлдебір үрей, қаны сорғалаған құбыжық шыға келгендей тыжырынып, жұрт қорққан балаша бір сәт тым- тырыс тына қалатын. Алайда Қүрекең сахнада қаншалық сарт-сұрт, жарқ-жүрқ ойнағанымен, Күләш – Жібектің қадірін барынша биіктетін, көтеруге мүмкін жеріне дейін көтеріп қана тұруға тырысатын. Оның актерлық, режиссерлық құдіреті риасыз адалдығында еді. Қүрекең бүкіл талантын актрисаның өнерін ашуға жұмсаса, қазіргілер актрисаның талантынан бұрын бетін ашуға тырысады. Оларға көнбегендер өнерді де көрмейді. Қүрекең өнер үшін қиналса, бұлар өзі үшін өнерді қинайды.

Жібек тағы шырқады: қандай ғажап дауыс! Әлемнің Еуропаның өншісі қазақша шырқап тұрғандай қай түкпіріне апарып айтқызсаң да ұялмайтын, мақтан қылатын дауыс. Бірақ Күләштікіндей қазақтың нақышы қанық емес. Ұғымға сыя бермейтін сиқыры бар еді: оның Жібегін халық жырлаған Жібектің дәл өзіндей қабылдайтынбыз, «ана жерін жеткізе алмады, мына тұсын айта алмады» деу тұрмақ, «Бұл Жібектің өзі емес, оны ойнап жү-

рген – Күләш», – деуге аузың бармайтын, сондықтан Жібектің өзінен Жібекке тән емес бірдеме іздеу мыйыңа да кіріп шықпайтын. Алып елдердің бірінен шықса, баяғыда оны бүкіл әлем білер еді, дербес елдің де қызы болмай қор болды. Ол аздай, алты пақыр бірігіп үстінен арыз жазды. Біз де бір кезде бесеуіміз бірігіп жазғанбыз, біз халықты қырып бара жатқан аштықтан қорқсақ, бұлар атағы аспандап бара жатқан Күләштан қорқыпты, қазақ өнерін құртады деп, сол өнерді өрге сүйреп келе жатқан адамды жазғырыпты. Ондай кесапатқа Күләш төтеп бере алмады. Үнемі нәзіктігімен биіктеп келе жатқан Күләш, өзінен жамандық көрмеген кісілердің өзіне қарсы біріккенін білгенде, кенет кектене де, қатая да алмай, өзірлігі жоқтықтан да үзіліп кеткен кісі тәрізді. Арызшылармен жауласқысы келсе, олармен жағаласатындай қуат Күләшта мол еді. Оны опырып түскен – күліп, мақтап, құшақтасып қасында жүргендердің опасыздығы. Адамды ашық жаулықтан гөрі бұқпа жамандық мұқалтады.

Өзі әлемді таңғалтқан Альберт Эйнштейн Махатма Гандиге таңғалып: «Сірә, келер ұрпақ мына жер бетінде кәдімгі ет пен теріден жаратылған осындай адам өмір сүрді дегенге сене қояр ма екен?» – депті. Сол айтпақшы, қазақтың Күләші әлемдегі сирек құдіретті актердің бірі болды дегенге басқаны былай қойғанда, қазақтың өз ұрпағы сене қояр ма екен?

Осы ой Ғабиттің жанын қатты ауыртты, қозғалақтап, орнында зорға отырды: ұлттық тіні зақымданған ұрпақ ұлтының ұлы перзентін аяқасты етпесіне кім кепіл?

«Құдайға шүкір, – деді Ғабит бірінші үзіліске шымылдық жабылғанда өзіне өзі күбірлеп, – өнші халық деген атты ақтайды екеміз».

Әзіз әндердің әсерін бұзғысы келмей әрі жолыққандардың қисынды-қисынсыз қолпаш мадақтауынан қашып, сыртқа шықпай, орнында отырып қалды. Қиялы жас күніне жетеледі.

«Айман-Шолпанда» ойнаған әдемі келіншекке есі кетіп еді. Оны соншама бағалатқан, осы күні ойласа, өзінің сұлулыққа деген құштарлығы да сыйақты. «Өмірбақи партияның қарауылында болдық, сондықтан әйеліміздің көзіне шөп салмадық, бөтен әйелге көз тастамадық», – деп ақталатындарды әжуалай жымыып еске алды. – Әдемі әйелдің әдемілігіне, жан сұлулығына қызметі мен беделі былай тұрсын, тым құрыса қалтасын да құрбан етіп көрмегендер көзге шөп салу дегенді, құдай біледі, өзінің қой қорасындағы шөп-шаламмен шатастырады-ау. Еркек пен әйелде бір-бірімен бірігіп, кірігіп кеткісі келетін құштарлық болатынын, кеудесін жарып өне бойына еніп кеткісі келін жатқан еркекті әйелдің бітеудей жұтып қойғысы келіп құшырланатынын сол шіркіндер шынымен-ақ білмей ме екен?

«Ал соны білген сен не ұттың?» – деді өзінің қазіргі хәлін мүсіркеп. «Шынында, түк ұтпадым ба?» Ойы шашырап, аяқ асты берекесі қашты.

Жоқ, неге ұтпасын. Ұтқанда қандай!

Сол құштарлықтың қуатымен арманға жетектеген асыл сөздері Төлеген болып төгілді, Қозы Көрпеш болып құйылды. Өмір атты өткіншіде сүйіспеншіліктен асқан қуатты сезім болмайтынын үні жеткенше үндеді, қуаты жеткенше қуаттады. Қамыққан, жүрегінен қан тамшылап өксіген, өкінген кездері болғанмен, «Қап, бүйткені құрысын!» – деп, ол күйінен айныған күні болған емес. Енді болмайтын да шығар?! Әдемілік пен сезімталдықтың шегі жоқ, шектеуі жоқ нәрі мен ләзәтін ежелден айрықша бағалаған, әлі бағалап келеді. Бірақ бұл ұққанды басқалар бұзықтық санады, сол таным аузын буып, әйелдің өзі таныған,

өзі табынған анық құдіретін, әттен, ашып жаза алмады. Өрт сезімнің өзгешелігін жырлатудың орнына салқындығын ақылдылық дегізді. Сүйе білу дейтін ардақ қасиет сөйтіп аяқасты болды. Сол себепті шынайы сүйіспендікті есепті ерлі-байлылық мойындатты. Сезіммен сүйгендер келе-көге ұшырады, мазаққа қалды. Опық жеген, қапы қалған мұң наланы сыртқы бүтіндікпен сылап-сыйпап, табиғи тіршілікті жасанды жарасымдылықпен бүркеді.

Иә, өкіметтің қалағанын жазғанымен, бірақ өмірді өз қалағанынша сүргісі келді. Ол да оңайға түспеді.

Отыз екі жасында «Қыз Жібекті» жазып, одан кейін «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» бітіріп, дәл қырқында «Ақан Сері – Ақтоқтыны» халыққа ұсынды. Сол кезде сахнаның сыртында тұрып айтқан Күләштің бір ауыз сөзі күні бүгінге дейін көкейінен кетпейді. Және ол сөзге еш сөз жетпейді.

Күләш шіркін айта білетін де әйел еді ғой! «Ғаба! – деген еді үнімен де, бүкіл көрік келбетімен де мейір төгін. – Сөкен аға сырт тұлғасымен сұлу көрінсе, Сіз жаныңызбен, сезіміңізбен әлдеқайда сұлусыз. Жаны сұлу емес адам Жібек пен Баянды, Ақтоқтыны дәл мұндай қылып жүз жылда да жаза алмайды. Біздің бақытымызға, халықтың бағына туған жазушысыз».

Өйтіп мақтау – өте үлкен мақтау. Шындығында, ол жай мақтау емес, бағалау. Әлдекімді көңілі үшін өншейін алдарқата салу – Күләшта мүлдем жоқ әдет. Сондықтан халық мақтанышы Күләштан ондай сөзді есту – ұмытуға мүмкін емес-ақ оқиға. Ондай оқиғаны өзгеге айту көпе-көрнеу мақтанға жатады, өйтіп мақтаншақ атанғанша, қасиетті Күләштің сол қасиетті сөзін өзімен бірге о дүниеге ала кеткені бұл дүниенің бір қымбатын ала

кеткенмен бірдей. Күләштің айтқанын Күләшша ұғатындар табылмаса, күлкі боп ұятқа қалмас па?

Үзілістен кейін Ғабит әрбір өнді оны көзінде кімдер айтқанын есіне ала, қимас мұңмен тыңдады: Қанабек, Құрманбек, Манарбектер мен Рәбиға, Жамал, Ұрқиялардың елесі көзіне жас боп үйіріле берді. Олардың бірде-бірі жай ғана әртіс емес, қазақ өнерін қалыптастырар кірпіш еді ғой. Қанжарының қаны кеппеген Бекежан Жібектен не деметіп келгенін өзі де білмей алақ-жұлақ:

– Атыста, айдалада жекпе-жекте, Төлеген қайтпайтуғын сапар шекті, – деп тепсініп тұрғанда, жұрт ду қол соғып жіберді, «Төлегенге сол керек!» – деп ризашылық білдіргендей шықты. Ойланбай қол соққан жұртқа Ғабит шошына ойланып қарады. Бұл арада Құрманбек боқтатып, оған жауап қатқанда Күләш жылатушы еді, – көрермен де басқа, көрерменнің өсерленуі де басқа екен қазір. Бұлар: «Әнді жақсы айттың!» – деп қана бағалап жатыр.

Опера бітті. Ғабит бүгін актерларға барып ризашылық айтпады, бұрылмастан киіміне қарай жүрді. Көп жасағыр бір жас жігіт: «Ғабе, нөміршеңізді маған беріңіз!» – деді де, тонын тез арада өперіп, тез арада киіндіріп жіберді.

Сырт салқындау екен. Ғабит есіне түсе берген естелік ойлардан сергірмін деген дәмемен үйіне қарай маңғаз аяндады. «Көп адамның қолы жетпеген бақытқа қолым жетті, енді менде арман жоқ», – деп, кезінде мен де шалқыдым- ау!» – деді оралмас кездің өкініші өкси күрсінтіп. Жасамыс тартқан шағында да көкейінде жүрген арман өйелді анасын сағынған жетім баладай зарығып күткен-ді. «Шынымен-ақ жолықпай өтер ме екем? « – деген өкініш пен үрей кеудесін күйдіріп жібере жаздайтын. «Қиалдағыны іздеп бекер қартаятын

шығармын», – деп те шошынған. Қайдан жолығады деп, жиналыстарда да, көшеде келе жатып та жалтақтайтын. Ақырында армандаған адамына жолығып, оның езу тартқанының өзі естен тандырғандай әсерге бөлеген. «Ендігі бар өмірімді өзіңе арнадым!» – деп ақтарылды бұл. «Сенен артықты іздемеймін», – деп ол да сендірген. «Сенен артықты» дегені, сірә, «Сенен жасты» дегені шығар. Сұмдық-ай, сонан кейін де екеуі суысып кетті-ау! «Бәрі де көре алмағандардың кесірі», – дегені ақталу үшін айтылатын алдамшы бірдеме сыйақты қазір. Өсекке ілінбейтін, өтірікке шалынбайтындай өмір сүру мүмкін бе еді екеуіне? Сұлуды сұқтанғандардың бұзуы да мүмкін. Дәмелілер дегеніне жету үшін, жете алмаса, өзгелердің де сөйтуі үшін, сан қилы айла-шарғы мен өсек-аяңға барады. Көп сөздің көбіне сенбейін десең де, кейбірі жүрегіңе шаншудай қадалады. Өйтетін себебі оның бірдеме-бірдемесі шындық сияқтанып тұрады: ондай-ондайдың өмірде кездесетінін еске аласың, әлдебір заманда әлдекімдердің сөйткені есіңе түседі, естігендерің мен көргендерің – бәрі жан-жақтан жау талағандай қаумалайды. Бір қаумалаудан аман шықсаң, араға біраз уақыт салып тағы бір тың өсек тарайды, өлі мүлдем сене қоймаған сезім пен секем жүрегіңді тілгілеп тағы қансыратады, шындық сияқтанған жау сезім жан дүниенің тағы қидалайды. Ондайда ызалы сезім кісіні қандай күйге, қандай ойға итермелемейді? Ашу билегенде, күйігіңді басу үшін, жер-дүниені өртеп жібергің келеді; ал ақыл билегенде, сөйткенің үшін, өзіңді өзің өртеп жібергің келеді. Бірақ біресе ақыл, бірде ашу алма кезек жеңіп, жеңіліп, ақырында біреуінің бір мысқалы артық көрінеді де, жеңеді. Жеңе ме, шаршата ма, өзің де ажырата алмай қаласың.

Ол әлі жас, бұл жасамыс еді. Сол жас алшақтығы оны да, мұны да қызғаныштың қызыл шоғына талай шыжғырды. Қызғаныш деген, әрине, сенімсіздік. Сенімсіздікті оятатын – сеіімсіз қылық-өрекеттер. Сондықтан жақсы көре білген ақылды әйел де, еркек те өз сыңарына сезік салатындай, күдік шақыратындай қылықтарға бармауы, сүйгенін де, өзін де сөйтін аяуы керек екен. Екеуі, сез жоқ, кезінде соны ескермеді. Қазақы әйел, әсіресе күйеуі өзінен үлкен әйел оны қызғантатындай қылықтан алдын ала қашар еді, әйтпесе, міне, мені көрдің бе деп, өз күйеуін өзі қорлағандай бөлмас па? «Шын сүйсең, маған сенесің, қызғанатының бар, о баста неге үйлендің?», – дегендей бірмайын тәкаппарлық нәзік жүрекке найзадай қадалды ғой талай.

«Құдай-ау! – деді Ғабит күйзеле күрсініп. – Бізді адамдар ажыратты ма сонда әлде өзіміз бе? Өзімізден кінә бар болса бар да шығар, бірақ адамдар бізді ажырассақ та бақытсыз, ажыраспасақ та бақытсыз болатын күйге келтірмеді ме?».

Ғабит тоқтап басын шайқады. Үйінің қасына келіп тұрса да, үйіне кіргізбей, алуан ой аяғына орала берді. Жаладан жеңілді, өсекпен күресе алмады деп, Күләшқа іштей налитын да еді, – бекер екен: адамдар деген құдайдан кейінгі күшті ғой. Оның қолдауына да, қорлауына да жөушенді адам төтеп көрген емес. Бұрын бөрі анық сыйақты еді, қазір күмөні бар: оны бұл сатты ма, ол мұны ма? Сатқындықты есту, елестету бір басқа да, оны көру, бастан кешу мүлде басқа. Ең жаманы: қисынын түсіне алмайтын қылықтың бәрін сатқындық деп күдіктенесің. Күдіктен, әрине, сезім өлмейді, сенім өледі. Әйел мен еркектің арасын мың реткі жақсы қылық шындай алмаса, бір ғана күдік үзе салады. Күдікшіл адам сезімнің шуағына шомылудың орнына күдіктің қара түтініне уланып, дұшпаны

жасай алмайтын жамандықты өзіне өзі жасайды. Өйелдің сатқындығы оның міні ғана емес, алданған сезімінің кегі де ғой.

Осының бәрін ойлай кеп: «Мен де күдікке жем болғам жоқпа?» – деді Ғабит өз ойынан өзі шошынып. Өзілдегенсін, байқамай айтып қалғансып, жарастықтарын көре алмаған талай сабаздың сөз сүңгісін сұққылағаны әлі есінде. Өзінің бұрын қартайып, оның әлі жас болатыны бұған оларсыз да аяныды, бірақ аралары дәл бұлайша быт-шыт болар деп ойламаған. Сыйластықпен, түсіністікпен жол табармыз деп үміттенетін. Жан ауыртар жанжалға жан мәдениетіміз жол бермес деуші еді. Бәрі бекер екен.

«Күләшті жеңгендер бізді неге жеңбесін?!»...

Көз жасын шынашағымен сілки сүртіп, Ғабит өзін бір сөт осылай жұбатты.

Үйіне қарай жүре берін: «Жоқ! – деді әлгі ойынан аяқ асты айнып. – Мұным – ақталу. Сүйген, үйленген, ажырасқан – бәрі өзіміз, оған неге өзгелер кінәлі? Бізді ешкім жеңген жоқ өзіміз жеңілдік. Ақылымыз, сүйіспеншілігіміз, табандылығымыз жетпеді. Қалайда адамдар бір-бірін қатты сүйгендіктен ажыраспайды, сүйе алмағандықтан ажырасады».

Біразға дейін өне бойы қалтырап, тұла бойы мұздап, жүрсе, жығылып қалатындай көрінін, көшеге біреу қадап кеткен қарақшыдай қалшиды да қалды.

«Қателік менде! – деді кенет өзін өзі сөгіп. – Осылай боларын о баста одан бұрын мен ойлауым керек еді». Бір аттап барып, тағы қалт тоқтады. Сонда екеуінің қосылғаны, бір-бірін сүйгені, жиырма жылғы түрмеден жаңа босанғандай бір-бірін жеп қоя жаздап аймаласқандары – бәрі қателік пе? Оның ең сұлу сөтін – тұла бойынан тамшылаған

күштарлық пен құмарлықтың мейіріне балбырап, тығыны ағытылған тәтті сезімнен бет-жүзі, алқымы мен омырауы – бәрі алаулап, құшағында тұншыға булыққан бақытты кезін – сан рет көріп, сан рет сүйсінгені – бәрі қателік пе? Жо-жоқ. Бірі де қателік емес, оның бәрі – көдімгі өмір: біреулер қызығатын, қызғанатын, біреулердің қолынан келмейтін, кейбіреулердің түсіне де кірмейтін өмір.

Өзінің тосын тұжырымына риза Ғабит сәл жөткірініп, үйінің кіреберісіне көз салды. Әлі де бөгеле тұрғысы келді.

«Қайта өмір сүрген кезімде осының бәрін ескерермін», – деді өзін өзі мазақтай мырс етіп. Сәл тоңазығанын сезіп, бетін сыйпап еді, алақаны аздап су болып шықты. Кәріліктен суланғаны ма әлде көз жасының өлі кеппегені ме, ажырата алмады.

Бұл түйінді ақыры шештім-ау деген тоқ көңілмен кіреберіске қарай аяндады. Есіктен кіргені де сол, кенет жан түкпірінен тағы бір дауыс айғай сап қарсы тұрды. Құлағы шың ете түсіп, бір сәт бүкіл тіршілік тоқтап қалғандай көрінді. Құлармын деп еді, құламады, әйтеуір. Кенет шың етіп жабылған құлағы кенет тарс етіп ашылып кетті.

«Жо, жо! – деп, жан дүниесі жаңағы түйініне шырылдап келіспеді. Өзіңді алдарқатып, өзіңе ыңғайлы қорытынды жасама! Ажырасу да сүйіспеншіліктің жалғасы. Адам қорланған сезімін қорғау үшін, одан ары қорлана бермеу үшін ажырасады. Өйткені қорлық пен мазақ арқылы махабаттың рахаты мен ләзәтін шексіз-шектеусіз тата бермейсің, оған жаның да, тәнің де төтеп бере алмайды. Төтеп беретіндер табылса, олар өз адамшылығын аяққа басып тұрып қана сөйтеді. Адамдық қасиетін сақтап қалғысы келгендер

ажырасады. Үлкен апатқа ұшырамау үшін, адам кіші апатты тандап қорғанады».

Ғабит өзінің атой салған ішкі ойынан үркіп, оқырына жан-жағына қарады.

Дұрыс істеді ме, бұрыс па, өткенін енді түзей алмайтыны түсінікті: өтті, кетті. Бір замандас ақынның Ғабиттен басқаға белгісіз бір өлеңі дәл мұның жағдайын жазғандай:

– Ажырасу, әрине, өкінішті,
Өкініштің бөрінен дерті күшті.
Бақытың мен қызығың құлталқан боп,
Мұңға толып кетеді жердің үсті.
Тәтті үмітім көп еді, бәрі бітті,
Ештеңе де жоқ екен мәңгілікті.
Өмірдің өкінішсіз болмайтынын,
Мойындауға тіршілік мәжбүр етті.
Қиялға ұшқыр келеді қапалы адам,
Ыза, қорлық жан-жақтан анталаған.
Сүю үшін бәріне шыдағанмен,
Сүймейтінмен сүйісіп жата ма адам?!
«Ол да өз басынан өткенді айтқан болу керек, –

деді күрсініп. – Сүйгеніңмен ажырасқанмен, ойыңнан ажырай алмайсың. Толық ажырасу бұл дүниеде жоқ. Мүмкін емес. Тек тәндері тоғыспайды, ойлары, жандары өле-өлгенше іздесіп, кінәлөсіп өтеді. Ендеше олар неге ажырасады? Себебі бұл өмірде махабаттан да күшті нәрселер бар, адамды ажырастыратын солар».

Өз тұжырымына өзі таң қалып, бір өзі бір-біріне қарсы екі адамнан бірігіп тұрғандай, бір түрлі жайсыз жағдайда состиып қалды.

*13 желтоқсан, 2002 жыл
«Егемен Қазақстан»*

«МҰҚАН ТУҒЫЗҒАН ҰЛТТЫҚ МАҚТАНЫШ

«Біржан-Сара» операсы қазақ ұлтына мақтаныш екенін қай даукес те мойындар. Оны дүниеге әкелген Мұқан Төлебаев та қазақ музыкасының дара мақтанышы.

Қазақ музыкасында еріксіз бас шайқататын бір құбылыс бар.

Қазақты бұрын білімсіздеу, сауатсыздау, соған орай мәдениетсіздеу болған сыйақты көрсету орын алды. Сол жағдай Кеңес өкіметі орнағаннан кейін де, Голощекиннің саясаты үштен екімізді аштықтан қырып салғаннан кейін де жалғаса келіп, тың және тыңайған жерді игерген соң ғана сапалы өзгеріске түскен тәрізді. Әйтеуір, коммунистік партияның кемеңгерлері қазақтың өзін соған сендірді.

Ал, бірақ қазақтың Сегіз Серісі, Біржаны мен Ақаны, Құрманғазысы мен Тәттімбеті, Дәулеткерейі мен Қазанғабы, Абайы мен Жамбылы, Балуан Шолағы мен Кенені, Әлиханы мен Халелі, Байтұрсыновы мен Дулатовы, Әуезові мен Мүсірепові, Сарасы мен Күләші, Құрманбегі мен Қанабегі, тағы басқа айта берсең таусылмайтын талантты ұлдары мен қыздары сол қазақтың әлі де толық «советтенбей», мәдениеттенбей тұрған кезінде туғандар. Мұқан да солардың бірі.

Кеңес өкіметі мен коммунистік партия елу жылда елді жаңалаған соң, қазақтың қаншама ұл-қыздары музыкалық жоғары білім алды, әлемдік конкурстардан алдына жан салмай қаншасы озып келіп жатты, қаншама керемет-керемет әншілер, ғажап-ғажап музыканттар туды. Олар бірақ қазақы музыканы насихаттай алмады, қазақтың ұлттық өнерін өрістетіп әкетпеді. Өйткенмен, қазақтың өнерпазы, қазақтың баласы деп, оларды басымызға көтеріп-ақ бақтық. Біздің күй шығару, күй тарту сыйақты әлем халықтарының ешбіріне қонбаған

ғажап өнеріміз бола тұра біз әлем алдында өзімізді бала сезінетіндейміз. Өйткені, біз – ұлттық өзегімізді, өзгеге еліктейміз деп жүріп, үзіп ала жаздаған халықпыз. Соның нәтижесі көз алдымызда: «Абай» мен «Біржан-Сара» операсынан кейін – жарты ғасырдан астам уақыт – ұлт тілінде бірде-бір тұщымды, сахнадан тұрақты орын тепкен опера жазылған жоқ. Соған қарап, өсу, мәдениеттену деген мұндай болмайды-ау деген күмәнға батасың.

Мен музыкант та, музыка зерттеушісі де емеспін, бірер жыл Қанабек ағаның қасында болып, кітабын жазыса жүріп білген-түйгендерім бойынша пайымдасам, біздің ұлттық өнеріміздің адам нанғысыз өнімді кезі Жүргенов дәуірі екен. «Жүргенов дәуірі» дегенді мен өдейі, ойлана мен беріп айтып отырмын. Ұлты үшін өйтіп қызмет жасаған үлгі тұтарларымыз баршылық-ау, амал не, мұрагерлерге тапшымыз. Жүргеновтің жұмыс істеу, ұйымдастыру әдісінен бір мысал келтіре кетейін.

– Бейімбет бітіріпті, жақында «Шұғаны» қоясыңдар. Мә, мынаны Ғабитке апарып бер, бір айдың ішінде «Қыз Жібектің» либреттосын бітіріп берсін, – деді де, қолыма қағаз ұстатты. – Егер қажет десе, жазуына сен де көмектес.

Мұны музыкалық театрдың директоры Қанабек Байсейітовке айтып тұрған халық ағарту комиссары Темірбек Жүргенов. Бұл – 1933 жылдың оқиғасы, бұдан 70 жыл бұрынғы сөз. Қазір бір айда емес, бір жылда либретто жазып беретін де, «Жаз!» – дейтін де кімің бар?

Мына мәліметке қараңызшы:

1934 жылы ғана үш опера қойылыпты: «Айман-Шолпан» (Коцык жазған), «Шұға» және «Қыз Жібек». Келесі, 2004 жылы «Қыз Жібектің» қойылғанына, сахнадан түспей келе жатқанына 70 жыл

болады. Ондай бақытты бағалай білсек те бақытты болар едік-ау! 1935 жылы «Жалбыр», 1937 жылы «Ер Тарғын», 1938 жылы жаңа «Айман-Шолпан» (Брусиловский жазған), 1939 жылы «Тұтқын қыз» бен «Тереңкөл», 1940 жылы «Алтынастық», «Бекет» опералары және тұңғыш қазақ балеті «Қалқаман-Мамыр» қойылыпты «Қалқаман-Мамырды», яғни балет дегенді бірінші рет көріп отырған қазақ: «Ай, айналайын өкімет-ай, сөзбен айтатын театрды да жасады, әнмен айтатын театрды да жасады, енді мылқаулардың театрын да жасапты ғой!» – депті. Бұл – халықтың ризашылығы.

Халықты қан қақсатқан қаһарлы соғыс жылдарында да бұл қарқын бәсеңдемепті.

1941 жылы күзде «Нарғыз», 1942 жылы «Гвардия, алға!», 1943 жылы «Даиси» (қазақша), 1944 жылы «Абай», «Чио-Чио-Сан» (қазақша), 1945 жылы «Амангелді» қойылыпты. 1946 жылы «Евгений Онегин» (қазақша), «Жамбыл мен Айкүміс» және «Біржан-Сара» қойылыпты.

12 жылда (1934 пен 1946 жыл аралығында) 21 спектакль. Мұның сыртында, Қанабек Байсейітовтің айтуынша, соғыс жылдарында «Демон» мен «Кармен» де қазақша қойылған болу керек. «Евгений Онегин», «Демон», «Чио-Чио-Сан», «Кармен», «Даиси» тәрізді туындылар алғаш қазақша сахнаға осы жылдарда шықты», – депті Қанекең («Құштар көңіл», 1977, 156-бет). Мен бірақ «Демон» мен «Карменнің» дәлелін таба алмадым.

Бұл туындылар дүниеге келген кездерде композиторларда, режиссер мен актерларда ұлттық мінез-құлық, салт-дәстүр, әуез, қимыл, киіну – бүкіл ұлттық мәдениеттің бәрі бар еді де, еуропалық мәдениет жоқ еді. Қазір білім де, мәдениет те – бәрі-бәрі бар, тек ұлттық ерекшелік жоқ немесе аз. Меніңше, қазіргі тоқыраудың ең басты себебі – осы.

Қазір ұлттық операның бар-жоғына қиналып жүрген де, жоқтап жүрген де жан адам бар екенін, иә жоқ екенін ешкім білмейді. Құдайға шүкір, 70 жыл көзімізді де, көңілімізді де қуантып келе жатқан «Қыз Жібегіміз», 66 жыл сахнадан түспеген «Ер Тарғынымыз», 59 жыл жасаған «Абайымыз», 57 жыл сүйсінткен «Біржан-Сарамыз» бар. Ең жасының өзі – осы алпысқа қарай аяқ басқан қарт «Біржан-Сара». Сөз жоқ, жаның сүйсінетін мақтаныш! Алайда он жыл, бес жыл, үш жыл бойы көрерменін қуантқан бірде-бір жаңа операның дүниеге келмеуі үрейлендіреді де. 57 жылдан бері бірде-бір жаңа опера сахнамызда тұрақтай алмапты. Ол ғасыр мен бұл ғасырда да мәдени жыртығымызды жамап келе жатқан Жүргенов дәуірінде дүниеге келген «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғын» да, содан кейін өз ұлттық композиторларымыз тугызған «Абай» мен «Біржан-Сара» ғана.

Біржан мен Сара – қазақ үшін өнерлі ұл мен өнерпаз қыздың ұлттық үлгісі, мақтанышы. Ол тақырыпқа Мұқан да сондықтан барған.

Тиатр атты жаңалықтың қазақ жеріндегі қарлығашы да осы Біржан мен Сараға қатысты. Оған куә – «Айқап» журналының 1913 жылғы 1-нөміріндегі «Қазақша бастапқы ойын» атты мақала. Онда былай делінген:

«17 февральда Семейде приказчик клубында қазақша әдебиет кеші болды... Оның артынан қазір ойналатын Біржан мен Сара турасында жұртқа мағлұмат берілді... Залдың бір жағына қолында үкілі домбырасы, торғын шапанды, ақ қамзолды, орта бойлы, дөңгелек кішкене сақалды, кәмшат бөріктің шоқпардай үкісін былғаңдатып, айқайды сала өн шырқап Біржан шықты. Біржанның салдарша киінген бес жолдасы да жанында тұрды.

– Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері,
Іздеген келіп тұрмын Біржан сері.
Жолықпай сөзі өктемге жүрген шығар, –
Үйінде Тұрысбектің өлер жері, –

деп шырқаған Біржан дауысын естіп, қасында жеті-сегіз қызы бар, бұрала басып сылқылдай Сара шықты, үстінде оқалы қызыл қамзол, атлас шапанын иығына жамылып, бүтін дүниені бір тырнағына теңгермей келе жатқан сері қыз Сара екенін көрген жерде-ақ өркім білді. Екі нөкер сахнаның екі жағына отырып, кезекпе-кезек ән шырқап айтысты... Сараның рөлін алған Тұрар ханым Қозыбағарова да рөлдерін ойлағаннан артық шығарды».

Сонау Семей жерінде Біржан мен Сараның айтысын сахнаға шығару, сөз жоқ, ол айтыстың ел ішіне кең тарағанын көрсетеді. Ел ішіне кең тараған ол айтысты Мұқан да, сөз жоқ, бала күнінен біліп, сүйсінін өсті. Ақын Сара жайындағы аңыздар мен ақиқаттарды көбірек естін, көбірек ынтығуы, Жетісуда туып-өскендіктен, заңды да.

«Біржан-Сара» операсы Мұқан Төлебаевтың талантты екенін ғана емес, қазақтың да талантты халық екендігін бұрынғы Кеңес өкіметінің зиялыларына тамаша дәлелдеді. «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғынды» Брусиловский халық композиторлары мен халық өндерінің негізінде жазып шыққаны жұртқа аян, ал 1944 жылы Ахмет Жұбанов пен Латиф Хамиди «Абай» операсын – тұңғыш ұлт мамандарының туындысын – дүниеге әкелді. Бұл қазақ өнерінің ғажап өркендеу кезеңі еді.

Алғашқы қазақ операларының жазылу, қойылу кездерінің басы-қасында болған Қанабек Байсейітов былай дейді:

«Әлі опера дайын емес, бірақ ойнайтын өртістер дайынбыз, мен Төлеген екенімді, Күләш Жібек бо-

латынын, Құрманбек Бекежанды ойнайтындығын біліп алғамыз, сондықтан өн таңдағанда, өз дауысымызға лайық жағын да ұмытпаймыз.

Брусиловский Өміреден төрт-бес өн алды, тіпті, Затаевичтің жинағында бар өндердің де бір-екеуінің айтылуы өзгешелеу екен деп, қайта жазды. «Қос қараған», «Аққұм», «Көк көбелек», «Жиырма бес», тағы бірер өн сол Өміренің айтуынан алынған. Ғарифолладан «Аяз-бидің әні», «Дүние-ай», «Қара қаншық» алынды. «Гәккүді» Иса айтып берді. «Көк жендет», «Сармойын», «Секіртпе», «Алқаракөк» секілді өндерді Құрманбек жаздырды. Менен «Орақ батырдың шешесінің әні» дейтін қайғылы әнді жазып алды. Жалпы, музыка таңдау жұмысы жарты айға созылды». («Құштар көңіл», 1977, 100-бет).

Мінеки, «Қыз Жібек» операсын қазақ өнерпаздары естіп жабыла жазып шыққан секілді. Енді «Ер Тарғынның» қалай жазылғанына қараңыз:

«Бір айдың ішінде бітір», – дегенге (тағы да Жүргенов – Б.Н.) Брусиловский көнбеді, оның мүмкін еместігін дәлелдеді, екі ай уақыт сұрады. Сұрағанына келістік... Оған халық музыкасын таңдауға көмектесу үшін, күні-түні қасында Құрманбек болды. Қажет-ау деген сексен өн таңдап алынды. «Ер Тарғынның» музыкалық құрылысына Қүрекең композиторлардан кем қызмет етпеді» (136-бет).

«Біржан-Сараны» жазу барысында Мұқан да бұл әдістен бас тартпаған. Өйткені, оның қаншалық жемісті болатынын көзімен көріп, құлағымен естіген. Және ол кездің өнерпаздары қазіргідей «Бөленшекен бөлен деген керемет нәрсе бітірінті», «біздің Түтеншекөң түген деген ғажап дүние жазды» деген мадақтауға ие болуды мақсат етпеген, оны ойлауға мұршасы да болмаған, тек халыққа қызмет

жасайын, сол үшін барымды аямайын деп қана өмір кешкен. Біздің осы еңбегіміз Брусиловскийге ғана абырой болды, біздің атымыз да, айтып берген өніміз де елге белгісіз боп қалды деп қызғанбаған, халқымның өнерін дамытуға қосқан үлесім деп түсінген, қысқасы, биік мүдденің перзенттері болған.

Осындай ғажап ортадан Мұқанның тууы қандай ғажап! «Біржан-Сараны» жазғанға дейін Мұқан өзі ұстаз санаған Брусиловскиймен бірігіп «Амангелді» операсын жазысқан-ды. Ол операны 1945 жылы Қанабек Байсейітов қойған. Мұқан үшін өзі жазысқан бұл опера ғана емес, қазақ сахнасында қойылған, қойылып жатқан күллі опера үлгі-тәжірибе еді. «Біржан-Сара» солардың бәрін сүзгіден өткізген мидың жемісі-тін. «Бұл опера да бірден осы күнгі біздер көріп, естіп жүрген классикалық формасында жарқ ете қалған жоқ, мүқият өңделді, тыйанақты жөнделді. 1949 жылы екінші рет, 1958 жылы үшінші рет редакцияланды, қайта қойылды. Бізде композиторлар одағына мүшелікке қабылдау да қызық қой, сол әйгілі операсын жазып біткен кезде де, қойылып жүрген шақта да Мұқан композиторлар одағына өлі мүше емес еді», – дейді Қанекең («Құштар көңіл», 168-бет). Алайда «Қазақ совет энциклопедиясы» оны 1942 жылдан КСРО композиторлар одағының мүшесі деп көрсетеді (1977, 11-том, 123-бет). Мен бұған күмән келтірем. Өйткені, Мұқан Мәскеудегі оқуынан 1941 жылдың аяғында ғана Алматыға оралады. 1942 жылы оны мүшелікке қабылдай қоятындай нақты себеп, дәлел де жоқ. «Казахское оперное искусство» деген кітабында музыка зерттеушісі П. Момынов: «С 1948 года М.Түлебаев являлся членом Союза композиторов СССР и Совета композиторов Казахстана», – дейді (1963, 50-бет).

Бұл пікір Қанекеннің сөзін толық растайды және иландырады.

Осының өзінен де Мұқанның мінез-құлқы біраз хабар береді. Атақ, лауазым қумай, өнердің бейнетінен зейнет іздеген адам болғаны аңғарылады. Оның ондай болуының да өзіндік заңдылығы бар, ол – қалың қазақтың ортасында, қарапайым жағдайда туып-өсіп, ержеткен адам.

Мұқан 1913 жылы 13 ақпанда бұрынғы Алматы облысының Берлітөбе ауданындағы Шұбартүбек аталатын жерінде Қарашыған мекеніндегі «Үлгі» колхозында туады. Әкесі – Төлебай, шешесі – Тәжібала. Мұқан бала күнінен-ақ өнерлі адамдардың ортасында тәрбиеленеді. Шешесі Тәжібала да әнші, аздап өлең де құрастырып жіберетін кісі болыпты. Тікелей Мұқанды ән мен өлеңге, домбыраға баулыған адам – Апырбай деген ағасы. Қазақ энциклопедиясы Апырбайды Мұқанның туған нағашысы деп көрсетеді (1977, 11-том, 122-бет). Бұл – өрескел қате. 1984 жылы ақын Әли Ысқабаев екеуміз «Өзендер өрнектеген өлке» кітабын жазу мақсатымен бұрынғы Талдықорған облысын түгел аралап шықтық. Сонда Апырбайдың әйелі Зылиха (Нүриха) шешеймен жолығып, бір дәптерге есте қалғандарын қызы Наушатай Апырбаеваға жаздырып алдым. Мұқан Төлебаевтың 70 жылдығына арналып «Нұрлы жүрек» деген кітап шыққанын, онда Мұқанның кіші әкесі Апырбайдың шешесі Тәжібалаға әке болып көрсетілгенін айтып, ол сісі соған қатты қынжылып еді.

– Екі ғасыр жасаған мен отырмын,
Апырбай мен Мұқанның айғағындай, –

деп те өлендеткен. Жасы мен жолыққанда 85-те еді.

Бұл кісі Төлебайды Төле (м), Тәжібаланы Тәже (м) деп атаған екен. Төлебайдың да шешесінің

аты Зылиха болғандықтан, жұрт бұл кісіні Нұриха атап кетіпті, өзі де ол атты жатырқамай, маған берген дәптеріне Апырбайдың бәйбішесі Нұриха деп жазды. Мұқанның әкесі Төлебай мен Апырбайдың әкесі Әуелбай бір туысады екен. «Апырбайдың жолы Мұқанға кіші әкесіндей, мен кіші шешесіндеймін», – деді Зылиха апай. Мұқан қайтыс болғаннан кейін ол кісі жоқтау шығарып:

– Арысым менің құлады,
Селге кетті маңайым.
Жиналған көп ағайын,
Мұнымды айтып шағайын...
Сорым менің қайнаған,
Құлады-ау менің терегім –
Ағайынға керегім.
Жас та болса бас болған
Ақылға дархан зерегім, –

депті.

Апырбай мен Зылиханы (Нұриханы) Мұқан өле-өлгенше қатты сыйлап өтіпті. Апырбай ағасының ықпалымен жас күнінде ән салып, домбыра тартыпты.

Бала кезінде Мұқан аз уақыт молда алдын көреді. Атқа құмар боп өседі, Күлтекүрең деген атқа мініп бәйгеге шабады, бірінші боп келеді. Мұқан 17 жасында ауыл өміріне араласып, кейін Қапалдағы курста оқып, содан жасы 18-ге толғанда Көкжиде деген жерде ауылдық кеңестің хатшысы болып істейді, колхоздастыру жұмысына араласады. Арнайы курсты бітірген соң, «Үлгі» колхозында есепшілік қызмет атқарады. Бөрлітөбеде ұйымдасқан өртістер тобы «Үлгіге» келіп концерт қойғанда, Мұқан олармен етене араласады. Олардың ішінде өйгілі ақын, әнші Шашубай Қошқарбаев, сол топты басқарушы әрі әнші Баймұқамбетов Қадау Мұқанға қатты әсер етеді. Олар да Мұқанға ән салдырады,

оның өнері оларға да ұнайды. «Колхозда есепші болып әркім-ақ істеп кетеді. Ал тамылжытып ән салу әркімнің еншісіне тимеген», – деп, Шашубай қарт Мұқанды өз ортасына шақырады. Ақыры Бөрлітөбеге келіп, Мұқан аудандық «Жұмысшы жас» театрының режиссері, ал Қадау театрдың директоры болады.

1934 жылы Алматыда өткен бүкілқазақстандық өнерпаздар слетіне «Жұмысшы жас» театрынан төрт адам енші ретінде қатысады: Шашубай, Қадау, Жәмиға деген қыз және Мұқан. Бұл сапар ол қазақ өнерінің хас шеберлерін өз көзімен көріп, көбімен сөйлесіп, өнерге деген ынтасы бұрынғыдан да өрши түседі. Құрманбек пен Қанабектен ағалық қамқорлық көріп, олардан нақты ақыл, кеңес алады. Соның нәтижесінде 1936 жылы Алматыға шақырылып, арнайы комиссияның сынағынан өткен соң, Мәскеу консерваториясының жанынан ашылған студияға оқуға жіберіледі. Ол оқудан 1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталған соң күзде Алматыға оралады. Оның да өз себебі бар. Соғыс басталған соң Мәскеу консерваториясы Саратов қаласына көшіріледі де, Мұқан басқа да қатарластарымен бірге өз еркімен Мәскеуді қорғаушылар жасағына барып қосылады, бірақ біраз уақыттан кейін суық тиіп, денсаулығының күрт нашарлауына байланысты жасақшылар қатарынан босатылады. Мәскеудегі музыкалық студияның композиторлар бөлімінде Р.М.Глиэр, П.С.Шехтер сыйақты әйгілі сазгерлерден сабақ алған Мұқан Алматыда Е.Г.Брусиловскийдің аялы алақанына тап келеді. Сол сәтті жолыққан ұстаздың тәрбиесімен түлеп ұшқан ол нағыз қыранға төн қылық көрсетеді.

Жалпы, Брусиловский – 70 жылға жуық сахнадан түспей келе жатқан «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғынды» жазғаны үшін ғана емес, М.Төлебаев,

Б.Байқадамов, Қ.Қожамияров, Қ.Мусин, С.Мұхаметжанов, Е.Рахмадиев сынды қазақ өнерінің марқасқаларына әр дәрежеде, әр кезде жасаған ұстаздық қызметі үшін де қазақ халқына айрықша ардақты адам. «Брусиловский Мұқанды шәкірттерінің ішінде ерекше санайтын, аса жақсы көретін», – дейді Қанаған («Құштар көңіл», 168-бет). Тіпті, Мұқан ұстазының үй ішімен де жақсы араласып тұрған екен. «Амангелді» операсын бірігіп жазуы да сол сыйластықтың нәтижесі болса керек. Алайда, бұл опера жайлы зерттеушілер маңдытып ештеңе айтпайды, тек сыдырта атап қана өтеді. Соған қарағанда, Мұқанның күрделі шығарма жазудағы алғашқы тәжірибесі ретінде ғана болмаса, айрықша сөз етерліктей басқаша жетістіктері мол бола қоймаған сыйақты. Бірақ «Біржан-Сара» операсындай айрықша шығарманы дүниеге әкелу үшін ол айрықша жолдан да өткенді. 1942-44 жылдар аралығында Мұқан Қазақтың халық аспаптар оркестрінің дирижері қызметін атқарыпты (ҚСЭ, 11-том, 122-бет).

Ол қызмет, сөз жоқ, оның ұйымдастырушылық қабілетін шыңдай түсумен қатар оркестрге лайықтап музыка жазудың да қыры мен сырын жан-жақты үйреткен болар. Отан соғысына арналған әндердің республикалық конкурсында «Таня туралы ән» атты шығармасының бірінші жүлде алуы да оның композиторлық мүмкіндігінің зор болғанын танытады. «Соқ, барабан», «Жорық», «Комсомол» әндері, «Кестелі орамал», «Тос мені, тос», «Көп жүрдім» романстары оны еліміздегі алдыңғы қатарлы композиторлардың бірі етті.

Мұндай дайындық пен тәжірибеден кейін «Біржан-Сарадай» классиканы тудыруы әрі заңды да сыйақты, әрі, әрине, таланттың да таңғажайып жемісі. Бұл опера алғаш 1946 жылы 7 қазан

күні сол кезгі ең үлкен мереке Ұлы Октябрь революциясының 29 жылдығында қойылады. Оның либреттосын Қажым Жұмалиев жазды, тұңғыш қоюшы режиссері – Құрманбек Жандарбеков. Мұқан мен Қажым Жұмалиев либреттоны жазу үстінде де бірлесе жұмыс істейді. Алғашқы нұсқа бойынша, оқиға тарихи айтыстың болған жері Қапалда өтеді, яғни шындықтың шеңберінен алыстамайды. Бірақ Қанабек Байсейітовтің: «Біздің операларымыздағы қыз бен жігіттің танысулары ылғи біркелкі болып барады. Төлеген де Жібекпен іздеп келін танысады. Арыстан да қыздың ауылына келіп танысады, енді Біржан да солай болып шығады. Біржанды Қапалға әкелмей-ақ қойсақ қайтеді?» – деген пікірі себеп болып, оқиға Қоянды жәрмеңкесінде өтетін боп өзгертіледі. Либреттоның көркем жазылуы, оқиғаның ұлттық болмысқа сай болуы Мұқанды шабыттандыра түседі.

Сахнаға өзімен бірге жарқ еткізіп ғажап нұр төгіп жібергендей шыға келген Сара үрікпей, саспай, Біржанды бірден шаужайдан ала түседі:

– Арқаның аты шулы ардагері,
Шайқасса шықсын былай Біржан сері.
Жетісудың жел жетпеген саңлағына
Ере алмай біразырақ шықсың тері, –

дейді. Сөзімен де, өңімен де, ере шыққан өрімдей нөкерлерімен де Біржанның сенімін бір шайқап тастамақ. Алайда бөріне дайын, бөріне бейім ақылды, айлалы Біржан сол мықты, сабырлы әуенмен қыз шабуылына қазақ дәстүріне сай өте орынды қамалды тоса қояды:

– Сараян бала жастан қыздың ері,
Іздесең, келіп тұрмын Біржан сері.
Әуелі қазақшалап көрісейік,
Бері кел, жасың кіші менен гөрі!

Сөз де, әуен де Біржанның саспайтын, байсалды, байыпты мінезін бірден танытады. Тыңдарман спектакль емес, айтыстың өзін көріп отырғандай сүйсінеді.

Екі ел еркесінің шекісуі түсінісу мен сыйласуға ұласқан шақта Біржан мен Сара қосыла дуэтпен шырқайды. Сол сөт сахнаға әуеннен шуақ шашылғандай әсер етеді. Екі перзентін ардақтаған халық сезімі ғажап әуеннің ырғағымен беріледі. Қоянды жәрмеңкесі халық мерекесіне айналып шалқиды. Сазгердің құдіреті сахнаны шаттық әуен мен шалқыған сезімге толтырып жібереді.

«Біржан-Сараны» Мұқан мұқият жазды, табандылықпен жазып шықты... Күні-түн шаршау білмей отыруға ондай шыдамды адам сирек шығар. Өзіне өзі қатты талап қоятын. Жазғанын қайта-қайта өзі тыңдап, қайта-қайта біздерге тыңдатып, бірнеше дүркін сыннан өткізетін. Кейде оның жаңа жазған бөлімдерін үйіне қона жатып та тыңдап жүрдік... Брусиловский, Жұбанов, Хамиди, Төлебаевтар көпшіліктің кемшілік тапқанына да, мақтағанына да үлкен рахмет айтып риза болып отыратын. Және бір қызығы: олар жаңа шығармасын жазып біткенше біз оны жаттап та бітуші едік. Олардың жазып жатқан дүниесін өзіміз жазысып жүргендей сезінетінбіз», – дейді Қанағаң.

Музыка мамандарының бағалауы біз сыйақты көрермен пікірімен үйлесе ме, үйлеспей ме, онысын білмеймін, алайда «Біржан-Сара» операсында еуропалық классикадан еш қалыспайтын бір айрықшалық бірден байқалады, ол – хор мен би музыкасының аса биік талғаммен, өте үлкен шеберлікпен жазылуы. Әп деп перде ашылғанда-ақ Қоянды жәрмеңкесіндегі ән-думан сахнаға уыстап нұр шашып тұрғандай әсер етіп, көңіліңді

ә дегеннен-ақ көтерін әкетеді. Сырттан Біржанның: «Базарың құтты болсын, ардақты елім!» – деген асқақ дауысы естілгенде, қошемет, қуаныштан орнынан ұшып түрегеп кете жаздайсың. Халқыңның ғажап тарихын, өлмес өнерін сахнадан ұшыратып, кеуденді тек мақтаныш сезімі кеулеп әкетеді. Оқжетпестің сиқыр сұлулығымен үйлесіп, оркестрден, хордан қазақ әуені ең әсерлі үймен төгіледі: сахна халық өнерінің көрмесі тәрізденіп, Біржан мен Сара дәуіріне еніп кетесің. Музыка сені біржола баурап әкетеді.

Брусиловскийдің опера жазудағы игі дәстүрін Мұқан орынды пайдаланған. Біржанның өз әндері «Айтпай», «Жанбота», «Адасқақ», «Біржан салды» оқиға өрбуіне сай пайдалану арқылы шығарманы тарихи жағдайға жақындатып, нанымды етіп көрсете білген. Соның нәтижесінде, көрген тарихи оқиға шындыққа сай Қапалда емес, Қоянды мен Көкшетауда өтіп жатқанына көңіл де аударып алмай қалады. Біржан бар жерде Көкшетау, Көкшетау бар жерде Біржан болуы керектігі бәрін жуып-шайып білдірмей жібереді. Оқиғаның даму жеделдігі мен нанымдылығы, бәрінен бұрын әуезді музыка мен тарихи бейнелердің бітім-болмысын ашып көрсететін ариялар мен әуендер еш жалықтырмай, үш көрініс бойы ынтаңды оқиға шеңберінен шығармай ұстайды да отырады. Біржан заманына енігіп кеткен жан дүниенді мына кезіңе қайтара алмай ұзақ қиналасың, ұзақ ойланасың. Өнердің құдіретімен осыншама ойлантатын, соншама қиналтатын операны дүниеге әкелген Мұқанға риясыз риза боласың. Оның шын асыл екенін арыңның алдында мойындайсың. Оның да өз заманының өзгеше Біржаны болғанын өзгеше бір сезіммен түйсінесің. Композитор О.Тактакишвили

«Біржан-Сараны» 1958 жылы «опера-поэма» деп батыл түрде айтуға болады» деп бағалағанды. Халқының тарихын қастерлеген, ұлтының өнерін өлтірмеу үшін өзегін жарып өуен шығарған Мұқанның өзі де өлмейтін талант екенін түсініп тәуба дейсің. Иә, қазақтан ондай ұл туғанына тәуба!

Мұқан әзілкеш, әңгімешіл адам болыпты. Мысқылдап, қалжыңдап жүру, қалжыңдасып сөйлесу оның жақсы әдеті екен. Мәскеуге алғашқы барысында ол әйгілі «Жас қазақ» өнін шығарған Рамазан Елебаевпен, үні айрықша өуезді әнші Мағауия Көшкінбаевпен, әрі атақты әнші, әрі талантты актер Кәукен Кенжетәевпен, ағайынды Ришат, Мүслім Абдуллиндермен бірге оқиды. Басында Мұқан да әншіліктің оқуын таңдайды. Көз көргендердің айтуына қарағанда, ол Шашубайдың «Аққайың» өнін Шашекеңнің өзінен үйреніп айтқан, ал «Қанат талдыны» Қадау Баймұханбетовтен үйренген, өзінің арғы атасы болып келетін Құлсерінің «Мәукімсал», «Шұбарағаш-Ойжайлау» әндерін орындапты. «Ғазиздің әнін» де айтады екен. «Біржан-Сара» операсында Естайға айтқызатын Жаяу Мұсаның «Хаулау» өнін де сүйіп айтыпты. Дауысы әдемі тенор болған көрінеді. Мәскеуде оқығандардың Рамазаннан басқасының бәрі маманданған әнші болуға талпынады. Алайда, Рамазанның ән шығару қабілетін жүрегімен ұққан Мұқан кейін композиторлық бөлімге ауысады. Сірә, өзінің ішкі жан дүниесіндегі бейімділікті аңғарған болу керек. Ол ойшыл, қиялшыл адам болған деседі, үнемі ой үстінде жүреді екен. Төрешілдік, атаққұмарлық, мансапқорлық секілді жайдақ, жылтырақ мінездерден мүлде аулақ болған. Өзі мәшине айдаған, табиғатты тамашалауды ұнатқан. «Біржан-Сараны» жазып біткенде оның жасы

бар-жоғы 33-те ғана еді. Музыкалық жоғары білімі де жоқ-тын. Ол Мәскеу консерваториясына «Біржан-Сараны» жазып бітіп, сахнаға шығарған соң 1947 жылы ғана түседі. Оны 1951 жылы профессор Н.Я.Мяковскийдің класы бойынша бітіріп шығады. Диплом жұмысын «Біржан-Сара» операсының 1-актысы бойынша қорғайды. 1949 және 1958 жылы операны қайта редакциялауға осында алған білімі ықпал еткен де болу керек. Қарап отырсақ, «Біржан-Сараны» бүгінгі біз көріп жүрген дәрежесіне жеткізу үшін ол 13-14 жыл бойы жұмыс істеген.

Жоғары білімі болмай тұрып «Біржан-Сарадай» опера жазған адамның «Қозы-Көрпеш – Баян Сұлуды» одан да жақсы етін жазатындығына күмәнданбайсың. К.Кенжетаевтың айтуына қарағанда, солай жазылыпты да «Мұқан көп ойланып, күп толғанып «Қозы Көрпеш пен Баян Сұлуды» бастап та кетті... Қодардың «Мақпал» әнінің жүйесімен жазылған үлкен ариясы бар. Сол арияны маған талай айтқызып еді... «Осы рөлді саған арнадым, сен айтуың керек», – деген. Операның қай рөлін кім айтатынына шейін білген ол әншілерге арнап жазды: «Қозы Көрпеш – Б.Досымжанов, Баян – Ш.Бейсекова, Қодар – К.Кенжетаев», – дейді ол «Досым Мұқан» деген естелігінде («Жұлдыз» №9, 1981). Кенжетаев осы естелігінде Жантыққа лайық әуенді ұзақ іздегенін, ақырында тапқанын да айтады. Осының бәрін саралап қарасақ, шынында да, «Қозы Көрпешті» Мұқан «Біржан салдан» асырмаса, кем шығармайтын екен-ау деп өкінеміз. Ол «Нияз бен Раушан» атты да опера жаза бастаған екен. (ҚСЭ, 11-том). Өкініштісі, ол да аяқталмаған.

Мұқан – үйіп-төгіп өнді де, романсты да көп шығармаған, аз жазса да иін қандырып жазған адам.

Соған орай, оның еңбегіне де кезінде лайықты баға берілді. 1945 жылы «Қазақ ССР еңбек сіңірген өнер қайраткері» атағына, 1949 жылы «Біржан-Сара» операсы үшін Кеңес одағының Мемлекеттік сыйлығына ие болды. 1951 жылы сол дәуірдің ең зор құрметі Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды, 1958 жылы Кеңестер одағының халық әртісі атағын алды. 1956-1960 жылдар аралығында Қазақстан Композиторлар одағы басқармасының төрағасы қызметін атқарады. «Отан соғысы» орденімен марапатталды.

Мұқан Төлебаев – қазақ әнұранын жазушылардың бірі. Еркеғали Рахмадиев ағамыздың айтуынша, 1944 жылы әнұран конкурсына 13-14 композитордан 28 шығарма түсін, соның ішіндегі үздіктерінің авторлары Төлебаев, Хамиди, Брусиловскийге бірігіп жазып шығу ұсынылады. Қазірге дейін қасиеттеп келе жатқан әнұранымыз өмірге солай келіпті.

Мұқан Төлебаевтан Айдар атты ұл, Алмас атты қыз бар.

Мұқан да, Мұқан жазған «Біржан-Сара» да – біздің ұлттық мақтанышымыз. Ол – ұлтымыздың шаңырағын биіктетіп тұрған алып уықтардың бірі.

«Егемен Қазақстан», 14.03.03-жыл

АЗАМАТ АРА

**Қымбатты қаламдастар!
Құрметті оқырман қауым!**

Өзі жоқтың көзі жоқ демей, кеше ғана арамызда алшаң басып жүрген, кешеге дейін бәрімізбен бірге еліміздің іргесін көтеріскен, бізбен бірге қуанып, бізбен бірге қиналған, қазақ деген халықтың қадір-қасиетінің артуына өз таланты мен талабының

дәрежесінде азды-көпті үлес қосқан, атадан ұл боп туып, сол ұл деген атқа ылайық ғұмыр кешкен Сейдахмет ағамыздың 70-ке толған жоқтау күніне, еске алу мерейтойына келін отырғандарыңыз – Сейдағанның қимас жар екенін, асқар таудай өке болғанын, аға сыйлаған іні, ініге жөн сілтеген аға болғандығын, жүрек сырын жаза білген жазушы екендігін, бауыр, дос, азамат бола білгендігін сыйлау. Сол асыл сезімдеріңіз үшін бәріңізге рахмет!

Сейдахмет Бердіқұлов ағамыздың әдеби лақап аты Саид Ахмад еді. Ол ат оны «Мың бір түннің» заманымен, ұлы шығыстың аңыз-ертегілерімен, сиқыр құпияларымен нәзік жалғастырып тұрғандай көрінетін. Оның өзі де құпиялы, жұмбақ, қатпар-қатпар сыры көп адам боп көрінгенді ұнататын. Бір мінезіне күлсек, бір мінезіне сүйсінуші ек. Оның жүрген-тұрғанын, киім киісі мен сөз сөйлесін, әңгіме сұрағаны мен әңгіме айтқанын, ұната қалғаны мен қитыға қалғанын көріп-білудің өзі бір қызық дүние еді, әттең! Көргендердің көзі мен көңілінде қалды, көрмегендер ондай адамды енді көре алмайды.

«Сен өзің, білмей жүруші едім, сондай екенсің ғой», – деп мақтай да білетін еді, қисынын тауып, қыбын келтіріп мақтана да білуші еді. Оның қасында байқап сөйлеп, жымып басып жүруші едік, күтпеген жерде шарт ете қалмасын деп қаймығушы едік. Оның мінезі қарапайым қазақтың қарапайым-ақ мінезі еді, бірақ сол мінезге ол өзі өзгешелеу, басқада бола бермейтіндей, болса да байқала бермейтіндей бір айрықшалық қосатын. Сол оны басқаға ұқсамайтын Бердіқұлов ететін де тұратын.

Сөкең 1933 жылы, 9-мамырда Алматы облысы Жамбыл ауданындағы Қарақастек аулында, қара қазақ шыбындай қырылған азалы жылдың артын

ала дүниеге келеді. Ауылда оқиды, ауылдың тәрбиесін көреді. Онжылдықты 1951 жылы бітіріп, Қазақ университетінің журналшылық факультетін 1956 жылы аяқтап, бірден қазіргі «Жас алаш» сол кездегі «Лениншіл жастың» қасиетті шаңырағына барып қолына қалам ұстайды. 1965 жылы «Қазақстан пионері» гәзетінің, 1970 жылы «Лениншіл жас» гәзетінің редакторы болып тағайындалады. 1986 жылы «Жалын», 1992 жылы «Балауса» баспасының деректірі болып, халыққа қызмет етуден артық бақ-дәулет бар, болады деп ойлап көрмеген ағамыз о дүниеге де сол деректірлік қызметтен тікелей іссапарға аттанғандай апыл-ғұпыл кетті де қалды.

Сейдағаң бекер кеткен жоқ, бірталай шаруа бітіріп кетті. Оның артында бірін бірі толықтырып, бірінен бірі өзгешеленіп тұратын «Қанат», «Тұйғын», «Қас қағым мәңгілік», «Лондон және Мехико», «Жүрек ұйқтауды білмейді», «Сағыныш», «Егеулі найза» атты сан алуан тақырыпты қамтыған повестері мен бір топ өңгімесі, эсселері мен очерктері, әлемде, Совет Одағында, Қазақстанда өтіп жатқан спорт жарыстарынан жазған жедел репортаждары қалды.

Сейдахмет ағамыздың әдеби еңбектері мен қоғамдық қызметін халық та, мемлекет те көзі тірісінде-ақ құрметтей білді. Ол «Құрмет белгісі» орденімен, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің Грамоталарымен, Құрмет Грамоталарымен, «Еңбектегі үздік табыстары үшін» медалімен, «Баспа үздігі» құрметті белгілерімен сыйапатталды.

Оның «Жүрек ұйқтауды білмейді» атты повесін оқығанда, көз алдына қайта-қайта Сейдахмет ағамыздың өзі елестей береді. Бала күнінен бірбеткей мінезді, спортсүйгіш Бүркітбаев әр сөзімен, әр қылығымен бала Бердіқұловқа ұқсай береді. «Әй, Сейдағаң да дәл осындай болған-ау!» – деп, кейінгі

өзіміз көрген мінезі мен бұрынғы біз көрмеген мінезін еріксіз салыстырамыз.

Аңырақайды көрем деп аңсап, үй ішіне де айтпай Алмас ағасымен бірге машинаға мініп тартып отыратын Саурық ше? Совет заманының өзінде шетелдің талайын көріп, шетелдік атақты спортшылардың талайымен амандасқан жиһанкез ағамызды бала күнінен ел аралап, жер көруге құмартқан Саурыққа қалай ұқсатпассың?!

Немесе «Сағыныш» повесіндегі Еркебұланды еске түсірейікші. Екі сөзінің бірінде әкеден тартып боқтай салатын, әке дегеннің қадірін білмейтін Сұртаймен ақыры төбелесін тынатын ол да Сейдағанды еріксіз еске түсіреді. Өйткені ол – әкесін «халық жауы» деген қасірет жалмаған, әкесін мәңгі сағынып өткен ұрпақтың өкілі. Ол ұрпақ үшін әке деген сөздің мәні де, мағынасы да өзгеше. Олар үшін мына бүгінгі тыныштық, бақытты өмір сол әкелердің қанымен, қыршын өмірімен қорғалған өмір. Бұл өмірдің әрбір күлкісі мен күрсінісінде сол әкелердің мезгілсіз үзілген лебі, орны толмайтын өкініші бар. Өл ұрпақ өкенің қадірін білген, бір көруге зар болып сағынған, басынан бір сыйпауын күтіп зарыққан ұрпақ-ты. Сондықтан Сейдаған жазып отырған Еркебұланнан әкесіп мәңгі сағынып өткен Сейдахмет Бердіқұловты қалай танымассың.

«Балықтың тілін бақа біледі» дейді қазақ. Өйткені екеуінің де мекені – су. Біз де Сәкеңді өзгелерден гөрі өзгешелеу ұғамыз, өйткені Кәдірбек, Қуанышбай, Дулат, Ақселеу – бәріміздің де жөргегіміз соғыстың сызымен, жоқшылықтың ызғарымен, жетімдіктің қиындығымен құндақталған.

«Егеулі найза» повесі Сәкеңнің бүкіл ғұмырын арнаған қызметі журналшы өмірінің бір сәтін

ғана суреттейді. Бір кіндіктен Ұлы Отан соғысына 32 жауынгер аттандырған Ыбырайым деген ақсақалдың «Ақбілем» аулын іздеп жас журналшы Қуат Сейтенов қаншама қазақ аулының қазіргі халін, топ адамынан топалаң соғыста айрылған қаншама азалы отбасын көреді. Соғыс салған жан жарасынан мәңгі жазыла алмай кеткен Бердіқұлов мұнда да алдыңнан шығады.

Сейдағанның өмірдегі көп қызығының бір қызығы спорт еді ғой. Өзінің шағын ғана ауылын ел-жұртқа мәшһүр еткен велосипедші Тұйғын Сұраншиев «Тұйғын» атты повесте ақыры өз елі Қазақстанды, бүкіл Совет Одағын әлемге әйгілеп бірінші орынға ие болады. Бұл – Сейдағанның патриоттық романтикасы. «Қазақстанның атын естімеген мақауларды сан көрген» Тұйғын әсіре намысшыл, бір халықтың өкіліне екінші халықтың өкілі менмендікпен, менсінбей, кемсіте қараса, оған ары да, жаны да төзбейді. Басқа нәсілдің адамын қорлап, көпе-көрнеу жиіркене қараған американдықты шап беріп суға лақтырып жіберетін Тұйғын да Сейдағанның өз мінезінен, өр мінезінен елес береді. Повестің әр сөзінен, сөйлемінен кірпияз, еңкейе қоймайтын, иіле салмайтын, өр, ірі мінезді адамның қылығы аңқып тұрады: айнымаған Бердіқұловтың өзіндей. Өзіндік стилі бар дегеніміз осы болса керек.

Жазушының шеберлігі, көркем бейнелеу дәрежесі деген бар да, жазушының өз адамгершілігі, өмірдегі өз шыншылдығы деген бар, бұлар ылғи үйлес шығып, үнемі тоғыса бермейді. Біреуді жамандаудан емес, мақтаудан ләззат алу – бұл заманда ол да сирек қасиет. Өзгені үлгі етіп сойлеу, «біздің ауылда бір сыйлы ағамыз болды, сол айтушы еді» деп сөз бастау, үлкенге деген ілтипатын үнемі

алдыға сала әңгіме айту Сейдахмет ағамыздың сүйкімді мінезінің бірі еді.

Жағдайы келе қалғанда, ситуация сұранып тұрғанда, інілеріңнің алдында иық көтеріп мақтана салған да айып болмас; қатарыңды, замандасыңды табына мақтау – ол да екiнiң бiрiнiң қолынан келе бермейтiн ерлiк. Ондай ерлiктi Сейдағаң әсiресе екi адамға байланысты жасапты: бiрi Шыңғыс Айтматов, екiншiсi – Шерхан Мұртаза.

Қазiр әдеби ортадан асып, жалпы мәдени ортаға, одан замани ортаға тараған «Адамзаттың Айтматовы» деген тiркес бар. Өткен ғасырдың 58 жылы осы тiркестi алғаш айқайлата қолданған адамның бiрi, бөлкiм, бастаушысы Бердiқұлов ағамыз болатын. Оның бiр топ шағын әңгiмесiнiң жалпы аты «Адамзаттың Айтматовы» аталатын. Атының өзi-ақ өлемге айқай салып тұрғандай едi. Не айтпағы аузын ашқанда көмейiнен-ақ көрiнiп тұрған жоқ па? Сол әлемдi аузына қаратқан Шыңғысқа: «Өзiңiзбен заманы бiр, асып-төгiлуге әсте жоқ», – деп, мақтанышпен, сыйластықпен мiнездеме бередi. Бұдан бiз бағалай бiлетiн, асылды ардақтай бiлетiн Бердiқұловты танимыз.

Бiрге жүрген, бiрге қызмет жасап, ортада да, оңашада да сырлас, сыйлас болған Сейдағаң мен Шерағаңның қыр-сырларын бiз, сiрә, түгел түптеп бiле алмаспыз, бiлдiре де қоймас. Алайда бiр нәрсенiң басы ашық: екеуi егiз қозыдай қатар жүрдi. Тағы бiр басы ашық нәрсе: екеуi бiр-бiрiне бас-көз жоқ жалпақтай да бермейтiн, бiрiн бiрi жөнi жоқ қолпаштай да қоймайтын, көзiмiзше-ақ әлденелерге келiспей қалатын, бiрақ бiрiн бiрi иә өсекке, иә жалаға, тiптi, қылдай қиянатқа қимайтын. Бiрi жайында бiреулер бықсыған, мүңкiген бiрдемелердi айта бастаса-ақ бiрiнiң көзi

ежірейіп, бірінің мұрты едірейіп шыға келетін. Ағалардың үлгісі, өсілі, осындай болса керек-ті.

«Қайнозой аршылып жатыр» атты Сейдағанның шығармасы өзінің досы Шөкеңе – Шерхан Мұртазаға – арналған. Осы шығармасында ол: «Біз адамзаттың нешебір ұрпағына үлгі тұтар тұла бойында пендешілік талай ұрпақтан кем, танауымыз делдіген шақта біздің организімімізде пендешілік қоспасы нөл процент деуден қаймықпайтын ерекше тарих тезінен өткен ұрпақпыз», – дейді.

Өзінің де, досы Шерағанның да осы ұрпақтан екендігін ол мақтан етеді. Шөкеңнің шығармашылығы жайында: «Бүтін бір ұрпақтың ашшы запыранын осылай қарапайым, дәл айту әркімнің пешенесіне жазыла бермеген», – деп баға береді. Сүйсіне, риза болып бағалау деген – осы.

Біз мақтана алсақ та, мақтай білмей жатамыз, ал Сейдахмет ағамыз мақтана да, мақтай да білетін кеңпейіл азамат еді.

Ерлік, батырлық дегенді батыр кісі де күн сайын жасай бермейді: оны намыс пен жағдай жасатады. Қажетті сәтте намысың оянбаса, жеме-жемге келгенде батырлық жасамасаң, ондайда қазақ: «Жау кеткен соң балтаңды боққа шап!» – дейді.

Кеше ғана көз алдымызда өткен, өлі есімізден шыға қоймаған, кейбір еркекті әйел қып, кейбір әйелді әруей қып жібере жаздаған, жалпы қазақты улатып-шулатып кеткен желтоқсан оқиғасын еске алыңыздаршы. Мәскеуден Соломенцев бастаған зілді комиссия келіп апшымызды қуырып жатпады ма? Оның өзі Қазақстаннан жақсы атпен кетпей, Қонаевқа кектеңкіреп, Қазақстанды жек көріңкіреп кеткен адам емес пе еді. Сол Соломенцев зілдене сөйлеп, саусағын шошайтқанда, соның қасқайып дәл қарсысында отырған Сейдахмет

ағамыз: «Бізді құртқан дәл осындай саусақтар», – деп салып қалған жоқ па еді. Сонда бүкіл Қазақстанды бір саусағыммен бүріп тастаймын деп келген отарлаушы омпиган күйі отырып қалған жоқ па еді? Ондай ерлікті тентектік те, тәртіпсіздік те, тік мінез де жасай алмайды, оны тек намыс, ар мен ұяттың жанартаудай жарылысы ғана жасай алады.

Желтоқсаннан кейін де біз оп-оңай, жеп-жеңіл жолға түсе қойған жоқпыз. Әлі бұғып, әлі жалтақтап жүргеніміз қаншама. Бүгін бөріміз ашықтан-ашық пір тұтып, бейітін күзетуге таласып жүрген Ырайымбек бабамызды біреулер бақсы екен деп, тағы біреу діндар деп, иә әулиелігін, иә батырлығын баса айта алмай бұққыштап жүрген кезде, Сәрсенбі Дәуітов алып барған Мұқағалидың «Ырайымбек! Ырайымбек!» дастанын «Лениншіл жастың» тап ертеңгі күнгі нөміріне жариялап жіберген ағамызды жүрек жұтқан еді демеске нендей күмәніміз бар?

Мұндай қылық оның бала кезінен, жігіт кезінен бар. Тағы өткен ғасырдың 58 жылын еске түсіріңіздерші. Бүкіл Мысыр от жалынға оранып, арап жұртын – мұсылмандардың түп ордасын – онда да соғыс өрті ораған болатын. Сонда: «Мұсылман елінің еңсесін басқысы келген империалистерге қарсы аттанайық!» – деп ұран тастап, әскери комиссариатқа барып өз еркімен арап елін қорғауға жіберуді өтінген кіші лейтенант Сейдахмет Бердіқұлов пен Кіші лейтенант Шерхан Мұртазаевтың мінездерінде қазақ халқының ата мінезі, баба мінезі жатқан жоқ па еді?! Ондай ерлікті екінің бірі жасап жатса, қазір неге көрмейміз, қазір неге естімейміз? Әлде ондай ерлікті қажет ететін, мансабыңды, жылы-жұмсақ жағдайыңды құрбан ететін, халық тағдыры қыл үстінде тұрған

сын сөттер жоқ па? Сөт көп, мәрт мінез аға аз. Ол кезде де аз болатын, қазір де аз. Сол аз асылдың бірі Сейдахмет ағамыз еді. Жатқан жері жайлы болсын! Жақсы үлгісі жастарға жұғысты болсын! Жетпіске келген еске алу тойы құтты болсын!

12.05.2003ж.

М.Әуезов театры

ОРНЫ БӨЛЕК ОРАЛХАН

«Жас Алашта» «Оралханның белгісіз махаббаты» атты Оралханның «Көңіл күнделігі» жарияланғаннан кейін (20.09.03) төрт-бес күн өткен соң бір әйел телефон соғып:

– Мені таныдыңыз ба? – деді. Дауысынан тани алмадым. Атын атағанда барып, өткен күндер көз алдымда дөңгелене қалды. Құдай-ау, одан бері каншама заман өтті?! – «Жас Алаштағыны» оқыдыңыз ба? Сол күнделіктегі қыздың мен екенімді сіз ғана білесіз, – деді ол кездегі студент қыз, қазіргі балалы-шағалы әйел.

«Ой, өмір-ай!» – дедім іштей күрсініп. Әлденеге өкінін. Өзіміз ғана білетін талай оқиға, талай сыр ішімізде кетіп барады-ау. Бәрін айту, тінті, мүмкін емес. Айтқаныңмен, дәл өзіңдей ешкім түсінбейді. Түсінбеген соң, өзінше, өзгеше бағалайды. Өз кезеңі мен өз жағдайына қарай түсінбеген соң, оқиға да бұтағынан үзіп алған жапырақтай жалаңаш, байланыссыз қалады. Сондықтан айтуға да жүрексінесің: жазықсыз біреудің жанын жаралап алам ба дейсің, жақсы ниетімді әлдекім жамандыққа бұрып өкете ме деп те қорқасың, өйтеуір, көп күдік кедергі бола береді.

Оралханның ол кезгі махаббатын түсіну үшін, Оралханның өз сөзіне жүгіну керек: «Әлі де жазсам деген ойым бар, әлі де бала сүйіп, ұрпақ қалдырсам

деген арман бар. «Қалай, кіммен?» – міне, осы сұрақтың жауабын шешуге еңсемді басқан зіркіл зіл мүрсат бермей тұр», – демей ме?

Бұл – біреу үшін романтика, біреу үшін «белгісіз махаббат» болар, бірақ Оралхан үшін өмірлік, тағдырлық жағдай. Сөге де алмайсың, қуана құптай да қоймайсың. Алайда ол жағдайдың Құдайдың құдірет күшімен қалай шешілгенін, Орекең Ардақ атты әйелінен Айхан деген ұл, Айжан атты қыз сүйгенін білеміз. Оған мың шүкір.

Жалпы, Оралхан жұртқа жүріс-тұрысы елден ерекше, киім киісі оқшау, мінез-құлқы кісі-киіктеу болып көрінетін. Ондайы бары бар-ды, бірақ біржола солай емес-тін. Жақындай, сөйлесе, сырласа келе кәдімгі кісі Оралханды білетінсің де, онымен оп-оңай араласып кететінсің. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының басында екеуміз де сөйттік. Ұмытпасам, қызмет бабында таныстық. Ол «Лениншіл жаста», мен комсомолдың орталық комитетінде едім. «Лениншіл жас» комсомолдың органы еді де, мен сол жастар баспасөзіне жауап беретінмін. Жақын араласып кетуімізге оның да, менің де Кәрібай, Қуанышбай, Кәдірбек, Сағат, Серіктермен дос-жар жүруіміз дәнекер болды. Қазақстанның әр түкпірінен Алматыға келген біздерді әдебиет табыстырды. Әрқайсымыз бойымызда таудай-таудай кемшіліктеріміз бола тұра, бір-біріміздің бойымыздағы тарыдай талантты бағалауды басты мақсат тұттық. Соның арқасында қаншама рет иікір таластырып, қаншама рет керісіп-керілдесіп қалсақ та, бір-бірімізді өлім түгілі, өкпеге де қиған емеспіз. Қазір келіспей қалсақ, қазір бірге қарқылдасып отыратынбыз. Құдайға шүкір, қазір де сол мінезбен қартайып келеміз. Бәрімізде де көкірек, намыс бар, білім мен талант та бар сыйақты, алайда, соның

бәрінен бұрын бауырмалдықты бірінші орынға қойып келеміз. Өйткені, біздің бауырмалдық – халқымыздың бірлігі. Ешқайсымыз халықтан биік емеспіз. Бірлікті, бауырмалдықты сақтау – жеке адамдардың әрқашан өзі біліп, өзі шешетін жеке-меншігі емес, ең әуелі халықтық қасиет. Халық үшін қызмет жасап жүрмін деген әр адам әуелі досқа, туысқа, жерлеске, таланттыға бауырмал. кешірімді болуға міндетті. Бұл – елдік, ұлттық қасиет. Бізді о баста – отызымызда біріктірген де, қазір – алпыстан асқанда адастырмай келе жатқан да – осы түсінік. Бұл үрдісте бізге үлгі боп жүрген, Құдайға шүкір, Қалихан, Әкім, Сайын сыйақты татулықтары жарасымды ағаларымыз да бар.

Бір кезде ауыз жаласқан тату достардың кейін бір-бірінің әкесін өлтіргендей ештесіп кеткенін өз басым өлденеше көрдім, көрін те келем. Бір қарағанда, олар да мәдениетті, талантты, бірақ өте кекшіл, өсіре өзімшіл, кешіре алмайды, өзгені түсіне алмайды. Ондай адамдар таланттылығымен халқымызға өте қажет, алайда өзімшіл, кекшіл мінезімен өте зиянды. Бір қылығы бір қылығын жуып-шайып кетеді. Оралхан осындай кереғарлықтан ада болатын. Пенделік осалдықтарын елдік мүддеге жеңдіре білетін. Шын мәнінде «халықтың ұлы» деген қасиетті сөз сондай адамдарға ғана айтылуға тиіс.

Біз Оралхан екеуміз екі дүркін «шекісін» қалдық. Екеуінде де Дулаттікінде. Бірде Дулат қонаққа шақырды да, өзі үйіне кешігіп келді. Біз күтпеген жағдайда қонаққа келе қалған Мықтыбай деген қайнағам үшеуміз барғамыз. Неге ренжін, неге түңілгені қазір нақты есімде жоқ, бір кезде Оралхан үйге кіргеннен-ақ қара аспанды төндіріп кейи жөнелді. «Менің-ақ жолым болмайды, маған-ақ бар дүние теріс айналып тұрады, бәрінен кенде

қалам да жүрем», – деп түңілді. Тегі, қоймай бара жатқан соң, мен қаттырақ айтып қалдым:

– Тап сенің бүйтін жылайтын жөнің жоқ. Қатарымыздың алдысың, атағың, абыройың – бәрі артық. Алсам деген сыйлығыңды алдың; жетсем деген қызметіңе жеттің. Қанағатсызсың, тойымсызсың, – деп, жеки орнымнан түрегеп кеттім.

Әйтеуір, ол үндемеді. Шамшыл, асау Оралхан басылды да қалды. Кешікпей Дулат келді, дастарқанға отырдық. Не кеткенше, не келесі күні, одан кейін де, өле-өлгенше Оралхан ол күнгі өзінің сөзі мен менің сөзім жайында ләм демей кетті. Тек дастарқан басында екеуміз де аз-кем томсырайып отырдық та, біраздан соң дүрмекке ілесіп екеуміз де дүркіреп, күркіреп, түк болмағандай боп кеттік.

Содан кейінгі жылдардың бірінде, ортамызда Райымбек Сейтметов бар, тағы Дулаттың дастарқанында отырғанымызда, Алматы көшелерініңатын өзгертіп жатқанға байланысты Оралхан қатты бір кекесін сөз айтып қалды. Мен үндемесем де болатын ба еді, бірақ өзім қасиетіне бас иетін аруақтың киесін сыйлап, дереу Оралханмен келіспейтінімді айттым. Бұл жолы алдыңғы кездегідей қызуланбай, бірақ зілденіп айттым. Оралхан тағы үндемей қалды, өзгелер де үндемеді. Одан кейін де Оралхан маған не өкпе, не реніш айтқан емес. Сірә, өз сөзінің сәл ағаттау шыққанын аңғарған секілді. Сол екі жағдайды еске алған сайын мен оның ішкі мәдениетінің мықты болғанына көз жеткіземін. Кісінің нағыз мәдениеттілігі өзін-өзі билеуінде ғой. Жалған намысқойлық, соқыр кекшілдік Оралханда жоқ еді деп ойлауыма осы екі жағдай нық сенім береді. Абайламай айтып қалғанының өзін алпыс жыл қорғаштап, сол үшін жақтас жинап, терісін дұрыс етуге тырысатын тырысқақтар толып жатқан заманда Оралханның өйтіп өз қате пікірін қолма-

қол жұта қоюы кісі қызығарлық-ақ қылық емес пе?

Бірінші жағдайда мен де оны терең түсінбей қалдым ба екем деп қорқам. Қырықтан асқанша өзінің бала сүймей келе жатқанына іштей кейіп жүргенінде, менің сөзім жанына инедей қадалмады ма екен деп күдіктенем. Бірақ болар іс болып қойған сон, ол жолы Оралханның асқан ұстамдылық көрсеткеніне әрі сүйсінем, әрі қайран қалам. Өзгенің сөзіне, ісіне риза болмаса, Оралхан ойын сол сөтте-ақ ірікпей айтып салатын. Ол оның міні емес, мінезі еді. Басқалардың өзіне де бетіне айтып салғанын ол намыс көрін, кек сақтамайтын. Ол да оның айрықша, оқшау жаратылысы. Ондай мінезділер алдымызда да, соңымызда да сирек. Өзгені сан-саққа қыжыртып, өзілдей мінеп отырғанды ұнататындардың көбі өз атына айтылған жарты ауыз шымшымаға шыдамай, жарылып кете жаздайтынын бәріміз де көріп келеміз ғой.

Мінезсіз адам жазушы бола ма, оның мінезі де оңай мінез емес-ті. Кейде тарыла қалатын, кейде жайыла қалатын кезін көп көрдік.

Мен Төлен Өбдіковпен университетте бірге оқыдым, сондықтан онымен Оралханнан бұрын доспын. Ойламаған жағдайда «Қазақ әдебиеті» газетіне Төлен бас редактор болып, бұрыннан сол газетте істеп келе жатқан Оралхан оған орынбасар болып қалды. Сонау «Лениншіл жаста» істегеннен бері өзі баулып, өзі қамқор болып келе жатқан Шерхан көкесіне де «газеттің атағы Шәкенде, шатағы бізде» деп отыратын Оралхан бас редакторлықтан бұл жолы қатты-ақ дәметкен еді, оның реті келмей қалды. Оған ол қатты ренжіді. Тіпті, онысын Төленге де, бізге де білдіре кейіп жүрді. «Әй, арамыз осы жолы ажырап кетер ме екен?» – деп күдіктеніп-ақ жүрдім. Ақыл, мінез, білім, мәдениет

дегендердің бетке шығып, бірдеме бітіретін тұсы да дәл осындай сөт қой.

Осындай тұста мен «Жалын» баспасына деректір бола қалдым. Алдын-ала айтпай, телефон да соқпай, төтеннен-төтен Төлен мен Оралхан мені құттықтап, кешкісін үйге кіріп келді. Ой, сондағы қуанғаным-ай! Құдай-ай, қатар адамдардың сыйласып қатар жүргені қандай ғажап еді! Екі талант иықтасып, бір-біріне қызметке бола қырғи қабақ көрсетпей, екі езулері екі құлағына жетіп кіріп келе жатқанда, жүрегім жарыла қуандым.

Ол кезде Оралхан балалы-шағалы. Дастарқан басында өзілдеп:

– Оралхан, енді сен анау болмадым, мынаны ала алмадым дегенді доғар. Құдайға шүкір, қазір сенде бөрі бар. Соған сенің өзіңнен бұрын біз қуанамыз. Кейде сенің қабағыңа қарап: «Бала-шағамыз үшін!» – деп тост айта алмаушы едік, Құдай ол тілегімізді де берді, – дегенді айтып тастадым.

Кербұғыша басын шұлғып, біреуді жақтырмаса, біресе шаңыраққа, біресе босағаға қарап, бірақ әлгі адамның бетіне қарамай сөйлейтін Оралхан:

– Сен дұрыс айтасың! Тәуба! – деп еді.

Өзі тура айтқанды ұнататын Оралхан тура сөз айтатындардан теріс айнала қоймайтын. Өтірік қолпаш, арзан мадақ оның аузынан шыға бермейтін. Ұнамаған біреуді не біреудің қылығын бір сөзбен естірте тістеп алып отыра беретін. Соны сол арада айтып тастамаса, әлдебір есесі кететіндей шыдап отыра алмаушы еді.

Бөріміз қатты сыйлайтын бір әнші бауырымыз ортамызда ән салды. Бұл жолы шаршап, даусының берекесі болмады. Бірақ біз ежелгі әдетімізбен ә-ә десіп сыр бермей отыр ек, «бақыра бергеннің бөрі ән бола ма?» деп, Оралхан өз ойын айтып салды. Біз оны естімегенсіп, үндемей құтылдық.

Жалпы, Оралханның ондай «ерке» мінезіне, әркім әртүрлі түсінетін кедір-бұдырларына Шерхан көкесі әсіресе шыдамды болды. Оған шаң жуытпайтын. Інісінің қай қылығын да қыңқ етпей көтеретін, маңдайыма бауыр қып сені жазған Құдайға мен ризамын деп, шексіз кеңдік танытқан Шәкеңдей басқа ағаны мен әлі көрген де емеспін, естіген де емеспін.

Оралханның шығармашылығын талдауға, танытуға бір кісідей қызмет жасаған – Сағат Әшімбаев бауырымыз. Екеуі «Лениншіл жаста» бірге істеді, өздері көп уақыт көрші тұрды.

Желтоқсан оқиғасынан кейін кешікпей Оралхан бір себеппен бәрімізді қонаққа шақырған. Сонда Сағат марқұм Мәскеуден келген, өзімізден шыққан шенеуніктердің қазақтарды қалай «калбит» деп тұрып боқтағанын айтқанда, нанар-нанбасымызды білмедік. «Екі кассета менде тығулы жатыр, керек кезінде жарыққа шығарам», – деген-ді. Оның бәрі баяғыда құртылғанын қазір шамалаймыз.

Жалпы, Оралхан әлдекімді өліп-өшіп ұнататынын, жақсы көретінін желпілдеп айта бермейтін, ондайды ол қылығымен ғана танытатын. Сағатты ерекше сыйлайтыны да сондай іс-әрекеттерінен білінетін. Қалихан ағасын айрықша құрметтейтіні де еркелей сөйлегенінен сезілетін.

«Қазақ әдебиеті» газетін басқарып отырғанында астананы Алматыдан Ақмолаға көшіру қажеттігін жүйелі түрде бір мақаладан кейін бір мақала беріп қозғаған Оралхан болды. Бір де бір газет, бір де бір редактор дәл ондай табандылық көрсеткен жоқ. Ол мәселені арнайы тапсырма алған адамша көтерді. Ал оның өте көреген көзқарас болғанына көбіміздің көзіміз енді-енді ғана жетіп келеді.

Алғаш қазақ тілінің мәртебесі жайында мәселе қозғалғанда да ол кезде «Қазақ әдебиетінде» орын-

басар Оралхан ортамызда Әбдуәли Қайдаров ағамыздың көреген пікірін уағыздаушы болды. Құрылмақ қоғамның атын «Ана тілі» деп атау керек пе, «Қазақ тілі» деп атау керек пе деген тұста зиялы қауымның билік басында жүрген дуалы ауыздарының өзі саясатқа жалтақтап, «Ана тілі» деуге қарай қисая берді. Қасқайып академик Әбдуәли ағамыз ғана «Қазақ тілі» деудің дұрыс екенін дәлелдеп бақты. Газет бетінде ол кісінің сөзін Оралхан батыл қолдады. Ақырында Әуезов тиатрында өткен алғашқы съезде қоғамның аты «Қазақ тілі» боп аталды. Қазір айтуға оңай болғанмен, ол кезде «Қазақ тілі» деген атты бар дауыспен үрікпей-қорықпай айту да оңай болмап еді. Ол жеңісте Оралханның да өзіндік орны барды.

Қатар өскен, қатар жүрген біздерге Оралханның өзі қымбат. Ол ешқашан ел мүддесін арзан атақ, жеңіл беделге, жеке бастың кегі мен мініне айырбастаған емес. Ол да өзгелер сыйақты артық-кем сөйлеп қалатын; кейде бір қылығы ұнаса, бір қылығы ұнамай да қалатын; бірақ қазақ мүддесіне қатысты тұста ол кейбіреулерше кібіртіктемейтін де, күмілжімейтін де. Оның қай жерде де ойындағысын айтып салатыны талайды сескентетін. Өзінің сөзіне, ісіне өзі күдіктенетіндер одан ығып жүретін.

Адам үшін мүшел жас қауіпті деген рас болса керек, ол мүшел жасында дүниеден озды. Елу жасын 1994 жылы еліне барып тойлады. Әрі асын бергендей аза тұттық. «Жеті жетімі» – жеті досы бардық. Шерхан ағасы мен Қалихан көкесі ортамызда болды. Ол сапарға мен «Жалын» баспасы сол қыста ғана алған су жаңа «Раф» мәшинесімен шықтым. Тобымызбен бірге отырып, әнгіме-дүкен құрып баруға қолайлы болды. Қасымызға бір-екі жеңіл мәшине мінген інілеріміз ілесті.

Жол Талдықорған облысын басып өтетін болғандықтан, мен сол облыстың баласы болған соң, алдын-ала облыс басшысының орынбасары Гүлша Тәнірбергөнқызына телефон соғып, жол жүріп бара жатуымыздың мән-жайын айттым. Қай күні, қай сағатта, қанша адам, қанша мәшинемен шығатынымызды Гүлша тәптіштеп сұрап алды да:

– Беке, бәрі ойдағыдай болады. Жігіттерге өзім хабарласам, күтін аламыз, – деді.

Қашан көзім көргенше іштей қауіптеніп-ақ келдім. Шеткі ауданның жігіттері Мұқырға жетпей жол тосып тұрғанын көргенде, жүрегім орныға бастады. Одан арғысы тіптен тамаша: әр ауданның басшылары өзіне дейінгі ауданның шекарасынан топтана күтіп алып, аяғымызды жерге тигізбеді. Бәрін де атқа мінгізіп, дәмі мен ойын-сауығын алдымызға тостырып отырған Оралханның аты еді. Кешкісін кезінде Шоқан қызыққан, орыс офицерлері әдейі барып әдемілігін көріп қайтқан Ойжайлауға ат басын тіредік. Ол арада комсомол қызметін қатар атқарған Қалиолла Тұрғанбаев деген дос жігіт деректір екен, ол бізге бал шарабын татқызып, Ойжайлаудың таза ауасында демалтты.

Гүлшаның тапсыруымен қайтар жолда да талдықорғандық азаматтар бізді бірінен-бірі өткізіп ала отырып қарсы алды. Сөйтіп, Оралханның елу жылдығын талдықорғандықтар да өз жерлесінің тойындай өткізген еді. Бөрінің басы-қасында болған Қалихан Ысқақ ағамыз сонда басын шайқап:

– Мен өзім бұлай ұйымдастыра алмас едім, – дегені есімде. Жетісулықтарға ағамыздың, сірә, риза болғаны шығар.

Нұрмолда Алдабергенов ағамыздың атындағы ауыл қайтар жолымызда үй тігіп, өлеңдетіп күткен еді. Соның бәрі «Оралхан – елдің ұлы» дегенді айқын танытқан.

Елін, жерін көрген соң, көкейімізден басқаша, таудың асқақ табиғаты мен орманның қиялшыл кейпі сомдаған Оралхан кетпей қойды. Оның мінезі туған жеріне тартқан екен. Қатонқарағайдың қалың орманы мен Бұқтырманың асау ағысы, Рахман қайнарының тау үстіндегі сұлу да тәкаппар бейнесі, Шыңғыстайдың шыныдай шырт-шырт сына жаздап тұрған таза ауасы Оралханның бойында біздің де үлесіміз бар дегенді бар болмысымен білдіріп тұрғандай еді.

Әйгілі сыбызғышы Шанақ Ауғанбаев ақсақалдың баласы Оралханға нө нағашы, иө жиен болып келеді екен. Сол кісі бір тобымызды австриялық тұтқындар салған бұралаң жолмен қарағайлы шынның басына шығарып, бұлтпен тізе қоса қатар отырғызып қойып, алдымызға дастарқан жайды. Оралханның ер мінезін шыңдаған осы тау, осы бұлт дегендей астар бар еді онысында. Тау үстіндегі жазықтың сиқырын біреудің айтқанынан ешқашан түсінбейсін, оны тек көру керек. Күн батып бара жатқанда жазық жердің үстінде тұрсаң, күн батып бара жатқан көкжиек жердің ең шеті құсап көрінеді; ал тау үстінен еңкейіп бара жатқан күн ұшы-қиырсыз кең дүниенің бір жықпылына ғана бұғынып қалғандай әсер қалдырады. Тау – қиял жетпейтін, қиялға қиял үстейтін, күннің шыққаны да, батқаны да өзгеше жер. Оралханның туған жері – сондай тау.

Жасырақ кезімізде бір-бірімізге қонаққа барғанда, әрқайсымыз ән айтып, дастарқанға құрмет жасайтынбыз. Ақселеу: «Айналайын Құдайым, несібе бер!» – деп сұңқылдаса, Қуанышбай: «Бір «теректе» бес алма», – деп адасатын, Кәрібай: «Күміс құманай!» – деп аңсайтын, Төлен аңыратып күй тартатын, Дулат та «Күлөндасын» бар дауысымен «шырқап» кеп жіберетін; қазір енді бөріміз байсалды қалыпқа түсе бастағанда, құдая тоба, Кәдірбек әнші болды:

айт десең де айтады, айтпа десең де айтады: «Бір ән салып Өлекең бер деген соң», – деп гүжілдейді. Сол бір серілеу күндерімізде басын бірер шайқап жіберіп, Оралхан да: «Қарағай басын кессең, шолақ екен, Адамдар бір-біріне қонақ екен. Ағажай, Алтайдай жер қайда-ай!» – деп қоя беретін. Оның іші де, сырты да Алтайға сыймай тұратын. Зауқы соққанда, жабыла, жабыса сұрағанымызда, басын бір шұлғып тастап, «Шұғаның белгісін» жатқа айта жөнелуші еді. Қонаққа шақыра қалсақ, Оралхан: «Тегін шақырыс па, жоқ па?» – деуші еді әзілдеп. Онысы бір оқиғаға байланысты ма, жоқ, жай жолдастық шақырысың ба дегені еді.

Жазушы ретінде де, жерлестігі жағынан да Алтайдың азаматтары Оралханды айрықша құрметтейді екен. 2003 жылы қыркүйекте ол 60-қа келер еді. Алпыс жылдығын атап өткен ел-жұрты Оралханның Шыңғыстайдағы өз үйін мұражай етіп, оның алдына Орекеннің үлкен мүсінін орнатты. Осы ауылдағы үйленген әрбір жас Оралханның ескерткішіне гүл қойып, тәңірден: «Оралхан ағадай талантты, атақты ұл-қыз сүйгізе көр!» – деп сұрамақшы. Демек, Оралхан әлі де өз аулында өмір сүріп жатыр деген сөз. Белқарағай орта мектебіне Оралханның атын берді. Өстіп Оралханның екінші өмірі елімен, жерімен бірге өлі жасап келеді.

1993 жылы Оралханның Үндістанға бара жатқанын Серік Әбдірайымовтың үйінде қонақта отырғанда өз аузынан кездейсоқ естідім. Соңғы рет дәмдес болып отыр екенбіз. Тәкаппарлау, менмендеу көрінетін, сол көрінісі өзіне жарасып тұратын, ал шын мәнінде адамды сүйіп, адамды ұнатуда еш тәкаппарлық пен менмендігі жоқ Оралханның орны біздер үшін әрқашан бөлек, өйткені біз көзкөргендерміз.

«Жас Алаш», 4 қараша 2003-жыл

ТҮҢҒЫШ

Қастеевке дейін де қазақ сурет салған. Даламыздағы қаптап жатқан балбал тастар мен таңбалы тастар сол сурет өнерінің сан қырының бір қыры емес пе? Текемет, ши, алаша, түскиіз, сырмақ, белдік, құрларға салған ою-өрнектер де ежелден өнерсіз халық еместігімізге айғақ қой. Зергерсіз ел болмағанымызды бәріміз де білеміз. Оның бер жағында Қазыбек бек Тауасарұлы Ұран-Майқының тұқымында Көркембек атты тас шебері болғанын, оның үш жерде салған тас сарайы ешкі ойнаққа айналып жатқанын өкіне жазған-ды. Сол үш тас сарайдың бірі Тараз қаласының маңында, Тұрар Рысқұлов ауданының жерінде Ақыртас аталатынын өркім-өркім айтады, бірақ әлі ғылыми тұрғыда зерттелген жоқ. Ол жайында өткен ғасырдың 60-70-жылдарында «Білім және еңбек» журналы біраз жазып, ғалымдар тарапынан қажетті қызығушылық болмаған соң, ақырында олар да тынышталған. Әйгілі Мүйізді Өтеген батыр да сурет өнерін тәп-тәуір меңгеріп, досы Қазыбек бектің суретін қағаз бетінде калдырыпты. Одан беріректе, XIX-ғасырда, Шоқан да артына сан алуан сурет қалдырған болатын. «Жасыратыны жоқ, – дейді Ғабит Мүсірепов, – Ұлы октябрь революциясына дейін бізде адам бейнесін суретке түсірген бір-ақ қазақ болды. Оның аты – Шоқан» (С.Мұқтарұлы «Шоқан және өмір». 1985). Шоқанның інісі Мақы да қолөнері бар кісі болған.

Қысқасы, қазақ ежелден-ақ ою мен сурет салушылардан ада болмаған. Ою мен зергерлікті кәсіп еткендер кездескенмен, сурет салумен айналысқандар, яғни кәсіптік маманданған суретшілер болмаған. Оған белгілі дәрежеде діннің де әсер еткенін бәріміз білеміз. Әбілхан ағамыздың

қазақ өнеріндегі орны да осы орайда айқындалады: ол – қазақтың тұңғыш кәсіби суретшісі. Бұл – өте үлкен абырой. Өйткені одан әлдеқайда өдемі салатын, ебі де, таланты да аса жоғары суретшілер бола береді және болуға да тиіс, бірақ солардың бәріне де бастамашы болған Әбілхан ағаның орны мәңгі өзгермейді. Бұл бақытты Әбекеннің басына қондырған – талантымен қоса уақыттың сәттілігі. Қазақ Әбілхан аға тектес атағы шыққандарды бақ қонған адам деп сыйлайды. Ондай адамдардың күндеушісі де көп болады. Себебі: «Біз де одан кем салмаймыз. Керек «десең, артық саламыз. Бірақ сонда да бәрі Әбілхан, Әбілхан дейді де жатады», – деушілер шығады. Ондайлар Қастеевтің көзі тірісінде де болған, әлі де бар.

Мен бұл пікірді 1983 жылдың аяғы мен 1984 жылдың басында өткен жағдайларды еске ала қозғап отырмын.

1984 жылы 1 ақпанда Әбілхан ағаның туғанына 80 жыл толатын еді. Сол мерекенің қарсаңында бұған дейін Т.Г.Шевченко атындағы көркемсурет галереясы атанып, одан кейін жаңа мекенге ауысқалы жай ғана көркемөнер мұражайы делінін тұрған өнер ордасына қазақтың тұңғыш халық суретшісі Әбілхан Қастеевтің атын беру туралы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне ұсыныс түсті. Мәселе Д.Қонаевтың алдына дейін барып, оң шешілуге ыңғайланды. Бірақ күбір-сыбырлар Орталық Комитеттің ішін де кеулеп жатты. Әбілхан ағаның туған күніне аз қалғанда, мәселе кенет теріс айнала бастады. Сондағы көре алмастардың ең басты көлденең тартқаны – Әбілхан ағаның маманданған жоғары білімінің жоқтығы. Сол кезде Орталық Комитетте істейтін Қуаныш Сұлтанов: «Беке, кім екенін білмеймін, біреулер үлкен кісіні бүлдірін қойыпты, қол қоймады», –

дегенде жүрегім өкініштен жылап қоя берді. «Қонаев Әбілхан ағаны жақсы білетін еді ғой», – дедім суретшінің өз сөзін есіме алып. Ағаның отбасы да, ол кезде Сақыш шешеміз әлі тың еді, достары мен Қуаныш та қарап жатпады. Қазақ сәулет өнерінің қарт тарландарының бірі Нұрғазы Оразымбетов ағамыз Димекене кіріп мән-жайды қайта түсіндіргеннен кейін ғана, туған күніне бірекі күн қалғанда Д.А.Қонаев шешімге қол қойып, қазақтың өнер мұражайына Әбілхан Қастеевтің аты берілді.

Ол кісінің кәсіби жоғары білімінің жоқтығын желеу етіп, салған суреттерін сатып алғанда, төменгі бағамен алу жағдайлары үнемі орын алып келген мәселе. «Карл Маркстің «Өмір – күрес» дегені – осы», – дейді мұндай жағдайды іштарлыққа жатқызғысы келмегендер. Бір қызығы, Әбілхан аға ондай өзіне жасалған кедергілердің бәрін болуға тиіс нәрселердей қабылдаған: күйіп-піспеген, кектенбеген, есе қайтармаған, түк көрмегендей, түк білмегендей, жайдары қалпын сақтап жүре берген.

Кім біледі, сырты солай көрінгенмен, іші бір сәт те болса әлем-жәлем болатын кезі болған да шығар. Оны бір білсе, зайыбы Сақыш апай білер еді, бірақ ол кісі де ондай мінезі бар еді демейді. Соған қарағанда, ағаның мінезі айрықша, айрықша болғанда да тым айрықша болған-ау!

Мен Әбілхан ағаны бар-жоғы үш-ақ дүркін көрдім. Бірінші рет Жаркентте. 1969 жыл болатын. Аудандық комсомол комитетінің бірінші хатшысы кезім. Қай кез, қай күн екені қазір есімде жоқ, әйтеуір, күз айларының бірі, өйткені жүгері зауыты жұмыс істеп тұрған болатын. Аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, Социалистік Еңбек Ері Шаймұханбет Сапиев аға өзі телефон соқты. Ол кезде Сапиевтің өзі телефон соғуы мәселенің аса маңызды екендігін айтпай-ақ түсіндіретін.

– Сен Қастеевті білесің бе? – деді Сапиев.
– Білем, – дедім ойланбастан.
– Білгенде қалай білесің? Танысып, сөйлесіп педің?

– Жоқ. Біздің Шежінде туғанын, Қазақстанның халық суретшісі екенін, – деген болуым керек.

– Оны бізден басқалар да біледі, – деді Сапиев салқын, абыржыңқы дауыспен. – Бұл кісі өз бетімен келеді екен, осында мұғалім қарындасына қонақ болып, сол үйден қайтады екен. Келгенін, кеткенін не біз білмейміз, не сендер білмейсіңдер, ұят нәрсе ғой бұл. Оператор баласы екеуі қазір де сол Алтынсарин мектебінде істейтін қарындасыныкінде көрінеді. Қазір сол мектептің деректірімен сөйлес, ертең Әбекеңді құрметті пионерге қабылдаңдар, жақсылап кездесу өткізіндер. Мен де барармын. Соны ұйымдастыр. Өзің бар, сонан соң хабарлас.

Ол кезде Жаркент қаласындағы жалғыз қазақ орта мектебінің деректірі Жақсыбай Исаев ағаймен дереу хабарласып, ертесі Әбілхан ағаны сол мектепте құрметпен қарсы алу қамына кірістік. Мен ауылда тракторшының немесе шопырдың өзгелерге мұрнын шүйіріп, шөбін түсіріп бергенше бес жалындырып, отынын тасып бергенше алты рет алдына келтіріп зықын шығарғанын талай көзіммен көргенмін, өзім де сан рет сондай жағдайды басымнан кешкенмін. Әбілхан аға да болар-болмас бірдемеге ренжін қала ма, ренжін қалса, Сапиев те қоса ренжиді-ау деген ойлар, әрине, мені зыр жүгіртті. Мен өйткен соң, аукомолдың, аудандық пионерлер үйінің қызметкерлері тіпті алашапқын болды.

Ертесі Әбекең мен баласы Әбілтайды Алтынсарин мектебінің ауласында кернейлетіп, сырнайлатып қарсы алдық. Құдай-ау, не түрінде, не жүрісінде, не киім киісінде титімдей болса да паңдық болсашы, қайта бізден бетер қысылып, бізден кеші-

рім өтінгендей кішірейін, жалпы қазаққа мәшһүр Қастеев күлімсіреп қана балаларға қайта-қайта басын изеді. Кәдімгі өр ауылда бар ақпейіл ақсақалдың кейпі.

Мектептегі кездесуден кейін Жаркент жүгері зауытына бардық. Соның бәрін баласы Әбілтай камераға түсіріп жүрді. Әбекеңнің есімнен кетпейтін бір ерекшелігі – Сапиевке көрсеткен ілтипаты. Ол кезде Шаймұханбет Сапиев – атақты басшы, облыстағы беделді бірінші хатшы, Социалистік Еңбек Ері, республика бойынша да ауызға ілініп жүргендердің бірі. Ондай адамға бір-екі ауыз болса да қолпаш сөз айту, көпшік қоя сөйлеу кімге де болса міндет сияқтанатын. Ал Әбекең өйтпеді, кәдімгі өз баласының үйіне қыдырып келген адамша емінеркін сөйлесіп қана жүрді. Әркім-әркімге елпектей бермейтін Шаймұхан аға да ағытылып сөйлеп, жақын ағасына жөн-жосық жасап жүргендей, біз күтпеген кішілік көрсетті. Екі ағамның сол сыйластығы, жеке мүдеден жоғары халықтық мүдеде түсініп, ел қадірлеген адамды қадірлей білу қасиеттері мені айрықша сүйсінтті. Кісімсінген, бәлсінген біреулерге Шәкеңнің әдейі істейтін біраз мінезін білетін едім, Әбілхан ағаның қасында оның бірін де байқатпай, арқа-жарқа, шын пейілмен жүрді.

Екінші рет Әбілхан ағаны Алматыда ақын ағамыз Рахметолда Нұрпейісовтікінде көрдім. «Ауылдан шыққан бала. Қызметі өсіп, Алматыға ауысып келіпті, жазушылығы бар», – деп таныстырды Рахаң. Дәрігер ғалым Қожакан Шәкенов бәрі өжелгі таныстардың әңгімесін айтып отырды, мен тұңғыш танысып отырған ортада тып-тыныш әңгіме тыңдадым. Атақ, абырой дегендердің Әбілхан ағаның мінезіне, қылығына қылаудай да

кінәрат түсіре алмағанына қатты қайран қалдым. Үшіншісінде «Октябрь революциясы» орденімен марапатталуына орай құттықтай барған бір топ ағалармен бірге 1971 жылы Әбілхан ағаны өз үйінде көрдім. Біз барғанда үйінде жоқ еді, қайдан келгені қазір есімде жоқ, әйтеуір, бір жақтан бізден соң келді. Баяғы бұлжымайтын мінезімен, көсіліп сөйлемейтін қалпымен ортамызда отырды. Біз жиырма шақты едік, сондықтан ол кісінің есінде көбіміз қалмаған да шығармыз. Алайда қарияның бет құбылысын, айтып жатқан мадақтауларға елпілдемей, қайта қысылыңқырап отырғанын байқау маған аса бір айрықша жаңалық болды. Сол отырыста Әбекең бізге Қонаев жайында бір қысқа ғана әңгіме айтты. Димекеңнің Ғылым академиясында президент кезі болса керек. Қазіргі Шоқан ескерткіші тұрған арада жалғыз дамылдап отырған Әбілхан ағаға академиядан шыққан Димекең арнайы бұрылып кеп амандасады: «Сіз Әбілхан аға емессіз бе?» – депті. «Иә», – дейді бұл кісі. «Сіздер бақыттысыздар ғой, – депті Димекең. – Істеген қызметтеріңіз де, өздеріңіз де – бәрі халықтың көз алдында. Біз бүгін мұндамыз, ертең андамыз; бүгін мақталсақ, ертең датталамыз; қызметімізге де, өзімізге де қарамайды, қайда жұмсаса, сонда барамыз. Бізге бірдеме деп халық та ара түсе алмайды, біз де халыққа бәлен дей алмаймыз».

Осы сөзді Әбілхан аға аса бір түсіністікпен, сүйсініспен еске алды. Бодан елдің қайраткері көмейінде тұрған төуелділікті, сірә, солай жеткізген-ау деп ойлаймын. Ол кезде емес, қазір ойлаймын. Халқына өз қалағанынша қызмет жасай алмайтынын, жасатқызбайтынын біліп тұрған адам өз қынжылысын ол кезде одан артық қалай білдірсін-ау!

Әбілхан ағаның жуастығы мен кішіпейілдігін біз кейде біржақтылау түсінеміз. Шындығында, ол кісі «жуастан жуан шығатынның» дөп өзі. Қайсарлығы, бекінген ісінен беті қайтпайтындығы, еріну дегенді білмейтін еңбекқорлығы – оның бойындағы білімділерге есе жібермейтін қасиеттері. Әбекеннің өмірдегі тұрқын мына бір жағдай жақсы бейнелейді. Бұл әңгімені ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты Ерніс Шөкенов ағамыздан естіп ем.

Оның жігіт кезі екен. Өлдебір жұмыспен Жаркенттегі бір мекемеге таңертең барады. Күзетші әлі ұйқыда, қабаған иті бос жүріпті. Ойында еш күдігі жоқ Әбекен қақпаны жұлқып ашады да аулаға кіріп барады. Қабаған ит ес таптырмай арс етіп төсіне шапшиды. Иттің екі аяғы мен аузы кеудесінде. Басқа амалы қалмаған Әбекен ойланбастан итті қапсыра құшақтай алады. Қоя берсе, ит, сөз жоқ, бір жерін жарақаттайды. Көмекке келе қоятын ешкім көрінбейді. Ал кейпі мен тұрқын байқаса, ит анау-мынауға бой бере қоймас пәлекеттің өзі. Міне, ендеше деп, Әбекен итті кеудесіне қатты қысқан күйі тұра береді. Былқ еткізбей тұншықтыра қысады. Бір кезде ит ақыры сылқ етіп құлайды. Сөйтіп, Әбекен итті құшағына қысып тұрып-ақ құлатады. Айқайламайды да, қорқып бажылдамайды да, иттің де үнін шығармайды, өзі де үндемейді. Өйтіп өзіне қарсы шапқан қарсыласын құшағында тұншықтыру әркімнің қолынан келе бермейтін қасиет екенін бәріміз де білеміз. Бұл оқиға Әбекеннің қандай да болмасын әрі қиын, әрі тұтқиыл жағдайларда да асып-саспайтынын, жуастықпен өзін жүндете бермейтінін байқатады. Бүкіл мінезі мен болмысының негізі осы бір күтпеген жағдайда итпен кездескен сәтінен айқын аңғарылады.

Өбілхан ағаның атақ-даңқын әсіресе қатты шығарған оқиға – Амангелдінің суретін салуы. Көп жұрт оған баға бергенде, айнытпай салғандығын бірінші айтады. Өрине, көрмеген адамды өзі көргендей салу, оны көзі көргендердің бірден танып таң қалуы – ол да асқан шеберліктің белгісі. Бірақ Әбекеңнің ең басты шеберлігі – Амангелдінің айрықша адам екендігін айрықша көрсете білуінде. Амангелдінің батыр екенін білмейтін бейхабар адам да оған бірден ынта қойып, оның тегін адам еместігін тани қарайды. Тоны, тұмағы, қылышы, дәптері – бәрі де оны айрықша қазақ етіп тұр. Қабағы, алысқа қадалған көзі, басылған мұрты, күтімді сақалы, ықшам киінісі мен ұқыпты жарасымы – олар да оның ойлы, қыран қазақ екенін бірден байқатады.

Мені ағаның қатты баурайтын тағы бір суреті – «Талас алқабы». Бұл – қазақ даласының ғажап әуенін бояумен бейнелеген күдірет. Ең әуелі шексіз, шетсіз дала түседі көзіңізге. Сонан соң сол даланың қан тамырындай иірілген өзенді, оның түбін су шайған жарлары мен жағалауын, жайылып жатқан өткелін, өткел аузында қайнаған өмірді, ел-жұрттың тыныс-тіршілігін көресіз. Алыстан, жақыннан өзенді сағалаған ел тіршілігін бірде айқындап, бірде сағымдатып әр қырлы бейнелейді. Тіршіліктің симфониясын ауада қалқыған шат күлкісімен, жарасымымен полотноға дәлме-дәл әкеп түсіре қойғандай.

Ол салған табиғат суреттері де шетінен ғажап: дәл сол арада, қасында тұрғандай сезінесіз. Ағаның сүйсініп отырып, жан-тәнімен құлай отырып салғанын әр бояудың дәлдігінен, соншалықты нанымдылығынан да аңғарасыз.

Өбілхан ағаның ең үлкен ұстазы – өмір. Оның ішіне туған жері, ауыл-аймағы, әке-шешесі, ата-

бабасы, жалпы қазақтың жалпақ даласы – бәрі кіреді. Көрген-білгенінен, естігенінен, азды-көпті оқығанынан ой түйген, өнер үйренген адам. Ол Хлудовтан үйренген. Бір ғажабы: ол өзі Хлудовқа да көп нәрсе үйреткен, яғни ұстазының өзіне ұстаздық жасаған. Мен мұны жайдан-жай айтып отырғам жоқ, шынында да солай. Оған дәлел – 1935 жылдың мамыр айында Байтұрсыновтың «Суретші Хлудовтың картиналары бойынша қорытынды пікіріне» Хлудовтың жазған жауабы (ҚР Орталық мемлекеттік мұражайы, 1308-қор, 1-тізбе, 154-іс). Хлудовтың жазуына қарағанда, Байтұрсынов ол кезде мұражай кеңесшісі екен. Өз пікірінде Байтұрсынов суретшінің қазақ тұрмысында не мүлде кездеспейтін, не кездесе де сирек кездесетін жағдайларды салғанын баса айтады. Байтұрсыновтың пікірі мәшіңкеге басылған, ал Хлудов өз жауабын сол мәшіңкеге басылған пікірдің арасына сыямен жазған. Пікірдің бас-аяғы он беттен тұрады. Байтұрсыновтың кей пікірі жауапсыз қалған. Сірә, оған суретшінің айтары жоқ болса керек. Былайша айтқанда, кемшілігін мойындаған ғой. Тұжырымдап айтқанда, Байтұрсыновтың басты сындары мыналар:

1. Қазақтың ері мен әйелін жартылай жалаңаш көрсетуі. Оған Хлудов жауап жазбапты.

2. Қазақ қыздарын бас киімсіз, ылғи да дударбас немесе жалбырбас етіп көрсетуі. Хлудов оған да жауап жазбайды.

3. Қазақ әйелдерін жалаңаяқ көрсету. Оған да жауап жоқ.

4. Жапанда тұрған жалғыз киіз үйді салуы. Оған да Хлудов жауап бермепті.

5. Адамдар мен заттарды салуы жеке-жеке алғанда дұрыс-ақ, ал жалпы тұрмыс жағдайында

дұрыс емес. Оған Хлудов: «Мен не көрсем, соны салдым. Бәлкім, қазақша нашар білгендіктен, композициялық қате жіберуім мүмкін», депті.

Байтұрсыновтың: «Орындалуы мен бейнелеп мазмұндауы жағынан Хлудовтың картиналары өдемі-ақ, бірақ қазақ тұрмысын білетін адам олардың ойдан шығарылған, жат өрі жалған екенін аңғарады», деген тұсына Хлудов: «Ол картиналарды түзету үшін, Қазақстанның ежелгі халқынан шыққан Ходжиковке, Қастеевке жөндеуге беру керек», деп жазыпты.

Одан өрі Хлудовтың 18 картинасына жеке-жеке нақты пікір айтылады. Суретші де оның әрбіріне әртүрлі жауап жазады. Негізінен қателігін мойындайды. Мәселен, «Бие сауу» деген картинасына айтқан сынға: «Мен мұндай нәзік жағына жете алғам жоқ, өйткені қазақ тілін нашар білдім», депті. Содан кейін: «Бұлар өзі орыс суретшісінің міндетіне кірген жоқ. Мұны да суретші Ходжиковке не Қастеевке беру қажет», десе, тағы одан төменіректе: «Бәлкім, бұл менің қатем шығар, оны жоғарыда мен айтқан суретшілер жөндей алады», деп сеніммен айтыпты. Одан кейін: «Мұны да қатесін түзеу үшін сол суретшілерге берген жөн», депті.

«Азалы көш» картинасына қатысты әдет-ғұрып жөнінен айтқан пікірлеріне де Хлудов: «Мұны Ходжиковке не Қастеевке жөндеу үшін ұсынған жөн», дейді.

Хлудовтың бұл жазбаларына қарағанда, Қастеевті ол қазақ ауылының тұрмыс жағдайын, күнделікті тіршілігін өзінен тәуір біледі деп мойындағаны, яғни оны тыңдағаны аңғарылады. Ұстаз бен шәкірт бір-бірімен өстіп ұстаздық алмасқан екен.

Табандылығы мен еңбекқорлығының арқасында білімпаз замандастарынан ешбір кем түспеген,

табиғи ізеттілігі және туа біткен мәдениеттілігімен сыртынан жылтырап жүретіндерден оқ бойы озып өткен ағамен аз ғана сөйлесіп, сәл ғана қасында болғаным мен өзімді бақытты сезінем. Қазақтың кәсіби суретшілігіне тұңғыш түрен салған аға әрдайым қазақтың есінде.

Әбекеннің – Әбілхан Қастеевтің, Әлекеннің – Әлкей Марғұланның 100 жылдығын ЮНЕСКО дәрежесінде атап өту – қазақ халқы үшін әлемдік мәдениеттің сапында көріну, әлемдік санатқа қосылу. Мақтан емес, шүкіршілік. Үкіметі, ел басқарушылары халқының даңқын шығарғандарды ардақтай білетін заман қазаққа да туды дегізетін жағдай. Асыл ағаларының халықтық мұрасын әлемдік мекеме алдында таныта, таныстыра білген Иманғали Тасмағамбетов ініміз елі үшін тағы да бір татымды қызмет жасаған екен, көп жаса-сын. Халқына айрықша қызмет жасап өткендерді бүйтіп айрықша қастерлеу – Үкіметтің ең үлкен тәрбиесі.

«Зерде», 31.12.03-жыл

ЖАҚСЫЛЫҚТЫҢ ЖАН ШУАҒЫ

Уақыт көп нәрсені ұмыттырады, біраз нәрсені көмескілейді, ал, ешқашан ұмытылмайтын, көмескіленбейтін қымбатыңды сағындырады. Өкініш пен қуаныштан құралатын өмірге не шара?! Талантымен де, азаматтығымен де есімнен шыға қоймайтын, есіме түскен сайын сағындыратын бауырымның бірі – Жақсылық Түменбаев. Өзін көрмей тұрып әңгімесін оқып, өзін білмей тұрып шығармасын ұнатқан; өзін көрген соң сыйлас, сырлас ғұмыр кешкен азамат еді. Өмірден ерте кетті, өкіндіріп кетті. Бірақ, біраз нәрсе тындырып кетті.

Қазақ аулының қаз қалпын Жақсылық жете білетін. Оқиғасын, әр жерде болып жататын ойпаң-тойпанын ғана емес, неге солай болып жатуынын мән-мағынасын да білетін. Жақсылығын қуана, жамандығын ашына, кейі жазатын. Ол қызынып сөйлемей, дәлелдеп даурықпай, жымыып отырып ішінен жылайтын адам секілді. Қазір маған оның жымыысы да өзін іштей мүжіген адамның жымыысы сияқтанады. «Ылғи күліп жүреді, көңілді жүреді» деп ойлаушы ем, өз ойымен өзі сөйлесіп, сол ойының ырқында жүреді екен-ау.

Мен оның түңілін жүргенін, таусылып сөйлегенін көрген емеспін. Біреуді мінеп-шенегеннен гөрі біреудің жақсы қылығына қуана білгенді артық санаған-ау, сірә. Шығармалары да соны растайды.

Дулат құсап ол да повесті мол жазды, жақсы жазды. Алғашқы повестерінің бірі – «Ауыл шетіндегі үй». «Ауыл шетіндегі үйде» тұратын адамның аты – Омарғали. Жазушы оны оқырманға бірден таныстырады.

«Омарғалидың жас кезінен бері сүйегіне сіңген әдеті; бозала таңнан тұрады. Мұнысына жұрт бір кезде сүйсінетін, «ерте тұрған жігіттің ырысы артық» емес пе? Қазір күледі: «Осының не шаруасы қалып барады екен?» – деп. Бірақ, оның ерте тұрганынан өзін зиян шеккен ешкім жоқ».

Осы бір екі-үш бастама сөйлем-ақ оқырманды оқиғаның өзек сырымен тап-тұйнақтай етіп таныстыра қояды. Әңгіменің енбекқор, тынымсыз адам жайында болатынын біле қоясыз. Қызығасыз, қандай қылық көрсетер екен деп күтесіз. Қазір оның кемтар екенін оқисыз, одан бетер қызығасыз. Содан соң оның мақтан сүйгіштігін де аңғарасыз: жымиясыз. Сөйте-сөйте Омарғалиды жаныңызға жылы тарта бастайсыз. Өзінен бұрын өзгені ой-

лайтын, көп үшін күшін де, терін де аямайтын тағы бір туысыңызбен танысасыз. Байисыз. Жақсылық өз шығармасымен, шығармадағы жан жылуымен сізді үнемі осылай байытады.

Омарғалидың адалдығы әрі намысқойлығы повесте барынша жарқырап ашылған. Бөлдезерші жігіт пен Омарғалидың мына қақтығысына қараңыз:

«– Айналайын балам, біздің үйдің желкесіне тау боп құм үйліп қалғаны, енді болмаса үйді басып қалатын түрі бар. Соны өрмен қарай ысырып тастай қоясың ба? – деп өтінішін айтты.

Жігіт Омарғалиға қарап бұрылып тұрды.

– Не бересің ?

– Жартылығыңды іш.

Жігіт басын шайқады.

– Екеуін берейін.

Бөлдезерші тағы басын шайқады.

– Тіпті үшеуін, төртеуін берейін, әлгі Әшенді жығып алған ақшам бар ғой.

– Қызыңды берсең... – Жігіт тауып айтқан адамша жан-жағындағыларға мардымси қарады.

Омарғали тастөбеге ұрғандай қалшыып тұрып қалыпты, адамға көп тік қадала бермейтін екі көзі әлгі жігіттің бүлк етпеген бетінен айрылар емес.

– Не дедің-өй, сен? – деп, әлден уақытта тілге келді. – Не дедің, сен иттің баласы? – Омарғали көз ілеспес шапшаңдықпен жігіттің жағасынан ала түсті. «Мына жынды қайтеді-ей», – деп шөшып, жанұшыра жұлқынған жігіт әншейінде сыртынан он екі мүшесінің алтауы жоқ деп мазақ қылатын жаман шалдың уысынан шығып кете алмады. Екінші бір жұлқынғанда екеуі ұмар-жұмар құлап түсті. Омарғалидың қолы сонда да ажырап емес, жігіттің алқымын сығып барады».

Өз қымбатын өйтіп қорғамаса, адам адам болар ма еді? Жаһандағы жалғыз қымбаты жалғыз қызын мазақ қып тұрған қасиетсіз жігіттің кеңірдегін Омарғали жалғыз қолымен-ақ жұлып ала жаздайды. Өйткені: «Ол өзін ойлаудан қалғалы қашан. Егер оның жартыкеш санасында дәл қазір бір сәуле болса, ол қызына арналған нұр еді; егер оның жарымжан жүрегінде махаббат ұшқыны қалса, ол да қызына арналған».

«Қимас қазына» повесінің де айтпақ ой ағысы алғашқы сөйлемнен аңғарылады. «Біздің үйде кісі қызығарлық екі дүние бар еді. Екеуін де Қасым көкем қолдан жасаған. Бірі – қазақы ер, екіншісі – бесік», – дейді баяндаушы кейіпкер. Әңгіменің Қасым көке туралы болатынын содан білесіз де, енді Қасымды танып білуге дайындаласыз. Соғысқа кеткен Қасымның кезіндей қазақы ер мен бесіктің тарихы адалдық пен һарамдыққа таразы боп қалғандай. Адамды сыйлау адамнан қалған асыл мұраны сыйлаумен астасып кетеді.

Енді повестің аяқталуына қараңыз: «Ата-бабамыздын ең үлкен арманы да, үлкен бақыты да екеу еді ғой. Бірі – отының басында ақ бесікте албырап перзент жатса дейтін, екіншісі – сол азаматы ат жалын тартып мініп, ел көдесіне жараса деп тілейтін... Ақ бесікте албырап балам жатыр. Ұрпақтан ұрпаққа, ана қолымен кіршіксіз таза, мінсіз бүтін жеткен, анам мен атам бөленген қасиетті ақ бесікте менің ұлым жатыр».

Бұл, әрине, ұрпақтың ғана емес, ұрпақпен бірге ұлттық дәстүрдің де үзілмей келе жатқанына қуану. Қуану ғана емес, мақтану.

«Мен сүйген қыз» – Жақсылықтың ең жақсы повестерінің бірі. Кезінде «Жалын» баспасының жабық конкурсында бәйге алған шығарма. Мұның да басталуы айрықша:

«Мен оны әуел бастан-ақ құлай сүйіп ем.

Кейін енді қайтып көрместей болып көңілім қалған»... – дейді алғашқы сөйлем. Сонан соң ауылдан астанаға оқу іздеп келген жас жігіттер мен жас бойжеткендердің әдемі, жарасты тіршілігі өзілді әжуамен жылы баяндалады. Қыздың қылығын, жігіттің іс-әрекетін жақсы білетін Жақсылық бірінен бірі өткен шынайы тіршіліктің тынысын алдына тартады да отырады. Ауылдың аңқаулығы мен қаланың құлығы ұшырасқан сәттер адамды еріксіз жымытады.

«Ауыл мен Алматының арасында», «Тасбөгет», «Туған ошақ жылуы», «Махаббат қорығы», «Көктайғақ», «Өке жыры» – бәрі де Жақсылықтың талантты жазушы екенін дәлелдейтін дүниелер. Бәрі де қазақтың ғажап халық екенін жырлайды.

Ол «Ақтық демің біткенше» атты тамаша роман жазып еді. Ақтық демі біткен соң жарық көрді, әттең! Жанарыс пен Ысманның, Қыдыр мен Ақиістің заман ауыртпалығын көтерген тағдыры, адамгершілікке толы қылықтары, ұлттық мінездері әрі сүйсінтеді, әрі үйретеді.

Ол әлі талай роман жазатын ба еді, кім білсін. Әр шығармасы үшін оқырманнан ұшан-теңіз алғыс та алар еді. Айтып-айтпай не керек, арманда кеткен азамат жазғанымен де сағындырады, жазбағанымен де сағындырады. Өмірдің мәнін, құны мен күйкілігін – бәрін білген, бәрін бағалаған Жақсылықты қалай сағынбассың?! Оның бағасы бөлек еді ғой. Тірі болса, 60-қа келіп арқа-жарқа болып жатар едік, амал не?!

«Жас Алаш», 13.01.04 ж.

ҚАСТЕЕВКЕ 100 ЖЫЛ!

Әбілхан ағаның 100 жылдығын әлемдік ЮНЕСКО дәрежесінде тойлап жатқанымыз Әбілхан ағаны әлем біледі деген сөз емес. Қастеев түгіл, қазақ, Қазақстан дегенді өлі естіп, өлі білмей жатқандар баршылық.

Қастеевтің мерейтойын ЮНЕСКО дәрежесінде тойлау әлем үшін емес, қазақ үшін қажет. Өнері бар, ол өнері әлемдік стандартқа сай ел екендігімізді ең әуелі өзіміздің білуіміз қажет. Қазақты жабайы ел деп білген Совет Одағына өнерлі ел екенімізді бір танытқан Қастеев енді соны әлем алдында да таныта бастағаны деп білуіміз қажет бұл тойды. Оның шығармалары елдігіміздің, өнеріміз бен мәдениетіміздің әлем алдындағы паспорты болып отырғанын қуанышпен, мақтанышпен білуіміз қажет.

Қастеевтің қашан туып, қай кезде қайтыс болғанын бөріңіз де білесіздер. Оның қанша сурет салып, қаншама сый-сыяпат көргенін – оны да білесіздер.

Әбілхан ағаның өмірі – XX-ғасырдың басындағы қазақ мәдениетінің қайнар көзін, даму, өркендеу табиғатын барынша айқындап көрсететін өмір.

Қазақтың сақ, күн, үйсін, қаңлы деген ұрпақтары біздің дәуірімізге дейін-ақ жазу да жазған, сурет те салған, зергерлік те жасаған. Оған Алтайдан Жерорта теңізіне дейін шашылып жатқан обалардан табылған жөдігерлер, тасжазулар мен бітіктер, дүние-мүліктер куә. Түп тамыры осыншалық ежелден келе жатқан елдің Тұңғыш кәсіби суретшісі болып тарихта қалу – Әбілхан ағаның мандайына жазылған қасиетті бақ. Біз қуансақ, осыған қуанайық; мақтансақ, осыған мақтанайық!

Тұңғыш деген сөзде ешбір кереметпен теңдестіре алмайтын киелі, өулие ұғым бар. Адамнан туып, адамнан жаратылса да, әрбір тұңғыштың бойына жасампаз құдіретті құятын – заманы мен халқы. Сол себепті тұңғыш деген атқа ие болған ешбір қайраткер ешқашан әкесі мен шешесінің ғана перзенті саналған емес, олар – халқының, елінің, мемлекетінің перзенті. Сондықтан Әбілхан ағаның өзі де, шығармасы да бүкіл қазақтікі.

Қазақ тайпаларының сонау ХІ-ғасырдағы сөздігін Тұңғыш жасаған ғұлама ғалым Махмұт Қашғаримен, ХVІ-ғасырда өмір сүрген қазақтың тұңғыш тарихшысы Мұхамет Қайдар Дулатимен, ХІХ-ғасырдағы тұңғыш этнограф зерттеуші Шоқанмен, қазақ өлеңінің құрылысына тұңғыш жаңа түрлер енгізген Абаймен, қазіргі қазақ тілінің грамматикасын тұңғыш жасаған Ахмет Байтұрсынұлымен, тұңғыш археолог – тарихшы Әлкей Марғұланмен, тұңғыш опера әншісі қазақ бұлбұлы Күләш Байсейітовамен, тағы басқа толып жатқан қазақ Тұңғыштарының қатарында Әбілхан ағаның да Тұңғыш болып тууы – тарихи сәттілік. Ұстаздан шәкірт озуы – табиғи заңдылық. Сондықтан Әбілхан ағадан артық салатын, өдемі салатын қазақ суретшілері бола береді, туа береді.

Бірақ қазақтың тұңғыш кәсіби суретшісі болып Әбілхан аға мәңгі қалады. Бүгінгі тойымыздың ең терең, ең кең мағынасы да осында: бұл той – бір өнердің қайнар көзін ашқан, тұңғыш сүрлеуін салған, мәңгі жалғасатын ұлы дәстүрдің тұсауын кескен, қазақ халқы мәңгі құрметтеуге тиіс ұлы перзентінің тойы. Тұңғыш дегенді одан әрі тағы таратып айтсақ, Әбілхан аға – тұңғыш портретші. Иә таста, иә қағазда бірде-бір бейнесі сақталмаған, бірақ ел-жұрты ардақ тұтқан Біржан сал, Амангелді,

Балуан Шолақ, Кенесарының бейнелерін біз, құдайға шүкір, Қастеев салған суреттер арқылы төп-төуір білеміз.

Қазіргі кезде мұрны анадай, көзі мынандай, шашы тап сондай еді деп кез келген адамның бейнесін компьютер арқылы жасап алатын болдық. Компьютер жоқ кезде компьютерден артық қызмет жасаған Әбілхан ағаның арқасында талай айтулы бабамыздың ақ дидагының мөңгі сақталып қалғаны – үлкен игілікті іс.

Жердің сұлулығын қазақ – айрықша білетін және айрықша бағалайтын халық. Қатыгездікті көрген адамның ішіне қан құйылады, сұлулыққа таңданған адамның ішіне нұр құйылады. Жердің сұлулығын, табиғаттың таңғажайып тартымдылығын бейнелеп салатындарды пейзажшы дейміз. Әбілхан аға әрі тұңғыш, әрі ғажап пейзажшы да болатын. Ол кісі ешқашан қияли ғажапқа бой ұрмаған, қиялынан сұлулық тудырып, жоқ сұлулыққа сұқтанбаған, сондықтан табиғатты қиял-ғажайып етіп салмаған. Кемістігі немесе жетістігі емес, әркімнің, бәлкім, өзгешелігі шығар, кей пейзажға қарап тұрып оның қай өңірді бейнелегенін бес жыл ойласаң да таба алмайсың, ал Әбілхан аға салған қай таудың Алатау, қай таудың Алтай екенін бірден ажыратасың. Ол кісінің сондағы мақсаты – фотографиялық дәлдік емес, туған жерге, оның тау-тасына, сол тау-тастың орны мен мекеніне деген перзенттік адалдық. Өз анасының орнына басқа ананы, өз әкесінің орнына басқа әкені салып әдемілегенді қалай ерсі көрсе, Шежірнің орнына Кегенді, Кегеннің орнына Белжайлауды бейнелеп немесе, әйтеуір, қазақ табиғатына ұқсатып сала салуды ол кісі соншалық ерсі санаған. Бәлкім, қылмыс деп те түсінген болар. Сондықтан ол кісінің пейзаждарынан ел

мен жердің дәл тарихын да танысың. Мәселен, оның «Талас аңғары» атты полотносынан кеңес дәуіріндегі колхоз өмірін де, дәл сол тұстағы Талас өзенінің дәл солай мол сулы болғандығын да білесіз. Сондай-ақ Медеу мұз айдынын бірнеше рет салған. Өр суретінен Медеудің өр жылғы тарихын айнытпай танысың. Қапшағай су электр стансысын салғаны да сондай. Дәл осы той өтіп жатқан, өзінің балалық шағы топырағы мен тасында өткен Шешінді де солай салған. Бір жағынан, айнымайды. Екінші жағынан, осы жерге деген перзенттік мейірімі өрбір бояудың реңінен аңғарылып тұрады: өр шөбінен мейір төгіліп тұрғандай етіп салады. Аңсау, сағыну, табыну сезімдері – оның бояуынан түгелдей табылады. Қасаң фотографиялық дәлдікті бермейді, жердің әдемілігі мен сезімнің нәзіктігін фотография көрсете алмайтындай дәлдікпен суреттейді. Оны біз шеберлік деп бағалаймыз.

Қастеевтің мұрасы сан жағынан өте көп, сапа жағынан тіпті таңғажайып. Алматыда жыл басында өзінің атындағы мұражайында 400-ге тарта шығармасы қойылды. Біз нағыз Қастеевті сонда көрдік. Кітаптарда, альбомдарда қайта-қайта басыла беретін 20 шақты шығармасын шиырлап, біз тінті Қастеевті шамадан тыс шағындатып, таптаурынға айналдыра бастаған екеміз. Мұражайдағы көрме Қастеев шығармашылығының мұхит тектес мол, ұшан-теңіз шексіз екендігіне көз жеткізді. Бірінен бірі өткен әдемілікті, бірінен бірі асып түсіп жатқан тамаша суреттерді көргенде, шын мәніндегі ғажап дегеннің не екенін сонда түсінгендей таңдандық. 20 шақты суретін көріп мақтап, мақтан етіп жүрген ағамыз одан 20 есе ғажап, 20 есе мақтанарлық екен.

Біз Қастеевті көбінесе жуас, жүндеуге ыңғайлы адам санатында білеміз. Шынында солай ма?

Солай сияқтанатыны рас, бірақ жуастан жуан шығатыны дарас. Көпіріп сөйлей бермейтіндіктен, ретті жер мен ретсіз жерде де бір сөйлеп қалуды ұят санағандығынан; сөзде де, істе де сұғанақ болмағандығынан, біреулердің жуас санайтыны, тіпті кейбіреудің ынжық деп жамандауы әбден мүмкін. Алайда әліпті таяқ деп, нанды «хлеб» деп білмей тұрып Мәскеуде екі жыл өздігінен сурет өнерін үйреніп, сондағы бүкіл көркемөнер мұражайларын өз бетімен аралап, солардан өз бетімен үйренген адамның жуас, ынжық болуы мүмкін бе? Әрине, мүмкін емес. Ондай қылық тек табанды, қайсар адамның ғана қолынан келеді. Арнайы оқу орнында айлап-жылдап үйренетін сурет салу, бояудың қажетті түрін жасау әдістері мен амалдарын өз еңбегі мен ынтасының арқасында ғана шебер меңгерген адамды жігерлі деп мадақтасақ қана жарасады.

Иә, ол кісі өте кішіпейіл болатын. Кең, кешірімді, еңбексүйгіш, мейірімді болыпты. Атақ құмар, мақтаншақ, жағымпаздарды жақсы көретін де, жақсы тыңдайтын да адам болмаған. Осы біз тұрған Шежіннің топырағы мен шөбі, тасы мен суы қандай табиғи, қандай әдемі болса, Әбілхан аға да сондай табиғи, сондай әдемі мінезді болған. Алматыдан Жаркентке, Жаркенттен Шежінге атарбамен де, мәшинемен де, тас жолмен де, асфальт жолмен де келу ол кісі үшін мәртебе – бедел болмаған. Ол кісі үшін ең үлкен мәртебе туған жерді көру, сағыну, аңсау, туған жерге жету ғана болған. Оны осыншалық шығармашылық биікке көтерген де, табыстан табысқа жеткізген де сол туған жерді сүйу, туған халқына қызмет ету сезімі мен борышы.

Қастеевтің Сақыш апамызбен бақытты өмір сүргенін, балалы-шағалы болғанын бәріміз білеміз.

Бірақ ол кісінің Күләш Байсейітоваға ғашық болғанын, ғашық болғанда да еркектің өйелге деген құмар сезімімен емес, замандас ағаның замандас айрықша қарындасқа айрықша сезіммен қарағанын біріміз білсек, біріміз біле бермейміз. Әбділда Тәжібаев ағамыз бұл жағдайды былай толғайды:

– Ғашық едім Күләшқа қаршадайдан,
Қаршадай қыз жаныма салса да ойран.
Көзін оның іздедім шыққан күннен,
Жүзін оның іздедім толған айдан.

Күләштің өнеріне, әсіресе қазақтың атын бүкіл Советтер Одағына жарқырата жайғанына Әбілхан аға қатты риза болған. Күләштің жетістігін өз жетістігіндей көріп қуанған. Мыңыншы «Қыз Жібек» қойылғанда, Күләш – Жібекті жоқтап талайлар көзіне жас алған, сахнада ойнап жүрген актердің көбі сахнада ойнап жүріп-ақ жылаған. Әбілхан ағаның да сонда жәбір көрген балаша өксіп, еңкілдеп жылағанын көргендер сан түрлі ойлап, алуан түрлі ой түйген. Меніңше, ол Күләшті сағыныпта, ерте өлгеніне өкініп те жылаған болар. Бәлкім, кеше оның үстінен арыз жазып, өмірден түңілуіне себепші болғандардың бүгін түк болмағандай сайран салып жүргеніне жүрегі ауырып күйінген де болар. Соның бәрін біле тұра, көре тұра түкті де өзгерте алмайтын шарасыздығына ыза да болған шығар, кім біледі. Қалай болғанда да не ойлағанын ағаның өзі біледі. Ал біз одан ағаның жаны өзгенің қуанышы мен күйінішін өзінікіндей көретін нәзік болғанын білеміз. Жаны таза адамның қолынан тек таза талантты шығармалар ғана туатынына біз бүгін бәріміз куәміз.

Қазақстан Суретшілер Одағының төрағасы бола жүріп, екі дүркія Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің, бірнеше рет Алматы қалалық кеңесінің депутаты,

Қазақстанның тұңғыш Халық суретшісі бола тұрып Әбілхан аға иә танысына, иә бейтанысына титтей де болса менмендік танытып, көкірек қаққан адам емес. Ондай мінез қазір дефицит болып кеткен соң, әдейі бұған көңіл аудара айтып тұрмын. Шын талант кішірейген сайын атағының арта беретінін бүгінгі ұрпақ ескере жүрсін деп айтып тұрмын.

Әбілхан аға Хлудовтың немесе әлдекімнің үйретуімен, әлдекімнің айтуымен ғана суретші болған адам емес, ол – тума талант, яғни туғаннан суретші болып туған адам. Оның ұстазы – қазақы қойдың мүйізі, қазақы үйдің киізі, туған жердің тау-тасы, туған елдің ортасы, бір сөзбен айтқанда, қазақ халқының өмірі. Сондықтан оның қазақ халқының тұңғыш Халық суретшісі атануы – табиғи заңдылық.

Әбілхан аға адам сыйлау институтының ғажап үлгі-өнегесі. Ол – адам баласының бәрін сыйлай білу арқылы өзін де адам баласына сыйлата білген адам. Қазір де көзі тірі қазақ өнерінің қаймақтары Хәкімжан Наурызбаев, Үкі Әжиев, Айша Ғалымбаева, Гүлфайруз Исмайылова, Сабыр Мәмбеев сынды іні-қарындастарының естелік өңгімесінен біз тек ағаның мейірбандығын, бауырмалдығын ғана естиміз. Не мансапқа, не атаққа іштарлық жасап, ол кісі не өзінен үлкенге, не өзімен қатарласқа, не өзінен кішіге ешкімге бірде-бір рет қызғаныш қылық көрсетпеген, ешкімге ешқашан ғайбат сөз айтпаған. Бірақ ол кісі де ашуланған, ызаланған, қорланған, өзін төмендеткісі келетіндердің қылықтарын көрген, сөздерін естіген, солардың бәріне: «Е, жарайды!» – деп қана жауап берген. Әлдекімдердің оны жуас, момын деп жүргені сондықтан. Алайда ол оның жуастығы емес, кеңдігі, кешірімділігі еді, сол кеңдігінен Әбілхан аға кем де болған жоқ, кешірімділігінен қор да болған жоқ. Сол «Е, жарайдыны» айта

алмағандықтан, талайлардың ағайынмен араз боп, жақындармен жау боп өткенін бөріңіз де білесіздер. Сол «Е, жарайдысының» арқасында Өбілхан аға ағайындарын тату қып, жақынды ауызбірлікті ғып өткенін енді біздер үлгі-өнеге тұтуға тиіспіз. Алауыз атанған қазақты бірауызды қазақ етуге ұмтылған дәстүрі – Өбілхан ағаның ең ұлағатты дәстүрі.

Өмір жолы қарапайым, түп-түсінікті Қастеевте, бір қарағанда, құпия да, біз білмейтіндей сыр да қалмаған сияқтанады. Алайда Қастеевтің кедейлігін, ауылдан шыққан аңқаулығын, сауатсыздығын саудаға салған сол кездің саясаты оның өмірбаянына да өз салқынын қатты тигізген екен. Жақында ғана Қалмұхан Исабаев деген жазушы ағамыз архивтен «Социалистический Алматы» деген 1938-жылдың газетін алып келіп берді. Оқыдым да, өз көзіме өзім сенбедім. К.Сүлейменов деген автор ағамен кездесін, сөйлесін, мақала жазыпты. Оның айтуынша, Өбілхан аға ағайындардың зорлық-зомбылығынан 3-4 ай амалсыз Қытай жерінде болып, сонда жалшылық жасап, туған жерге зорға оралған екен. Бұл оқиғаны бүгінге дейін бірде-біріміз білген де емеспіз, естіген де емеспіз.

Бұған қарағанда, біз Өбілхан ағаның өмірін де, суретшілігін де әлі терең зерттей алмай жүр екеміз. Естеріңізде болар, осыдан он жыл бұрын осы арада ағаның 90 жылдығын атап өткеніміз. Ақындар айтысын өткізіп, Шежіннің суын теріс ағызып жібере жаздағамыз. Алты үймен екі араға тасжол төсеп, жеңіл мәшинені жөңкілткеніміз, мұражайын жасап мәз болғамыз. Ол жолдың той өткен соң-ақ тоз-тозы шыққан. Тағы да жол төсеп, тағы да той-томалақ жасап, тағы да мұражай ашып жатырмыз. Бұл жолы ақындар айтыспаса да, ақындар айта жүретіндей біраз өзгеріс бар бұл арада: ағаның арғы бабасы Елшібек атамызға, кешегі «Ақтабан

шұбырындыда» қалмақтың Мұқыр батырын топырақ қаптырған Бағай батырға ескерткіш орнаттық, Әбілхан аға атындағы саябақ жасадық. «Әбілхан аға» атты естеліктер кітабын, ағаның суреттерін жинақтаған альбомын шығардық. Бұлар – қыруар ақша жұмсап, бекерге шашқан шығын емес, болашақ ұрпақты, тойға қатысып отырған мына біздерді тәрбиелейтін тұғырлар; елді сүйген, елі үшін жанын да, қанын да, өнері мен өмірін де сарп еткен адамдарға деген елінің, халқының, мемлекетінің және бүгінгі ұрпақтың рахметі, алғысы. Сол алғысты бүгін біз Әбілхан ағаға шын ризашылықпен, шын жүрегімізден, той өткен соң да таусылмайтын таза сезіммен айтайық, ағайын!

30.07.04-жыл
Шежін.

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНІҢ БІР ТОРЫСЫ

Қазақ балалар әдебиетінің қабырғасын қатайтқан ағаларымыздың бірі Мағзұм Тиесов. Туғанына биыл 100 жыл толып отырған бұл ағамыз – қазақ балаларына өз қал-қадарынша қызмет жасап, бар талантын солардың елі мен жерін сүйген азамат болып өсуіне арнаған адам. Ол 1904 жылы қазіргі Ақмола облысының Қорғалжын ауданындағы 4-ауылда дүниеге келін, 1973 жылы Алматыда қайтыс болады. 69 жыл жасаған Мағзұм ағамыз қазақ баспасөзіне де біраз еңбек сіңірген. Ол «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда», «Советтік Қарағанды», «Қаратау кеншілері», «Үлгілі колхоз» газеттерінде әр түрлі қызмет жасап, республикалық «Жұлдыз» журналында Бас редактор қызметін атқарады. Мәкең – сонымен қатар орта мектеп деректірі, пед-училище оқытушысы болып та балалар мен жастарды тәрбиелеуге тікелей атсалысқан адам. Қарағанды облыс-

тық партия комитетінде де қызмет атқарып, кейін Мәскеудегі Жоғары партия мектебін бітіреді. Кезінде және Мәскеу университетінің филология факультетінде оқығаны да бар-ды. Қысқасы, білімі мен тәжірибесі жағынан Мәкең өз кезінің алдыңғы шебіне ылайықты.

Қызметте жүрген адам өнімді жазып, мол дүние тындыра қоймайды, өйткені қызметтің жауапкершілігі уақытынды қатты шектейді. Алайда соған қарамастан Мәкең балаларға арнап «Шопан ата», «Дала перзенті», «Бақытты бозторғай», «Қаз дауысты Қазыбек» кітаптарын жазып, өзінің жазушылық қарымын оқырманға барынша жақсы танытты.

Мағзұм Тиесов шығармаларының ішіндегі көлемі жағынан кішігірім романға барабары да, мәні мен мазмұны жағынан оның жазушылық дәрежесін анық танытатыны да «Дала перзенті» повесі. Бұл өзі – қазақы әңгімелеу үлгісінде жазылған шығарма. Тілі жеңіл, оқиғаны баяндауы қарапайым. Бала ұғымына ылайықтап жазылған. Оқиғаның бәрі Еркебұлан атты баланың атынан баяндалады, сондықтан бұл шығармада бала ұғымына ауыр тиетін сюжет те, сөз де жоқ.

Қой баққан бір отбасының тіршілік тынысын суреттеу арқылы жазушы балаларға біраз нәрсені үйретеді. Ең әуелі туған жердің алыс – жақын төңірегімен таныстырады. Оны Еркебұланның әкесі, яғни көкесі айтады: «Сарысу, Сары Кеңгір, Қара Кеңгір, тоқсан тараулы Торғай, алпыс екі арналы Ырғыз Сары Арқа Сауырының күнгей беткейіне ағады». «Сарыөзен, Жақсыкөң, Жаманкөң, Керей, Қыпшақ... Бұл өзендер қар сөл ерісе болғаны, Сары Арқаның теріскейіне жөңкіледі», – деп түсіндіреді ол. Баласы Еркебұланға осыны айта отырып, ол бүкіл жер жағдайын тәптіштеп ұқтырады.

«Қорғалжын ауданында үлкенді-кішілі жүз отыз бір көл бар». «Біздің Қорғалжын-құстар уәлаяты». «Бізге жақын өзендердің ең үлкені, ең ұзыны және ең ұзақ сапар шегетіні – Есіл. Тентек емес, сарқырамай, күркіремей ағады». «Ақырында Есіл Ертісті табады». «Өзендер сыйақты таулардың да аттары бар. Түрлері қандай болса, бұлардың аттары да сондай. Құсмұрынның мұрны қораздың тұмсығына ұқсас» деген үзік-үзік сөйлемдердің өзінен-ақ автордың танымдық баланың ой өрісін кеңейтетін мәселелерге айрықша көңіл бөлетінін аңғару қиын емес.

Жазғы, қысқы табиғаттың басты ерекшеліктерін, оның малға, оны баққан адамдарға түсіретін ауыртпалығы мен әкелетін қызық-қуанышын ұсақ-түйегіне дейін әдейі суреттеу арқылы жазушы қазақы өмірдің қыры мен сырын бала құлағына сіңіре беруді мақсат етеді. Бұл, сөз жоқ, үлкен мақсат. Ұшқан ұясын танып-білмеген балада туған жерге, ел-жұртқа, ата-анаға деген мейірбандықтың кемшін болатынын ата-баба тәжірибесінен түйіп өскен жазушы сол үлкен мүдені күнделікті өмірдің күйбең-сүйбеңінен-ақ суыртпақтап таратады. Мұндай тәрбие, әрине, сүйекке сіңетін тәрбие. Ал сүйекке сіңген нәрсені өмірде кездесе беретін көлденең қиыншылықтар мен қасақана жасалған кедергілер оңайлықпен бұза алмайды да, бұзу тұрмақ қылын да қисайта алмайды. Отбасылық дұрыс тәрбиеден ғана текті ұрпақ тарайтынын жазушы әр сөйлемі сайын сездіріп, қазақы тұрмыстың әкеден балаға ауысатын өзекі ғұрпын өте дәлдікпен, аса қарапайымдылықпен, әр тарау сайын әр оқиғамен әдемі суреттейді. Шығарманың танымдық және тәрбиелік мәніне бола Мәкең кейде көркемдіктің өзін де құрбандыққа шалып жібереді.

Еркебұлан әкесі мен шешесінің, яғни көкесі мен анасының күнделікті тұрмыс-тіршілігінен-ақ ой түйін, өзіндік пікір қалыптастыра бастайды. Оның «Қасқырдың белтірігін ұстаған соң, қойлы ауылға келмеуіміз керек екен. Біз осыны ойламаппыз». «Боранда да, жаңбырда да жана беретін тобылғыны пешке жағып көрсек қане, жансыншы!... Сөйтсек, бұл тобылғы жылқышының қосында, қойшының киіз үйінде ғана жанады екен». «Күзен соғып алған кісі ұзақ жуынады екен» деп ой қорытулары болашақ үлкен тұжырымдарға бастайтын тек-пішектер тәрізді.

«... айлар, жылдар өткен сайын мал баласының аты өзгере береді. Мәселен, жылқы баласы туғанда-құлын. Ол жаз бойы да құлын. Қыстығүні – жабағы, көктемде – тай», келесі көктемде – құнан, одан арғы көктемде – дөнен. Бесінші көктемде – бесті ат, бесті – айғыр. Түйе баласы туғанда – бота, келесі көктемде – тайлақ, одан әрі құнан атан, құнажын інген, дөнен атан, дөнежін інген. Сиыр баласы туғанда – бұзау, күзде – торпақ, қыста – баспақ, көктемде – тайынша, егер ұрғашы болса, – тана» дегендері де талай балаға талай нәрсені үйрететін нәрселер.

Мәкең айшықты сөзге, ділмөр сөйлемге құмар емес. Көзге елестете алмайтын нәрселерді суреттеп әуре болмайды. Оның әрбір суреті, көркемдеп айтуы бала көңіліне ылайық, соған шақтап, соған есептеп қана баяндайды. Мысалы: «Ай жоқ. Ай жоқ болған соң, жұлдыздардың өздері ай болғысы бар-ау. Олар жақсы жанып тұрды». «Апам мен көкем сақалы күректей мұз атаны үйге кіргізді. Аяз ата балаларға сыйлық әкеледі дейтін еді. Мына атаның қолында дарау қамшыдан басқа дәнеме жоқ». «Аспанға, ауыл жаққа қарай-қарай көп-көп күн

өтті. Қораның үстіне шығып та, маяның үстінде тұрып та қарайтын болдық. Ештеме көрінбейтін, ешкім бізге келмейтін. Дала-мүз. Мүз теңіздің ортасында – біз».

Мұның бәрі – тірі суреттер. Баланың өзі көрген нақты суреттер. Мұны оқыған бала да сол суреттерді көз алдына дәл елестете алады. Демек жазушы табиғатты әрі дәл, әрі шебер суреттеген. Көркемдік деген – осы. Мұндай-мұндай мысалды бұл повестен мол кездестіресіз, өйткені жазушының жазу әдісі осындай. Оның қойшы өмірін баяндауы, суреттеуі құдды бір жиһанкездің жаңа жер ашқанындай. Шынында да, Еркебұлан үшін әке-шешесінің өмірі, тұрмысы жаңа жермен танысқаннан бір де кем емес, оған бәрі таңсық, бәрін кебіне бірінші рет көріп тұр. Мәселен, үй тігудің ретін бірінші рет байқайды, оны жазушы былай суреттейді:

«... көкек айының көгілдір апаны астына, көк масаты кілем үстіне ақ күмбез орнады. Керегелерді қалай қабыстыруды, таңғышпен қалай таңуды өжем үйретті. Шаңырақты көкем көтерді. Жұрттың бәрі уың шанышты. Жылдам-жылдам шанышпаса, көкем шаңырақты құлатып алады». Осы сыйақты боранды күнгі тіршілік, отын жоқ боп қалғандағы жағдай, қар басып қалған үйдің ұсқыны, төлбасы болған қозыны бағып-қағу – бәрі Еркебұлан үшін өмір жаңалығы әрі сабағы мен тәрбиесі.

Міне, бұл повес – осындай-осындай бағалы жақтарымен қазақ балалары үшін әлі де қызмет жасай алатын, оларды жақсылыққа тәрбиелей алатын повес.

Еш елдің ешбір баласы ертегі тыңдамай өспейтіні белгілі. Соны ескерген Мөкең қазақ балаларына үнді ертегісінің ізімен «Сұлулық патшасы туралы аңыз», негір халқының «Даналық дөңдері»,

венгер халқының «Ақбоз ат» түлкі және қасқыр» ертегілер қазақ ертегісінің дәстүрімен қайта баяндап береді. Оның «Дән мен тас», «Бақытты бозторғай», «Ананың асыл арманы» өңгімелері де қазақ ертегісінің үлгісінде жазылған. Олардың қай-қайсысы да балалар үшін әрі қызықты, әрі тәлімді.

Үйді іргетассыз салуға болмайтыны секілді, әр халықтың әдебиетін де балалар әдебиетінсіз жасауға болмайды. Сондықтан балалар үшін бар талантын берген, олардың отансүйгіш азамат, білімді, мәдениетті, адал адам болып өсуіне қолынан келгенін аянбай жұмсаған Мағзұм Тиесов сынды балалар жазушысын қадірлеу – елдік іс. Себебі бала тәрбиесінен артық ешбір елде тәрбие жоқ.

«Түркістан», 9-желтоқсан, 2004-жыл

ҚАРА НАР ЕДІ, ҚАНЕКЕМ!

Бүгін туғанына жүз жыл толып отырған Қанабек Байсейітов өткен ғасырда қазақ өнерін қайта түлеткен бір топ алыптың біреуі ғана. Ол топтың әрбірі – халық тік тұрып құрметтеуге лайық талант иелері. Олар Қалибек Қуанышбаев, Жұмат Шанин, Серке Қожамқұлов, Құрманбек Жандарбеков, Иса Байзақов, Өміре Қашаубаев, Манарбек Ержанов, Елубай Өмірзақов, Күләш Байсейітова, Шара Жандарбекова, Рәбиға Есімжанова, Қосымжан Бабақов, Жамал Омарова, Үрқия Тұрдығұлова, Жүсінбек Елебеков, Ғарифолла Құрманғалиев, тағы-тағылар. Әрбірінің аты өнердің қатпар-қатпар тарихын көз алдыға әкеледі. Ежелден келе жатқан қазақ деген халықтың театр деп аталатын жаңа өнерін бастап, қалыптастырып кеткен топ. Алып деген атқа лайық топ. Шындықтың бетіне тура қарап айтсақ, олардың бәрі де заман – кеңес заманы тудырған топ.

Кейінгі істеріне қарап отырсаң, Кеңес үкіметінің алғашқы кезеңдегі іс-әрекеттерінің көбі халықтың қолдауы қажет кезеңде әдейі жасалған алдамшы саясат сыйақты: әуелі әр ауылда мектеп ашып, кейін сол мектептерді жаппай орысша мектепке ауыстыра бастады; 1936 жылы әр республиканың өнер онкүндігін өткізіп, кейін оны әдебиет онкүндігі, өнер онкүндігі деп бөлектеп, артынан өткізуді мүлде тоқтатқаны; әуелгіде колхоз-колхозға жерді мәңгілікке беріп, артынан колхоздарды жаппай совхозға, яғни мемлекет меншігіне айналдыруы сол әріден жоспарланған істің жүзеге асуы екендігін қазір жай көзбен-ақ көруге болатындай. Әрине, көргісі келген адамға.

Адамдардың бойындағы ұлттық сезім бірте-бірте әлсірейді, өшеді деп дұрыс есептеген ғой кеңес үкіметі. Сол саясаттың зардабы емес пе, әлі де ұлттық мінезіміздің үйлесім таба алмай төлтіректеп жүргені.

Тарихтың жадында бір құпия бар ма, өлде өзіндік ерекшелігіміз бе, қазақ өнінің тарихына кейде таң қаласың. Ежелден келе жатқан, жазба тарихымыздың өзі біздің дәуірімізге дейінгі уақыттан бері бар халықпыз: сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттері мен тайпалары туралы қытай тарихшылары, ал Арыс (Анарыс, Анахарсис), Тоқсары (Токсарид) бабаларымыз бен Томирис билеуші хақында Геродот бастаған грек оқымыстылары біздің дәуірімізге дейін-ақ жазып кеткен, XI-ғасырда Махмұт Қашғари сөздік жасаған, XVI-ғасырда Мұхамет Хайдар Дулатидей тарихшысы болған елміз. Сөйте тұра «мынау бөленше шығарған өн» деп нақты иесін атап айтатын өніміздің тарихы тұңғыш халық сазгері Сегіз сері Баһрамұлынан, яғни XIX-ғасырдан ғана басталады.

Сонда қазақ соған дейін ән шығармаған ба? сол сегіз Серінің атасы Қожаберген жырау шығарды дейтін «Елім-айдың» өзі XVIII ғасырдың ғана ескерткіші. Оған дейінгінің бәрін «халық әндері» деп, ешкімге еншілемей жүрміз. Бұл, шынында, өте қызықты құпия ғой.

Ән, әуен туралы қазір есіме түсіп тұрғаны – Аттила заманында да ғұндардың ән айтқаны. Император елшісі Приск: «Оны (Атилананы – Б.Н.) ол арада ұзын ақ көйлек киген қыздар қарсы алып, мадақтап сақ тілінде ән айтты», – деп жазады (Н.М.Карамзин, Мәскеу, 1-том, 1989, 181-бет). Бұл – бесінші ғасыр.

Бұған қарағанда, түп негізіміз сақтар мен ғұндар да, демек одан беріде де бізде ән болған. Тек есте қалмаған. Бір қызығы, тек біз ғана емес, ежелден мәдениеттіміз дейтін бірде-бір ел ата-бабасының біздің дәуірімізге дейінгі бірде-бір әнін білмейді. Демек, бұнда бір заңдылық бар. Оны шартты түрде ұмыту заңдылығы деуге болар. Сол ұмыту заңдылығын есте сақтау заңдылығына айналдырған, сірә, нота жазуы болса керек-ті.

Қанабек ағаның аз күн қасында жүргендегі менің ұмытпастай болып бір байқағаным: ұмыту заңдылығын бала күнінен біліп өскен Қанекен талай қазақ әнін ұмытпастай қылып «Қыз Жібек» операсына арқау еткені үшін Евгений Григорьевич Брусиловскийді ерекше қадірлейтін. «Қыз Жібек» операсы оның мақтанышы да, ең қымбаты да, сүйсінісі де, бар ғұмырының үзілмей келе жатқан қызығы да, халқының қымбат мұрасы да, қазақ әндерінің бас қосқан қасиетті шаңырағы да болатын. Брусиловский мен «Қыз Жібекті» Қанекендей бір жақсы көрсе, Ғабең ғана дәл солай жақсы көрген болар деп шамалаймын, бірақ мен Ғабеңмен

Қанекендей аралас-құралас бола алмадым, сондықтан тек шамалаймын. Кім біледі, бәлкім, Жібек болып ойнаған Күләшін де еске алып, сол операны айрықша сыйлаған да шығар Қанекен.

Қанекеннің айтуына қарасаң, «Қыз Жібекті» жазайын деген ой Брусиловскийде де, Ғабитте де болмаған. Оны жазу керек деген идеяны да, нақты әнін Брусиловский, либреттосын Ғабит Мүсірепов жазады деп тапсырма берген және тікелей өзі қадағалап жаздырып шыққан – сол кездегі Халық ағарту комиссары Темірбек Жүргенов.

Өзінің «Құштар көңіл» атты кітабында Қанекен: «Мә, мынаны Ғабитке апарып бер, бір айдың ішінде «Қыз Жібектің» либреттосын бітіріп берсін, – деді де, қолыма тілхат ұстатты. Егер қажет десе, жазуына сен де көмектес!» деп, өзін Темірбек Жүргеновтің қалай жұмсағанын айтады (Алматы, 2004, 100-бет).

Сол Жүргенов Брусиловскийді шақырып алып сөйлеседі, фортепианода қалай ойнайтынын тыңдайды, ақыры «Қыз Жібекке» музыка жазуды соған тапсырады. «Сөйтті де қолма-қол сол арада Жұматқа телефон соқты. «Қыз Жібектің» музыкасын Брусиловский жазатындығын, үш күннің ішінде оған либреттоның жолма-жол аудармасын жасатып беруі керектігін тапсырды», – дейді Қанекен (106-бет).

Бұл – әркім түсіне бермейтін әрекет. Жетпіс жылдан астам уақыт сахнамыздан түспей келе жатқан операмыздың дүниеге келу тарихы – кейінгі ұрпақ үшін, ел үшін еңбек өте білудің үлгісі. Сол үлгіге үңіле қарасақ, «Қыз Жібек» операсын дүниеге әкелген туындыгердің, яғни автордың бірі Темірбек Жүргеновтің өзі сияқтанады. Жоқтан барды жасатқан, басынан аяғына дейін өзі

араласып, ұйымдастырған сол ағамыз. Адам болған соң, пендешіліктен ешкім ада болмаған соң, Темкеңнің де заман алдында, адам алдында айтуға тұрарлық та, айтуға тұрмастай да талай кемшілігі болған шығар-ау, бірақ қазақ халқын қайтсем қатарға қосам деген жанталасына тек бас ию керек шығар. Ондай ұлдардың, сондай сұңғылалардың сол дәуірде тым көп болғаны, көп ұзамай кеңестік саясаттың кесірінен көктей солғаны, түгі қалмастай типыл болғаны – о да ойлантатын тарих. Соның бәрі – Қанекеңнің көзі жасаурап отырып, дауысы қырылдап отырып айтатын тарих. «Темкең» деп сүйсініп, о кісіні пір тұтып сөйлейтін. Әрине, бір ғана «Қыз Жібектегі» қызметі үшін емес, күллі еңбегі үшін.

«Жұмат, Құрманбек, Күләш төртеуміз әуелі Брусиловскийді «Қыз Жібектің» мазмұнымен әбден таныстырдық. Халықтың жырын да, Ғабиттің либреттосын да – бәрін әлденеше айтып бердік. Сонан соң барып соған лайық музыка тандауға отырдық. Затаевичтің жинағандарымен ғана шектелмедік, Әміренің, Манарбектің, Исаның, Ғарифолланың, Құрманбектің, тағы басқалардың репертуарларындағы әндерді түгелдей тыңдадық, бәрінен сұрыптадық... Әлі опера дайын емес, бірақ ойнайтын өртістер дайынбыз, мен Төлеген екенімді, Күләш Жібек болатынын, Құрманбек Бекежанды ойнайтындығын біліп алғамыз, сондықтан ән тыңдағанда, өз дауысымызға лайық жағын да ұмытпаймыз», – деп жазады Қанекең (106-бет).

Осы сөзіне қарасаң, «Қыз Жібекті» ұжымдық опера деуге де болатындай. Әлемде мұндай тәжірибе бар-ау деп өз басым сене алмаймын, бұл тек қазақ өнерпаздарына ғана тән дара қасиет болар. «Халыққа қажет!» деген ғажап ұғымнан туындаған ғажап мінез ғой.

«Халықтық опера қашанда халық музыкасының негізінде жасалады. Евгений Григорьевич «Қыз Жібекті» де сол дәстүрде жасады. Ондағы ән, музыкалардың орнын тауып жымдасып кеткендігі соншалық, әрқайсысы о бастан-ақ осы «Қыз Жібек» операсы үшін шығарылғандай. «Мен өз басым қазақ халқының мінез-құлқын, психологиясын өте нәзік түсінгендіктен де Брусиловский сол нәтижеге жеткен деп есептеймін», – дейді Қанекен (107-бет).

Әйгілі «Гэккуге» ол айрықша тоқталады: «Сондай асыл қазынаны көкейіне сақтап келген Иса ақын болса, оның түрленіп шығуына Күләш та азды-көпті үлес қосып еді... Брусиловский үшеуміз Ақсайға арбамен барғамыз. Жолда келе жатқанымызда Күләш «Гэккудің» қайырмасын өзінше құбылтып: «Ah-ha-ha, ah-ha-ha-ha» деген стаккатоны қосып жіберді. Евгений Григорьевич: «O-ho, мынауың жақсы, әнге жақсы үйлеседі», – деп шап ете қалды да, дереу блокнотына жазып ала қойды. Сөйткен «Гэкку» еді ғой бұл «Гэкку», – дейді тағы.

Мұндай егжей-тегжей әңгімені оқиганың басы-қасында болған адам ғана айта алады. Уақыт озған сайын ондай әңгіменің құны да арта береді. Бірақ, амал не, кезінде көп жағдайды тақымдап сұрауға ұялдық, не мән бермедік, соның салдарынан білгіміз келген көп нәрсе күңгірт күйінде қалып қойды.

«...Евгений Григорьевичтің еңбегі – өлмейтін еңбек. Ән ғана емес, биге, көпшілік сахналарына арнап жазған музыкалары да, оларды қиюластыруы да қандай шебер! Тек таңдану керек. Қазақтың ұлттық операсын бірінші жазған адам – Брусиловский», – деп түйіндейді ол (108-бет).

«Қыз Жібек» операсына пайдаланылған «Қос караған», (бәлкім, дұрыс аталуы «Қос балапан») «Аққұм», «Көккөбелек», «Жиырмабес» «Аязбайдың

әні», «Дүние-ай», «Қара қаншық» «Көкжендет», «Сармойын», «Секіртпе» «Алқаракөк», «Орақ батырдың шешесінің әні» «Шіркін-ай», «Қаракөз», «Өгугай» өндері олардың иесі, жеткізушілері жайында Қанекөң құлшынып, айрықша сүйіспеншілікпен сөйлер еді, шіркін! Суыртпақтап сөйлете беруге, сөйлетіп алуға ақылымыз жетпепті-ау! Солардың бәріне керегі жоқтай, басы артық нәрседей қараппыз. Қандай өкінішті! Ірі мәдениетті ұсақ-түйектен жинастырып жасауды білмей, ірі мәдениет ірі күйінде орнай қалады деп ойлағамыз-ау, сірә?!

– Қазақстанның халық әртісі, әйгілі әнші Рабиға Есімжанова бір пікірінде: «Күләштей Қыз Жібек енді қайталанбаса, Қанабектей Төлеген де қайталанбайды», – деп еді. Солай ма, жоқ па, оны талдап жатқым келмейді, бірақ Рабиға апамның сол сөзі маған қатты ұнайды: Күләш пен Қанабекті бір-бірінен бөле қарай алмаған замандастың сөзі ғой ол. «Қыз Жібек» операсының мәскеуліктер түсіріп алған бір үзіндісінде ақ боз үйдің сыртында тұрып Төлеген ән шырқайды:

Жайықтың ақ маралы ар ма, Жібек?
Алты айда әрең жеттім жадап-жүдеп.
Деуші еді күн тимеген, жел сүймеген,
Қасында әлде біреу бар ма, Жібек?

Естіген жұрттың есінде болар, Төлеген-Қанабектің боздата созған сол әнінде ынтықтықтың, үздіккен жігіт арманының үннен аңғарылатын айрықша бір мінезі бар. Атын естіп, жүзін көрмеген Жібекке Төлегеннің бұл тұңғыш тіл қатуы және қандай ғажап тіл қату: «күн тимеген, жел сүймеген» пәк сұлуды сағынып, көрсем-ау деп аңсап келген жігіттің сезімі де, ізет-ілтипаты да аңыраған өннен аңқып тұрады. Басқаға қалай әсер

ететінін қайдам. Қанабек-Төлегеннің сол үнінде, құдая тоба, башқұрдың құрайынан естілетін сағыныштың сазы бар: сырылдаған сырнай үн жан дүниенді билеп, хас сұлуға аңсары ауған Төлегенді дәл өзіндей түсінесің. Жібектей нәзік сұлуға тек осындай әнмен, тек осы Төлегендей жігіт қана тіл қатуы тиіс деп білесің. Мұндай айрықша ықыласқа Жібек те ерекше ықыластана жауап қатуы тиіс екенін ұлттық дәстүріміздің өзі ежелден үйлестірін қойған. «Гөккуін» шырқап Жібек-Күләш үркек елікше орнынан түрегелгенде, соны көріп отырған сенің де бүкіл ішкі сезімің лап етіп бірге көтерілгендей болады. Мына ғажап үйлесім, ғайыптан пайда болғандай жарасымдылық сахнада емес, әр қазақтың өз ауылында, өз қиялында, өз арманында етіп жатқандай елітіп әкетеді. Сол күдіретті сахнада сомдаған Қанабек талай қазақтың көкірегінде өлі де сақтаулы.

Төлегеннің аузына Брусиловский салған бұл арадағы ән бірде «Қос балапан», кейде «Қос қараған» аталып, бір ән жинағында «Боз қараған» деген атпен әлдекімнің әні болып жүр. Оның ән төресі екені рас. Сондықтан ондай әннің иесін іздегенде, меніңше, сезімнен гөрі ғылыми дәлелге жүгіну абзал.

Кенен атамыздың кезінде Балуан Шолақтың қасына біраз еріп жүргені – тарихи шындық. Біраз әнін оның өз аузынан үйренгені де, оны 1952 жылы Б.Ерзаковичке өз аузынан нотаға түсірткені де шындық. Сол жаздырған әндерінің ішінде «Құлан кісінес» деген ән бар («Балуан Шолақ», 1998, 311 – 312-бет). Сол әннің бір шумағы мынандай:

Басында Көкшетаудың көп балапан,
Түбінен дария тасып, су тараған.
Сұлу қыз, әсем жігіт – бәрі сонда,
Апырмай, неге келдім сол арадан.

Мұны біреулер: «Басында Баянауыл қос қараған», енді біреулер: «Басында Шұбартаудың боз қараған», – деп бастайды да, қалған үш жолын Балуан Шолақтың сөзімен жалғап кетеді. Сөздері ұқсас болғанмен, әннің мүлде басқа-басқа болуы да мүмкін, өрине. Дегенмен бұл ән өзірше тек «Қыз Жібек» операсында айтылады, сол операның арқасында ғана сақталып келе жатқан ән. Және тамаша ән. Бұл әннің әлі күнге дейін заңды иесін ғылыми жолмен таба алмай келе жатқандығы біздегі халық музыкасын зерттеу ғылымының кенжелеп жатқандығын көрсетсе керек.

«Қыз Жібек» жайында Қанекен: «Оның арқауы халық әндерінің інжу-маржандары ғой өңшең», – деп баға береді (107-бет). Сол інжу-маржандардың бірі – Бекежан-Құрманбек айтатын «Көкжендет». Ол туралы: «Құрманбектің өзінен жазып алып, кейін Бекежан рөліндегі Құрманбектің өзі айтатын «Көкжендет» әні ше? Меніңше, керемет ән!

Шеңгелдеп қызыл қанға боялған қол,
Алдыңда қия жатқан жалғыз-ақ жол.
Кек қайтпас қан жаламай, талас біткен.
Бекежан, ойланбай-ақ таңдарың сол! –

дейді ғой Бекежан. Дәл осы сөздерді Көкжендеттен» басқа әнмен айту маған тіпті үйлеспейтін секілді болып көрінеді», – депті Қанекен (108-бет).

Осы сөздерден Қанабек ағаның «Қыз Жібек» операсын, оның музыкасын жақсы көретіндігі ғана емес, сол операға азды-көпті қатысы бар әрбір адам, әрбір оқиға жайында айта бергенді де жақсы көретіндігі аңғарылады. Соның бәрін саралап қарасаң, оның өнерге өмірге деген құштарлығының өзегі «Қыз Жібек» екенін түсінесің. Әнге, әуенге, халықтың мәдениетіне, өнерпазға, жақсы адамға, талантқа, достыққа деген сүйіспеншілігі – бәрі «Қыз Жібектің» айналасында тоғысады.

Әріптеске деген адалдығынан, өнерге деген өлшеусіз сүйіспендігінен, еске ала отырып өмірене айтқан пікірінен Қанабек ағаның кісілік келбеті де боямасыз, әсірелеусіз толық көрінеді. Биылғы қаңтарда туғанына жүз жыл толған үзеңгілес досы, күрдасы Құрманбек Жандарбеков екеуінің өнердегі, өмірдегі сыйластықтары – сыйласу өнерінің үлгісі. Ол туралы: «Қарқ-қарқ күлін жайраңдап: «Әй, Қанабек, қайдан жүрсің?» – деп, бір бұрылыстан еркелеп алдымнан шыға келетіндей болады да тұрады», – дегенін оқығанда, қимастықтың күдіретіне қайран қаласың, еріксіз жанарың буланады. Біз тәрізді адамдардың біз жасай алмасты жасай алғандарына, біздің бүгін қолымыздан келмес қыруар істің бізден гөрі оқуы аздау саналған солардың қолынан келгендігіне қайран қалып сүйсінесің: ұлтты сүюдің, ұлтқа қызмет жасаудың, ұлт үшін өмір сүрудің олар көрсеткен үлгісі шарқ ұрып жалғастырушысын іздеп арамызда аңырап жүргендей.

Қанекен біреумен жауласқанды, жақтырмаған адамына жала жапқанды, жалпы қарсыласын жамандағанды жек көретін еді. Кезінде Күләш Қытай Халық Республикасына баратын болып дайындалып, бірақ үстінен алты әріптесі арыз жазып, соның салдарынан ол сапарға бармай қалғаны, ал Қытайдағы қазақтар Күләш келеді деп қуана күтіп, арнайы тіккен киіз үйлерінің сыртына: «Қазақтың бұлбұл қызы Күләшқа жалынды сәлем!» – сыйақты бауырмал сөздерді жазып, сағына, сарыла күткені, бірақ делегация құрамында Күләштің жоқ болып шыққанын көргенде, құлазып қалғаны – бақас бақталастықтың бір айғағы.

Ол, шын мәнінде, Күләштің жеке басының ғана қасіреті емес, Қанабектің де, Байсейітовтерді

сыйлайтын күллі әртіс, тамам ақын-жазушы, қазақтың қалың зиялысының, өнер сүйген жалпы қазақ халқының қасіреті еді ғой. Бірақ өзінің «Құштар көңіл» атты естелік кітабында сол алты адам жайында Қанекен бір ауыз балағат сөз айта ма? Айтпайды. Тіпті, олардың кім екенін титтей де емеурінмен аңғартпайды. Бұл – керемет ірілік.

Қазіргі жазылып жатқан естеліктермен салыстырсаң, Қанекеннің шоқтығы тіптен айқындала түседі. Анық-қанығына адам көзі жетпейтін жөбір-жапаларын ұзақ сонар жылап жазатындардың да естелігі өз бетін көрсетеді, Қанекеннің естелігі де өз биіктігін байқатады.

Биіктік деп бағаламасқа амалым жоқ, себебі сол кітабында әлгі алтауының өртістік шеберлігіне Қанекен барынша адал баға береді: халқымыздың қадірлі ұл-қызы, өнерпазы деп сыйлайды. Мұндай кеңпейілділікті, өз басының мүддесінен өнер мүддесін, халық мүддесін дәл бұлайша жоғары қоя білуді мен өзірше Қанабек ағадан басқадан кездестіре қойған жоқпын.

Ол әдейі әділ көрінуге тырыспайтын, тіршілікке өртістік жасамайтын, барды барынша, жоқты жоғынша бағалауға тырысатын.

Қанағанның әділ мінезін айқын көрсететін мынандай бір оқиға болған.

Рәбиға Есімжанова – Күләшпен өте жақын дос болған адам. Екеуі бірге жүрген, бірге тұрған, сырлас, мұңдас. Күләш пен Қанабектің Рәбиға білетін құпияларын ең жақын достары Құрманбек пен Шара да біле бермеген. Сол Рәбиғаның күйеуі Орынбек Беков театрдың директоры болып тұрғанда Құрманбек екеуінің арасы қатты шиелініседі. Қазақы жолмен қарағанда, Қанаған үшін ары тартса, арба сынатын, бері тартса, өгіз

өлетін жағдай. Ушыққан мәселе ақырында өлкелік комитеттің талқысына түседі. Қанағанның сондағы күйін өз сөзімен берсек, былай:

«Орынбектің өзімді жақтайды деп отырған жалғыз адамы екенімді біліп отырмын. Оның маған көп жәрдемі тигені рас. Білімді, дүниетанымы кең, әдеби де, саяси да мәселелерге жетік кісі екені – бәрі шын. Бірақ қателігі бар екені де ақиқат. Не істеуім керек? Шындықты осы жерде айтпасам, қай жерде айтамын?» (93-бет).

Қанекеннің кісілік келбеті осы үзіндіден-ақ аңғарылып тұрған жоқ па?

Іштарлық, қызғаншақтық, өзін көтеру үшін өзгені кемсітіп сөйлеу; өзін бәрін аңғарғыш, бәрін білгіш етіп көрсету үшін, қатарластарының көр-жерін қазғылап айту сыйақты міндерден Қанағанды мүлде ада десе де болады. Ол – өзгенің жақсылығын ғана көре білу үшін жаралғандай адам. Бәрін тізіп айтып шығу, әрине, мүмкін емес, бірақ бірді-екісін байқап қараңызшы.

Әуелі қимас досы Қүрекең жайында: «Жиырмадан асқанда жолығып, жетніске келгенше жүз шайыспаған қайран достаң осылай айрылдым. Мен ғана емес, бәріміз айрылдық» (60-бет).

«Қүрекеңе қастасушылар көбейе берді. Жұматтың жайсаңдығы-ай, Қүрекеңнің төңірегін өсек-аяң торлап кеткен күндерде де тура жол ұстағандығынан таймады ғой, өйтеуір» (51-бет).

«Жалпы, Қалекең жайлы, адамдығы туралы ешкім де тауысып жаза алмайтын шығар. Ол шын мәніндегі біздің піріміз болатын. Кейін байқасам, біз көбіміз соның ықпалында, соның әсері мен үлгісінде жүргендігімізді кезінде аңғара да бермейді екеміз. Өзіміздікі, өз тапқанымыз деп жүрген біраз жаңалығымыз сол Қалекеңді өз бойымызда қайта жаңғыртулар ғана екен» (149-бет).

«1936 жылғы қазақ өнерінің Мәскеуде өткен алғашқы онкүндігінде «Қыз Жібек» операсына Ф.Кузьмич деген кісі дирижерлік жасады. Сол Манарбектің сондағы үнділігіне қатты қайран қалды. Шегенің алғашқы ариясы шырқау айғаймен басталатыны белгілі. Сахнаға шыға келген Манарбек сол шырқау айғайды ұзақ созып тұрып алды. Дирижердің бітір деген белгісіне де қарамайды. Сонан соң: «Әйтеуір, бір бітірерсің», – деп, Кузьмич Манарбектің демі біткенше тосып тұрады» (40-бет).

«1934 жылдың жазында бүкілқазақстандық өнерпаздар слеті өтті... Әнді шебер орындаудан Ғарифолла бірінші, Әли Құрманов екінші орынды жеңіп алды. Қобызшылар Жаппас Қаламбаев та, Дәулет Мықтыбаев та сол слетте танымал болды... Шаймерденов, Шалқаров, Байқуатов, Арғынбаев, Толыбаев, Қартабаева сынды тамаша әншілерді көбіміз алғаш рет сол слетте тыңдадық... Амал не, слеттің қуанышы қандай болса, өкініші де сондай болды: небір керемет өнерпаздар сол керінгеннен қайтып оралмай кетті. Солардың орны өнерімізде үңірейіп қалғандай көрінеді де тұрады. Апырмай, адам айтса нанғысыз домбырашылар, әншілер көп еді-ау!» (101-бет).

«Ғарифолла Қазақстанның батысындағы халық әндерін қайта тірілтті десе де болады. Ол – әйгілі Мұхит әншінің дәстүрін дамытқан адам. Оның ән орындау шеберлігі өз алдына дара мектеп» (104-бет).

Адалдықтың асыл мұраты замандастарыңды өділ бағалау. Бұл жөнінен Қанағаң алдына жан салмайды. Ол – өзіне, өзінің жақындарына өсек-аяңмен, жала-жәбірмен қиянат жасағандарға да өділдікпен қарай білген адам. Оның ерік күшіне, рухының биіктігіне тек таң қаласың.

«Айтпасаң, сөздің атасы өледі» дейді қазақ. Алты арызқойдың Күләшқа қойған басты кінәсі сол – Күләш ішеді деген өңгіме еді. Қанағаң да жетпістен асқанынша, яғни өле-өлгенше ұрттады. Ішті мүжіген, кемірген қайғыны сөл де болса басу үшін, кішкентай да болса кеміту үшін болар мұнысы?! Оны тек жау адам ғана түсінбейді. Бәлкім, әдейі түсінгісі келмейді.

Қанағаң – үш рет үйленген адам. Өзі – әкесі Байсейіт 41-ге, шешесі Қиуа 37-ге келгенде туған, құдайдан құлшылық қылып жүріп сұрап алған жалғыз ұл. Алғашқы әйелі Гүлданадан Қанағаң Алдабек атты ұл сүйген. Күләштан ұлы жоқ, бірақ Күлекең Алдабекті өз ұлындай бағып-қағып өсірген. 1952 жылы жоғары оқу орнын бітірген Алдабекті Талдықорғанға прокуратураға орналастыру үшін Күләш өзі алып барады да, Алдабек сонда жұмбақ жағдайда атылып өледі. Ол қайғы Қанағаңа да, Күләшқа да аса қатты соққы болып тиеді. Оны ақылмен түсіну аса қиын.

«Қасында өзім жүріп айрылып қалғаным-ай! Тірі ертіп апарып, өлі алып келгенім-ай!» – деп Күләш қамығады. «Мен енді біттім, түгім жоқ, тұлдыр қалдым!» – деп ойладым... «Әкем жалғыз еді, мен де жалғыз болдым, менен Алдабек те жалғыз», – деп, алданыш етіп жүр едім ғой... «Төбемнен жай түскендей болды», – деп осындайда айтқан болар қазақ. Жас болсам, әлі де алдан үміт етер едім, елу екіге келгенде үміттің өзі де орынсыз нәрседей көрінді. Көкірегімді тіліп жіберіп көрсетсем де, менің қайғымды кім түсінерін, кім түсінбесін құдай білсін», – деп күйінеді Қанекең (86-бет).

Қайғысының қаншалық ауыр екенін бұдан артық қалай айтсын-ай енді? Бірақ Қанекең бір нәрседен қателескен екен: ол елу екі жасында Күләштан

айрылды, Алдабектен айрылғанда қырық сегізде болатын, өл арасын ауыстырып алыпты.

«Менікін өкіну емес, өмірден түңілу десем, дұрыс болар. Алдабектің өлімі Күләш екеумізді қатты есеңгіретті, көз жасымыз, күрсінісіміз көбейіп кетті. Жылы өткенше жылап алмайтын күндеріміз сирек еді. Онан кейін де ұмыта қою оңай болмады», депті Қанағаң (87-бет).

Мұндай қайғы басына түскен адамдарды арыз жазып сөккен дұрыс па, қайғысына ортақтасып түсінген дұрыс па, – оны әр адам өз адамшылығының биігінен бағалайды.

«Өзің тумаған ұлдың өліміне бола неге сонша қайғырдың? Қанабектен ұрпақ қалмайтын болды деп несіне түңілдің? Өйтуге қандай қақың бар?» – деп Күләшті жазғырғандарды күні бүгінге дейін ешкім жазғырған емес. Жазғырайын деп те ойламаймыз. Бірақ Күләш пен Қанабектің дәл сол кездегі күйін, мүшкіл халін түсіне алмаған міскіндерді мүсіркейміз ғой әншейін. Қасиетті өнердің қасында қасиетсіз көре алмаушылықтың да қатар жүретініне тек бас шайқаймыз. Талайдың түбіне жеткен, талайды тағынан тайдырған, талайдың тұнығын былғаған, талайдың көкірегін шерге толтырған іштарлық-ай десеңізші! Мұқата білгенді де мықтылық санаған надандық-ай! Соның бәрін бастан кешпек тұрмақ, ойлағанның өзінде-ақ ішің у жалағандай болады.

Күләш 1957-жылы көктемнің аяғында алтыншы маусымда Мәскеуде қайтыс болды. Кейін Қанағаң Халима атты әйелге үйленіп, одан Алдан атты ұл сүйді. Халима жеңгеміз Қанағанды қатты сыйлайтын, керемет бағалайтын, Күләштің атына кір келтірмеуге тырысып ардақтайтын. Қара торының өдемісі, ақылды әйел еді. Қанекең жетпістен асқан

шағында о кісіден де айырылып қалды. Ұзамай өзі де о дүниеге аттанды.

Өртістігі озық тұрғанмен, Қанағаң қолынан талай өнер келетін адам-ды. Ол өлең де жазатын, пьеса да жазған, әзілге, әңгіме айтуға да өте шебер еді. Жас күнінде қандай болғанын қайдам, мен көргенде, өзін сыйлағанды сыйлай алатын, сыйлай алмағанның сыйын алдына тарта қоятын үтқыр мінезі де бар болатын.

Жетпіске келгенінде Талдықорған облысының бірер ауданын аралағанда, мені баяндамашы етіп қасына ертті. Күз кезі, ол кездегі үлкен мейрам Қазан революциясы күндерінің қарсаңы болатын. Алматыдан шыққан күні түсте Кербұлақ ауданының орталығы Сарыөзекке келдік. Аудан басшысы Айтақын Алпысбаев алдынан балаша жүгіріп шықты. Ол кезде о кісі де егде тартып қалғанды. Мейрам алдындағы қарбалас жұмыстарына, шаруашылық басшыларын жинап алып мәжіліс өткізіп жатқанына қарамай: «Аға, үйге жүріңіз!» деді дереу кабинетінен шығуға бейімделіп. Бірақ Қанекен көнбеді. «Жұмысыңды тоқтатпа! Мені жіберетін шаруашылығыңның басшысын қасыма қосып бер, кете берейік», – деді, Сарыбұлаққа кеттік.

Содан ертең мейрам деген күні 6 қарашада басқа ауданда болдық «Бірлік» деген колхоз күтіп жатты. Таңертеңгі асымызды ішкеннен кейін колхоздың басқармасын да, парторгін де ауданның басшысы жиналысқа шақырып алды да, Қанекен екеуіміз сол колхоздың бас бұғалтыры мен бірекі күтуші әйелдің қарамағында қалдық. Аудан басшысының өзі сол ауылға жіберіп алып, сол ауылдың басшыларын түгелдей өзінің шақырып алғанына Қанекен де, мен де таң болдық та қойдық.

Қас қарайғанша үшеуміз мырза қамауға алынған адамша үйден шықпадық, ішіміз пысты. Тым құрыса өн салатын да адам болмады. Бас бұғалтыр екеуміз мектептен дос едік, бірге оқығанбыз, біздің өз әңгімеміз өзімізде, Қанағаң менен 36 жас үлкен болғандықтан, оның үстіне жақында ғана таныс-біліс бола бастағандықтан, ұзақ күнді үшеуден-үшеу өткізу тым қиын тиді. Қанағаңды ренжітіп алмасақ екен деп, бұғалтыр екеуміз бүгжең қақтық, алайда бабын таба алмадық. Сыйсыз қонақтың сыйқын күшқандай халде болды Қанағаң. Өтірік ұйықтады ма, шын ұйықтады ма, жөндеп түскі тамақты да ішпей, текемет үстіне жайған көрпеге шалқасынан түсіп, үн-түнсіз жатты да қойды.

Кешкісін аупарткомның бірінші хатшысы мен ауатком төрағасы әйелдерімен келе қалды. Қанағаң басын көтерді. Бәріміз дастарханға жақындадық. Хатшы төрағаны, әйелдерді таныстырды.

– Сенің мамандығың не? – деді Қанекен ауаткомның төрағасынан.

– Зоотехник.

– Е, сен де қойдың қойнына жатқан қу екенсің ғой.

Хатшы да ауыл шаруашылығының маманы болатын.

Әлгі сөзді Қанекен сәл анайылау айтты. Екі әйел ытып далаға шығып кетті. Біз бұғалтыр екеуміз бір-бірімізге көзіміздің астымен қарадық. Ол сөздің астарын өзгелерден бұрын екеуміз түсіндік. Күні бойғы қамалып отырғанымыздың орны онымен тола қоймаса да, айызымыз бір қанғандай болды.

Енді бастапқы әңгімемізге оралсақ, Қанабек Байсейітов – Кеңес өкіметінің саясатына сеніп, қазақ тілі мен өнері дамыған бақытты халық болады дегенді көкірегіне құйып өскен ұрпақтың өкілі. Өнеріммен, қызметіммен халқымды бақытты ете

түссем деп өткен адам. Ол өзінің еңбек жолын міліса қызметінен бастаған. Оған бала күнінде есінен кетпестей әсер етіп, үлгі болғандар – Алтыбай атты туысқанының өнерпаз алты ұлы, әйгілі ақын Сара және сазгер сері Пышан Жәлмендеұлы. Ал кейін өнерге баулып, тікелей театрға бауыр бастырған – Жұмат Шанин мен Серке Қожамқұлов. Ол драмалық театрда шыңдалып, одан соң музыкалық театрдың шаңырағын көтерісуге атсалысып, ақырында опера және балет театрын құрушылардың бірі болды. Сол театрдың тұңғыш директоры, кейін бас режиссері бола жүріп, ол басшылық жасаудың, ұйымдастыра білудің де үлгі боларлық талай қыр-сырын көрсете білді. Ол ойнаған Төлеген мен Ер Тарғын – өз заманында айрықша ел сүйсінткен рөлдер. Қанекен кино өнерінде де өзіндік қолтаңба қалдырды. Қанекеннің өнерін еліміз бен мемлекетіміз жоғары бағалап, оған «Қазақ ССР халық әртісі» атағын, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығын берді. «Құштар көңіл» атты естелік кітап жазды, ол орыс тіліне аударылып екі дүркін басылып шықты, жүз жылдық мерейтойына орай «Жалын» баспасы ол кітапты толықтырып, қазақ тілінде екінші рет шығарды. Қанекеннің өнері де, өмірі де әлі талай ғасырға азық боларлықтай өнегелі.

«Егемен Қазақстан», 16 наурыз 2005 ж.

ӘННІҢ БАҒЫН АШҚАН

Қазақ әнді жанымен айтады: сағынышын, қуанышын, арманы мен уайымын қосып айтады. Және, бір ғажабы, жанымен тыңдайды: сүйсініп, желпініп, мұңайып, аһ ұрып, кейде көзіне жас алып. Бүкіл қазақ осылай десем, оным өтірік болатын шығар, алайда нағыз өнерсүйгіш қазақтың әлі осындай екеніне еш күмәнім жоқ.

Әнді қазіргілердің кейбірі көңіл көтерудің ғана құралы етіп барады: әуенінен бұрын әуекі қимылына, қимылдан бұрын киіміне, киімнен бұрын сүйемел музыканың ырғағы мен дене қимылына үйлестігіне мән береді. Ырғақ, техникалық таңғажайып дыбыстар – олар әлі бүтін ән емес, оның тек бөлшектері. Әуен – жан дүниенің дыбысы: арманның, сағыныштың, өкініш пен қуаныштың үнмен өрілген өрнегі. Ол кісіні толқытады, жігерлендіреді, шалқытады, жылатады, шексіз сүйсінтеді, таңдантады. Нағыз ән – айтып тауысуға болмайтын жанның рахат қазынасы. Өкінішке орай, кез келген өнердің нағыз бар, әркім-әркімді алдай алатын жайдақ түрі де бар. Бұл екеуі мәңгі таласта. Билігі – тыңдаушыда, оның өресі мән мәдени талғамында. Амал не, тыңдаушының да талап-талғамы мәңгі таласта. Өнерді өсіретін де, өшіретін де сол талас.

Кез келген өнердің алтын арқауы – ата дәстүр, басқаша айтқанда, ұлттық дәстүр. Қазақ үшін қазақ әнінің жауһары – халықтық дәстүрде туған, ұлттық мөнерде орындалып, ұлттық ғұрыппен тыңдалатын ән. Ұлттық ән – ұлттық сезім-танымның жемісі. Ал ұлттық сезім тек өз өміріңнің бітім-болмысын ғана емес, өзіңе дейінгі ата-баба ғұмырының да сезім байлығын қамтиды. Ұлттық сезім сондықтанда қасиетті.

Рас, халық өзгереді, дамиды, кейде, бөлкім, тоқырайды. Бірақ халықтың халі қаншалық тез өзгерсе де, оның тіні ұзақ өзгермейді: тілі, әдет-ғұрпы, салты, дәстүрі. Ән де солай, заманға сай қаншама құбылса да, өз тінін ұзақ сақтайды: мақамын, өуезін, сазын. Ән ұлттық тінін жоғалтса онда ұлттық әуен де жоғалады, яғни қай халықтың әні екені танылмайды. Қазір күллі батыстың әуенінен ешбір ұлттық ерекшелікті ажырата

алмайтынымыз сыйақты, қазақ әнінің де ұлттық ерекшелігін бөле жара тани алмайтын халге тап боламыз. Ондай ойсыраған жағдайға жібермейтін күш – өнердің, жалпы мәдениеттің ұлттық қуаты.

Осындай ұлттық қуаты бекем әншінің бірі Рамазан Стамгазиевтің бір жолы Республика Сарайындағы концертін тыңдадым. Бұл әншіні бұрын да естіп жүргенмен, дәл мұндай негізгі репертуарын ортаға жайып салған кезін көрмеген едім. Ізденісі бірден көзге ұрып, әнді әр қырмен, өртүрлі жағдайда орындаса да, ұлттық өзегінен ажыратпай айтатындығы айрықша сүйсінтті: хор капелласымен қосылып та, оркестрдің сүйемелімен де, жеке домбырамен де айтты, бірақ бірде-бір әннің жаратылысына жат келетін өзгерістер мен өзгешеліктер қоспай орындады. Қазақ қатты сүйсінгенде, «О, бұған ән жетпейді!» – деп кесіп айтады. Басқа әндерді мансұқтағаны емес, естіп отырған өніне шексіз риза болғандағысы. Сол айтқандай, Рамазан орындаған «Дариға, дәурен», «Арман», «Ай, сәулем», «Сәуле ғұмырға» ән жетпейді! Қазақ әнінің анық дамыған өркендеген үлгісі.

Рамазан «Дариға дәуренді» ән төресі дәрежесінде орындады. Өзі де әншінің төресі екенін танытты. Кімге қалай әсер ететіні қайдам, бұл ән, меніңше, айлап-жылдап туа бермейтін, сирек көрініс беретін, айрықша бітімді ән. Басталуынан-ақ басқаша. Бауырын жерден баяулап көтерген арман-өкініш бірте-бірте биікке өксіп көтеріледі, көтерілген соң да мұңын шағып шырылдап тұрып алады, арманды аққудың сыңсып жерден көтерілгеніндей сиқыр өуен өкінішімен, өксігімен, сағынышымен сені де биіктетіп, арман атты гажап күрделі сезімнің құдіретін өуенмен, өуеннің астарын өдіптеген сезімтал сөзбен жеткізіп, жан дүниенді теңіздей шайқайды. Арманды мұңды, сағыныш

пен өкініштің қимас қиналысын мұншалық сәтті, осыншалық айнытпай дәл бейнелеген өннің дүниеге келуі қандай керемет! Әуені қандай әсерлі, сөзі қандай сезімтал, соның бәрін даусымен бейнелеп тұрған орындаушы қандай хас шебер! Оркестрдің сүйемелдеуі де өте сәтті. Бәрі сүйсінтеді. Мұндайды, өсте, төрт құбыласы тең шығарма дейді. Өнін шығарған – Тұрсынжан Шапай, өлеңін жазған – Несіпбек Айтөв, орындаушы – Рамазан Стамғазиев. Үш өнерпаздың бірлігінен туған бірегей туынды! Асығып-аптығып, орынсыз, артық мақтап отырғам жоқ деп ойлаймын, «жақсының жақсылығын айт, нұры тассын» деген ата дәстүрмен айтып отырмын.

«Жүрегім құс боп ұшып кетті-ау бірге», – дейді ақын аһ ұрып. Сазгер сол сөзді әуен ырғағына дәл сол күйін де – күрсінісі мен күйінішін айнытпай түсірген. Ал өнші аңыраған дауыспен соның бәрін тыңдаушыға тапжылтпай жеткізеді. Шегіне жеткен күйінішті ышқынғандай түңіліспен айтады. Өнді тыңдап отырып қиял әлеміне көміліп кетесің. Өнер күдіреті деген – осы!

«Аққудың көз жасындай көлге тамған,
Жанымды тербетесің шерге толған,
О-ой, арман!» –

деп аһ ұрады «Арман» атты ән. Бұл әннен көкірегі шерге толған адамның бүкіл жан дүниесін ашып қарағандай көрінеді. Рамазанның шалқар дауысы шерге шыдамай ышқына биіктеп, сол сезім биігінен пана іздеп бұлқынады, бірақ таппай аласұрады. Арманы көп, соны санап айта алмай жүрегі сыздайды. Сөзге сыймайды, әуенмен ғана, сиқырлы сазбен ғана ымдайды. Жете алмаған асылың, қол жеткен қымбатыңнан айрылған өкінінің, жаныңды ең жақынын да түсінбеген жетім кезін түсінісе алмай кетіскен халық, қайтадан қалпына келтіре

алмайтын ағаттықтарың мен қайта оралмайтын қымбат сәттерің – бәрі арман. Бұл әнде осының бәрі бар. Сөзде жоғы әуенде, әуенде жоғы үнде, дауыста бар. Оларда жоғы өз көкірегінде бар. Ән соның бәрін қозғайды. Ғажап! Ән де, сөз де, өнші де ғажап!

Шегіне жете, бар соза алатын мүмкіндігіне дейін соза шырқаған дауыс үзіліп кетердей арманыңның да шегін елестетіп қинайды. Сүйсінткен дауыс өзегінді өртеп күйдіреді де. Әннің құдіреті айтып жеткізгісіз шексіз. Осынша әсердің арқауы – Рамазанның даусы.

Көктің жүзін көктей өтіп кеткісі келген шерлі ышқыныс әсерлі әуенмен, сезімтал сөзбен өте сәтті өрнектелген. Арман құшағында аласұрған адамның образын бұл ән барынша жан-жақты бейнелейді. Мұңы, мұңайысы ән қайырымында өте сәтті өлеңмен берілген, бүкіл әннің өрі асқақ, өрі өкінішті рухы сол сөзден айқындала түседі. Рамазанның бұл әнді орындауынан қылаудай да мін таба алмайсыз, тек риза боп, бұлай да адамды баурап ән айтуға болатынына таңдана тыңдайсыз. Бұл ән де жоғарыда аталған үштіктің – Тұрсынжан, Несіпбек, Рамазанның – туындысы. Әннің өмірге орындаушысымен бірге келуі – үлгі дәстүр. «Ай, сәулемді» де Рамазан осы биіктіктен бір төмендетпей айтады. Үзіліп, үздігіп, өліп-өшіп ғашық болған адамның әуендік бейнесін бүйтіп мөлдіретіп көрсеткен ән көптен бері көрінбей кеткенде,

«Сағынғаным-ай, сарғайғаным-ай!
Осы еді сені армандап,
салған өнім-ай,
Сәуле жаным-ай!» –

деп, сөзі мен сазы сүйіспеншілік сезіміне шүпілдеп толып тұрған «Ай, сәулем» келінті дүниеге. Ғашықтар атам заманнан-ақ айтып келе жатқан

сөздер ынтыққан, құмартқан үнге ылайығымен оранған кезде, жүрегіңізді еріксіз шым еткізеді. «Нағыз ғашықтың өні», – дейсіз мойындап.

Рамазанның өншілік шеберлігін айқындауда да, шыңдауда да Тұрсынжан Шапай өндерінің орны айрықша бөлек. Олардың бәрі де Рамазан айтқанда, Рамазанның өзі жанынан шығарып айтып тұрғандай. Біреудің өнін айтып тұр деуге аузың бармайды. Әрбір өннің мәнін, мәнерін, айтпақ ойын даусының қуатымен, үнінің үйлесімді құбылуымен, беріле шырқаған шынайылығымен нанымды беретіндігі соншалық, – ән де, сөз де – бәрі Рамазанның өзінікіндей әсерде боласың. Ол өннің күдіретін ашып, қасиетін арттырып айтады. Көне шығыстың аңыраған, күңіренген, байсалды бола қап бипаздаған сарынын оның даусы миыңа да, санаң мен сезіміңе де әсерлі жеткізеді.

Жеңіл әуен, желпінген ырғақ; созымды, құбылған өннің үзіндісі ғана секілді қысқа-қысқа қайырымдар белең алып тұрған кезеңде Рамазанша ата дәстүрмен өн шырқау – ұлттық ұлы дәстүрді жалғастыру.

Рамазанның айтуында «Құсни сәулем», «Халаулім-ай» өндері де айрықша сырлы, сазды. Ал Ақан серінің «Шырмауығын» орындауы – үлкен ізденістің нәтижесі. Талайлар айтып, алуан жүйріктен алуан жүйрік үйреніп, бізге ғасыр жасап аман жеткен өнді ардақтай білу – азаматтық іс. Ой тоқтатқан, шаршаған, өмірден үлкен ой түйген, түңілген, тіршіліктің ыстық-суығын, ләззәті мен тауқыметін мол тартқан Ақанның мұңға, шерге, шарасыздыққа толы ашынған жан күйін Рамазан барынша иланымды, мейлінше санаңа сіңіріп бейнелейді. Сұлулықты сүйген қадірлі Ақанмен сырласқандай, мұңдасқандай боласың.

Әннің әр сөзін анық айтуға тырысатын Рамазанның тағы бір тамаша орындайтын әні – Жәнібектің «Ағалар-айы». Оның да өлеңін жазған – Несіпбек.

Жеке-жеке алғанда әрбірі халық сыйлайтын, елдің ардағы саналатын ағаларының басы бірікпей, атақ жарыстырумен ғана ғұмырлары етін бара жатқанына қынжылған бұл шығарма, шын мәнінде, бірлікке үндейтін ұран іспеттес. Кейде, тіпті, бірігейік деп аттан сап тұрғандай да әсер қалдырады. Бәріне ақылы жеткенде, бірігуге, сыйласуға ақылы жетпеген ағаларына деген ашынысын, қынжылысы мен булыққан шарасыздығын, аянышын Рамазан одан артық айтуға мүмкін еместей етін орындайды.

«Андыздап әр бұтаны сағаламай!
Түбінен бір жүректің табылсаңшы
Бауырды бөліп-жарып жараламай!
...Өздерің бұтақтайтын бөйтеректің
Тамырын балталамалай, араламай!
...Тартысып, бір-біріңді табаламай
Жақсыны жарқа қуып қамалмай!
...Өттең, ағалар-ай!» –

деп күйінеді, түңіледі әрі әлі де үміттенеді. Жүрегіңді кеудеңнен суырып алып қолыңа ұстататын ән.

Сол кеште Рамазанның әні төбемді көкке жеткізгендей қуантты. Әнші інісіне деген ағаларының мейір-ілтипаты одан бетер қуантты.

Концертті қазақ әнінің тағы бір тамаша орындаушысы Нұрлан Өнербаев жүргізді. Әнші інісіне деген ілтипатын, сый көңілін әр сөзімен аңғартып, әр сөзін жүрек жылуына орап сөйледі. Әдемі өнерге, әдемі көңіл әдемі жарасып тұрды.

Рамазанның әншілік өнердегі ұстазы халықтың сүйікті әншісі Қайрат Байбосынов ініміз екен. Ол сахнаға шығып бара жатып: «Ән салған соң, осылай салу керек қой!» – деді сүйсініп.

Қайраттың сол сөзі жүрегімді шымыр еткізді. «Уһ, бар екен ғой адалдық!» – деп ойладым. Және сол сәт Қанабек ағамыз айтқан бір оқиға есіме түсті.

1934-жылғы Бүкілқазақстандық өнерпаздар слетінде ерекше баға алған Ғарифолла ағамыз театрға шақырылады. «Жалбырдағы» Қайрақбайдың рөлін дайындап жатқан Ғарекең бір кезде ашына шырқап қоя береді. Жаңа ғана жекін, қайта-қайта айтқызып жүрген Құрманбек ағамыз Қанабекке жалт қарап: «Әй, мынау не істеп тұр, ей?!» – деп таң қалыпты. Сонан соң дереу пианиноға салып тексеріп көрсе, Ғарекең үшінші октавадағы «ми» нотасына сәйкес, яғни әркім ала бермейтін биіктіктегі дауыспен айтып тұр екен. Соған Ғарекеңнің өзінен бұрын Қүрекең мен Қанекең қуанады. Ғажап бауырмалдық емес пе?! Сол бауырмалдықты Қайрат пен Нұрланнан да көргеніме қуандым. Шын өнерпаздың қай заманда да бір-біріне адал боп қала беретініне көзім жеткендей болды. Ондай сәтке куә болғаным үшін де өзімді бақытты сезіндім. Өнерді өсіретін де осындай сыйластық қой.

Рамазанның орындауындағы Әсеттің «Сметі» (дұрысы «Қисмет»), Жарылғапбердінің «Ардағы», Мәдидің «Үшқарасы», Жаяу Мұсаның, Кененнің әндері халықтың дәстүрлі әндерін қалай құрметтеудің әдемі үлгісі секілді. Ондай әншісі бар ел, сөз жоқ, өнерпаз ел.

«Қазақ әдебиеті», 25.03.2005-жыл

ЕЛ АТЫН ШЫҒАРҒАН ЕР

Қанабек Байсейітов – жиырмасыншы ғасырдың перзенті. Ал жиырмасыншы ғасыр – қазақ өнері мен мәдениеті үшін ерекше ғасыр. Қымбат ғасыр. Ол – тұңғыш қазақ романы туған, қазақтың тұңғыш драма театры, тұңғыш опера және балет

тиатры ашылған, жазушы, әртіс, балерина, геолог, археолог, архитектор, дәрігер, мүсінші, профессор, академик, тағы басқа да толып жатқан мамандық пен өнер саласына қатысты жаңа атаулар мен тың терминдер туындаған ғасыр. Қазақ үшін жақсылығы да көп, орны толмас қайғы-қасіреті де мол ғасыр. Ал Қанекен сол ғасырда әртіс деген күдіретті өнер иесінің бірі боп, осы өңірде алғаш әртіс атанған адам.

Қанекен жақсы әртіс пе еді, орташа ма еді деп сұрау – обал, өйткені ол сол өнерді бастаушылардың бірі, ал бастаушыға бастаушы дегеннен басқа баға жоқ.

Қазақ драма тиатры алғаш Қызылорда қаласында құрылды. Қанекен ол театрға Алматыға көшіп келген кезінде ғана қосылды. Ал қазақтың музыка тиатры, содан опера және балет тиатры боп аталған тиатры – бастан-аяқ Қанабек ағаның қатысуымен, араласуымен құрылған театр.

Қанабек Байсейітов – кеңес өкіметінің саясатына сеніп, қазақ халқы тілі мен өнері дамыған бақытты халық болады дегенді көкірегіне құйып өскен ұрпақтың өкілі. Өнеріммен, қызметіммен халқымды бақытты ете түсем деп өткен адам. Ол өзінің еңбек жолын міліса қызметінен бастаған. Оған бала күнінде есінен кетпестей өсер етіп, үлгі болғандар – Алтыбай атты туысқанының өнерпаз алты ұлы, әйгілі ақын Сара және сазгер сері Пышан Жәлмендеұлы. Ал кейін өнерге баулып тікелей театрға бауыр бастырған – Жұмат Шанин мен Серке Қожамқұлов. Ол драмалық театрда шыңдалып, одан соң музыкалық театрдың шаңырағын көтеруге атсалысып, ақырында опера және балет театрын құрушылардың бірі болды. Сол театрдың тұңғыш деректірі, кейін бас режиссері бола жүріп, ол басшылық жасаудың, ұйымдастыра

білудің де үлгі боларлық талай қыр-сырын көрсете білді. Ол ойнаған Төлеген мен Ер Тарғын – өз заманында айрықша ел сүйсінткен рөлдер. Қанекен кино өнерінде де өзіндік қолтаңба қалдырды. Қанекеннің өнерін еліміз бен мемлекетіміз жоғары құрметтеп, оған «Қазақ ССР Халық әртісі» атағын, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығын берді. Ол «Құштар көңіл» атты естелік кітап жазды, ол орыс тіліне аударылып екі дүркін басылып шықты, жүз жылдық мерейтойына орай «Жалын» баспасы ол кітапты толықтырып, қазақ тілінде екінші рет шығарды. Қанекеннің 100 жылдығына орай «Білім» баспасы биыл ол туралы естеліктер жинағын шығарды. Мұның бәрі – Қанабек Байсейітовтің қазақ өнері мен мәдениетіндегі орнын бағалаудан, ұмытпаудан туған әрекеттер. Қанекеннің өнері де, өмірі де әлі талай ғасырға азық боларлықтай өнегелі. Сондықтан оны ұмытуға қақымыз да жоқ.

Қазақстанның халық әртісі, әйгілі өнші Рәбиға Есімжанова бір пікірінде: «Күләштөй Қыз Жібек енді қайталанбаса, Қанабектей Төлеген де қайталанбайды», – деп еді. Сол апамның сол сөзі маған қатты ұнайды: Күләш пен Қанабекті бір-бірінен бөле қарай алмаған замандастың сөзі. «Қыз Жібек» операсының мәскеуліктер түсіріп алған бір үзіндісінде ақ боз үйдің сыртында тұрып Төлеген өн шырқайды:

– Жайықтың ақ маралы ар ма, Жібек?
Алты айда өрең жеттім жадап-жүдеп.
Деуші еді күн тимеген, жел сүймеген,
Қасында өлдебіреу бар ма, Жібек?

Естіген жұрттың есінде болар, Төлеген Қанабектің боздата созған сол әнінде ынтықтықтың, үздіккен жігіт арманының үннен аңғарылатын айрықша бір мінезі бар. Атын естіп, жүзін көрмеген Жібекке

Төлегеннің бұл тұңғыш тіл қатуы және қандай ғажап тіл қату «күн тимеген, жел сүймеген» пөк сұлуды сағынып, көрсем-ау деп аңсап келген жігіттің сезімі де, ізет-ілтипаты да аңыраған өннен аңқып тұрады. Басқаға қалай өсер ететінін қайдам, Қанабек-Төлегеннің сол үнінде, құдая тоба, башқырдың қурайынан естілетін сағыныштың сазы бар: сырылдаған сырнай үн жан дүниенді билеп, хас сұлуға аңсары ауған Төлегенді дәл өзіңдей түсінесің. Жібектей нәзік сұлуға тек осындай өнмен тек осы Төлегендей жігіт қана тіл қатуы тиіс деп білесің. Мұндай айрықша ықыласқа Жібек те ерекше ықыластана жауап қатуы тиіс екенін ұлттық дәстүріміздің өзі ежелден үйлестіріп қойған. «Гөккуін» шырқап Жібек-Күләш үркек елікше орнынан түрегелгенде, соны көріп отырған сенің де бүкіл ішкі сезімің лап етіп бірге көтерілгендей болады. Мына ғажап үйлесім, ғайыптан пайда болғандай жарасымдылық сахнада емес, әр қазақтың өз ауылында, өз қиялында, өз арманында өтіп жатқандай елітіп өкетеді. Сол күдіретті сахнада сомдаған Қанабек талай қазақтың көз көкірегінде өлі де сақтаулы.

Қазақтың Төлегені Қанабек те, Қыз Жібегі Күләш та біздің жерлесіміз деп мақтануға талды-қорғандықтардың толық қақысы бар. Өйткені Күләштің өзі солай деген, солай деп өмірден өткен. Ол – Байсейіттің гана бағына емес, беріде бүкіл Жетісудың бағына берген келін, әріде Қазақстанның мақтанышы болған өнерпаз.

Осыдан келіп біздің кінәміз де шығады. Өйтіп-бүйтіп, әйтеуір, Қанекеннің 100 жылдығын атап өтті, ел екенімізді көрсетіп жатырмыз, оған, өрине, төуба. Қазақтың бұлбұлы атанған Күләштің 90 жылдығы атаусыз кетті, соған ие боп бір жиын

өткізе алмадық. Алматы өткізбесе де, Талдықорған өткізгені орынды еді, соны кезінде ескере алмағанымыз бәрімізге мін деп мойындаймын.

Мен елдің ардақтыларын, атақтыларын бөліп, меншіктеп алайық деп ұрандап тұрғам жоқ, тірісінде солар дәмін татып, суын ішкен топырақ олар бақи өмірге кеткенде де жоқтап тұруы керек, ол – өмірдің өнегесі, жақсы үлгісі деп қана айтып тұрмын.

Қанабек аға өз қатарластарын, замандастарын қатты құрметтейтін. Оның «Құштар көңіл» атты естелік кітабын оқыған адамның көзі оған оңай жетеді. Әйткенмен, ол айрықша сыйлайтын, үнемі сүйсіне еске алатын екі адамды атап өткенім орынды шығар.

Бірі – Наркомпрос, яғни халық ағарту комиссары Жүргенов Темірбек, Қанекен, Темекен дейді.

Қанекеннің айтуына қарасаң, «Қыз Жібекті» жазайын деген ой Брусиловскийде де, Ғабитте де болмаған, оны жазу керек деген идеяны да, нақты әнін Брусиловский жазады, либреттосын Ғабит Мүсірепов жазады деп тапсырма берген және тікелей өзі қадағалап жаздырып шыққан – Қазақстан халық ағарту комиссары Темірбек Жүргенов.

Өзінің «Құштар көңіл» атты кітабында Қанекен: «Мә, мынаны Ғабитке апарып бер бір айдың ішінде «Қыз Жібектің» либреттосын бітіріп берсін, – деді де, қолыма тілхат ұстатты. – Егер қажет десе, жазуына сен де көмектес!» – деп өзін Темірбек Жүргеновтің қалай жұмсағанын жазады (Алматы, 2004, 100-бет).

Сол Жүргенов Брусиловскийді шақырып алып сөйлеседі, фортепианода қалай ойнайтынын тыңдайды, ақыры «Қыз Жібекке» музыка жазуды соған тапсырады. «Сөйтті де қолма-қол сол арада

Жұматқа телефон соқты. «Қыз Жібектің» музыкасын Брусиловский жазатындығын, үш күннің ішінде оған либреттоның жол аудармасын жасатып беруі керектігін тапсырды», – дейді Қанекең (106-бет).

Бұл – әркім түсіне бермейтін әрекет. Жетпіс жылдан астам уақыт сахнамыздан түспей келе жатқан мақтаныш операмыздың келу тарихы – кейінгі ұрпақ үшін үлгі тарих: ел үшін еңбек ете білудің үлгісі. Сол үлгіге үңіле қарасақ, «Қыз Жібекті» операсын дүниеге әкелген, туындыгердің, яғни автордың бірі – Қазақстан Наркомпросы Темірбек Жүргенов сияқтанады. Жоқтан барды жасатқан, басынан аяғына дейін өзі араласып ұйымдастырған сол ағамыз. Адам болған соң, пендешіліктен ешкім де ада болмаған ғой, Темекеннің де заман алдында, адам алдында айтуға тұрарлық та, айтуға тұрмастай да талай кемшілігі болған шығар-ау, бірақ қазақ халқын қайтсем қатарға қосам деген жанталасына тек бас ию керек. Ондай ұлдардың, сондай сұңғылалардың сол дәуірде тым көп болғаны, көп ұзамай кеңестік саясаттың кесірінен көктей солғаны, түгі қалмастай тыйпыл болғаны – о да ойланатын тарих. Соның бәрі – Қанекеннің көзі жасаурап отырып, дауысы қырылдап отырып айтатын тарих. «Темкең» деп сүйсініп, о кісіні пір тұтып сөйлейтін. Әрине, бір «Қыз Жібектегі» қызметі үшін емес, күллі еңбегі үшін.

Екіншісі – Брусиловский. Қанекең талай қазақ өнін ұмытпастай қылып «Қыз Жібек» операсына арқау еткені үшін, Евгений Григорьевич Брусуловскийді еш қазақ қадірлемеген дәрежеде қадірлейтін. «Қыз Жібек» операсының мақтанышы да, ең қымбаты да, сүйсінісі де, бар ғұмырының үзілмей келе жатқан қызығы да, халқының қымбат мұрасы да, қазақ өндерінің бас қосқан қасиетті шаңырағы да болатын. Брусиловский мен «Қыз

Жібекті» Қанекендей бір жақсы көрсе, Ғабен ғана дәл солай жақсы көрген болар деп шамалаймын, бірақ мен Ғабенмен Қанекендей аралас-құралас бола алмадым, сондықтан тек шамалаймын. Кім біледі, Қанекен бөлкім, Жібек болып ойнаған Күләшін де еске алып, сол операны айрықша сыйлаған шығар.

«Халықтық опера қашанда халық музыкасының негізінде жасалады. Евгений Григорьевич «Қыз Жібекті» де сол дәстүрде жасады. Ондағы өн, музыкалардың орнын тауып жымдасып кеткендігі соншалық, әрқайсысы о бастан-ақ осы «Қыз Жібек» операсы үшін шығарылғандай. Мен өз басым қазақ халқының мінез-құлқын, психологиясын өте нәзік түсінгендіктен де Брусиловский сол нәтижеге жеткен деп есептеймін.

«.. Евгений Григорьевичтің еңбегі – өлмейтін еңбек. Өн ғана емес, биге, көпшілік сахналарына арнап жазған музыкалары да, оларды қиюластыруы да қандай шебер! Тек таңдану керек. Қазақтың ұлттық операсын бірінші жазған адам – Брусиловский», – деп түйіндейді ол өзінің «Құштар көңіл» кітабында. «Қыз Жібек» жайында Қанекен, оның арқауы халық өндерінің інжу-маржандары ғой өңшең», – деп баға береді. Сол інжу-маржандардың бірі – Бекежан-Құрманбек айтатын «Көкжендет». Ол туралы «Құрманбектің өзінен жазып алып, кейін Бекежан рөліндегі Құрманбектің өзі айтатын «Көкжендет» әні ше? Меніңше, керемет ән!

Шеңгелдеп қызыл қанға боялған қол,
Алдында қия жатқан жалғыз-ақ жол.
Кек қайтпас қан жаламай, талас бітпес,
Бекежан, ойланбай-ақ таңдарын сол,

дейді ғой Бекежан. Дәл осы сөздерді «Көкжендеттен» басқа өнмен айту маған тіпті үйлеспейтін секілді болып көрінеді», – депті Қанекен (108-бет).

Осы сөздерден Қанабек ағаның «Қыз Жібек» операсын, оның музыкасын жақсы көретіндігі ғана емес, сол операға азды-көпті қатысы бар әрбір адам, әрбір оқиға жайында айта бергенде де жақсы көретіндігі аңғарылады. Соның бәрін саралап қарасаң, оның өнерге, өмірге деген құштарлығының өзегі «Қыз Жібек» екенін түсінесің. Әнге, әуенге, халықтың мәдениетіне, өнерпазға, жақсы адамға, талантқа, достыққа деген сүйіспеншілігі – бәрі «Қыз Жібектің» айналасында тоғысады. Оның Брусиловскийі, Ғабиті, Күләші, Құрманбегі, Үриясы, Шарасы, Манарбегі, Ғарифолласы, Жүргенові, Шанині, тағы басқалары – бәрі Қазақстанның қайталанбас таланттары.

Қанағанның өділ мінезін айқын көрсететін мынандай бір оқиға болған. Рәбиға Есімжанова – Күләшпен өте жақын дос болған адам. Екеуі бірге жүрген, бірге тұрған, сырлас, мұндас. Күләш пен Қанабектің Рәбиға білетін құпияларын ең жақын достары Құрманбек пен Шара да біле бермеген. Сол Рәбиғаның күйеуі болған Орынбек Беков театрдың деректірі болып тұрғанда Құрманбек екеуінің арасы қатты шиеленіседі. Қазақы жолмен қарағанда, Қанаған үшін ары тартса арба сынатын, бері тартса, өгіз өлетін жағдай. Ушыққан мәселе ақырында өлкелік комитеттің талқысына түседі. Қанағанның сондағы күйін өз сөзімен берсек, былай:

«Орынбектің өзімді жақтайды деп отырған жалғыз адамы екенімді біліп отырмын. Оның маған көп жәрдемі тигені рас. Білімді, дүние танымы кең, әдеби де, саяси да мәселелерге жетік кісі екені – бәрі шын. Бірақ қателігі бар екені де ақиқат. Не істеуім керек? Шындықты осы жерде айтпасам, қай жерде айтамын?» дейді аталмыш кітабында.

Қанекеннің кісілік келбеті осы үзіндіден-ақ аңғарылып тұрған жоқ па? Іштарлық, қызғаншақтық,

өзін көтеру үшін өзгені кемсітіп сөйлеу; өзін бәріп аңғарғыш, бәрін білгіш етін көрсету үшін, қатарластарының көр-жерін қазғылап айту сыйақты міндерден Қанағанды мүлде ада десе де болады.

Қанаған – үш рет үйленген адам. Өзі – әкесі Байсейіт 41-ге, шешесі Қиуа 37-ге келгенде туған, құдайдан құлшылық қылып жүріп сұрап алған жалғыз ұл. Алғашқы әйелі Гүлданадан Қанаған Алдабек атты ұл сүйген. Күләштан ұлы жоқ, қыздары бар, бірақ Күлекең Алдабекті өз ұлындай бағып-қағып өсірген. 1952 жылы жоғары оқу орнын бітірген Алдабекті Талдықорғанға прокуратурға орналастыру үшін Күләш өзі алып барады да, Алдабек сонда жұмбақ жағдайда атылып өледі. Ол қайғы Қанағаңа да, Күләшқа да аса қатты соққы болып тиеді. Оны ақылмен түсіну – аса қиын. «Қасында өзім жүріп айырылып қалғаным-ай! Тірі ертіп апарып, өлі алып келгенім-ай!» деп Күләш қамығады. «Мен енді біттім, түтім жоқ, түлдыр қалдым!» деп ойлады... «Әкем жалғыз еді, мен де жалғыз болдым, менен Алдабек те жалғыз» – деп, алданыш етіп жүр едім ғой...» Төбемнен жай түскендей болды», – деп осындайда айтқан болар қазақ. Жас болсам, әлі де алдан үміт етер едім, елу екіге келгенде үміттің өзі де орынсыз нәрседей көрінді. Көкірегімді тіліп жіберіп көрсетсем де, менің қайғымды кім түсінерін, кім түсінбесін құдай білсін», – деп күйінеді Қанекең өзінің естелік кітабында.

Күләш 1957 жылы көктемнің аяғында алтыншы маусымда қайтыс болды. Кейін Қанаған Халима атты әйелге үйленіп, одан Алдан атты ұл сүйді. Халима жеңгеміз Қанағанды қатты сыйлайтын, керемет бағалайтын, Күләштің атына кір келтірмеуге тырысып ардақтайтын. Қара торының әдемісі, ақылды әйел еді. Қанекең жетпістен асқан

шағында о кісіден де айырылып қалды. Ұзамай өзі де о дүниеге аттанды.

Өртістігі озық тұрғанмен, Қанағаң қолынан талай өнер келетін адам-ды. Ол өлең де жазатын, пьеса да жазған, анекдоттар да шығаратын, әзілге, өңгіме айтуға өте шебер еді. Жас күнінде қандай болғанын қайдам, мен көргенде, өзін сыйлағанды сыйлай алатын, сыйлай алмағанның сыйын алдына тарта қоятын ұтқыр мінезі де бар болатын.

«Елдің атын ер шығарады» дейді қазақ. Қанекенің де, жерінің де атын шығарды. Өзінің құрдасы, жан серігі Құрманбек Жандарбеков екеуі қазақтың ғажап өнерпаз қыздары Күліш пен Шараға жар болып қана қойған жоқ, қиын-қыстау заманда саясат пен жоқшылықтың қыспағында оларға пана да болды, ақылшы аға да болды. Екі қыздың өнер көгінде самғау көрінуіне екі құрдас дос та еркектік, азаматтық ықпал етті. Сол арқылы өнерге, елге қызмет жасады.

Халқым, халқымның өнері деп өткен Қанабек Байсейітовті халқы бүгін еске алып, өзін сүйген ұлға сүйсініс білдіріп отыр. Бұл да елдіктің өте өдемі көрінісі.

*«Жетісу», 15 қараша 2005 ж.
(Туғанына 100 жыл толуына орай
Үштөбеде жасалған баяндама)*

ДӘНЕШ АҒАНЫҢ ДАУЫСЫ

Жазуы жақсы адамның бәрі жазушы бола бермейтіні сыйақты, дауысы жақсы адамның бәрі де әнші бола бермесе керек. Қазақстанның халық әртісі Дәнеш Рақышев те, жай сөйлеген кезде, көптің бірі сыйақты сөйлейтін.

Ал ән айтқандағы Дәнеш ол мүлде басқа Дәнештің. Оны жұмсақ бір самал жерден көтеріп әкетіп, ән біткенше алақанына сап әлдилеп отыратындай

еді, еркелегендей үлбірек үнмен ол әнді айрықша нұрланып айтатын еді. Оның дауысы біз білетін бұрынғы-соңғы әншілердің бірде-бірінікіне ұқсамайтын. Өнердің ең үлкен ерекшелігі де сол ұқсамауда. Ешкімге ұқсамағандығынан да ел-жұрт Дөнеш ағаға дереу көңіл бөлді. Көп әншінің ішінен ол жарқ етіп жаңаша, оқшау көрінді. Содан өнерінің де, өзінің де бағы жанды. Оның өзіне ғана тән еркелей шығатын ерке дауысын естіген Мұхтар Әуезовтің, Кенен Әзірбаевтың, Манарбек Ержановтың, Сәуірбек Бақбергеновтың бірден көңіл аударып, ризашылық білдіруі тегін емес-ті.

Дөнеш ағаның тағы бір ерекшелігі – сол кездегі кеңестік Қазақстанға бұрын белгісіз болып келген өндерді айтуы. Ол белгісіз өндерді негізінен Әсет Наймантайұлының әндері болатын. Шығыс Түркістанда 1922 жылы көз жұмған атақты ақыны Әсет ол кезде кеңестік Қазақстанға дәл бүгінгідей мәшһүр емес-ті. Оның өлеңдерін де, өндерін де көпшілік емін-еркін біле бермейтін, білгендер бар дауысымен айта да алмайтын. Себебі ол Қытай жеріндегі Шығыс Түркістанда және Қазақстанда Кеңес өкіметі орнаған соң қайтыс болды. Соның бәрі саясатқа да, саясатсыз өмір сүре алмайтын біздің ғалымдарымызға да тетір көрінді. Оның аса ірі өнерпаз тұлға екенін куәлендіріп, «Инжумаржан» атты жалғыз өні ғана жар салып тұратын. Оның өзін жүрдім-бардым ғана «Әсеттің өні» дей салатынбыз. Бірақ Жамал Омарова әпкеміз бен Әнуарбек Үмбетбаев ағамыз шырқағанда, мұндай ән шығарған адамның тегін еместігін ішкі жан дүниемізбен түсініп-ақ отыратынбыз. Сөйтіп жүргенімізде, Дөнеш аға ар жақтан арқыратып оның «Қисметін» (мұндағылар «Ісмет» өні осы «Қисметтің бір нұсқасы екенін онда әлі білмейтін»),

өксіп өкінген «Ақырғы сөзін», үздігіп өліп-өшкен «Үлкен Ардағы» мен «Кіші Ардағын», «Мақпалын», «Қаракөзін», тағы басқа толып жатқан тамаша өнін топ-тобымен алып келді. Өсеттің өншейін ғана Өсет емес, адам айтса нанғысыз ғажап талант екенін жұрт енді жаппай мойындай бастады, тағы оның несі бар деп іздей бастады, зерттей бастады. Соның бөріне Дөнеш ағаның әні, жездей сыңғырлаған дауысы себеп, түрткі болды. «Өсеттің Кемпірбаймен амандасуын» арқыратып бір жақтан Жәнібек шықты, Өсет дастандарын жұртқа жария етіп екінші жақтан Қыдырмолда қарт шықты. Көп жыл күңгірт жатқан Өсет өнері жан-жақты жарқырай бастады. «Сырғақты» деген атпен әйгілі әнші Манарбек шырқаған ғажап ән де Өсеттің аты бар да өзі жоқ болып келген «Ырғақты» әні екені анықталды. Оның сөзі:

– Ақтүйғын құс қолымда зыр қақты ма,
Басып-басып алайын «Ырғақтыма»

екенін Қыдырмолда ақсақал қолмен қойғандай дәлелдеп берді. Дөнеш аға айтқан «Қисметті» тыңдаған жұрт оның «Ісметтен» онша алысқа кетпейтінін, ол әннің сөзін Иса Байзақов басқаша жазған соң, оның басқа ән сияктанып тұрғанын, әйтпесе Өсеттің әйгілі әнінің кеңес жеріндегі бір нұсқасы екеніне өнер сүйген жұрт бірте-бірте ден қоя бастады. Соның нәтижесінде, Өсет Найманбайұлының шығармалар жинағы жеке кітап болып «Жазушы» баспасынан жарық көрді. Өсет шығармашылығына қатысты осыншама қарбалас. Қат-қабат әрекеттерге ұйытқы болған, елді елеңдетіп қозғаушы болған Дөнеш ағаның еңбегін қай қазақтың баласы да қадірлей білсе керек және оны ұмытуы да мүмкін емес. Өсет ақынның аты шыққан жерде Дөнеш ағаның да еске түсетіні сондықтан.

Дәнеш ағаның әншілік атын барынша аспандатып, елді сүйсінтіп биікке көтерген әйгілі ән ол – «Аңшының әні». Бұл әнді айтқандағы ағаның мақпал даусы – қазақ өмірінің саятшылық, серілік қырын барынша ашып, көзге қолмен қойғандай елестетіп, бейнелеп көрсететін күдіретті үн. Сол үннен қазақ өмірінің ең бір қасиетті мінездерін – жан жомарттығын, сауықшылдығы мен өзілкештігін, сұлулық пен жарасымдылыққа іңкөрлігін, сан қилы нәзік қыр-сырын – бәрі-бәрін айрықша аңғарасыз.

Бар нәрсені жасырмай, бар деп айтар болсақ, бұл әнді Дәнеш ағаның өзінікі деушілер бар. Және солай дейтін адам біршама. Оларды солай дегізіп отырған қисын мынау: біріншіден, бұл әнді Дәнеш ағадан басқа бірде-бір әнші айтпайды; екіншіден, әннің негізгі ырғағы Дәнештің өз әндеріне өте ұқсас; үшіншіден, «Аңшының әні» деген халық әні де, қазақ сазгерлерінің де әні жоқ.

Солайы солай. Бірақ «Аңшының әнін» Дәнештікі деуге бұл дәлелдер жеткіліксіз. Себебі: біріншіден, әннің өлеңі түгелдей Үкілі Ыбырайдікі. Бұл ешқандай дау тудырмайды. Сәбит Мұқанов «Өсу жолдарымыз атты кітабында Ыбырай Сандыбайұлының «Бір қызық ит жүгіртіп, аң ауласа» деген ұзақ өлеңі барын жазады да, оның мәтінін түгел келтіреді. Дәнеш аға айтатын «Аңшының әні» де «бір қызық ит жүгіртіп аң ауласа» деп басталады және С.Мұқанов келтірген Үкілі Ыбырайдың өлеңімен сөзбе-сөз дәл келеді. Бұл өлеңнің Ыбырайдікі екенін Есмағамбет Ысмайылов та, академик Ахмет Жұбанов та жазған.

«Осы бір ауылында кідірін қалып, ит жүгіртіп, құс салған кезінде «Бір қызық ит жүгіртіп, аң ауласа» деген өлеңін шығарады. Оның әнінің қандай болғаны бізге мәлім емес», – деп жазады А.Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдарында».

Біздің пікірімізше, сол мәлім емес әнді Дәнеш аға мәлім етті деудің ғана жөні бар. Екіншіден, өлеңі Ыбырайдікі болғанмен, әні Дәнештікі деудің қисыны келе қоймайды. Себебі бұл өлеңнің әні бар екенін, бірақ оның белгісіз екенін А.Жұбанов айтып отыр, сонда Дәнеш ағаға әннің өлеңін жеткізген адам өннің өзін неге жеткізбеген деген заңды сауал туады. Үшіншіден, Дәнеш аға бұл әнді ешқашан ешкімге менің өз әнім деп айтқан емес. Мен өзім де ағамен әлденеше рет сөйлесіп, шығармашылығы жайлы бірнеше мақала жазған адаммын, алайда «Аңшының әні» жайында ол кісі бөтен әңгіме айтқан емес. Ол кісі Әсет әндерін, сондай-ақ басқа да көп әнді Мәмет Бабасов Қошқарбайұлынан үйренген, ал Мәмет оларды Әсеттің қасында ұзақ жыл үзеңгілес жүрген Кәдіріхан деген кісіден естіген. Төртіншіден, Кеңестік Қазақстанда «Аңшының әнін» білуі мүмкін адамның бәрі «халық жауы» ретінде жойылып кетуі де ғажап емес, өйткені ол тізімге алдымен тектілер, өнерпаздар ілінгені мәлім. Одан аман қалғандарын 1941-1945 жылғы соғыс та отап кеткен болар. Ал Шығыс Түркістанға Әсет әнші арқылы жетуі де ғажап емес, себебі академик Ахмет Жұбанов «Замана бұлбұлдары» кітабында: «Әсет сол сапарда тағы да Арқаның әсем әндерін өңгеріп қайтады. Оған Жарылғаптың, Ыбырайдың әндері үлкен әсер етеді», – деп жазады. Бұл, әрине, нақты дәлел емес, бірақ Әсеттің Арқада болғандығын, сол жақтан жақсы-жақсы ән үйреніп қайтқандығын куәландырады, сонымен қатар біздің жораламалымызды шындыққа жақындата түседі. Бесіншіден, «Аңшының әні» Ыбырайдікі екенін білетін адамдар бар болса да, саяси қырағылық сақтап үндемей өтуі мүмкін, өйткені Ыбекеңнің «халық жауы» болуына кейін Қазақстанды басқарған Ж.Шаяхметовтің өзі тікелей қатысты болатын. Сол

себеппен де «Қыз Жібек» операсындағы Жібектің ең өйгілі ариясына айналған «Гөкку» өні де кезінде Ыбырайдікі делінбеген. Ол өннің сол нұсқасы Иса Байзақовтан басқа бірде-бір адам айтпай да, білмей де келген. Соған қарағанда, кей өннің тағдыры бір адамның ғана зердесіне байланысты болуы, ал егер ол адамның тағдыры сәтсіз болса, өннің де біржола жоғалып кетуі өбден мүмкін. Мәселенің бұл жағынан келетін болсақ, онда «аңшының өнін» халық үшін сақтап, халқымен қайта қауыштырған Дөнеш ағаның қадірі шексіз, шетсіз арта түседі.

Шығыс Түркістандағы атақты ақын Таңжарық Жолдыұлының да «Амандасу» атты тамаша өнін аман-есен сақтап елге жеткізген – Дөнеш аға. Өннің өзін де, ел-жұртқа деген сағынышқа толы сөзін де төкпей-шашпай, бар қасиетін сақтай отырып алып келген-ді. Артынан Таңжарықтың тамаша жырларын оқыдық, тоқыдық, тамсандық, бірақ алғаш ағаның дауысы арқылы жеткен «Амандасуы» оның елге біржола оралуының басы болды. Бұл да біз қадірлеуге тиісті кішігірім тарих.

Дөнеш аға Сәдіқожаның «Сары бидайын» ерекше шабытпен айтатын және Сәдіқожа әндерінің қатарында «Сырғалы жеңгем», «Бекзатым-ай» сыйақты әндер де бар деуші еді. «Соны жазсаңызшы, аға, сіздің айтқаныңыз біздің айтқанымыздан құнды гой», – дегенімде: «Оның да дұрыс екен», – деп еді, амал не, жазып үлгірмеді. Бірақ әр өнді халқымның қасиетті қазынасы, оның иесі де, киесі де бар, өзіндік тарихы мен табиғаты бар деп ұққан аға төлімі естен кетпейді.

Дөнеш Рақышевтың орындалуында елге кең тараған халық әндерінің қатарында «Қош, алма бел жарым», «Қоңыр қаз», «Баянауыл», «Аяулым», «Жан ерке», «Жан сөуле», «Өй, бөпем», «Иғай-ау» сынды сазды да, сырлы қыруар ән бар екенін өнер

сүйген қауым жақсы біледі. Ол айтқан әндердің биязылығы, наздылығы, сынық мінезділігі бірден ерекшеленеді. Ағаның өз мінезі де сондай болатын. Сондықтан оның дауысы да, айтқан әні де тек өзі құсап тұратын. Бәлсінуді, шікіреюді білмей өткен, атақ пен мансапқа қызықпаған, халқының әнін сүю арқылы өзін халқына сүйгізе білген Дөнеш аға кісілік, адамгершілік жағынан да жақсы үлгі еді. Жымыып, жүзі игінің бәрімен құшағын жая амандасатын.

Біржан салдың «Адасқағын», Ақан серінің «Мақпалын», Балуан Шолақтың «Ғалиясын», Естайдың «ай қоңырын, Қасым Аманжоловтың «Дариға, сол қызын» ол өз мәнерінде өзгеше түрлентіп шырқайтын. Нұрғиса Тілендиевтің, Өмірбек Байділдаевтың, Өсет Бейсеуовтің әндерін де ағаның айтуы айрықша болатын. Айрықша дауыс, айрықша мәнер қайсы әнді орындаса да өзгешелендіріп, мөлдіретіп жіберетін.

Оның өзі шығарған әні де қыруар. Соның ішінде «Соға кет» дейтін Рахметолда Нұрпейісовтің өлеңіне жазған бір әні бар. Басқа мамандардың қалай қарайтынын қайдам, маған осы ән «Аңшының әнінің» ықпалымен, тікелей соның әсерімен жазылған секілденеді. Себебі, екеуіндегі сері, қазақы мінез бірінен бірі туындағандай табиғи, нанымды көрінеді. Екеуінде де желігі басылмаған жігіттің жарасымды қылығы жақсы бейнеленген. Бұл еліктеу де, солықтау да емес, өнердің бірін-бір толықтырып тұрған текті үлгісі тек.

Дөнеш ағаның тамаша әндерінің бірі – «Саясында алманың». Өлеңін жазған – өзінің бірге өскен досы, ақын ағамыз Құрманбай Толыбаев. Бұл – сүйіспеншіліктің, ғашықтың әні. Ынтыққан жүректің, ықылас-мейірге толы сезімнің ақтарыла шындығын айтқан, сырын төккен әні. Оны еміренбей,

құмарлықтың құшағына кірмей айту мүлде мүмкін емес, өйткені бұл ән сезімнің үзіліп түскен үзгіі, бәлкім, сынығы секілді. Оны дауыспен айту – аз, жанынды, сезіміңді соған орап, түйіп айтуың керек. Өйткені, аға ол әнді өзі де жанын салып, сезіміне орап, тербеп отырып шығарған.

Оның «Жетісу» әні де өзгеше ән. Өлеңін жазған – тағы бір досы Тоқбай Исабеков. Бұл ән – туған елге, туған жерге деген сүйіспеншіліктің қадір-қасиетін әспеттеп көрсететін ән. Үздігін, демің үзіліп кетердей бар ынтанды салып айтпасаң, бұл әнді әншейін дауыспен айта алмайсың, айтқан күнде де мәнері мен мәнін келтіре алмайсың. Оның да сыры белгілі: сазгер Дәнештің жан дүниесін толғатып туған әнді жан дүниеңмен толқымай тұрып айту мүмкін емес. Өзі екі-үш жасында әке-шешесінің құшағында тағдырдың тауқыметімен Шығыс Түркістан асып кеткен Дәнеш аға ата-бабасының мекені Жетісуды сағынып, мақтаныш етіп жырлайды. Ол сағынышпен мақтаныштың айрықша қасиетті сырын, нәзік құпиясын, сірә, Отанына қайта орала алған асыл ағалар ғана білер.

Қасым Аманжоловтың «Өзім туралы» дейтін әйгілі өлеңіне де әйгілі ән жазған – Дәнеш аға. Сыршыл, мұңды, термелеп айтылатын ойлы әуен. Қасымның жан сыры мен мұңын, өмірге деген өзіндік көзқарасын тыңдап отырып, еріксіз күрсінтетін ән.

«Аманжол – Рақымжанның Қасымымын,
Мен қалған бір атаның ғасырымын.
Біреуге жұртта қалған жасығымын,
Біреуге аспандағы асылымын», –

дейтін пенделік шындықты ән сезімімен Дәнеш аға өте сәтті әлдилей білген. Осындай өлеңге осындай ән ғана лайық деп тыңдайсың.

Дөнеш ағаның Шәкәрім қажының өлеңіне шығарған «Жастық туралы» әні де өзіндік сипатымен дараланады. Кәдімгі қазақы үлгідегі созымды әндерден гөрі басқашалау ырғақпен, сөздің нақты естілуін көздеген әуенмен айтылады. Бұдан Дөнеш ағаның ізденгіштігін, әр өлеңнің өзіне, мән-мағынасына лайық әуезді әуен табуға талпынатынын аңғаруға болады.

Ағаның бауырмал, ешкімді сыртқа теппейтін аңқылдақ, жұрт сүйгіш мінезіне орайлас келетін бір әні – «Жан-жақтағы бауырлар». Өлеңі – Оразақын Асқардікі. Ағайынды, бауыр-туысты, кешелі-бүгін аралас-құралас болған адамдарын үнемі сағынып, жоқтап тұратын қазақтың текті мінезін ағаның бұл әні терең сезіммен әйгілейді.

«Бірің асу,
Бірің бел,
Алыстағы бауырлар.
Келіп-кетіп жүріңдер,
Көрген жерде ауыл бар», –

деген сөзге әннің сазы да тонның ішкі бауындай бауырласып үйлеседі. Сазгерліктің шын құдыреті де сонда емес пе?

Дөнеш аға шығарған ән де, айтқан ән де көп. Оның орындаушылық шеберлігі мен шығармашылық шеберлігі – бірін-бірі толықтырып тұратын, бөліп қарауға келе бермейтін шеберлік. Оның жоғарыда айтқан «Саясында алманың», «Соға кет», «Жетісу», «Жан-жақтағы бауырлардан» басқа «Бақытым бол», «Талдықорған жастарының маршы», «Арманым – аққуым», «Балжан-ай», «Белжайлау» сынды толып жатқан әні – қазақ өнеріне қосылған қымбат, бағалы қазына. Оны қастерлеу, бағасына жетіп сақтау, ұрпақтан ұрпаққа жеткізу – біздің азаматтық борышымыз. Қазірге дейін оның өзі

шығарған әндерін жинақтаған «Мақтанышым – елім» атты жалғыз ғана жұқа кітабы жарық көрді, оған бүкіл әні енбеді, сондықтан Дөнеш ағаның ән мұрасын бүгінгі ұрпаққа кең тараттық деп ауыз толтырып әлі де айта алмаймыз.

Дөнеш ағаның әншілік мектебі – халықтың өнеріміздің мақтанышы. Оның ән айту, ән шығару үлгілері үйренуге, насихаттауға шеберлігі жағынан да, тақырыптық-мағыналық маңыздылығы жағынан да лайық. Оның шығармашылық өнерін насихаттауға Қазақстанның халық әртістері Қайрат Байбосынов, Бекболат Тілеуханов, Қажыбек Бекбосынов, Рамазан Стамғазиев, Ержан Қосбармақов, тағы басқалар талмай үлес қосып келеді. Марқұм Жәнібек Кәрменов пен Зарықбек Рахымжанов та оның өнерін аз насихаттамап еді. Ағаның ән орындау үлгісін үйренін қалған әнші шәкірттерінің ішінде қазіргі таңда ерекше көзге түсіп жүргендер – Жақсылық Мырқаев пен Нұржан Жанпейісов. Екеуі де ағаның ансамбліне бірге қызмет істеп, әндерін өз аузынан үйренген. Нұржан Жанпейісов республикалық Өміре Қашаубаев атындағы дәстүрлі конкурстың бас жүлдесі Гран-приді жеңіп алды. Ағаның әншілік мектебі мықты екеніне және оны мықты әншілер жалғастырып келе жатқанына бұл да қосымша дәлел.

Қазақстанның халық әртісі марқұм ағамыз Дөнеш Рақышевтың өнері өлмейтін, өшпейтін, халқымен бірге жасайтын жақсы арнаға сенімді түрде қосылды, тәубе деп, бүгінгі оның туғанына 80 жыл толып отырған тойында сеніммен айта аламыз.

«Егемен Қазақстан», 27 қыркүйек 2006-жыл

**ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА БИЛІК АЙТАТЫН
МОГИЛЬНЫЙ МЕН ШОСТАКОВИЧ ЖӘНЕ СОҒАН
ҚУАНАТЫН ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ**

Мұндағы Могильный деп отырғаным – Қазақстандағы Ғылым комитеті төрағасының орынбасары, ал Шостакович – әлемге әйгілі орыс сазгері.

«Ана тілі» газеті ақпанның 1-інде «Айтысқан азар, тартысқан тозар» деген тақырыпта «Сегіз сері төңірегіндегі дау-дамайды доғаратын уақыт жетті», ал «Қазақ әдебиеті» ақпанның 2-сінде «Сегіз сері сергелдеңіне нүкте қойылды» деген атпен Ақтөбелік Бәрібай Кәртен деген азаматтың бұрынғы Білім және ғылым министрі Бірғаным Әйтимоваға жазған хатын, ол хатқа В.Могильныйдың қайтарған жауабын жариялапты. Сегіз серіге қатысты менің де өз пікірім болғандықтан, Могильныйдың бұл айтысқа қалайша нүкте қоя білгендігіне бірден қайран қалдым. Байқағаным: оның жауабы түгелдей дерлік ғылыми дәлелді емес.

Могильныйдың жауабынша, Сегіз серінің Қызылжар өңіріндегі «Маманай – Гүлтебе деген ауылда туып-өскені жайындағы тарихи және мұрағаттық деректер табылған жоқ» екен. Ал Қаратай Вигожиннің «М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорына өткізген қолжазба материалдарындағы деректер институт ғалымдары тарапынан сенімсіздік тудырып отыр» екен. «Көптеген қазақ зиялылары Сегіз серінің өмірде болғандығына күдікпен қарайды» екен. «Сондай-ақ қазақ халқының өндерін нотаға түсіріп, жинаған белгілі музыкатанушы А.В.Затаевич те, басқа қазақ зиялылары да «Сегіз сері Баһрамұлының өмірі мен ол шығарған өндері жөнінде ештеңе айтып, жазбаған» екен.

Могильный мырзаның онысы рас, Сегіз серінің

де, одан берідегі Біржан мен Ақанның, Әсеттің де, басқаларының да қай жерде туып-өскендігі жайында «тарихи және мұрағаттық деректер» Қазақстаннан да, Ресейден де табылмайды. Ал Затаевичтің Сегіз серіні айтуы, әнін жазып алуы мүмкін емес екенін, өйткені ол туып-өскен Солтүстік Қазақстан жаққа оның бара алмағанын, сол үшін өзінің қатты өкінін кеткенін Могильный мырза мен ол мырзаға құжат дайындап беріп отырған ғалымдардың шынымен білмегені ме, әлде білмегенсігені ме? Бұл ешқандай құпияға жатпайды. Қазақтың кезінде Сәбит Мұқанов деген өте атақты жазушысы болған, Александр Затаевич екеуі жақсы таныс, сыйлас адамдар. Сол Сәбенің 1956-жылы 13-қыркүйекте жазған «Александр Затаевич туралы» деген естелігі бар. Сонда Сәбен былай дейді: «Бұл кеңесіне қарағанда, Александр Викторович бүкіл қазақ облыстарының ішінде тек бұрын Ақмола губерниясы аталған өлкеде ғана болмаған (қазіргі Қарағанды, Ақмола, Көкшетау, Солтүстік Қазақстан және Қостанай облыстары), өзгелерінің бәрін сүзіп, тегіс аралаған» («Өсу жолдарымыз», Алматы, 1960, 560-бет).

«Тек қана бір өкінішім, – дейді қарт... – Солтүстік Қазақстанда, әсіресе Көкшетауда бола алған жоқпын» (сонда, 561-бет).

Затаевичтің Сегіз серіні білмеу сыры, меніңше, осында. Ал Семейде, Жетісуда, тағы басқа өлкеде туып-өскен қазақ зиялылары Қызылжарда туып-өскен Сегіз серіні білмесе, білмегенін жазбаса, оған Сегіз сері неге кінәлі болуға тиіс?

Сонан соң Сегіз серінікі деп ӘӨИ қолжазба қорына тапсырылған шығармалар «көркемдік құндылығы төмен, поэзияға қойылатын қарапайым өлшем-талаптарға жауап бере алмайтын ортанқол, жасанды дүниелер» екен.

Менің білуімше, «көркемдік құндылығы төмен» шығармалар Сегіз серінің өмірде болмағандығына дәлел бола алмайды. Себебі оны жеткізушілер мен тапсырушылардың дарынсыз болуы мүмкін.

«Гауһартас», «Ақерке», «Қарғаш», «Жылы ой», «Тілеу-Қабак», «Мақпал», «Ғайни», «Илиғай», басқа да бірқатар халық әнін, сондай-ақ белгілі ақын-сазгер Б.Тәжібаевтың «Ақбұлақ» әнін де Сегіз сері шығарды деуге ешбір дәлел жоқ» екен.

Нотариаттық дәлел, әрине, жоқ. Ондай дәлел Құрманғазының, Тәттімбеттің күйлеріне де табылмайды. Ал Сегіз сері жайындағы ең дұрыс материалды ол туып-өскен аймақтың адамдары ғана айта алуы мүмкін. Соның бірі – жоғарыда айтқан Сәбит Мұқанов.

1950-жылы жарық көрген «Менің мектептерім» атты кітәбінде Сәбит Қабанбайдың Ғабдолы деген әншіден естіген «Сұлушаш» және «Мақпал» атты жырды әңгіме етеді де, «Мақпал» туралы: «... осы поэманы бертін кезде мен Ақтөбе елінде де, Қызылорда елінде де, Жетісу елінде де, Семей елінде де естідім. Осылардың геройының аты да Сегіз, героинасының аты да Мақпал бола тұра, оқиғалық жағынан да, өлеңдік жағынан да айырмалары көп. Және әр өлке Мақпалды өз елінің қызы ғып атайды. Ғабдолдың вариантында Мақпал біздің елдің қызы емес, Сырдариялық қыз», – дейді (217-бет).

Мұндағы Сегіз бен Мақпал, рас, Могильный айтып отырғандай жырдың кейіпкері. Жырдың кейіпкері болу, әрине, ондай адамдардың өмірде шын болғандығына куәлік ете алмайды, алайда ондай адамдардың шынында да болуын және солардың өмірі жырға өзек болуын жоққа да шығара алмайды. Қайта соңғысы шындыққа біршама жақын тұрады.

Сегіз сері туып-өсті дейтін аймақта туып-өскен екінші бір Могильныйдың тізімінде жоқ адам – әйгілі Ғабит Мүсірепов. Ол өзінің «Ұлпан» повесінде: «Бұл келген Керей аталатын көп рулы елдердің аты шулы ақын-әншілері, жыраулары еді. Ақын Шәрке сал, соқыр Тоғжан ақын, Нияз сері, Сапарғали ақын, тағы үш-төрт жаңа серілер. Бәрі де атақтының атақтысы – Сегіз сері ақынның мұрагерлері. Бұл елдерде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Ер Тарғын» жырлары Сегіз серінікі деп саналады. Сегіз сері өз жанынан шығарған ба, жырау ретінде айта жүріп, өңдеген бе, ол арасы дүдәмөл. Ал «Қарғаш», «Ғауһартас», «Өйкен-ай» әндерін Сегіз сері шығарғанын тіпті дауға салмайды, түгел мойындап қойған», – дейді (Алматы, 1975, 164-бет).

«Ұлпан» – арнайы зерттеу емес, көркем шығарма. Алайда жай көркем шығарма емес, тарихи көркем шығарма, ондағы кейіпкерлер де, оқиғалар да тек тарихи шындықтан алынған.

Ғабен Сегіз сері жайында осы айтқанымен ғана шектелмеген. Оның «Күнделік» деген кітәбін қарасаңыз, сонда «Сегіз сері ақын» деген арнайы тарау бар, сонда былай делінген: «Сері, ақын, әнші, балуан... «Ғауһар тас», «Жылы ой», «Ғайни», «Өйкен-ай», «Топ қараған», «Қарғаш», «Мақпал» әндерін шығарған (Алматы, «Ана тілі», 1997, 177-бет).

Мен өз басым Могильныйдың тұжырымынан гөрі Ғабеннің сөзіне сенем.

Сегіз сері жайында тек Биғожин мен Болатұлы емес, басқалар да жазыпты. Олардың кейбірі мыналар: Сегіз серінің «Туған еліме» деген «Халық кеңесінде» жарияланған (16.07.92) өлеңін Әсия Қарамендина деген консерваторияның аға

оқытушысы Семей облысының Бесқарағай ауданындағы Өндіріс деген ауылда тұратын Зәйке және Ыдырыс атты ақсақалдардан жазып алыпты. Қосыл Омаров «Егемен Қазақстандағы» «Сегіз сері» атты мақаласында оның «патша шенеуніктерінен қуғын көрген азамат» екенін, балуан, аңшы, мерген, шебер, зергер болғанын жазыпты (15.11.2000). Мен өз басым «Керейден ұл туса, ағашқа да күн туады» деген сөзді бұрыннан білгендіктен, Омаровтың бұл пікіріне илана қараймын. Қуаныш Ахметовтің «Сегіз сері сүйген сұлулар» атты мақаласын «Қазақ әдебиеті» (05.02.99) басыпты. Қуаныш «Гауһартастың» Мақпалға арналғанын айта келіп, оның әуелгі нұсқасын да айқындапты. «Түркістан» гәзетінде Могильный айтып отырған Қаратай Биғожиннің «Шығай» да емес, «Шағай» да емес, – «Жылы ой» деген Сегіз серінің «Жылы ой» өні туралы мақаласы жарияланыпты (04.09.96).

«Алматы ақшамында» «Ер Сегіз» деген атпен «Жаяу Мұса Байжанұлы және оның бір толғауы туралы» мақала жарияланыпты. Өкінішке орай, кім жазғанын, қашан жарияланғанын салақтықпен жазып алмаппын, алайда сол кезде гәзеттің редакторы И.Бейсенбаев екен. Сол мақалада Жаяу Мұсаның «Ер Сегіз» атты өнмен айтылатын өлең шығарғанын, ол өлеңде өзінің Сегізге шөкірт болғаны, Сегіз серінің «Омбыда Мұқарама сұлуға арнап шығарған алғашқы өні «Назқоныр» екені, сондай-ақ «Қыз сипаты», «Ғайни», «Ақбет», «Қара көз», «Гауһартас», «Әйкен-ай», «Жылой», «Қарғаш», «Бесқарагер», «Шолпан қыз», «Дайдидау», «Боз қараған» (Ғабитте «Топ қараған» – Б.Н.), «Ақбұлақ», «Дүние-ай», «Құла жорға» әндері барлығы айтылады. Ішінде «Таралған қолтаңбамен Кіші жүзде, Сегіздің «Айман-Шолпан»,

«Қыз Жібегі» деген жолдар да бар. Және «Еділ» атты қисасы, «Қобыланды» жыры бар делінеді.

«Қазақ әдебиетінде» Нәбиден Әбуталиевтің «Серіз сері» атты мақаласы жарияланыпты (15.07.83). Бүкіл ата-тегі, атасы, бауырлары – бәрі аталады. Жоғарыда аталған әндерге қоса басқа да әндері және бірнеше күйі бар делінеді. Өске Тасеменұлы мен Жаңғаса Бөрібайұлының «Мақпал – Серіз» атты дастандары бар екенін айтады. Және Серіз сері жайында мақала жазған, пікір айтқан адамдардың қатарында Қ.Мұхаметхановты, Ж.Бектұровты, А.Сатаевты, Е.Жақыповты, И.Жақановты, тағы басқаларды атайды. Әскер Кенжеғозыұлы мен Амантай Барлықбайұлы деген азаматтар «Қазақ батырлары» гәзетінде «Орал тау» деген Серіз серінің толғауын жариялады (№1(30), 2001).

«Керейде Шақшақ бидің немересі ем,
Атандым бұл күндерде қашқын Серіз», –

депті. Онда Серіз сері Әбілқайырға қатысты «Жағынған кәпірлерге Әбілқайыр» деп сөйлесе, башқұрттардың ұлт азаттық көтерілісін бастаушы Алдар, Көсем атты батырларды «ерлер» деп іштарта сөйлепті.

М.Әуезов атындағы Өдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері Серікбай Қосан «Ана тілі» гәзетінде «Өдебиет – ардың ісі» деген мақала жазып, «Серіз сері Баһрамұлының өнерпаздық құдіреті қазірше күдік тудырып отыр», – дей келе, «осы даулы мәселеге дер кезінде араласып, арнайы ғылыми комиссиялар құруды қажет деп білеміз», – деген пікір айтады (18.04.2002): Могильный хатындағы біраз пікір сол мақалада айтылады.

«Егемен Қазақстан» Бек Тоғысбаевтың «Саңлақ» атты мақаласын жариялады (10.04.93). Бекен

«Тілеуқабақты», «Қара көзді» шығарған Сегіз сері екенін айта келіп, «Қыз Жібек» операсында Е.Брусиловский сол «Қаракөз» өнін Төлегеннің ариясы етіп пайдаланғанын дәлелдейді.

«Қазақ әдебиеті» «Нұржанның «Сегіз серісі» деген филология ғылымдарының кандидаты Мұхамедрақым Жармұқамедовтің мақаласын жариялады (13.04.84). Онда әйгілі ақын Нұржан Наушабаевтың (1859-1919) «Сегіз сері» атты дастанын 1973-жылы Мәди Болатов деген ақсақалдың ӨӨИ қолжазба қорына тапсырғанын айтады. Нұржан бұл жырын «ұлу жылы серінің туған елінде бес ай жүріп, әйелі Ырысбике мен балалары Мұстапа, Мұсайынға, көнекөз қарттарға жөлығып, оның өмірі мен ел ішінде сақталған өлең-жырларын, хисса-дастандарын ізі суымай тұрып жазып алғанын», Сегіз серінің бейіті Досқұлы деген жерде екенін, басында құлпытас бар екеніне дейін зерттеп хатқа түсірген екен. Мұқанның есебінше, ұлу жылы 1892-жылға тура келетін көрінеді. Нұржан онда Сегізге Жаяу Мұса, Көрпе, Нұркей, Біржан, Бәйеке, Шәрке, Тоғжан ақындардың шәкірт болғанын, «Мақпал», «Қарғаш», «Жылы ой», «Топ қараған», «Бесқарагер», «Ақбет қызға», «Әйкен», «Ғайни», «Шолпан» әндерін, «Айман-Шолпан», «Таргын», «Қобыланды», «Қыз Жібек», «Зейне-Зайып», «Қамар», «Ер Қосай», «Ер Көкше» дастандарын жазғанын жырға қосқан екен. Сонда деймін-ау, Сегіздің әйелі, балалары болады. Оларды Н.Наушабаев көреді, сөйлеседі, Жаяу Мұса іздеп барып шәкірт болады, өнін үйренеді, қасында жүреді, атасы, әкесі – бәрі болады, бірақ Сегіздің өзі ғана болмайды. Бұл қандай тамаша тарихи тұжырым, а?!

«Қазақ әдебиеті» «Сегіз Сері – халқымыздың ұлы тұлғасы» («Жалақорларға жауап») деген

Төлеубек Қарамендітегінің мақаласын жариялады (20.10.2006). Онда Сегіз серінің өмірі де, шығармашылығы да ғылыми дәлелмен сөз болады.

Мұның бәрін Могильный оқыды ма, жоқ па, ол жағын білмеймін, алайда осының өзі де Сегіз серіні, Могильный айтып отырғандай, «тарихи тұлға ретінде қарастырып, жеке бір руға телу асығыстық» емес екенін дәлелдейді. Және оның Могильный айтып отырғандай, жеке рудың ғана адамы емес, жалпы қазақтың мақтанышы болуға ылайық перзент екенін айғақтайды. Біз енді «Гауһартастай» ән патшасын Сегіз серідей қазақ шығарды дегенде, Могильный шығарды деуіміз керек пе, жоқ әлде «Алақай, «Гауһартасты» Сегіз сері шығармапты», – деп қуануымыз керек пе?

Ғабит Мүсіреповтің «Күнделігінде» ертедегі қазақ өмірінен алынған бір мысал бар. Ертеде Жағалбайлылар мен Арғын-Қыпшақтың арасында жер дауы бола берген соң, сол дауды пайдаланған генерал-губернатор Перовский Орскіден бастап Березовский деген жерге дейінгі аралыққа әскери поселкелер салып тастапты. Сонда Жағалбайлылар мен Арғын-Қыпшақ екі жағы да қуаныпты: «Саған да жоқ, маған да жоқ», – деп. Қазақтың сол жері бүгінде, орыс поселкелері көп орналасқандықтан, Ресейге қарап кетті. Қазақтың сол мінезінің әлі өзгермегеніне қатты қайран қалуға болады. Ел үшін емес, өзі үшін алысатындар бұрын да болған, әлі де бар, еш өзгермеген.

Меніңше, Сегіз серіні жақтаушылар оны белгілі бір руға теліп жүрген жоқ, қайта оған қарсылар рудың намысы мен жоғын жоқтап жүр. Ал Сегіз сері – рулық деңгейден өлдеқайда және өлдеқашан биікке көтеріліп кеткен тұлға.

Енді мен бүкіл қазақ халқы ардақ тұтқан, әлі де ардақтай беретін, кешелер ғана 100 жылдығын

ЮНЕСКО деңгейінде атап өткен, кеңес дәуіріндегі бірден-бір ғұлама, бірақ Могильныйдың тізіміне кірмеген Өлікей Марғұланның «Күйді ерттеп, өнді мінген кемеңгерлер» деген зерттеу мақаласы да бар екенін айта кетейін.

«Қазақтың сал, серілік дәстүрі» деген қосарлы атпен ол «Жұлдыз» журналының 1983-жылғы 9-нөмірінде басылды. Өлекең сонда Сегіз сері жайында: «Тәттімбетпен қатар сахнада аты кеңінен тараған, қазақтың (Керейдің емес – Б.Н.) аяулы ұлы – Сегіз сері (1808-1854)», – дейді. «Ол – атақты сері, ақын, асқан өнші, өрнекпен сұлу дүние жасаған сиқырлы зергер. Көп өнерді біріктіріп ұстаған дарынды жүйрік болған соң, халық оны Сегіз сері деп атаған, ескі дәстүр бойынша «сегіз қырлы» өнерпаз дегенді білдіреді», – дейді. «Оның әкесі Бахрам Шақшақұлы туып ескен жері Обаған көлінің маңайы, ашамайлы Керейлерінің ортасынан, қоныстаған жері атақты Мамынай орманының іші, сол жерде сәулетті етіп жасалған байтақ қыстаулары болған (Карта Гонана). Сегіз сері – Бахрамның бес ұлының бірі. Оның Сүйін, Нәупіл, Көрпеш деген ақылды ағалары, Қуаныш деген өзімен мектепте бірге оқыған інісі болған. Жас күнінде әкесінен жетім қалып, атасы Шақ-шақ биден тәрбие алып еседі... Омбыдағы қазақша мамандар (хатшы, тілмәш) дайындайтын Азия мектебіне түсіп, оны 1835-жылы тәмамдайды. Орысша үйренеді. Шыңғыс Уәлихановпен бірге жүріп, кейін Шыңғыс Құсмұрынның аға сұлтаны болғанда, Сегіз сері көп уақытын оның қасында өткізіп, өн салып, жыр айтып, тасқынды күйлер тартады. Бірақ ресми қызметке бармайды, патша үкіметінің отаршылдық саясатына наразылық білдіріп, дайым қуғында жүреді. Осыған орай ол сері Ниязбен бірігіп, қасына жүзден аса сері жігіт ертіп, 1835-жылы Жайық бойына кетеді.

Жолшыбай ел аралап жүріп Исатай, Махамбеттің көтерілісіне қатынасады, Жайыққа арнап белгілі жыр шығарады:

Еділ-Жайық берекелі жер екен ғой,
Байұлы бақыт қонған ел екен ғой.
Саларға басты болған ұлы батыр,
Исатай асқар таудай ер екен ғой.

Исатай 1838-жылы июль айының 12-сі күні Ақбұлақ өзенінің жағасында оққа ұшып өлді. Бұл жерді Сері еш уақытта ұмытпайды. Ақбұлаққа арнап өдемі жыр шығарады:

Исатай тірілмесіп көрді көзім,
Жастықта жалындаған бұл бір кезім.
Үш жүзден артық сері қасыма ертіп,
Сауыт киіп сайланып келіп едім.
Айналайын Ақбұлақ,
Суатыңа мен келіп
Тұлпарымды суардым.
Қош-есен бол, Ақбұлақ,
Енді сені көре алман, –

деп еліне қайтады», – дейді (182-183-бет).

Әлекеңе одан әрі жүгінейік. «Осы арада жүріп «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырларын айтып жүреді. Осы, бір ғажайып жері, Сегіз сері жазған «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырының бір нұсқасы Ахмет Жантөриннің алдында сақталып, ол кейінірек Н.И.Ильминскийдің қолына түседі. Бүгінде ол жыр Татар республикасының архивінде сақтаулы тұр. Ол қолжазба Сегіз серінің қолы болу керек. Ол Қазанда он шақты рет басылып шықты. Жыр былай деп басталады:

Жасым бар жиырмада, жылым мешін,
Өлімнің кім біледі ерте-кешін.
Айтайын бес-алты ауыз, құлағың сал,
Қозы Көрпеш Баянның өңгімесін.

Демек, Сегіз сері бұл жырды Омбыда оқып жүрген кезінде, жиырма жасында жазған... Сол жырды кейін өзімен бірге алып жүріп, жырды, шежірені көп жинаушы Ахмет Жантөриннің үйінде қалдырады», – дейді (183-бет).

«Бұл кісі (Сегізді айтады – Б.Н.) шығу тегінен Ғабитке өте жақын болғандықтан, ол туралы айтылатын аңыздарды есінде берік ұстағанын» ерекше атайды. Сегіз серіні Біржанның да ардақ тұтып мынандай өлең арнағанын жазады:

«Жалғанда мұратына кімдер жеткен,
Көп жақсы бізден бұрын өтіп кеткен.
Адамның асылдары сондай болар,
Дүниеден Сегіз сері Нияз да өткен».

Мұның бөрі – біздің дәлел. Ал Могильныйдың тұжырымы тым қатты, кесімді:

Сегіз серінің «XIX-ғасырда (1818-1833) өмір сүрген тарихи тұлға екендігі әлі де дәлелдеуді қажет етеді. «Сегіз серіні тарихи тұлға ретінде қарастырып, жеке бір руға телу – асығыстық. Ол – фольклорлық немесе эпостық кейіпкер». Жоғарыда аталған әндерді «Сегіз сері шығарды деу – орынсыз». «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», басқа да эпостық жырларды Сегіз сері шығаруы мүмкін емес». «ӘӨИ қолжазба қорына Қ.Биғожин мен М.Болатұлы өткізген Сегіз сері жырлары, негізінен алғанда, (сызған – біз)... жоғары және орта оқу орындары студенттері мен мектеп оқушыларына арналған әдебиет оқулықтарына да енгізуге жарамсыз деп есептейміз».

Сонда деймін-ау, бұл қазақ Жаяу Мұсаға, Біржанға, Сәбитке, Ғабитке, Нұржан Наушабаевқа, Әлінейге сенбей, Могильныйға неге сенуі керек? Кезінде патша өкіметі қудалаған Сегіз серіні енді неге Могильныйға қудалатуға тиіспіз?

Мен Могильныйды түсінсем де, Могильныйдың солай жазғанына қуана кеткен «Ана тілі» мен «Қазақ әдебиетіндегі» қазақ бауырларымды түсіне алмадым. Тіпті орыс Могильный тұрмақ, қазақ Өйтімова да Сегіз серінің тағдырына нүкте қоюы мүмкін емес. Өйткені ол – қазақ халқының ғажап ұлының бірі, біздің бәріміздің ортақ асылымыз, халықтық қазынамыз. Өйткенмен марқұм Асқар Тоқпановтан естіген «Екі ауыз біріксе, бір ауыз жоқ болады» деген мақал маған ептеп біраз нәрсені ұқтырғандай болады. Атақты Сталиннің де әйгілі әдісі солай: «Адам жоқ болса, оның проблемасы да жоқ». Сегіз сері болмаса, оның өндері де болмайды. «Жылы ой» да, «Ғауһартас» пен «Қарғаш» та, «Ақбет» те, «Мақпал» да, «Қыз Жібек» пен «Айман-Шолпан» да – бәрі де, Могильныйша айтқанда, «бір руға» да, «тарихи тұлғаға да телуге» болмайтын халық мұралары болып шыға келеді. Қандай ғажап патриоттық: «Саған да жоқ, маған да жоқ».

Енді Шостакович жайына келейін. «Свобода слова» деген гәзет (25.01.07. Таралымы 38 670 дана) Ербол Құрманбаевтың «Қарасай батыр – казахский Илья Муромец» атты кекесін мақаласын басыпты. Құдай аузына салған болар, қазақтың Қарасай, Ағынтай, Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай батырларының қай-қайсысы да Муромецтен артық болмаса, кем емес. Оларды текті ұрпақ ешқашан төмендетпейді. Біз білмей келген екенбіз, өлгі Ербол деген мырза Жамбыл Жабаевтың қолдан жасалған ақын екенін, оның өлең жазбағанын, өлеңдерінің қазақша түпнұсқалары жоқ екенін «дәлелдепті». «Как-то и президент Назарбаев назвал Джамбула казахским Гомером», – деп мысқылдайды. Ол шіркін Назарбаевтан өлдеқашан бұрын көзі тірісінде-ақ Жамбылдың Гомер аталғанын естімесе де, оқымаса да керек.

Ерболдың жазғанына қарағанда, әйгілі орыс сазгері Дмитрий Шостакович естелік жазыпты. Оған Қазақстанда болған бір композитор сыр айтып берінті. «И все оказались, понимаете ли, выдумкой. То есть, конечно, Джамбул Джабаев как таковой, существовал. Переводы были. Вот только оригиналов не было. Потому что Джамбул, может быть, и хороший человек, но поэтом он не был. То есть, может быть, и был. Но это никого не интересовало. Потому что так называемые переводы несуществующих творений Джамбула сочинялись русскими поэтами», – депті.

Тізе берсең, бұл мақалада мұндай денең түршігетін сорақы өсектерден құлағың сасиды, ұялады.

Шапырашты руынан шыққан «белгісіздеу Қарасай батыр» мен президенттің зайыбы Сара Алпысқызының арғы атасы бірігіп соғысқанын келемеж қылу арқылы қазақ тарихын келемеж еткісі келеді Ерболдың. Оның айтуынша, Балғыбек Қыдырбекұлы «Түп-түқиянымнан өзіме дейін» деген кітөпті шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлынікі деп жарыққа шығарыпты. Жазушының дұрыс аты Балғабек, кітөптің дұрыс аты «Түп-түқианнан өзіме шейін» екенін білмейтін, себебі оны қолына да ұстап көрмеген Ербол қысылмай-қымтырылмай аузына келгенін айтады, «все описанные боевые победы Карасай батыра из рода шапрышты – это миф?! Карасай – это нечто, наподобие сказочного русского Ильи Муромца... у рода шапрашты был когда-то свой батыр Карасай местного значения», – дейді бәрін өзі барып көріп келгендей. Н.Назарбаевтың өзі тұрмақ әкесі де дүниеге келмей тұрып Қарасай жайында «Верненский уезд» деген кітөбінде (1913, С-Петербург) П.П.Румянцевтің жазғанын Құрманбаев қайдан білсін. Ол, менің

шамалауымша, білейін деп емес, бүлдірейін деп жүрген ғана адам.

«Ходят легенды о том, как Карасай вызволил из вражеского плена султана Жангира и своего соратника батыра Ағынтая», – деп тағы шатасады Құрманбаев. Ал «Түп-түқианда» Жәңгірді Қарасай ғана емес, Ағынтай екеуі барып тұтқыннан босатып алғандығы айтылады. Жалпы, тарихта Жәңгірдің тұтқынға түскені де, одан босанып шыққаны да – бәрі талай орыс тарихшысы жазған жағдай. Бірақ бәрі де оның қалай босанып шыққаны белгісіз дейді де қояды. Қалай босанғанын дәл нақтылап айтқан әзірше тек Қазыбек бек Тауасарұлы ғана.

Жарайды, Жәңгірді қазақ батырлары Қарасай да, Ағынтай да, тіпті ешбір қазақ босатып алмаған-ақ болсын, сонда оны, Ерболдың ойынша кім босатып алды екен? Өз сұлтанын тұтқыннан өзі босатып алуға қазақтың шамасы келмегені ме? Ондай ештеңеге шамасы келмейтін болса, сонау Атыраудан Алтайға дейінгі, Қызылжардан Қызылордаға дейінгі ұшы-қиырсыз өлкені қазақ тарихын өзімізден де жетік білетін Шостакович пен Моги́льныйдың ата-бабалары бізге сыйлап беріп пе?

Ерболдың екі сөзінің бірі – ру, ру болғанда да тек шапыраштыға қарсы. Ерболдың мақсаты – Қарасай батыр жөнінде де Сегіз серіге ұқсатып Моги́льный сыйақты біреуге тұжырымдама жасатып, Қарасайды да, шапыраштыны да тарихтан жоқ қылу.

Жамандау арқылы тарихтан Қазыбекті жоқ қылам деу, әрине, далбаса. Әзірше Ербол төрізді қолдаушылары табылып жатуы «аңқау елге – арамза молда» болғанынан. Өйткені қазақ әлі өз тарихын қанып оқи алған жоқ, Ерболдың не өзгенің айтқанын тарихи құжаттармен салыстыра алмайды, ондай мүмкіндігі жоқ.

Могильныйдың, Ерболдың ең сенімді әдісі осы: ел де, ұлт та, тарих та, шындық та қажет емес, оларға керекті – тек «мен» және «мен айттым». Мұндай әдіс, өкінішке қарай, қазақ зиялысының ортасында белең алып барады. «Ақиқат» журналында марқұм боп кеткен Тоқтасын Беркімбаевтың «Халық қаһармандарын қолдан жасау. 1986, желтоқсан: Қайрат қандай ерлік жасады?» (2002, №5), «Ана тілі» газеті тағы сол марқұм Т.Беркімбаевтың: «Ләззат Асанова Желтоқсан көтерілісіне қатысқан жоқ немесе халық қаһармандарын қолдан жасау не үшін және кімге керек?» деген дәлелсіз, жалалы мақалаларын (№1,2, 2004) жариялады...

«Мен бүктым – жаттым,
Сен бүктың – жаттың,
Кім істемек қызымет?!
...Тек жүрсе, тоқ жүрмекті,
Қиын емес білмекті», –

деген ғой Ахмет Байтұрсынұлы. Тек жүреміз деп, тексіздікке жол бере беруге болмас.

4-ақпан күні Хистори телеарнасынан Александр Македонский жайында хабар беріп жатты. Ағылшын жорналшысы қатардағы бір ирандықтан пікірін сұрады. Сонда ол: «Македонскийді гректер батыр десе, дей берсін, біз үшін ол қарғыс атқан. Себебі ол бізді қырды, жойды», – деп жауап берді.

Сол ирандықтың сөзінен шабыт алған мен «Егеменнің» бастығымен сөйлесіп едім, бірден: «Баспаймыз», – деп кесіп айтты, сондықтан «Жас Алашқа» ұсындым.

«Жас Алаш», 27 ақпан 2007-жыл

АЛҒАШ АҒАЛЫҚ ЖАСАҒАН РАХАҢ

Ол кезде ептеп өлең жазатын едім. Өлең жазбасам, жарылып кететіндей жағдайлар болушы еді. Өйткені жастықтың жалыны күйдіріп-жандырып тұрған кез ғой. «Сәтсиәлістік Қазақстан», «Лениншіл жас», «Қазақстан пионері» гәзеттеріне кезек-кезек өлең жолдап, жарқ етіп біреуі жариялана қала ма деп күн сайын күпті болып жүрген заман еді. 1968-жылы Алматыға оқуға келіп, еңбек өтемім екі жылға толмағандықтан, оқуға түсе алмадым да, ауылға қайттым. Қайтар алдында Алматыда тұрып жатқан жиен әпкем Нұрпияға өлең жазатынымды, әдебиетті жақсы көретінімді, бірақ жолым болмай ауылға қайтып бара жатқанымды сыр қылып айтқан едім. Ауылдас болғандықтан, о кісі Рахметолда Нұрпейісовпен араласып тұрады екен, бір жолыққанда менің жағдайымды жанашырлықпен айтқан көріпеді. «Е, маған өлеңдерін салып жіберсін», – депті Рахаң. «Өлеңдеріңді алып маған кел!» – деді әпкем. Келдім. Таныстым. Рахаң өлеңдерімді алып қалды. Өйтем, бүйтем деген нақты уәде берген жоқ, «Оқып көрейін, хабарласамыз ғой», – деді бұл мәселенің өте ұзаққа созылатынын аңғартқандай. Мен бірақ онысын аңғарғам жоқ, жақын арада жарқ ете қалады деп қуанып қайттым.

Содан жаз күзге ауа бастаған кезде Телтай деген досым екі танауы делдиіп, ыйығынан дем алып кешкісін үйге келіп тұр.

– Адаш, шүйінші! – дейді еңтігіп. Қолында «Лениншіл жас». Түсіне қойдым.

– Әкелші! – дедім қолына жармасып. Ол ұстата қоймай, гәзетті басына көтеріп:

– Әуелі шүйіншімді бер! – деді.

– Ал! – дедім гәзетті көргім келіп асығып. Саудаласып жатып ақыры гәзетті қолыма алдым-ау.

Газеттің үшінші бетіне екі өлеңім басылыпты. Телтай екеумізде қуанғаннан ес қалмады. Ауылдың әдетіне сап тойладық, шалқыдық. Бірақ ол өлеңнің жарық көруіне себеп болған Рахметолда ағамызды екеуміз де ол күні еске алмадық. Телтай ғой Раханды танымайтын, ал менің қуаныштан ойлауға мұршам да келмеген болу керек.

Мен алайда ақын болмадым. Бірақ Рахаңның ақындық ақ ниетпен, ағалық мейірмен әдебиет дейтін әулиенің есігінен сығалауыма себеп болғанын әлі күнге ұмытқан емеспін. Ұмытуға қақым да жоқ деп түсінем. Өйткені алғашқы қадамның аты алғашқы қадам. «Табалдырықтан биік тау жоқ», – дейді ғой қазақ. Ендеше жазушыға әдебиет табалдырығын аттауына демеу болған ағадан артық кім бар?

Кейін студент болдым, ауылға барып мұғалім болдым, аукомолда істедім, Рахаңмен кездейсоқ қана жолығып қалмасам, ол жылдары арнайы араласа қоймадым. 1969-жылы Алматыға Цекакомсомолға қызметке келдім. Оған қатты қуанған жалғыз ағам Рахаң болды. О кісіден басқа аға да жоқ еді менде ол кезде. Рахаңның қуанғанының өзі қызық қой, ұшқалақ боп кетеді, сені де ұшқалақ қылып жібереді. Ылғый емес, әрине, шын қуанғанда сөйтеді. Соның бәрі, сірә, көңілінің ақтығынан, адалдығынан болса керек.

Туған жерін, ауылын жақсы көретін адам сол жерден, сол ауылдан келген адамды да айрықша сыйлап тұруды өзіне парыз санайтын болу керек, бір күні Рахаң мені үйіне арнайы шақырып ерулік берді. Ол кезде мен әлі үйім де, күйім де жоқ, Айзаш балалармен ауылда қалған, соқа басым жатақханада жатып жүргем. Әрі қуандым, әрі састым. Қанша дегенмен өзімнен он төрт жас үлкен ақын ағаның үйіне арнайы

қонақ боп бара жатырмын ғой. Сасқанымдай бар екен, Алматыға қызметі жоғарылап келген жас жазушы інілеріңізбен таныстырам деп, Қазақстанның тұңғыш Халық суретшісі Әбілхан Қастеев пен медицина ғылымының кандидаты Қожақан Шәкенов ағаларды жеңгелерімізбен шақырыпты. Раханның пәтері ол кезде Гәгіл мен Жәлтоқсанның бұрышындағы үйде еді, бөріміз зорға айналатындай шағын ғана залы барды. Әбілхан ағаны ғой бұрыннан естін-біліп жүретінмін, бірақ көрмегем, апам, йағный әжем ол кісіге қазақы жөнде өпке боп келетін. Ал Қожақан аға жайында естіменен де екем. Кейін білдім, мединститутта кей бөлімдерді қазақ тілінде оқыту керегін айтып, қазақ ауылдары үшін оның өте қажет екенін дәлелдеп және солай етуге қол жеткізіп, сол үшін қауіпсіздік комитеті ағаны қайта-қайта сұраққа алып мазалап жүрген кезі екен. О кісі Әбілхан ағадан асып сөйлемей, со кісінің сөзін тосып, өте сыпайы отырды. Екі күннен кейін қызмет орныма арнайы келіп: «Әдейі қандай жерде отыратыныңды өз көзіммен көргелі келдім», – деді. Ең өкініштісі сол, содан қайтып о кісімен жолығуға тағдыр жазбады, көп ұзамай жол апатынан қаза болды. Қазақ үшін, қазақтың тілі үшін өткен ғасырдың жетпісінші жылында-ақ алысып жүрген ағамыздың тәрбиесін, амал жоқ, емін-еркін көре алмадым. Алайда екі рет жолыққанымда-ақ аңқылдаған бауырмалдығын, қазақы қамқор ағалығын рыйзалықпен аңғардым. Мәдениеті, білімділігі әр сөзінен сезіліп тұратын кісі екен. Аз көрсем де, көңіл зердеме бейнесі өшпей келе жатқан ағамен табақтас, пікірлес еткені үшін Рахметолда ағама шексіз рахмет!

Тағы бірде Рахаң Жәркенттік жыйырма шақты жігітті жыйнап, Әбілхан ағаны өрдін алғанымен

құттықтауға алып барды. Ұмытпасам, Әбілхан аға ауруханадан шығып келді. Сонда Әбекең Қонаев жайында есте қалатындай бір әңгіме айтты. «Ғылым Академиасының алдында Шоқан ескерткішінің түбінде отыр едім, іштен Қонаев шықты, – деді. – Мені көрді де, бұрылып келін сөлемдесті. «Сіз Әбілхан ағасыз ғой?» – деді. «Иә», – дедім. «Аға, сіздер бақыттысыздар ғой, істеген істеріңіз де, өздеріңіз де үнемі халықтың көз алдында. Біздер бүгін мұндамыз, ертең андамыз, бүгін мақталсақ, ертең датталып жатамыз, партия қайда жұмсаса, сонда барамыз», – деп, өз билігіміз өзімізде жоқ жандармыз дегенді жұқалап аңғартыпты. Ондай сырды ол заманда Димекең кім көрінгенге айта бермеген болар деп ойлаймын. Сол әңгімені айтқандағы Әбілхан ағаның Димекеңе деген рыйза ықыласы, оның құбылмалы саясаттан іштей сескенетінін сездіргеніне мұңайып, айағандай бір күйге түскені өлі көз алдымда. Сол бір ұмытылмас сәтті Раханның арқасында көріп қалғанымды да ұмытқан емеспін. Жақсылармен жолықтыра білген ағадан артық аға бола ма?

Ағалық қамқорлық деген аспандағы айға қолынды жеткізу емес, әрине. Ондай мүмкіндік кез келген ағаның қолынан келе де бермейді. Раханды өз қолының қысқа екенін білетін, сондықтан шамасы жетпейтін жерге созбайтын. «Өйтсек, кәртөшке боп кетеді», – деп күлетін де қойатын. Алайда өз қолы жетпейтін жерге өзге қолы ұзындар көмектесе ме деген дәмесі де болатын. Сондықтан мені өзінен гөрі зорлармен, жоғары мансаптылармен жолықтыра, таныстыра жүретін. Қолынан келген қамқорлығын менен аямайтынын сондай қылықтарынан сезетінмін.

Бірде бір жағдаймен Алматы обкомның

бірінші хатшысы Аухадиевке бардым. Рахаң сонда Мәдениет бөлімі меңгерушісінің орынбасары еді. Жағдайымды, шаруамды сұрап жік-жапар болды. «Жүр, сені бір үлкен ағаңмен таныстырайын», – деп, обьлпарткомның ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі Мырзағали Молдахметовке алып барды. Ұйымдастыру бөлімі деген ол кезде өте жоғары қызымет, кадырларды іріктейтін, сұрыптайтын, ұсынатын – сол бөлім. Кейін Алматы қаласындағы Алатау аупарткомының тұңғыш бірінші хатшысы болған, кәзіргі Алматы обылыстық кәсіподақ кәмитетінің төрағасы Мырзағали ағамен мен алғаш Рахаңның дөнекерлігімен солай танысқам.

Мен қызымет қумадым, өдебиетке біржола келу үшін, қайта одан қашып құтылдым. Өйтуіме басқа ағаларым қол ұшын берді. Бірақ өзім жетпеген қызыметке інім жетсе екен, менде болмаған мүмкіндік сода болса екен деген Рахаңның ағалығын еш ұмытқан емеспін. Оны ұмыту өткенімді ұмыту болар еді. Оңым мен солымды әлі ажырата алмай, Алматыға келіп өркімге жалтақтап жүрген кезімде ондай ағалықты Рахаң мен Мұқағалидан басқа ешкімнен көрген емеспін. Сондықтан маған Рахаңды жамандағандардың да, жақтырмағандардың да сөзі еш өтпейді. Өйткені менің де, Рахаңның да өткен өміріміз енді қайталанбайды.

Өмірдің алда не сыйларын, тағдырдың кімге не бұйыртарын алдын ала өркім болжай бермейді. Рахаңның өмірінде де ондай болжаусыз өзгеріс болды. Зейнехан атты айтулы жеңгемізбен аяқ асты дәм-тұзы жараспай ажырасып кетті. Содан кейін біреулер оны сөкті, бұрынғы достың біразы безді, жерлестің көбі теріс айналды, сөйтіп біз ондай емеспіз дегенді өркім өрқыйлы жолмен көрсетіп бақты. Рахаң бастан кешкен ол да бір сын шақ еді.

«Сыртқа шықсам, көргенімше сағынам,
Бәлкім, ол кез тек сезімге бағынам.
Сені көріп тұрсам ғана көңілдің,
Сайрайды екен бұлбұлдары бағынан», –

деп жырлаған ағанның сондай жөңгеңмен кейін
жараспай қаларын күні бұрын қалай болжап бі-
лерсің?

«Жаңа бір өмір есігін,
Ашасың бүгін, бал қызым.
Сен үшін ыстық осы күн,
Сен үшін тіпті таң да ұзын»,
«Төтті ұйқың бұзылмасын, бөбегім,
Арманым да, тілегім де сол менің...
Мәпелеймін, сені гүлдей өсірем,
Бейбіт күнде тасысын деп несібең», –

деп жыр арнаған қыздары да анасымен ажырасқан
соң өкпелеп қалар деп кім ойлаған?

«Егерде мен қалар болсам сүйуден,
Онда менің айрылғаным күйімнен,
Онда мені іздемендер үйімнен», –

деп жүріп, ағамыз сүйе де білді, күйе де білді,
көйтерсің? Алты қызы алты қымбаты болса, жас
жеңгемізден 60-тан асқанда бір ұл, 70-тен асқанда
тағы бір ұл сүйді. «Неге ұл сүйуге ұмтылдың?» – деп,
өзі ақын, өзі сезімтал ағанды көйтіп жазғырарсың?
Жазғырғаннан жан жарасы жамала ма, жазыла
ма?

«Бұл күйім
Жарыйа боп кетпесін деп,
Өзгені от боп шарпып өтпесін деп,
қымтадым
өз сырымды өзгеден мен,
Басқа жан
Жан азабын шекпесін деп», –

деп жүріп-ақ жағдайын жарыйа етіп алғаны,
әрине, өкінішті. Бірақ өстіп өзі де не істерін білмей

азап шегіп тұрған ағанды көйтіп сөгерсің? «Мына ұлыңнан, мына күйіңнен бас тарт, қайт» – деуге қақымыз бар ма?

«Бұл күйге кім кінәлі лапылдаған?
Мен өзім
тілемеген, шақырмаған.
Жарқ етіп аспаныма ойда жоқта,
Сенбісің
Жұлдызым боп жарқылдаған?» –

дейді ағамыз. Оған енді біз не дейміз?

«Сенің көзің – маржан түзген мақпал түн,
түн өтсе де, күн шықса да батпайтын», –

деп қай жеңгемізді айтып отырғанын қайдан білейік?!

«Тобылғы бүрлеп,
көк ала гүлдер шашқанда,
Бұлттар да сиреп,
Қона алмай жүрсе аспанда,
Көдені көкке
көтеріп өнмен өкеткен;
Боз далам менін,
Құстарға қойнын ашқанда,
Тебіренбей қалай
Қарарсың мына аспанға?!»

Рахаңның өстіп тебіреніп жүріп тапқан тағдыры біз талқылайтын тағдыр ма? Әйелді сүйіп, әйел үшін күйген, әйелімен ажырасып, басқаға үйленген еркектің Рахаң, әрине, басы да емес, соңы да емес. Сүйгені де, сүйсінгені де, өкініші мен өкпесі де, қателігі мен сәттілігі де – бәрі өзінікі. «Бізше неге өмір сүрмейсің?» – деп жазғыра алмаймыз. Бірақ қалай болғанда да, сыйлы аға сыйлы қалпында қалады. Ол өйткені жай аға емес, Ақын аға, сезім аға. Оның жан күйін бір жеткізсе, жырлары ғана жеткізе алады:

«Келші, сәулем,
Келші, сәулем, күлімдеп,
айтылмаған әнім болып, жырым боп.
Бар өлемге жар салайын айқайлап:
«Мен төбеме күн көтеріп тұрмын!» – деп».
«Сабыр – қуат,
Сабыр – ақыл тірегі.
Сабыр, ақыл аралығы – бір елі.
Екеуінің шегарасын бұзсам деп,
Арсыз ашу аласұрып жүреді».
«Өлең – менің жүрегімнің дірілі,
Қуаныш пен іреніштің бір уні.
Өмірімнің, көңілімнің жылыуы,
Жақсылық пен игіліктің тууы».
«Сені көріп,
көңіліме гүл бітті,
Айқара ашып сезім атты түндікті».
«Тоқылса өрнек жіптей өлең деген,
Өр жолын күн қақтаған, жел өңдеген».
«Қоңырөлең,
айналдым келбетіңнен,
Сендей мекен таппадым жер бетінен.
Сенің бейнең
алаулап алыстардан,
Жүрегімді келеді-ау тербетумен».

Осылай кете береді, кете береді. «Сексенге келгенше өлеңін серік қылған ағамыз осылай аман-есен жүре берсе екен, өлеңі жүрекке жете берсе екен!» – деп тілейміз.

СЕГІЗ СЕРІ ЖӘНЕ НӘБИДЕН АҒА

«Сегіз Сері және Нәбиден аға» дегенім, әрине, екеуі тең дегенім емес. Алайда екеуін бірге айтқаным бекер де емес. Қазақта «Өлгенім тіріліп, өшкенім жанды» дейтін қуаныш бар. Қазақ үшін Сегіз серіні қайта тірілтіп, халқымен қайта қауыштыруға Нәбиден ағаның себеп болғаны рас. Сол үшін мен

кісіні айрықша сыйлаймын. Дана да демеймін, шала да демеймін, қазақтың қарапайым бірі деп күрметтеймін. Атақ үшін, абырой үшін ар аттап айар сөйлемегеніне, дәлелсіз дақпырт қумағанына дән ризамын. Өмірі, шығармашылығы көзіргі ұрпаққа танылмай барады-ау деген азаматтық уайыммен зерттеп, елден сұрастырып, жер-жерден іздестіріп, ұзақ жылғы еңбегінің нәтижесін «Сегіз сері» атты кітаппен (Алматы, «Жалын», 1991) түйіндегені үшін сыйлаймын. Қазақтың қамы үшін қыруар еңбек жасаған ағаны сыйлау – ата салтымыз.

Бір жазушы том-том кітап жазса, аз ғана жазып, Нәбиден аға сексен жылдық ғұмырында солардың ішінде «Шоқ жұлдыз» атты кітәбіне айрықша мән беріпті және онда халық тарихында терең із қалдырған Қожаберген жырау, Сегіз сері, Махамбет, Әйтеке би, Жанақ ақын, Байеке әнші, Жанкісі, Бөкен би, Бауыржан, Мұқағали сынды адамдарды жазыпты. Көп жазғаннан гөрі көп зерттегенді құп көріпті.

«Сөйтіп тарихи деректер мен ел аузынан жинаған шежіреге жүгінгенімде, бірден Исатай, Махамбеттің жақын батыр сардарларының бірі Сегіз сері есімі кезікті», – дейді Нәкен «Сегіз сері» жинағына жазған өзінің «Автордан» атты алғы сөзінде (Алматы, 1991. 3-бет). Оның Сегіз серіні зерттеуіне Исатай – Махамбет көтерілісі туралы жазуы түрткі болғанын осыдан білеміз. Қарға тамырлы қазақтың ғұмыры Нәкенді жетектеп Қызылжар өңіріне әкелген екен, ол Сегіз серінің өмірі мен өнерін зерттеуді 1954-жылдан бастапты. Бүгінде 80-ге келіп отырған ағамыз өз өмірінің елу жылын бір серінің өмір жолын зерттеуге арнапты. Бұл – мақтамайын десең де мақтауға тұрарлық тұрақтылық. «Оның өміріне қызыққаным соншалық, – Сегіз серіден тіпті

айрылғым келмеді», – депті ол ағынан жарылып. «Қазақ әдебиеті мен өнер тарихында бұрын белгісіз осы есімді» белгілі тарихи тұлға дәрежесіне жеткізуде Нәбиден ағаның еңбегі ерекше екенін мойындай отырып, оның осы азаматтығы өзімізге үлгі боларлық іс екенін де мойындауымыз қажет. Халық тарихындағы, өнердегі «ақтандақтарды» ақтарып зерттеген өрбір адамға халықтың да, мемлекеттің де ықыласы ылайық болуы – үлкен мәдениеттілік. Біз оған үмтылған сайын Нәбиден сыйақты ағаларымызды айрықша сыйлауды да үйренеміз.

Нәкең бірде Орал өңірінің тұрғыны Зарипов Ғұмырдан, бірде Қызылжар өңіріндегі Жамбыл ауданының тұрғыны Қопышев Көкеннен, тағы бірде Қызылжар қаласындағы Кенжегозин Балғожа ақсақалдан, Жезқазған аймағында тұратын Пішенбаев Төлепбергеннен, Павлодарлық Әлкөншеков Темірғали мен Қалданов Елеукеден, Қызылжар өңірінің адамдары Өбілұлы Көрімнен, Қалиев Әпеннен, Дәрібайұлы Қожахметтен, Қарағандылық Сердалин Қабыкештен, Қоржынкөлде тұратын Әлібаев Іргебай өншіден, Солтүстік Қазақстанда тұратын Хасенов Темірғалидан, Қазыбеков Қозыбайдан, Тәжібайұлы Рамазаннан, Шығыс Қазақстандық Рамазанұлы Мәліктен, тағы басқалардан сыр тарта отырып, солардан естігенін тарих пен шежіреге жүгіне отырып таратады. Сондықтан оның айтқандары нандырады, иландырады.

Өткен ғасырдың елу төртінші жылынан бастап күні бүгінге дейін Сегіз серіні күні-түні зерттеп келеді десем, оным, өрине, артықтау болар, алайда содан бері үзбей көңіл аударып, үнемі тың деректер жыйнап, ұмытылып бара жатқан есімді елге қайта оралту – өрі абыройлы іс, өрі азаматтық борыш. Сол үшін ғана Нәбиден ағаны халық алдындағы

перзенттік борышын өтеген ұл деп санауға әбден болады.

Сегіз серінің тарихи тұлға болғанын ескере отырып, тарих ғылымының докторы, профессор Зұлқарнай Алдамжар «Тарих: пайым мен тағылым» атты кітәп жазып (Алматы, «Арыс» баспасы, 2002), «Исатай Тайманұлының азаттық туы астындағы ерлік жолдарын» баяндайтын тарауында Нәбиден ағаның «Сегіз сері» кітәбіне жүгінеді. Марқұм кітәбінің ол тарауын «Азаттық туы астында» деп атап, «Қожаберген – Исатай – Сегіз сері бабаларды еске алу» деген қосымша тақырыпша береді. «Әсіресе осы кезге дейін осы ұлы бабаларымыздың, яғни Исатай батыр мен Сегіз серінің тікелей тағдырластығы, ортақ мақсат-арманы, шынайы қыймас достастығы, ағалы-інілі сыйластықтары қалтарыста қалып жүр», – деген қынжылыс білдіреді Зұлқарнай марқұм әлгі еңбегінде (142-бет). «Ол Исатай, Махамбетпен алғаш рет 1833-жылдың жазында Қызылжар өңіріндегі Қоскөлге таяу жеріндегі Малдыбай ауылындағы тойда танысқан еді... Ашамайлы керей Қырғыз қажы Малдыбайұлының Бектас деген баласы Исатайдың кенже қарындасы Патшайымға үйленіп, содан Қырғыз қажы Исатайды құдалыққа шақырады. Исатай мұнда өзімен бірге батыр інісі Махамбетті де ерте келеді... Сол жолы Сегіз сері бұл үйге Исатай, Махамбеттердің үстіне келеді», – деп, әйгілі үш қазақтың қалай танысқанын тәптіштеп баяндайды (143-бет).

Кейін Сегіз серінің «патшаның жазалаушы әскери экспедициясына қызмет етуден бас тартып, Батыс Сібірдегі патша әкімшілігінің өктемдігіне қарсы шыға бастағанын» айта келіп, «патша үкіметі де ізіне түсіп, қуғыншылық әрекетін күшейте

түскен», «сын сағатта... өз батасын алған, үлгі тұтып ардақтаған Исатай ағасына, Кіші жүз еліне бағыт алғанын, қасына қанды көйлек жолдасы батыр досы Мадияр керей Нияз серіні ертін, патша үкіметінің қуғыншы жазалау экспедициясының қоршауынан сытылып шыққанын» жазады (143, 144-бет).

Нәбиден ағаның кітәбінде келтірілген деректерді Зұлқарнай Алдамжар тарихи тұрғыдан тексерін, ел ішінде айтылып жүрген шежіремен мұқият салыстырып шығады. Сөйтіп, «Сегіз серінің атасы Шақшақтың шешесі Ақбота атақты шешен Сырым батырдың туған апасы, Даттың қызы» екенін, сондықтан Сегіз серінің он екі ата Байұлының іргелі руы Байбақтыға жиеншар болып келетінін дәлелді сөз етеді (145-бет).

Сегіз серінің ата тегін әңгіме еткен ғалым Нәбиден аға келтірген шежіре деректерді одан әрі анықтай түседі. Сегіз серінің анасы Жамал сол өңірдің атақтысы Қарауыл Қанат бидің баласы Бекболаттың қызы екен. Серінің өнерпаздығы ұлы бабасы Толыбай сыншыдан дарыған дейді. Толыбайдың бөйбішесінен 20 ұл, жеңгедей алған әйелінен 4 ұл туған екен де, бөйбішеден туған 20 ұлдың ең кенжесі Қожаберген жырау екен. Ал Толыбай сыншының өз нағашысы, Қожаберген жыраудың түп нағашысы кіші жүз Өлім руының Төртқара өулетінен шыққан атақты Жалаңтөс баһадүр Сейтқұлұлы ұрпағынан екен. Қожаберген жырау бала кезінен бастап нағашы жұртында тәрбиеленін, Үргеніш, Бұқара, Самарқанда білім алыпты (146-бет).

Осы деректің бәрі Сегіз серінің ата-бабалары да, өзі де Кіші жүз ауылдарымен ежелден қарым-қатынаста болып, аралас-қоралас өмір сүргенін дәлелдейді. Сегіз серінің:

«Кіші жүз Алшын ішінде,
Он екі ата Байұлы,
Жайық Беріш баласы.
Бұқара қазақ ағасы
Басқадан артық бағасы.
Исатайдай батырды
Мен Сегіз бүгін жақтадым», –

деуі Исатайды ердің бағасын сол кездің өзінде қатар жасаған қазақтардың қалай жоғары бағалағанын, Исатай – Махамбет көтерілісінің шын мәнінде жаппай халықтық көтеріліс болғанын дәлелдей түседі. Және де:

«Көпті алалап көрмедің,
Соншалық әділ болсаң да,
Жұрт көсемі Исекем,
Ұзақ дәурен сүрмедің.
Елуге де келмедің.
Қатты батты халқыңа
Жау қолынан өлгенің...
Қырық жетіге келгенде,
Барлауға барған кезінде
Тосыннан жауға жолығып,
Аз ғана топтан жырылып,
Тұлпарыңа оқ тиіп,
Қоршауда қалып ақыры
Жеке өзін жаяулап,
Дұшпанмен жалғыз ұрысып,
Қапыда қаза тапқанын, –

деуі Исатайды Сегіз серінің өте жақсы білгенін, қасында болғанын, оның халыққа істеген қызметі мен ерлігін анық түсініп, мінез-құлқын өз көзімен көрін-білген адам екенін аңғартады. «Елден естуімше», «жұрттың айтуынша» деген сыйақты сілтемелерді қолданбай, қасында жүрген үзеңгілес адамның сөзін айтады.

«Өскеріңе өте алмай,
Дегеніңе жете алмай,
Қоршаудан шығып кете алмай,
Қылышқа сансыз туралып,
Ардагер батыр Исекем
Ішінде кетті-ау арманың», –

деп өкінуі (З.Алдамжар. «Тарих...» 2002. 186, 187, 188-бет) халық батырының қаза болуы жағдайына Сегіздің өте қанық екенін және оның елімді жеткізем деген арманын жоғары бағалағанын және өзі үшін де ел мүдесі жоғары болғанын аңғартады.

Нәбиден ағаның зерттеуі мен анықтауына қарап отырсаң, Сегіз серінің әрбір шығармасын қай кезде, қандай оқиқаға қатысты және кімге арнап шығарғаны – бәрі ап-айқын, дәлме-дәл айтылады. Мәселен, қазақ өнінің маржаны саналатын «Гауһар-тас» өнін Сыр бойын мекендейтін Бағаналы найман Бақтияр бидің қызы Мақпал сұлұға арнап шығарған екен. Жалпы, Мақпал қыз – Сегіздің өмірі мен шығармашылығында аса маңызды рөл атқарған адам. «Гауһартастан» басқа ол оған арнап «Қызға сөлем», «Қалқаш», «Мақпал» өнін де шығарыпты (Н.Әбуталиев, «Сегіз сері», Алматы, 1991. 120, 121-бет).

«Ғайни» өні, шындығында, 1834–35-жылдары шыққан. Ғайни (шын аты Ғайнижамал) Кіші жүздің он екі ата Байұлына жататын ысық Қалдыбай Қосаяқұлы батырдың бойжетін отырған қызы екен. «Ғайни» өнін Сегіз сері осы қызға арнап шығарған – дейді Нәбиден аға («Сегіз сері», 127-бет).

«Қабыланбай Сегіз серімен талай шайқасты басынан кешкен... Тастөбе соғысынан кейінгі қуғын кезінде Қабыланбай патша өскерінің қолына түседі... Оны Сібірге айдатады. Бірақ орта жолда қарауыл солдаттарды өлтірін, Қабыланбай қашып кетіп, Үбі мен Сегіз сері батырлардың қасынан

табылды. Қалдыбай Қосаяқұлының бес батыр ұлының ішінде бойжеткен Ғайнижамал атты қызы болған... Бұл батыл да, сұлу бойжеткенге Сегіз сері бірден ғашық болады. Қыздың көңілі де Сегіз серіге бұрылады. Бірақ бір шайқаста Ғайнижамал жау оғынан мерт болады. Қатты қайғырған Сегіз сері сонда өз жүрегіне ұялаған қызға арнап кейін ел арасына кең тараған «Ғайни» өнін шығарған», – деп, Нәбиден ағаның «Ғайни» өніне қатысты пікірін тарихшы Зұлқарнай Алдамжар одан әрі нақтылай түседі («Тарих», 2002. 191-бет). Алайда бұл кітапта «меніңше, өте өкінішті кәте кеткен. З.Алдамжардың Қабыланбай туралы айтып келе жатып, кенет оны Қалдыбай деп атап кетуі қатты ойландырады. Дұрысы оның Қабыланбай деп отырғаны кәте жазылып кеткен Қалдыбай болуы керек. Бәлкім, көмпүйтерде терушіден кеткен кәте болар, оны Зұлқарнай марқұм байқамаған да болар. Қалай болғанда да Қалдыбай Қосаяқовтың тарихта болғаны және оның Исатай көтерілісінде жетекші рөл атқарғаны тарихи дәлелді.

«Қалдыбай Қосаяқұлы Исатай – Махамбет бастаған шаруалар көтерілісінің белгілі мың басы батыры. Ол 1837-жылғы шайқаста мерт болады», – дейді Нәкең («Сегіз сері», 127-бет) Ал «Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках» дейтін құжаттар жыйнағында 1837-жылдың 17-қарашасында жазылған мәліметте: «Киргизцы рассказывают, что в числе убитых находятся бывший старшина Калдубай, но этот слух неверный», – делінген (Алматы, «Наука» 1964. 286-бет). Демек ол өлді деген хабар жалған болған. Бұған қарағанда, ғалым З.Алдамжардың оны қолға түсіп Сібірге айдалды, одан қашып шығып Сегіз бен Үбіге қосылды деген дерегі шындыққа

сай келеді. Өйткені аталмыш кітаптің 286-бетінде 1837-жылдың 24-қарашасындағы мәліметте: «Возвратившийся киргизец говорит, что при Исатае находятся: Сарт Иделев, Мухаммед Утемисов (яғни Махамбет – Б.Н.), Калдубай и прочие главные лица», – делінген.

Бұл деректің құндылығы, біріншіден, Қалдыбай деген кісінің өмірде болғанын және оның Исатай – Махамбет көтерілісінің белді басшыларының бірі екенін дәлелдеуі; екіншіден, Қалдыбай деген адамның өмірде болғаны рас болса, онда оның Ғайнижамал атты қызының да өмірде болғаны, оған арнап Сегіз серінің «Ғайни» атты ән шығаруы да дәлелді болатыны. Үшіншіден, Исатайдың сенімді серігі Қалдыбайды білсе, оның қызына ғашық болса, көтеріліс жылдары Сегіз серінің сол өмірде болғаны да рас екенін дәлелдеуі. Алайда Сегіз сері Исатай көтерілісіне қатысу үшін әдейі келмеген, қуғыннан қашып өз басын қорғау үшін келген. Ол Исатайды көрген, білген, таныс болған, оның көтерілісін жақтаған, насихаттаған, бірақ Исатай қолымен бірігіп қалай, қанша соғысқаны жайында нақты дерек жоқ. Оның үстіне нағашы жұртын паналап келген адам қалың қолмен емес, Нияз секілді бір-екі сенімді досымен ғана келген болу керек.

«Қарғаш» әнін Сегіз сері әйгілі батыр Жанғожа Нұрмұхамедұлының қарындасы Қарлығашқа, ал «Жылойды» Кіші жүз Ноғайлы руынан шыққан Бақытжамал Кенжебай қызына арнап шығарғанын да Нәбиден аға ел аралап жүріп анықтайды.

Жалпы, Сегіз сері 45 қиса, 75 ән, 55 күй шығарған деген дерек айтады Нәбиден аға («Сегіз сері». 159-бет). Сондай-ақ: «Сегіз сері осы жолы Ақбұлақ өзенімен қоштасып, өзінің атақты «Ақбұлақ» әнін

шығарды», – дейді (133-бет) және оның ұзақ өлеңін келтіреді. Оның ішінде:

«Айналайын Ақбұлақ,
Айнала жортып жағанды
Сенен артық өзенді
Кіші жүзден табам ба?!
...Сенсіз жерде көңілім
Ашылмайды, Ақбұлақ.
Саған деген құмарым
Басылмайды, Ақбұлақ», –

деген марқұм Бөкір Төжібаевтың «Ақбұлағына» өте ұқсас жолдар да бар. «Қазақ елінің өн-күй өнерін көп зерттеген А.В.Затаевич өзінің «Қазақ халқының 1000 әні» атты еңбегінде «Ақбұлақ» әнін нотаға түсіріп, оған халық әні деп сипаттама берген», – деп жазады Нәкен (137-бет). Алайда бұл нотаға түскен әннің Сегіз сері мен Б.Төжібаевтың «Ақбұлағына» қаншалықты ұқсас немесе алшақ екенін айтпайды. Өйткені ол әнді Нәбиден аға нотадан оқи алмаған және оны нота бойынша оған ешкім айтып бермеген. Қазақ өндерінің тарихында мұндай даулы өндер баршылық.

Мәселен, Н.Тілендиевтің «Қыз-Жібек» кино-филіміне арнап жазған Төлегеннің әні – Пішән Жәлменді баласының «Әшіркүл-Зейнеп» әнінің бір нұсқасы. «Көшпенділер» филіміндегі «Бұл өлке» әні де осы әннің бір нұсқасы деген пікір бар. М.Төлебаевтың «Ақмарал сұлу еркем-айы» – кәдімгі сол аттас халық әнінің бір нұсқасы. Өйгілі «Гөккүдің» өзі Ыбырай шығарған күйінде емес, Иса ақынның айтуында, Күләш пен Брусиловскийдің өңдеуінен өткен күйінде айтылып жүр. Ыбырай шығарған «Аңшының әні» Дөнеш ағаның өңдеуі мен жөндеуінен өткен күйінде орындалып жүр. «Мақпал» атты өн Сегіз серіде, Ақанда, Өсетте бар болса, «Қараторғай» атты өн Ақан мен Ыбырайда

да, Шолпан Жанболат қызында да бар. Алайда, саралап келгенде, мұның бәрі басқа-басқа, тек бір-бірімен аттас өндер. Сегіз сері мен Бөкір Төжібаевтың «Ақбұлағында» да осындай сыртқы ұқсастықтары болмаса, анығында екі басқа, бірақ бір-біріне ұқсас өндер болуы әбден мүмкін. Өкінішке орай, оны ғылыми жолмен анықтап жатқан адам өзiрге жоқ.

«Қыз-Жібек», «Айман-Шолпан» жырлары жөнінде де ғылыми нақтылықтан гөрі өншейін қарсы шығу мен мойындағысы келмеу қылықтары басым. Нәбиден аға: «Қыз Жібек» жырының қазақша тарихи шындыққа, шежіреге негізделін жырланған бірден-бір дұрыс нұсқасы – осы біз сөз етін отырған Сегіз сері варианты екені дау туғызбаса керек» – депті (97-бет).

Тарихшы Е.Ө.Шірімбетова «Қыз-Жібек» – XVII-ғасырдағы қазақ-қалмақ қатынасының көркемделген тарихы» деген еңбегінде («Алаш», №4(7) 2006.). Нөкеңнің бұл пікірін ғылыми жолмен толық дәлелдейді. Ол: «Осы мәселе төңірегінде «Сыр бойы» гәзетінде 2001-жылы «Жібек туралы біздің білетініміз» деген айдармен мақала жарық көрді. Мақала авторы «Қыз Жібек» дастанын Орта жүз Ашамайлы Керейден шыққан Сегіз сері (Мұхаммедқанафия) Баһрамұлы Шақшақов (1818–1854) жазған», – деп дәлелдейді. Мақала авторы Сайлау Абабүкіров жыр авторы ретінде аталып отырған Сегіз сері туралы: Омбыдағы Сібір қазақ-орыс әскери училищесін 1834-жылы үздік бітірген, жазалаушы жасаққа басшы болып барғысы келмегені үшін, патша өкіметінің отаршыл әкімдері тарапынан құғынға ұшырап, Кіші жүздегі түп нағашысы Байбақты Сырым батыр әулетін паналамақ болады. Нағашысының ауылына құрдасы әрі ауылдасы Нияз серіні ертіп келеді», – деп

жазғанын айта келіп, Көтібар Бесенұлы (1762 – 1834), Арыстан Тінәліұлы (1778–1855/57) батырлар мен Жағалбайлы Жанқасқа бидің Сегіз серіге Айман – Шолпан, Төлеген – Жібек – Сансызбай хикаясын айтып беріп, соны қисаға айналдыруын өтінгенін, ал Сегіздің:

«Мен келдім Шекті – Табын арасына,
Көтібар, Арыстандай дарасына.
Жырлайын Айман – Шолпан, Қыз Жібекті,
Қазақтың даңқы шықсын даласына», –

деп бастай жөнелгенін жазады. Сондай-ақ: «Зерттеуші С.Абабүкіров Сегіз серінің «Қыз Жібек» жырындағы басқа кейінкерлер Бекежан, Сансызбай батырлардың ұрпақтарымен де кездескен. Мысалы, ол Тайлақ мерген Бекежанұлының, Тасбатыр Сансызбайұлының ұрпақтарымен Жаманқала (Орск) маңында жолығып, олардан шежіре жазып алыпты», – дейді (86-бет). Одан әрі ғалым: «Жоғарыда Төлегенді Бекежан емес, Кескентерек деген қарақшы өлтірді дедік. Бекежан – тарихта болған адам. Туған жері – Алтын Темір тауының бөктері. 1825-жылға дейін бұл жерді Кіші жүз Өлімұлына жататын Алты шекті мекендеген. Бекежанның әкесі Айбек өз тұсындағы Кіші жүз Өлімұлының әскер басы болған. Бекежан да әскер басы сардар болған және Шекті, оның ішінде Бөлектен тараған Қабақ руынан. Әйелі башқұрт халқының естек жұртындағы Құрамыс байдың қызы. Аты – Салиха. Одан Байрақ, Қайрақ, Тайлақ және Нұргүл есімді қыз туған. Байрақ пен Қайрақ ірі батыр, Тайлақ үздік мерген болған екен... Бекежан қалмақтармен соғыста жараланып кемтар болып, батырлықтан да ерте қалған. Оның балалары Ақтабан шұбырындыда қол бастаған, ел басқарған», – дейді.

Ғалымның бұл пікірі шындық екенін Қазыбек бек Тауасарұлы жазған «Түп-тұқыйаннан өзіме шейін» кітебі де растайды. «Кіші жүз Шекті батырлары Қабақ ұрпақтары Байрақ, Қайрақ, Тайлақ – үшеуі Далатаудағы соғыста үш ұрулы елдің ұрысын жүргізді», – делінген онда (Алматы, 2008. 958-бет). Екі деректің бір-бірімен бұлайша дәлме-дәл келуі оның шындық екенін дәлелдейді және әйгілі үш батырдың «Қыз Жібек» жырына айтылатын Бекежанға қандай қатысы барын Тауасарұлының таратып айтпауына қарағанда, ол кезде өлі «Қыз Жібек» жыры дүниеге келмеген болса керек.

Е.Шірімбетованың зерттеуінде Сырлыбайдың да тарихи тұлға екені айтылады. Оның «үшінші әйелі» Мән бөйбішеден Есіркеп, Мыса, Естемес, Батырсары, Ерсары атты бес ұл және Жібек сұлу туады», – дейді (88-бет). Ол осы оқиғаға қатысты профессор С.Жолдасовтың да мынандай пікірін еске сала кетеді: «Егер 1684-жылы Сайрам өңірінің Жоңғарияның қолына өтуін еске алар болсақ, онда Төлегеннің қаза табуы, Сансызбай мен Қыз Жібектің қосылуы XVII-ғасырдың аяғына қарай келіп тұрған сыйақты... Төлегенді өлтірген – Кескентерек».

Бұл пікірдің шындық екенін «Ақтабан шұбырынды» кезінде Бекежан ұрпақтарының Далатау, яғни Аңырақай соғысына қатысқанын Қ.Тауасарұлы жазып кеткенін жоғарыда айттық.

Демек, Төлеген – Жібек оқиғасы XVII-ғасырдың аяғында өткенмен, ел ішіне аңыз боп тарағанмен, «Қыз Жібек» жырының дүниеге келуі XIX-ғасырдың бас кезі деген пікір шындыққа жанасады. Әйгілі Еңлік – Кебек оқиғасы да ұзақ уақыт ел арасында айтылып жүріп, Шөкәрім жазған соң ғана жырға айналған. Ал «Қыз Жібек» жырының шыққанына 500 жыл болды деп жүрген ғалымдардың пікірі мүлдем негізсіз. Өйткені тарихи тұлға-кейіпкерлері

XVII-ғасырда өмір сүрген болса, онда жырдың олардан 300 жыл бұрын шығуы, әрине, мүмкін емес.

«Сегіз сері шығарған «Қыз Жібек» жырының алғашқы нұсқасында қара сөзбен жазған жолдарды кездестірмейміз. 1892-жылы ұлу жылы жазда Қызылжар үйезіне барып ел аралап, ауыл-ауылдағы жас балаларды сүндетке отырғызып жүрген мұсылманша сауатты Жүсіпбек қожа Шайхысламұлы (1861–1941) осы Сегіз сері шығарған жырды, Көшебе керей өнші-палуан Андамас Есболұлы мен Бекқұлы Құдасұлы есімді алпыс бес-алпыс алты жастардағы өнші қариялардан алғаш рет естіп, жазып алған, – дейді Нәбиден аға «Сегіз сер» кітабінде (100-бет). «Төлегенді өлтірген Кескентерек деген қожаның орнына қарақшы деп Бекежанды жазып, оның руын аргын етіп өзгертін, қисаны өзім шығардым деп 1894-жылы – жылқы жылы Қазан қаласында бастырып шығарған», – деп, ғалымдар кейін дәлелдеп шыққан шындықтың 1991-жылы-ақ басын ашып береді.

«Бекежан Жібек сұлумен рулас, туыстас болып келеді. Қазақ жеті атаға толмай қыз алыспағанын ескерсек, Бекежанның Жібек сұлуға ғашық болып Төлегенмен қастасуы мүмкін емес нәрсе», – дейді ғалым Е.Шірімбетова. Әрине, бұл жағдайдың бәрін Сегіз сері білді деп ойлаймыз, ол өйткені ол оқиғаның болған жеріндегі адамдармен ауызба-ауыз сөйлесті, сондықтан Бекежан мен Кескентеректің жырдағы рөлін алмастырып жырлау Жүсіпбек қожаның әрекеті деген Нәбиден ағаның пікірі ғылыми иландырады.

Сегіз серідей сирек талантты ыждахатпен зерттеп, оның әр сөзін және ол туралы әр сөзді ерінбей жинаған Нәбидендей ағаға 80-ге келген жасыңыз құтты болсын деп, елдік мүдені биік ұстағаны үшін, басымды иемін!

02.10.2008-жыл

ЖЕТЕ ЗЕРТТЕЛМЕГЕН ЖАМБЫЛ

Жамбылдың өзін көрген, көзбе-көз жырларын естіген, сан рет суырып салып айтқанына куә болған Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсіреповтерден асып Жәкеңе баға беру мүмкін емес секілді. Сөбең: «Жәкеңнің қасына ергендер алуан тақырыпта оның аузынан талай тамаша жырлар естіді, бірақ өкініш: олардың көбі жазылып алынбады, ат үстінде жазып алуға мүмкін де болмады», – деп өкінсе, Мұқаң: «Халық ақыны Жамбыл – тек өз шығармаларымен ғана емес, тарихи-өдеби зерттеу тұрғысынан да өзгеге ұқсамайтын дара, оқшау бетбейнесімен де аса зор құбылыс», – депті, ал Ғабен оған: «Феномен – Феникс», – деген баға беріп, «Жамбыл жырлары маған талай ғасырлар бойында бір тұтанып, бір сөніп, халқымыздың есінде қала берген, тоқсанға келген ақынның жүрегінде қайта тірілген халқымыздың жыры, өзінің сыры сыйақты елестейді», – дейді («Дастан ата», 1989. 13, 33, 46-бет).

Осы бағаның бәрі де Жәкеңнің ұлы тұлғасына үйлесіммен жарасады. Өкінішке орай, сондай дара тұлғаның өмірі мен шығармашылығын ғылыми тұрғыдан әлі де жете зерттемеген екеміз-ау деген соңғы кезде менде бір күдік оянды. Ондай күдіктің ояну себебі былай.

1992-жылы күзде Президент Тұрғыт Өзәлдің шақыруымен еліміздің тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев бастаған бір топ баспасөз қызметкері мен іскер адамдар бауырлас Түркия елін араладық. Ыстамбұлдағы мемлекеттік мұражайды аралап келе жатқанымызда, бір кезде Қазақстан президенті зайыбымен ошарыла тұра қалыпты. Сонда президент қастарына енді келін жеткен журналшы жігіттерге бір, зайыбына бір қарап:

– Ал кіммен бірге суретке түсесің? Қайнағаларың міне тұр, – деп Шераған, Сейдаған тұрған жақты, – қайныларың міне келді, – деп, жастарды нұсқады да, Жәкең айтқан ғой: «Жігітке жеңгеден де келін жақсы, жататын ұйалам деп бетін басып», – деді.

«Апырмай, мына кісі Жәкеңнің біз білмейтін өлеңін біледі екен-ау, Жәкеңе ауылдас өскен соң, естіген ғой», – деп түйдім. Алматыға келген соң, Жәкең ауылының жігіті ғой деп, Нағашыбек Қапалбековтен: «Президент солай деді, ол өлеңін мен екі томдығынан іздеп таба алмадым. Естін пе едің?» – дедім. «Кітәбіне кірмегенмен, ел аузында айтылады, естігем», – деді.

Сонымен, президент айтқан өлеңнің толық нұсқасын бұған дейін шыққан кітәптерден таба алмадым. 1986-жылдың 20-қарашасында «Ғасырлық ғұмырдан бір үзік сыр» деген атпен Ғали Ормановтың Жамбылға қатысты күнделігі «Лениншіл жаста» жарияланған екен, одан да ол өлеңді кездестірмедім.

1996-жылы Жәкеңнің туғанына 150 жылдығы республика көлемінде тойланатын болды. Ол тойға «Жалын» баспасының да үлес қосқаны орынды болар деген шешіммен, «Әлем әдебиеті» деген жүйелік бойынша 1994-жылдың аяғында Жәкеңе бір том әзірлей бастадық. Оны ғалым ағамыз Нысанбек Төрекұлов құрастырды. Таңдап-таңдап өлеңдерін, айтыстарын, дастандарын, бірқақпайларын жинап әкелген Нысанбек аға томға Ғали Ормановтың күнделігі мен өзінің Жамбылға қатысты сұхбаттарын да енгізсем деген тілек айтты. Оқылатын кітәп болсын деген оймен да келістік.

Кітәпті өндіріске әзірлеу барысында Ғали Ормановтың күнделігін бұрын газеттен көрдім ғой, тағы оқысам ба, жоқ па деп екі ойлы болдым да, ақыры оқып отырып, 1940-жылдың 6-феврәлінде

Жөкеңнің бір «реңді жас әйелге» қолма-қол арнаған өлеңіне келгенде, қуанғанымнан орнымнан ұшып түрегелдім.

«Жүрген жақсы жақынмен араласып,
Жеңге жүрер ортада жанталасып.
Жеңгеден де ойнауға келін тыныш,
Жаулығымен жататын бетін басып», –

деген екен. «Таптым! Бар екен!» – дедім президенттің аузынан үш жыл бұрын естіген өлеңіме кезігіп. Ауызекі тараған өлеңге тән сәл-сәл ауытқуы болғанмен, мән-мағынасы, ұйқасы – бәрі сол өлең. Әдемі бір келіншекке шығарған Жөкеңнің бұл өлеңі төрт шұмақ екен.

– Газетте басылған күнделікте бұл өлең жоқ еді ғой? – деп Нысанбек ағадан сұрасам,

– Газеттегі жігіттер сол тұсын қысқартып жіберінті, оның толық нұсқасын «Дастан ата» кітөбіне енгізгем, көрмеген екенсің ғой, – деді.

Иә, көрмеген едім. Бұл өлең кейін 2006-жылы ақын Есенбай Дүйсенбайұлы құрастырған «Раритет» баспасынан шыққан «Туған елім» жинағында басқа-басқа 2 өлең болып жарияланды (2006, 56, 57-бет. «Қиғаш қас», «Жаулығымен бетін басып») «Дастан ата» кітөбі «Жазушы» баспасынан 1989-жылы шығыпты. Ғали Ормановтың күнделігінен басқаның бәрі естеліктер екен. Күнделік 1939-жылдың 18-қаңтарынан 1940-жылдың 12-тамызына дейінгі Жөкеңнің 1 жыл 7 ай 12 күндік өмірін қамтыпты «Әдебиетіміздің әлі балаңдау кезінде, эпистолярлық жанр мәдениетінің кең үрдіс алмаған уақытында болашақ ұрпаққа кәделі дүниені жазып қалдыру, бұл – азаматтық ерлікке барабар», – деп, Нысанбек ағамыз Ғалекеннің күнделігіне өте ризашылықпен өрі өділ баға беріпті.

Ол күнделікте ақынның өмірі мен шығармашылығын зерттеушілерге қажетті баға жетпес

деректер бар. Ал мені ең қызықтырғаны – Жәкеңнің бұған дейін еш кітәбіне енбеген өлеңдері. Сол өлеңдер Жәкеңнің бұдан кейінгі жыйнақтарына енсе, ол туралы өлі талай тың ой мен жаңа пікірдің айтылуына себеп болатынына сенгем. Себебі Жәкеңнің әр кезде еш дайындықсыз суырып салып айтқан өлеңдері оның ақындық құдіретін айқындауға таптырмайтын дәлел ғой деп ойлағам.

Кітәп өндіріске 1995-жылдың қаңтарында тапсырылып, сода бір жарым жылға жуық жатты.

1996-жылдың басында бір күні кәбинетіме жазушы інім Тұрсын Жұртбаев келді.

– Беке, мен сізге баға жетпес бір үлкен қазына әкелдім, – деді де, алдыма бір қолжазбаны жайып салды.

Қолжазба Сапарғали Бегалин ағамыздың осыдан елу жыл бұрын, яғни 1946-жылы жазып біткен «Жамбыл» атты өмірбаяндық хикаяты екен. Оны жазушының мұражайынан тарихшы ғалым Ақыжан Игенбаев пен жазушы Тұрсын Жұртбаев тауыпты. Жәкеңнің 150 жылдық тойына орай жариялап жіберудің жөні келіп-ақ түр екен.

Бұл кітәптің кезінде неге жарық көрмей қалғанын кесіп айту қиын. Сірә, оның себебін ашып айтудың үлкен бір залалы бар болса керек. «Жамбылдың ертедегі өмірбаяны, ақындық жолы, замандастары, қандай сүбелі шығармалары болғаны жайында ел аузынан, өзінен сұрап қағазға түсіру маған 1944-жылы тапсырылған еді», – дейді Сапекең «Жыр жолы» деген естелігінде («Дастан ата». Алматы, 1989. 187-бет). Бірақ екі жыл бойы еңбектенген, Жәкеңнің көзі тірісінде-ақ басталған бұл шығармасының 1946-жылы Жәкеңнің 100 жылдығына орай неге шықпай қалғанын айтпайды. Сапекең кітәпке «Оқушы жолдастарға» деген қысқа ғана алғы сөз жазыпты. 1936-жылы, яғни Мәскеуде өткен Қазақстан әдебиеті мен өнерінің

онкүндігінен кейін Жәкеңнің аты дүркірей шығып, әлемнің біраз түкпіріне тарағаны тарихтан белгілі. Алайда жалпы жұртқа ақынның оған дейінгі өмірі, ақындығы кең таратылып айтылмай, кедей болғаны және кедей мүдесін қорғап айтысқаны ғана саяси тұрғыдан таптап айтылып келді. Міне, Сапекең осы олқылықтың орнын толтыруды басты мақсат еткен. Өйткені ол жаңағы айтқан алғы сөзде Жамбылды: «Өмірінің молырақ жағын халық өнері қадірленіп ескерілмек түгіл, есептен шығып, елеусіз болған кезде ақындық ұзақ жолын кешкен ақын», – деп, оның зерттелмеген, өлеңдері жыйналмаған кезін дәп басып айтады. Және «ақындық ұзақ жолын» дәл сол ескерусіз кезде өткізгеніне өкініш білдіреді.

Сонымен, бұл кітәп 1995-жылдың 1-жартысында «Кітәп ұлы ақынның туғанына 150 жылдық торқалы тойына арналды» деген ескертпемен «Жалын» баспасынан өндіріске жіберілді.

Кітәпті басып шықпас бұрын қызыға оқып шықтым. Оқып шықтым да, Жамбыл деген – оның жай аты, халық деген – шын аты екеніне анық көзім жетті. Жәкеңнің елге, жаңа заманға, бүгінгі оқырманға жетпей қалған бұрынғы өлеңі ұшан теңіз екен. Шын мәнінде ұшан-теңіз! Бірақ сол ұшан-теңізден ұстап қалғанымыз, өкінішке орай, жарым-жартысы мен жырым-жырымы ғана. Оған Сапекеңнің кітәбін оқып отырғанда біржола көзің жетеді.

Мәселен, Сапекеңнің аталмыш кітәбінде Жамбылдың 1946-жылға дейін баспа бетін көрмеген 201 жол өлеңі, Сайқал қызбен айтысы және Қисабаймен қақтығысуы, Шашубаймен айтысы сол айтысқа қатысып отырған адамның айтуында берілген. Алайда бұл өлеңдер күні бүгінге дейін Жәкеңнің ешбір жыйнағынан орын алмаған. Біріншіден, Сапекеңнің бұл кітәбі елу жыл бойы жарық көрмей жатты. Екіншіден, Сапекеңнен кейін ешкім күні

бүгінге дейін Жамбылдың жарияланбаған өлеңдерін жыйнамаған. Сапекең: «Жамбыл жайынан білетін кісілердің бәрін бірдей тауып алдық, бәрімен әңгімелесіп қойдық дей алмаймыз», – десе де, неге екенін, оған ешкім көңіл бөлмеген. Үшіншіден, ғалымдар Жәкеңде жарияланбаған, жазып алынбаған өлеңдер әлі де бар-ау деп ойламаған да болу керек. Төртіншіден, Сталин өлгеннен кейін Жамбыл жайында ғылыми пікірден гөрі өсек-аян өріс ала бастады. Өйткені ғылым тоқтаған жер тоқтау судай борсый бастайтыны бешенеден белгілі.

Өткен ғасырдың 86-жылы белгілі болған Ғаскеңнің күнделігінде Жәкеңнің 152 жол суырып салып айтқан өлеңі бар екен. Одан бері жиырма жылдан астам уақыт өтсе де, Есенбай ескерген өлеңдерден өзгесі Жәкеңнің ешбір кітабіне әлі кірмепті. Сапекеңнің кітабінде 201, Ғаскеңнің күнделігінде 152, барлығы 353 жол Жәкеңнің өлеңі және жоғарыда айтылған айтыстары бұл ғасырдың бүгініне дейін ғалымдардың назарына әлі ілікпепті. Содан бері Жамбылдың қаншама кітабі шығып жатыр, алайда олардың бірде-бірі бұл өлеңдерімен толықтырылмапты. Бұған кім кінәлі екенін білмеймін, алайда, бұған қарағанда, біздің әдебиетті зерттеу ғылымында әлі ешбір жүйе қалыптаспаған бе деп қорқам.

«Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан іздей бер» дейді қазақ. Жамбылдың жағдайы мұндай болған соң, өзге халық ақындарының жай-күйін бір құдай біледі.

Әбдіжәміл Нұрпейісов ағамыз «Өн бойы толы өлең жыр» деген мақаласында: «М.Әуезов атындағы әдебиет пен өнер институтында Жамбылға әдейі бөлім ашылды. Бірақ ол туралы білмейтіндер әлі көп. Әсіресе революцияға дейінгі өнерпаздық жолының талай беті тайға басқан таңбадай ақиқаты анықтала қойған жоқ», – депті («Дастан ата»,

Алматы, 1989. 161-бет). Өкінішке орай, әлі сол «анықтала қойған жоқты» қайталауға тура келеді.

1982-жылы шыққан Жәкеңнің екі томдығын қарап отырсам, «Революцияға дейінгі шығармалары» деген 1-томында айтыстары мен дастандарынан басқа 51 ғана өлеңі бар екен. 71-ге келгенше Жәкең 51 ғана өлең шығарыпты дегенге жан адам сене ме? Тек дер кезінде жинамағамыз ғой.

2001-жылдың 28-ақпанында «Егемен Қазақстан» газетінде Бақытжан Кененұлының «Оразжан» атты мақаласы шықты. Онда 1924-жылы 7-қазан мерекесін 9 болыстан 20-ға жуық ақын жиналып тойлағаны, оған басшылық еткен Ораз Жандосов пен Жұбаныш Бәрібаев болғаны, тойға шақырылмай қалған Жамбылды күзетшілер кіргізбей, ал оның оған көнбей айқайласып жүрін ақыры кіргені, кірген бойда өлеңдетіп Ораз бен Жұбанышқа қатты-қатты сөздер айтқаны, алайда оған Ораздың ашуланбағаны айтылады және сол өлеңнің мәтіні келтіріледі. Бұл оқиға Сапекеңнің «Жамбылында» да айтылады (140-бет), бірақ Ораздың атын атамайды, «сайлаушы жігіт», «осы Шапырашты руынан шыққан оқыған жас жігіт» дейді. Кененің «Ұстаз» аталатын естелігінде де бұл оқиға тәртіштеп айтылады және 40 жол өлеңі мысалға келтіріледі. Бақытжан мен Кенекең айтқан бұл өлеңде ептеген айырмашылық бар, бірақ мән-мағынасы ұқсас. Екеуінде де Ораз бен Жұбаныштың әкелерін еске ала тиіседі.

«Сиыр баққан, тас өртеп,
Әкелеріңді білуші ем.
Ораз бенен Жұбаныш,
Торқалы тойға шақырмай,
Мен сендерге нағылдым?»

(«Жамбыл – менің жай атым», Алматы. 1996.
59-бет).

«Уа, тас шаққан, сиыр баққан,
Әкелерінді білуші ем.
Жандосов пен Бәрібай,
Торқалы тойға шақырмай,
Мен сендерге не қылдым?»

(Бақытжан Кененұлы, Егемен Қазақстан,
28.02.2001.).

Осы үш дерек те Кенекеңнің айтуымен тараған. Сапекенде де Жәкеңнің осы оқиғаға қатысты айтқан 6 жол өлеңі бар. Алайда осы ұзын-ырғасы 40 жол өлең Жәкеңнің ешбір жинағына әлі енбей келеді екен. Неге екенін бір құдай біледі. Мұрағатта, қол жете бермейтін қиында жатса екен-ау, баспасөзде, кітөпте ашық жарияланған өлең ғой.

Нысанбек Төрекұлов «Сұхбаттар» атты деректі шығармасында Жәкеңнің Сәкенмен, Динамен, Құлманбетпен, Тоқтағұлмен, Қажымұқанмен, генерал Панфиловпен, Бауыржанмен, Мәлікпен жолығып қалай сұхбаттасқанын және сол сәтте суырып салып айтқан бірер өлеңін мысалға келтіреді («Ел қадірін біл, балам», Алматы, 1996). Алайда ондағы өлеңдер де әлі Жәкеңнің ешбір кітөбіне кірмей келеді.

Сапарғали Бегалин ағамыздың «Жамбыл» атты кітөбіне жүгінсек, Жәкең – төрт әйел алған, он бір бала сүйген адам. Тұңғыш айттырып алған әйелінің аты – Момын. Одан Қожақ, Қожаш, Қожамберді атты үш ұл, екі қыз сүйген, бірінің аты – Гүлтай, екіншісінің аты белгісіз, ерте өлген. Тәйті деген ағасы Мекеге барған сапарында қайтыс болып, Жәкең оның қырғыз тоқалын жеңгелей өменгірлік жолмен алады. Інісі Қоман өліп, оның Ардан атты әйелін де алады. Одан бір қыз, бір ұл сүйеді. Ең соңғы айттырып алған әйелінің аты – Қанымжан. Одан Алғадай, Шыныбай, Ізтілеу, Тезекбай атты

төрт ұл сүйеді. Сапекең кітәбін жазған кезде, яғни 1946-жылы бұлардан тірісі 2 ұл мен 2 қыз ғана болады. Нысанбек ағамыз «Алыптар кездесуі» деген шығармасында Жөкеңнің Қыпшақбай деген баласы боғанын айтады («Жамбыл – менің жай атым», 1996. 212-бет). Сірә, ол Сапекеңде аты аталмаған бір баласы болса керек.

Өмірінде төрт әйелге үйленгенмен, сүйіспеншілік жағынан Жөкеңнің жолы бола бермеген. Ол алғаш Бұрым атты сұлуға ғашың болып, оны алып қашады. Алайда ел арасы бүлінетін болған соң, оны айттырған жеріне қайтарып береді. Одан кейін 35 жасында Аманжол дегеннің қызын күйеуінің үйінен алып қашып, оны да Сүйімбай араласқан соң, қайтарып береді. Ол келіншекті Жөкең: «Аппақ сүттей еді. Адамның аққуы еді», – деп еске алады екен. Ораз деген кісі өліп, оның Баяу деген келіншегі жесір қалады. Әйел Ожан атты өменгерін менсінбейді екен. Жамбыл Баяуды алам деп, Баяу Жөкеңге тием деп, ақыры ел ғұрпы екеуінің қосылуына жол бермейді.

Осы сәтсіздіктер, сөз жоқ, Жөкеңнің өміріне де, өлеңіне де айырықша әсер еткен болу керек. Амал не, кезінде оны терген, жинаған, тіпті сұрастырған да ешкім болмаған секілі.

Сапекеңнің кітәбінде Жамбылдың Балуан Шолақпен кездескен жағдайы айырықша әңгіме болады. Сол әңгімені байыптап қарасаң, Естай Мырзахметов ағамыздың: «Балуан – менің нағашым, сүйегі Сары үйсін еді», – дегені рас болу керек деген ойға қаласың.

Жамбыл Құлманбетпен айтысқанда:

«Құлманбет, ақын Шаншар Суандалдың»
Нашар едің, бұл күнде жуандадың», –

дейді. Оны Нысанбек ағамыз: «Бұрын түбің Шаншар еді, енді Албан – Суан болдың дегені», –

деп түсіндіреді («Ел қадірін біл, балам», Алматы. 1996. 122-бет).

Алайда мұндағы Шаншардың Шаншар руына ешқандай қатысы жоқ. Өйткені «ақын Шаншар» деген сөз ап-айқын айтылып тұр. Өткен ғасырдың отызыншы жылдарында суан тайпасының Қарабек руында Шаншар атты ақын болған. Елдің айтуынша, көбіне есек мініп жүреді екен. Ол жайында мен «Жау жағадан алғанда» романымда жазған да едім. Ел есінде сақталған:

«Домбырам екі ішекті, бір тиекті,
Аулыңа Шаншар деген ақын кепті.
Өлеңім боз борандай боздатқанда,
Тұңлік пен туырлықты желпілдетті, –

деп сөз саптауына қарағанда, ол да осал ақын болмаған сықылды. Құлманбет, міне, сол Суан Шаншармен айтысып жеңген. Жәкеңнің Құлманбетке айтқан өлгі сөзін ажырата қарасақ, дұрысы «Құлманбет, ақын Шаншар суанды алдың» екені беп-белгілі боп тұр. Шаншарды жеңдің деп Жәкеңнің атақтап айтқанына қарағанда, кезінде Шаншар айтулы ақынның бірі болған.

Бұл ойымызды Сапекеңнің кітәбі де дәлелдей түседі. «Жамбылдың өзімен тұстас ақындар» атты тарауында «Мәңке деген болыстың ағасы Әбділдаға ас бергенде, көп ат шауып, басына ояз келінті. Асқа Сарыбас ақын, Қуандық ақын, Құлманбет, Шаншар ақын, Жамбыл, Қожантай ақын – бәрі жиналады», – дегеніне қарағанда (81-бет), кезінде Шаншар Жамбыл, Құлманбеттермен қатар жүріп, тізе қағысқан айтулы ақын болған. Сапекеңнің де: «Мінеки, Жамбылдың өзімен тұстас қатар өскен ел ішіндегі ақындар – осылар», – дегені (85-бет) бұл ойымызды бекемдеп тұр. Амал не, іздеушісі, жинаушысы болмағандықтан, Шаншардың өзі де, өлеңдері де бұл күнде ұмыт боп кеткен.

Сапекеңнің кітәбінде мұндай ұмыт боп кеткен, ұмыт боп бара жатқан біраз нәрсе атүсті болса да айтылып кетеді. Мәселен, 168-бетте: «1920-жылы қысты күні Жетісу облысының сол кездегі үкімет басындағы жігіттері («халық жауы» атанып кеткендерді аталмай отыр – Б.Н.) Жетісу ақындарын жинайды... Үмбетәліге Саурықты жырла дейді, Мақышқа Тазабек батырды жырла дейді, Жамбылға Өтегенді жаңғыртып, үлкейтіп жырла дейді», – деген дерек бар. Бұған қарағанда, ол кезде Тазабек батырды көбі білген, ал кәзір оның кім екенін Албан, Суандар болмаса, былайғы жұрт біле бермейді. Тазабек – басында ұлы жүз қазақтарының Ресейге қосылуына қол қойған, прапоршик атанған, бірақ 1871-жылы Калпаковскиге де, Ресейдің отарлау саясатына да қарсы шығып, орыс әскерімен атысып Қытайға қашып өтіп, одан Ресейдің Құлжаны басып алуына сылтау болып, кейін 1881-жылы Қытайдағы қазақтар мен ұйғырлардың Жетісуға көшуіне себеп болған, албан тайпасының Жәнібегінен тарайтын батыр. Шамғали Сарыбаев: «Жамбылдың ерте уақыттағы өлеңдерінің бірқатары мыналар еді: 1. Көрұғлы (15 күн ұдайымен айтады деседі... 7. Шалтабай дастаны»,... – деген дерек айтады («Жамбыл – менің өз атым», Алматы, 1996. 178-бет). Мұндағы Шалтабай батыр жаңағы Тазабек батырдың қасына ерген сері жігіт. Оны орыс патшалығы тұтқындап итжеккенге айдайды, ол одан қашып келіп, кейін ел ішінде өледі. Шалтабайдан қалған өн де бар, оны кезір айтушылар да бар. Тазабек, Шалтабай, Саурық (Ұзақ батырдың әкесі) батырлар тұралы кезінде Ілияс Жансүгіровтің де жазғаны бұл күнде оқырманға белгілі. Алайда кеңес үкіметі кезінде Тазабек пен Шалтабайдың аты ұмыт бола бастаған-ды.

Жөкеңнің айтыстары қатарында оның Үмбетөлімен өзіл айтысы ешбір зерттеуде айтылмайды. Алайда Сапекеңнің кітабінде ол айтыс бар және Үмбетөлінің өз аузынан жазып алынған. «Бұл – Жөкеңнің ең кейінгі айтысы», – депті Үмбетөлі (145-бет). Ауық-ауық шығып келген «Айтыс» жинағына бұл айтыстың да енгені абзал емес пе? «Айтыс» жинағына еруге тиіс, айтыс ретінде зерттелуге тиіс тағы бір нәрсе – Сапекеңнің кітабінде түгел келтірілген Қожаш пен Сәулетайдың айтысы (131–135-бет). Қожаштың:

«Қайысып қабырғамнан сөгілгенше,
Ішімнен қайғым сыртқа сезілмеді.
Салмасын құдай басқа, қиын екен
Бауырдың жүрегіннен бөлінгені»;

Сәулетайдың:

«Бауырға жүректен де өкпе жақын,
Жақынға қос бүйрегің тең соғатын.
Екеуміз егіз түнде жылқы бағып,
Заман жоқ бұдан былай шарқ ұратын», –

дегенінен-ақ бұл айтыстың көркем айтыс екені аңғарылады.

Жөкеңнің Сайқал қызбен айтысында боқауыз сөз бар деп елемей келуіміз қалай болады? Болған нәрсені болмағандай елеңсіз қалдыру қай мәдениеттілікке жатады? Ел аузында Жөкеңнің тағы бір боқауыздау айтысы бар. Бөдіктікті Жөкең емес, келіншек бастайды:

«Ай, Жамбыл, тесейін бе танауынды?
Бұтыма танауынды қысып алып,
Иіскетіп қояйын ба анауымды?» –

дейді.

Жөкең жеңілді, бұған жауап бола қоймас деп ойлайсың. Алайда Жөкең:

«Бөленше, мына сөзің ауыр болды,
Бұтыңа танауымды қысып алсаң,
Сөйтуге жақын жерден тәуір болды», –

деп жеңіп кетеді.

Бұл – әдепсіздік емес, тапқырлық, ұшқыр ойдың табан астында тауып ала қойған қазынасы.

Тапқырлық, ұшқыр ойлау, бөгелмей өлең айту – Жәкеңнің айрықша ерекшелігі. Оған мысал Сапекеңнің кітәбінде өте мол. Саяділ ақын айтқан соның бірі мынандай:

Колхоздың бастығы Оспанбай Қаракүшік баласы сәлем бере келгенде, Жамбыл: «О, бұл кім?» – деп сұрайды. «Мен Қаракүшіктің баласымын, атым – Оспанбай», – дейді. Сонда Жәкең жулып алғандай:

– Сенің әкең баяғы Қаракүшік,
Көшеде жатушы еді арақ ішіп.
Ауылға содан келіп молда болып,
Күн көріп жүруші еді бала пішіп», –

дейді. «Ешбір ойланған жоқ. Жамбылдың бір ауыз, екі ауыз өлеңді ойланбай айтатынын... сондай мерген, өткір айтатынын, бір ауыз өлеңге бір адамның барлық мінезін, жаратылысын тегіс сыйдырып пішетінін көргем сонда», – депті Саяділ (138-бет).

Сөйтсе, Қаракүшік бұрын орыстың шошқасын бағып, тапқан ақшасына көбінесе арақ ішіп қоятын кісі болыпты. Кейде ел ішін аралап бала сүндеттейді екен. Соның бәрін Жәкең қолма-қол бір ауыз өлеңге сыйдырыпты.

Сапекеңнің жазғанына қарағанда, Жәкеңді жақсы білетін, жақын жүретін адамдар: «Жамбыл өлеңді баласынан да артық көрген кісі ғой, өлең бұл кісінің өзімен бірге өледі ғой», – деседі екен (131-бет). Сөйткен Жәкең кешегі колхоздастыру кезіндегі қыспаққа ұшырап, шаш ал десе, бас

алатын белсенділердің: «Сен байларға, манаптарға өлең айтқансың, өзің де орта дәулетті болдың», – деген «асыра сілтеуменен Жәкеңнің балалары Тезекбай, Алғадай, Қожаш, ағасының баласы Сөтіштер қырғыз ішіне кетеді. Жәкеңді де ала кетеді» (Сапекеңнің кітәбі, 159-бет). Сонда Жәкең екі жылдай болады. Бұл – Жәкеңнің және заманның шындығы.

Сапекеңнің кітәбінде Жәкеңнің ата тегіне қатысты біраз шежіре де бар. Әкесі Жапа батыр болған кісі екен, оның Жадыра, Қазыбай, Мәйке деген бауырлары болыпты. Шөшесі Ұлданның нағашысы Қанадан деген кісі Асан Қайғының желмаямен жортқан күйін тартқанда, елді жылатады екен. Қанадан жалайыр ішінде үлкен бақсы, қобызшы болыпты. Жамбыл да көп күй тартады екен, бірақ оның қайсысы өзінікі, қайсысы басқанікі екенін ешкім ажыратпаған.

«Менің өкемнің азан қойған аты Жапа еді. Кейін бір жаугершілікте ерлік көрсетіп, көзге түсіпті. Содан қасындағы жігіттер ауылға келгенде: «Жауға көдімгі Жабай батырша тиісті», – депті. Содан Жабай атанып кетіпті», – дейді екен Жәкеңнің өзі («Ел қадірін біл, балам», Н.Төреқұлов. 465-бет).

Жәкеңнің жоғарыда айтылған шығармаларында «Кененге» деген өлең бар, бір шумақ. Ал Кенекеннің естелігінде ол өлең 3 шумақтан астам (Сонда, 68-бет), оның толық нұсқасы неге ешбір кітәбіне енбей келе жатқанын түсіну қиын. Сол естелікте Кененге айтқан тағы екі шумақ әдемі өлеңі де елеп ескерілмей келеді.

Сәбеңнің «Ел-жұрты оны «Төтем» дейтін» атты естелігінде ескеруге тұратын Жәкеңнің Әбдіқай деген кісіге берген мынадай батасы бар:

– Құдайым осынау үйге дуа берсін,
Тілдерін дұшпандардың буа берсін!
Келіннің балағынан бала саулап,
Салпы ерінді сары ұлдар туа берсін!

Айта берсек, мұндай-мұндай ескерілмей келе жатқан өлең Жөкеңде көп-ақ. Оны бұл күнде кім жинайды, кім жинауға тиіс, – оны білмеймін.

Меніңше, мұны ешкім қолға алмаса, Ұзынағаштағы Жамбыл мұражайы ғылыми жұмыспен де айналысып, осы олқылықтың орнын толтыруға талпынғаны жөн. «Әдеби мұра» бағдарламасы бойынша Жөкеңнің өзiрге белгiлi болған өлеңдерiн жинақтаған бiр жаңа кiтөптiң шыққаны да артық болмас едi. Жете зерттелмеген Жамбыл қалайда зерттелмеген күйi қала бермеуi тиiс.

ТҰРСЫНЖАН ШАПАЙДЫҢ ӘНДЕРІ

Үш-төрт жыл бұрын Жаңарқада үйлену тойында болдым. Бұл өлке – ежелден өнердің өлкесі. Бұрынғы сырын бүкіл қазақ біледі, дәл қазір мұндағы әр жігіттің көбінде өзі шығарған екі-үш әні бар. Қызын ұзатып жатқан Зейнолла Қасенов деген азаматтың осыдан он жыл бұрын Алматыда ағасы Иген Қасеновтің тойында ән шырқағанын естіп, зор даусына, ән айту мәнеріне қатты таң қалғаным бар-ды. Енді өз тойында ән салар ма екен, салмас па екен деп іштей күтіп отырғам. Зейнолла мені ұзақ күттірмеді. Ө дегенде-ақ тойдың бетін өзі әнмен ашты. Жұрт жым болып тыңдады. Той өтін жатқан бүкіл Жеңіс ауылы жалт бұрылып тыңдап тұрған секілденді:

– Аққу-қаз әуелейді қалықтаған,
Қайтейін, қанатым жоқ, қалып барам.
Жүрегім құс боп ұшып кетті-ау бірге,
Жылатып жалғыз қалай алып қалам?!
Оу, дариға, дәурен!

Ән Тұрсынжан Шапайдікі, өлең Несіпбек Айттікі, орындаушы – ұзатылып бара жатқан қыздың әкесі Зейнолла. Ән де, дауыс та, әннің өлеңі де – бәрі осы тойға үйлесім тауып тұр. «Жүрегім құс боп ұшып кетті-ау бірге», – деді Зейнолла қызына әнмен батасын беріп. Ән мен күйдің атасын туған Жаңарқа да Тұрсынжанды өзімсінін танығанын мен сонда қуана-қуана түсінін едім.

«Дарига, дәурен» – бақытты ән. Ол әннің алғаш бағын ашқан – өнші ініміз Рамазан Ыстамғазиев. Бұл әнде мұң да, сағыныш та, қимастық та, адам өзі ажырата да қоймайтын небір қоспа сезімді қоздыратын құдірет те – бәрі бар. Ойлы, арманды, үміт пен өкініштің қайшалысын кеудеңнен суырып тартатын сұмдық сыйқыры бар ән. Мұндай әнді кез келген талантты сазгер де бірінен соң бірін балапандатып тудыра алмайды. Ол – Сегіз серінің «Гауһартасы», Ақанның «Қараторғайы», Әсеттің «Інжу-маржаны», Естайдың «Қорланы» тектес інжу ән. Бір дәуірдің бір биігі болып халық дәстүрінде туған ән. Оның әрбір дыбысы, әрбір үні – ұлттық өуеннің өрнегі. Бұл ән, бір ғажабы, көңіл көтеру үшін шығарылмаған, ол қайта көңілге жүк артады, ойлантады, мұңайтады, жақсы бір дәуренді аңсатып жүрегінді шымырлатады. Тыңдаған сайын өзің де сол әннің өуеніне айналып, басқа дүниенің қойнына еніп бара жатасың.

«Дарига, дәурендей» әнді кез келген өнші бар құдіретін сақтап айта алмайды. Өншіні сынайтын, қыйнайтын, шын, нағыз өнші ғана айта алатын ән. Баяу басталып, бірте-бірте көкке көтеріліп бара жатқан аққуша ән тым аспандап та кетпей, тым төмендеп те кетпей, күрсіне құбылып, ышқына мұңын шағады. Мұңын да, ышқына айтқан сырын да – бәрін түсінетін сыйақтысың, бірақ соңы әннің сөзі де жеткізе алмайды, сен де сөзбен түсіндіре

алмайсың, бар құдірет тек әннің әуен ырғағында, сол ырғақтың сыйқырлы құбылуында. Тыңдаған сайын тереңге тарта беретін, құпия сыры көбейе беретін нағыз қазақы, нағыз күрделі ән.

Бірде Қотанқарағайда жүріп, жазушы інім Дидахмет Әшімхановтың мәшинесіне отыра қалып ем, мәшинедегі магнитопоны Тұрсынжанның «Қайран Қарасазым-айын» шырқай жөнелді:

– Тамаша еді жазғы орман,
Құстар сайрап мез болған...

Мен, шынымды айтсам, дәл сол сөт Тұрсынжанды емес, Мұқағалиды ойлап кеткем. Өйткені бұл өлең – оның ең соңғы өлеңдерінің бірі. 1976 жылдың ақпанында ауруханада жатып жазған. Туған ауылы жайында ақын бекерден-бекер жаза ма? Сағынған болар, ауруханадан аман-есен шығып тағы оны көре алмайтынын сезген де шығар, кім біледі?

«Тамаша еді жазғы орман,
Тамашалап мез болғам
Қайран Қарасазым-ай,
Үйрек ұшып, қаз қонған!»

«Қайран Қарасазым-ай!» деген сөз үш жүз ойдың басын қосып үш рет қайталанаты. Әр қайталануы бір-біріне ұқсамай да, ұқсап та қайталанаты. Созымы, қайырымы, мұңы, сағынышы, аңыраған арманы – бәрі Мұқағалиды елестетеді.

Рамазанның қапалы қоңыр даусына қосылған Ұлтудың сыңғыр қоңырау үнін бүкіл Қотанқарағай қыбыр етпей тыңдай қалғандай көрінді. Әсіресе «Қайран Қарасазым-ай!» деген арманды сөз, сол сөздің бүкіл мән-мағынасын сыйдырып тұрған сағынышты әуен тұла бойыңды сырқыратады. Тек елін, жерін жақсы көрген, қыйа алмай сағынған адам ғана өстіп өліп-өшіп өзеуреп, таусыла ышқынып жырласа керек.

«Қайран Қарасазым-ай, Үйрек ұшып, қаз қонған!» деген сөзді өксітіп, өкіндіріп, сағынышты зармен көмкерген, арманға бөлеп, ақынның мұң-шерін айнытпай жеткізген өуен неткен шебер еді, шіркін?! Көзіме үйіріліп жас келді. Дәмдес, тұздас, сыйлас болған Мұқағали ағам осы өнді көкірегі қарс айрыла өзі шырқап тұрған секілденді.

Көркі ғажап Алтайдың жазығы мен қыраты, орманы мен бұлағы – бөрі Қарасазға айналып кетті. Дәл Қарасаздың басында отырғандай әсерде болдым. Әннің әсерінен мен өзіме өзім келіп үлгергенше Рамазан екінші ән «Қаз қайтқанданы» бастап жіберді:

– Қызығы жоқ қырманда күзде міне,
Қайтқан құстың қараймын тізбегіне.
Бара жатыр аттанып аққу-қаздар,
Біздің жақтан күдерін үзгені ме?

Байқағаным: бұл екі әннің де негізгі құдіреті қайырмасында екен:

«Ахау, бара жатыр,
Аттанып бара жатыр аққу-қаздар,
Біздің жақтан күдерін үзгені ме?
Күдерін біздің жақтан үзгені ме?» –

депті Тұрсынжан өлеңді түрлендіре инверсиялап. Демімді ішіме жұтып отырып тыңдадым. Ән біткен соң да өуен құлағыма құйылып жатты.

– Бұл екеуі жай ән емес, аға. Бұл – Мұқағалидың өуен-образы, – деді Дидахмет.

Сұмдық дәл айтты. Шынында, «Қайран Қарасазым-ай» да, «Қаз қайтқанда» да (Мұқағали кітәбінде бұл өлең «Күзде» деп аталған) Мұқағалидың туған жерге деген бүкіл сүйіспеншілігін, тіпті оның бүкіл шығармасындағы туған жер тақырыбын түйіндеп тұрған ән. Оны шығарған Тұрсынжан емес. Мұқағалидың өзі секілді. Ол екі әнге Дидахметтен артық баға беру мүмкін емес.

Мұқағали 1967 жылы да «Қарасаз» атты өлең жазған.

«Қарасазым!
Айрылмаған сезім ең,
Мен іздеген бақыттың сен өзі ме ең?
Сенің ғажап табиғатыңды кімге айтам?
Кім құмартса, өзі көрсін көзімен», –

деп тамсана жырлаған. «Қайран Қарасазым-ай» әнінде бұл өлеңнің сөзі айтылмайды, ол жоқ. Бірақ онда бұл өлеңнің туған жерге деген сағынышы, қимастығы, сүйсінісі – бәрі бар. Бұл әнде осы екі өлеңнің ғана емес, бүкіл Мұқағали өлеңінің жиынтық әсері бар. Соны Дидахмет дәл байқаған. Әннің айрықша әсерлілігі де сондықтан.

Жарылғапбердінің «Топайкөгі» мен «Ардағы» іспетті Тұрсынжанның шырқау айтылатын, өр мінезді әнінің бірі – «Арман». Бұл да кез келген әншінің орайына келе бермейтін, Рамазан секілді кең тынысты әнші ғана ійін қандырып айта алатын өрі қыйын; ійірімі, созымы, биіктеп баяулауы, асқақ күйден құбылып қоңыр үнге өзгере қалуы – бәрі әдемі үйлесіп, бәрі жарасым тауып тұрған әрі әдемі ән.

«Аққудың көз жасындай көлге тамған,
Жанымды тербетесің шерге толған», –

деген Несінбектің сөзі де әннің ырғағы мен мақамның мән-мағынасына бірге жаратылғандай бітісіп тұр. Әнді біреу, өлеңді басқа жазды дейтіндей емес, екеуі де бір толғақтан туған баладай.

Тұрсынжанның «Ай, сәулем» әнінің жаратылысы ежелгі халық әндерінің тұр-тұрпатындай:

«Аялдамай алтын күн бел асқанда, ай, сәулем,
Айдың жүзі дөңгелер көк аспанда.
Бір көрінші жарқырап туған айдай, ай, сәулем,
Он сегіздің аулынан ары асқанда», –

деген Несіпбектің өлеңі де ежелгі қазақтың қара өлеңін еске түсіреді.

Баяулап, еркелеп, наз тастап, ойнақылау айтылатын қоңыр әуен айналасына шуақ шашқан жайдары мінез танытады. Үздігіп, аңсап, ынтығып тұрған жан сезімі әуеннің үзіліп кетердей нәзік құбылуынан да, сөздің мәнінен де төгіліп құйылады:

– Сағынганым-ай!
Сарғайғаным-ай!
Осы еді сені армандап
Салған өнім-ай!
Сәуле жаным-ай! –

деген сөздер әркімнің-ақ өз сүйгеніңе айтқысы келетін асыл сөздер емес пе? Осындай сөздер осындай ғана әуенмен айрылуы керек деп түсінесің. Тұрсынжан өнінің басты құдыреті де осындай сөз бен әуеннің үйлесімінде болса керек.

«Сәуле ғұмыр» да адам арманын әуенмен бейнелейтін өні. Арманға толы көкіректің қиялы мен мұңын, сағынышы мен шерін, талпынысы мен тебіренісін Тұрсынжан біраз өніне арқау еткен. Солардың ішінде «Сәуле ғұмырдың» орны айрықша. «Айға талпынған асау жүректің» сезімін әуенге түсіру – әрі қыйын, әрі абыройлы өнер. Тұрсынжан – сондай абыройға толық ие болған сазгер. Оның өндері ақылмен, біліммен, талғампаздықпен ұзақ толғатқаннан кейін ғана туған дүниелер екені бүкіл болмыс-бітімінен аңғарылып тұрады.

Гүлнәр Салықбайдың өлеңіне жазған, Нұрлан Өнербаев орындайтын «Ауылдың түні», «Әй, дүние» де құлақ құрышын қандыратын өндер.

Ұлту Қабаева айтатын «Ақ көбелек», «Асыл жарым» өндері Тұрсынжанның сазгерлік диапазоны тым кең екенін танытады. Айгүл Қосанованың айтуындағы «Уғай, арман», Алтынай

Жорабаеваның орындауындағы «Жылдар», Асқар Жүнісбеков айтатын «Алматыда бүгін жаңбыр» әндері, сондай-ақ «Серпер» тобы насихаттап жүрген «Ой, жаным», «Қаракөз қалқалар» Тұрсынжанның шын мәнінде сан түрлі сезім мен алуан әсерлі ән тудыратын жан-жақты талант екенін дәлелдейді.

Тұрсынжан әуестікпен, әншейін табиғи қабілеті болғандықтан ғана боратып ән шығара беретін адамға ұқсамайды. Оның ойлы, терең, адамды толғантатын, сүйсіндіретін, таңдантатын әндерін тыңдап отырып: «Мынандай ғажап ән тудырған адамның жаны да, сезімі де ғажап шығар-ау!» – деп таңданам. Оны мен Сегіз сері, Біржан сал, Ақан серілерден үзілмей келе жатқан ұлттық өнімізді жаңа сапада, жаңа биікте ылайықты жалғастырушы деп танимын. Сүйсініп, риза болып, таңдана тыңдаймын. Ыңылдап, оның әндерін үнемі өзіммен бірге ала жүремін. Ұлттық өнерді ұлттық үлгіде дамытудың тәлімін Тұрсынжаннан үйренушілер де молынан табылар деп үміттенемін.

«Айқын», №219, 20.11.2008-жыл

60-ҚА КЕЛЕТІН ЕДІ ТҰРСЫНҒАЗЫ

Жазғаны адамды ойлантпайтын адамды жазушы деу, әрине, қыйын. Жазушы кейде ойланту үшін әдейі қыйас жазады, кейде көңіліңіздегіні тап басып тебіrentiн жазады. Өзгі өмірден ерте кеткен, жасы енді ғана алпысқа жеткен Тұрсынғазы Өлпейісов бауырымыз да кейде әдейі ойландыру үшін, кейде әдейі сүйсіндіру үшін, ойынды сан саққа жүгіртіп жазатын. «Жаңбырлы көктем» атты повесінде ол:

«Мен кейде мынадай ойға келемін: өзім жан-төніммен беріле сүйген Нұрбүбімен бекер-ақ қосылғанмын. Ғашық жандардың бір шаңырақ астында

өмір сүруі шарт емес қой... Егер біз Нұрбүбі екеуміз үйленбесек, мен оның көңілге дақ салатын оғаш мінездерін көрмес едім-ау! Сондықтан мен оған өмір бойы ғашық болып қала берер едім», – дейді.

Бұл, әрине, автордың өмірөзегі емес. Алайда айта салған жеңіл-желпі сөзі де емес. Ашынған сәттің ашты шындығы ғана. Ананы бір ойлап, мынаны бір ойлап, әбден басы қатқан адамның тап осылай деп бір сәт таусыла сөйлейтінінде дау жоқ. Бұл – жазушының шындықтан алыс кетпеген ұтымды бір әдісі. Сол арқылы оқырманды ойландырады, не «рас-ау» дегізеді, не «ойбай, мұнысы не?» дегізеді.

Бұл пөвестің тақырыбы – қай заманда да ескірмейтін тақырып: отбасылық өмірдің опығы. Бір-бірін сүйумен ғана, бір-біріне үйленумен ғана ешкімнің бақытты отбасы бола қалмайтынын Тұрсынғазы бұл пөвесінде «қаламынан қан тамызып отырып-ақ» жазыпты. Түсінісе білу, сыйласа білу, тіл табыса білу деген сыйақты талай «білулерден» тұратын өмірдің қыр-сырын қыйуластыра алмаған ене мен келін ақыры бір отбасын ойран етіп тынады. Бала қызығын, немере қызығын ұзағынан көре алмай ата мен әже ерте көз жұмады, күйеуі мен әйелі ажырасып тынады. Әйел мен еркек жалғызбасты болады, бала жетім қалады. Осыншалық ойран болудың ең басты себебі – кедейшілік пен жоқшылыққа қарсы бірігіп күресу немесе сонымен оны жеңу емес, оған кейу немесе сонымен қайта-қайта көзге шұқу. Сөйтін, ынтымағы жоқ үйден ырыс қашады, ашты созден көңіл қалады.

«Адам шіркін тірнектеп жинаған жақсылығын шелектеп төге салуға шебер екен ғой», – дейді Кәрім өз өмірін оймен шола отырып. Отбасын сақтап қалуға ешбір амал таба алмаған ол өзін де

сөгеді, сүйіп қосылған әйелі Нұрбүбіні де сөгеді. Бірақ кімді сөксе де, үйлесімді өмірдің кілтін таба алмайды. Түсініскісі келіп Нұрбүбіге сөз айтқан сайын оның удай тілінен жаны тек жаралана береді. Ал Нұрбүбіні ақыл емес, ылғи ашу билейді. Үйдегі кедейлік, қолқысқалық үшін ол тек күйеуін кінәлейді, бәрін соның осалдығынан деп біледі, басқа да себеп бар-ау деп басын да қатырмайды, ойланбайды да. «Саған келгелі бері қайыршы болып өлетін болдым. Қайдан ғана таптым сен сұмырайды. Құдай-ау, қайдан ғана кездестірдің бұл сұмға!?» – деп ашынады ол.

Әрине, ашынған адам әлденені артық-ауыс айтып жібереді. Алайда артынан ашуы тарқағанда, долылықтың ырқымен айтылған сөзден өзі де түршігеді. Ол да әйелге тән кешірімді мінез. Ал Нұрбүбіде ондай өкіну мен қайғыру жоқ, қайта өршелену, өршу бар. «Шаруаң болмасын балада! Бұл сенің балаң емес!» – деген шаптығулар, «Аруақтар дейтіндей,.. мен сенің өке-шешенді буындырып өлтіріппін бе?..» Сендейлер аяғымның астында оралып жатыр! Етөгіме оралады! Айуансың! Тұқым-тұрпағыңмен айуансың! – деген зәр төгілген тілдеуден кейін мұндай әйелмен ажырасып кетпеген еркекті де еркек деу қыйын шығар деп қаласың.

Осындай сөзді үнемі естіп, келе-келе басылар деген үміті өшіп, «өміріңде осылай жарымай өт! Көгермей, көктемей өт!» – деген қарғысқа айналып бара жатқанын көргенде, Кәрім: «Жоқ, бүйте берсе, мынау тұрған келіншек не мені немесе мен оны өлтіремін», – дегенде, не десін.

Бір жағында келініне тілін алдыра алмаған анасы, екінші жағында енесінің өзін де, сөзін де жақтырмайтын келіншегі, екі оттың ортасында қалған баласы Кәрімнің жайын ауру өке күйіне ойлайды: «Мына екі оттың арасында қалып, жұмысың ақсай

ма деп қорқамын», – дейді. Ақыры солай болады. «Апаңа кінә тақпаймын, ол – ескі заманның адамы. Келінге кінә тақпаймын, ол – жаңа заман баласы. Екеуін ымыраға келтіремін бе деп едім, болмады. Ендігісі өз қолыңда», – дейді әкесі.

«Сонда қалай болғаны?» – дейді оқырман. – Бұған ешкім кінәлі емес пе?» Міне, шығарманың жазылу мақсаты да осы сұрақтың шешімін іздеу.

Сол шешімді Кәрім ұзақ іздейді, ұзақ шыдайды. Әкесінің өлгі сөзін ойлайды, «ескі мен жаңа еш ымыраға келмейді, әуре болма дегені екен ғой» деп те түңіледі, асылып өлмек те болады, шешесін жалғыз тастап, жеке бөлініп те тұрады, бірақ Нұрбүбінің шайпау тілі, бітпейтін кінәлеуі ақыры төзімін тауысады: жалғыз шабаданын көтеріп үйден шығады да кетеді. «Араларын ақша дөнекерлейтін достықтың ең опасыз екенін сонда ғана барып білген едім», – дейді Кәрім Жомарт деген танысының бір кезде шалқып, енді бір кезде кіріптар болып қалған күйін көргенде. Соны оқыған оқырман: «Е, Нұрбүбі де саған деген сезімін ақшаға дөнекерлетпек болды ғой», – деп қалады еріксіз. Кәрім атынан автор да «Бүкіл адамгершілің қатынасты ақшаның өлшемімен өлшейтіндерді бағалай алмайтынын» айтады.

Сыйласу, түсінісу дегеннің қымбат нәрсе екенін, оған байлық та, кінәлесу де емес, ынтымақ, үлкенді сыйлайтын, кішіні құрметтейтін ата дәстүр мәдениетінің негізінде бірігін өрекет жасау ғана жеткізетінін «Жаңбырлы көктемді» оқыған адам күрсіне отырып көз жеткізеді. Міндетті түрде күрсінеді. Өйткені соған ұқсас тағдырдың талайын естіген, талайын көрген, Тұрсынғазы тек соны жаңғыртып отырғандай.

Тұрсынғазының «Алыс таулар» пөвесін оқыған адам, өкінішке қарай, бұдан да терең күрсінеді.

Өйткені ол да өмірдің ашшы-түшшысын жараңа түз сепкендей дәл басады. Менің байқауымша, біз көзір сыбайлас жемқорлықпен қатты күресіп жатқан сыйақтымыз. Алайда осы сыбайластық деген пәленің кешегі кеңес заманында-ақ жұлынымызға түсе бастағанын онша ескере бермейміз. Тұрсынғазының аталмыш пөресі сыбайластықтың көкесін көзіңе көрсетеді. Әрі-беріден соң: «Өй, мынау дәл көзіргі кез ғой!?» – деп таң қаласың. Оған көз жеткізу үшін, әуелі Көпжігіт дегеннің кім екеніне көз жеткізіп алайық. Ол – бір қалқоздың шопаны әрі шопандар тобының жетекшісі. Аудандағы жиналыста ол былай дейді:

«Быйыл мен әр жүз саулықтан жүз алпыстан төл алсам, алдағы жылы жүз саулықтан жүз жетпістен аламын. Жоспарым – жүз алпыс, ал жүз жетпіс – міндеттемем. Әр бас қойдан осы жылы үш келіден жүн қырықсам, енді үш келі – менің жоспарым, ал міндеттемем – үш жарым келігірәм».

Дәл өстіп өтірік, ғылыми негізсіз уәдені беріп тұрған бөспе шопанды ауданның бірінші хатшысы, бас затехнигі, мілісә бастығы – бәрі қолдайды. Оған ешкім заң да қолданбайды, оның қылығына заң да жүрмейді. Өйткені: «Көпжігіт деген атақты шопан ғой... Атағы обылысты дүрілдеткен адам ондай арамдыққа бара қоймас... Көбеңе жала жабам деп, ұятқа қаласыз», – деп, бәрі оны қорғаштайды.

Көпжігіттің көпе-көрнеу өтірік уәде беріп тұрғанын бәрі біліп тұрса да, бұғып қалып, оның бет пердесін ашып, сол жиналыста көзбе-көз сын айту Баймұрат ақсақалдың ғана қолынан келеді. «Елдің қойы қой да, сенің қойың оннан торайлайтын мегежін болып кетіп пе?.. Білеміз қозыны қалай алып жүргенінді. Өз малыңның төлін қосып жібересің. Ал есеп айыру кезінде қайтарып аласың, есебің түгел. Сенде мал көп,

ал өзгеде аз», – дейді ол. Осы шындықты аудан басшыларының бәрі біледі, бірақ үндемейді. Міне, өстіп өтірік өрге басады.

Ал өстіп шындықты шыжғырып бетіне басқаны үшін, Баймұратты қай бастық жақтап, қай бастық жақсы көреді? Ешқайсысы да. Сыбайластық дегенің – сол. Ал сыбайластарына сенген Көпжігіт, сөз жоқ, Баймұратқа өштеседі.

Әділ сөйлейтін, әділ жүрін-тұратын Баймұрат екі бірдей ұлынан айрылады, екеуі де өзгелердің кінәсінен қаза болады, бірақ сол кінәлілерді жазалауға келгенде, бәрі кінәні көрмегенсиді, білмегенсиді, өйткені оларға адам тағдырынан бұрын өзінің құлқыны мен сыбайласының сөзі қымбат.

Сол кезгі, кәзіргі бастықтардың сиқын қарашы: тұзге отырып келе жатқан бастықтың қолын Баймұрат ақсақал алмай қояды, себебі оның қылығы көргенсіздік. Бірақ ол өз көргенсіздігін білмей, сол үшін онымен кектеседі ғой, өйткені оның қолын алмайтын ол кім? Осындай ата дәстүрді, ұлттық өдет-ғұрыпты білмейтін, білуді жөн санамайтын мұңдарды Тұрсынғазы көз алдына келтіріп, айнытпай суреттейді. Білімсіздіктің, мәдениетсіздіктің түп төркіні қазақы тәрбиені тәрк етуде екенін баса көрсетеді. Үлкеннің алдында имену, көптен қысылу, ауызға келгенді айта салмау сыйақты изетті қылықтарды сақтамайтындар – негізінен қазақы тәрбие көрмегендер.

Қазақы ортада өскенмен, қазақы тәрбие бойына сіңбегендердің де сыбағасын Тұрсынғазы аз бермейді. Әсіресе шайпау тілді әйелді қатты жақтырмайды. Өз баласын өзі қарғап-сілеген әйелді де жиіркеніш жазады, одан оқырманды да жиіркендіреді. «Ой, жетпегірдің баласы», Ойының осылғыр жүгермек», «Түйнек келгірдің баласы»,

«көктемегір», «жетпей желкең қыйылғырдың жүгермегі», «жер жастанғыр» деген сөздерді бірінен кейін бірін бытпыратып жатқан әйелдің күйеуін көргенде, Баймұрат ақсақал: «Қатын емес, қабаған қанден алған екенсің-ау!» – деп, оны аяйды.

Баймұраттың ісі, сөзі, қылығы – бөрі жазушының ішкі ойының әшкересі. Ішіп, қарта ойнап, әзілдескенсіп, сыйласқансып отырған басшысымақтарға қарап отырып Баймұрат: «Іштей бірін-бірі аңдып отыратын секілді... Бір-бірінің абыройын айрандай төгіп алып, енді «Реке», «Сәке» дей қалуын... Күні ертең бірін-бірі сотқа беріп, арыздасатын осылар! Құдай-ау, қазіргінің баласы не боп барады өзі? Өңшең бір қармап алсам, қымқырып қалсам, мұқатып қалсамдар туа бастаған ба? Өй, өңкей жетесіз немелер,...» – деп кеййді. Пәвесті оқып отырып, сен де солай кейісің.

Тұрсынғазының жазып отырғаны – кеңес заманының қазақтары. Біздің көріп отырғанымыз – осы заманның қазақтары. Екеуі бірдей. Демек, мұның бөрі заман тудырған мінез емес, адамның тәрбиесіздігінен, мәдениеті аздығынан туған азғындықтар. Сол адамдардың ар жағында қазақ деген халық та тұр, олардың жаманаты оған да тиеді. Біздің, Тұрсынғазының жанына бататыны да сол. Бұлар өзін ғана емес, халықты да, болашақты да азғындатады.

Тұрсынғазының осындай жазушылық шеберлігі «Жоңғардың соңғы қашқыны» атты жалғыз романында да жан-жақты көрінеді. Ондағы қалқоздастыру науқанының кесапаты, елден шетелге қашу мехнаты, тап күресі, «халық жауы» дегендердің ел арасын алауыз етуі – бөрі нанымды суреттеліп, нанымды шешімін тапқан.

Тұрсынғазы қай шығармасында болмасын қазақы болмысты қолмен қойғандай қаз-қалпында, айнытпай суреттейді, оқи отырып, адамдардың

өзін, қылығын ап-айқын көзіңе елестетіп отырасың. Олардың мінез-құлқы сөз саптастарынан-ақ білінін тұрады.

Тұрсынғазының «Рақыш сері, Ақманар сұлу, тағы басқалары» деген деректі әңгімесі – қазақы бауырмалдық пен сыйластықты үлгі ететін әдемі әңгіме. Өз туысының әйелін алып қашып кеткен Рақыштың қылығы, шындап келгенде, ағайын арасына тастаған өрт-ті. Алайда сондай асқынған тірлікті араздық пен алауыздыққа жеткізбей шеше білген ағайын, шештіре білген отағасы қалай мақтасаң да ылайық дана ғой. Араздықты өршітпей, ағайындықты сақтап қалу – неткен ақылдылық, қандай кешірімділік?! Және бұл аңыз емес, басқа емес, өмірде болған, Қазақстанның халық әртісі Дәнеш Рақышев ағамыздың өміріне қатысты шындықтар ғой.

Бес жыл бойғы соғыста генералдың атын бағып, бірде-бір рет окопқа жатып оқ атпаған Байахметтің соғыс жайындағы әңгімесін де мен деректі әңгіме деп танымын. Себебі Тұрсынғазының Байахмет деп отырғаны – кезінде аудандық «Жаңалық жаршысы» гәзетінің редәктірі болған Жапар ағамыздың әкесі – Шайахмет. Бәрі соның өмірі, соның қылықтары, бәрі Шайахмет ақсақалдың өз аузынан естіген шындық әңгіме.

Тұрсынғазының тағы бір адам сүйсінтетін қылығы – өзі ауырып жүріп, соңғы сәтіне санаулы күн қалғанда жазып кеткен Орбұлақ шайқасы жайындағы хикаясы. Жәркент өңіріндегі Сарытау жайлауы мен Өсек өзенінің басында Қашама деген жер бар. Оны барып көрген, жүріп өткен адамдар жыл өткен сайын некен-саяқ болып барады. Өйткені ол ара – өте қыйын асу, қылдырықтай дара ауыз жота. Жолды қалмақтар, аңыз бойынша, бір түнде қолдан қашап салып, қазақтардың қуғыны-

нан құтылып кеткен. Сол қашама жолды салған 1643 жылы Салқам Жәңгір мен Жалаңтөс батырдың біріккен қолынан қашқан қалмақтар екенін алғаш айтқан да Тұрсынғазы болатын. Елдің, жердің тарихына сергек қарайтын, ойлап сыйлайтын Тұрсынғазының жазушылығы өлі талай сөз болатынына сенімдімін.

«Түркістан», 05.03.2009-жыл

ОРНЫ ТОЛМАЙТЫН ӨКІНІШ

Түлкілі тауының етегінде Қыйсық шоқыға шығып, Метербай жалғыздан-жалғыз отырып ұзақ ойға шомды. Кеңес өкіметі келгелі көңілінде кілкіп үрей ме, күдік пе, өйтеуір, бірдеме үнемі тұрады. Бірақ соның нақты не екенін өзі де білмейді не өзгеге түсіндіре де алмайды. Өйткенмен қыйсынын ұға алмаған тірлікті ойлау мен уайымдаудан айыға да алмайды. Байқауынша, анығын адам білмейтін, жақсысы азайып, жаманы көбейіп бара жатқан бір қалаймақан заман келе жатқан секілді. Құдай ақырын берсін!

Құланайан Құпманбетпен айтысқанда Шаншар ақын айтыпты:

«Суанға Албан бауыр, аға болған,
Тау жайлап, жел жағына пана болған.
Асы, Түрген, Есікті иемденіп,
Бабамның қонысына дара қонған,» –

деп. Шаншар айтқан талай сөзден айдың есен-аманында айрылып қалған бұл ел Шаншардың «бабам» деп кімді айтқанын өлі күнге ажырата алмай өуре. Кезінде соны өзінен анықтап сұрап алатын да адам шықпағаны ғой. Енді кеп өзді-өзі ырың-жырың: бірі үйсіннің ордасы Есіктің етегінде болған, соны айтқаны десе, екіншісі Бәйдібектің

өкесі Қараша би Асы мен Түргенді жайлаған, соны айтқаны деп бой бермейді. Осы еренсіздік етек ала берсе, келесі ұрпақ сол Шаншардың, құдай біледі, өмірде болған-болмағанын да білмей кететін шығар? Кәзірдің өзінде Құлманбетпен сол айтысын өзінен басқа бастан-айақ ешкім білмейді. Бұл оны Болатай қажыдан үйренген. Жатқан жерің жайлы болғыр жарықтық «Сол айтысты көзімен көріп, құлағымен естіген адамның бірімін, балам. Әй, Шаншар да шақар, шымшыма тілді ақын еді. Есесін жібермей-ақ есіп отырғанда, Құлманбет қапысын тауып кетті. Қарабек ішінде бір көргенсіз жеті атаға толмай жатып өз қарындасын жүкті қылып қойып, оны елден аластап қуып жіберсек, нағашысы албан екен, сонда паналап барып, бар сырын жарыйа қылып жіберіңті.

«Құлан аға, құлшынып сөйлейсіз-ау,
Өлер жерің келгенін білмейсіз-ау.
Мен бейне былқылдаған былғарымын,
Сіз құды қатып қалған көндейсіз-ау», –

деп, Шаншар тиісе жөнелгенде, мен сүйсінгенімнен шыдай алмай: «О, пәлі! Айама ағанды!» – деп, орнымнан ұшып тұрып қошемет қылдым. Құлманбет те бірақ тұзағын құрып отыр екен.

«Шаншаржан, шын айтасың: былғарысың,
Әйтпесе, былғарыдай былғармысың?
Бұқа көзің бұлдырап қарауытса,
Өз қарындасыңды қатын қып қылармысың?» –

дегені. Құдай атып, бәріміз жым болдық. Бетімізге күйе жағылғандай жерге қарадық. Шаншар түтігіп, намысқа шыдай алмай, үн-түнсіз үйден шыға жөнелді. «У ішсең, ұруыңмен» дейтін қазақтың салты сөйтін Шаншарды сын сәтте сүріндірді», – деп өкінуші еді. Алматы мен Түлкілінің арасында

келе жатқанда талай тындаған ол айтысты Метербай құлағына әбден құйып алған.

Сол Шаншардың «Гөй-гөй» аталатын күйін бұл өңірде тарта білетін әрі «Сырғалы еркем-ай» дейтін өнін ажарына келтіріп айтатын жалғыз Өлімбек қалды. Бірдеме білетіндері азайып, білмейтіндері таққа мініп жатқан сапырылыс бір дүние, әйтеуір. Бақтыбай ақынның бағын ашқан Қожбанбет бидің де ғақыл сөздері тарыдай бытырап тамтығы қалмай барады. Кейбірін кейінгі шыққан өркімдерге телін те жүр. Адамның ақылы бірте-бірте арта ма десек, келе-келе кеми беретін секілді. Кері кеткен заман ба, мойнына ері кеткен заман ба, адам біліп болмайды. Жәркент барсаң, оқыған қазақтың бәрі кеңсе сағалап әуре-сарсаң. Бірақ кеңсе сайын сапырылысқан орыс, басы қылтыйған қазақ бірен-саран ғана. «Көп қорқытып, терең батырғандықтан» ба, оқыған қазақ осы күні орысқа ұқсағысы келетін әдет тапты. Кім біледі, күні ертең орыстан бетер орыс болғысы келетіндер де шығар? «Жақсы жерімізді орыс жайлап барады», – деп атқа мінген Өтіке мен Нұржеке орыстың оғынан бақыйға кетіп еді, енді сол орыстың айдауымен: «Заман сендердікі», – деп, кедей-кепшікті мына өкімет желпіндіріп жатыр. Қылығына қарап тұрсаң, байлықтан кедейшілік артық сықылды. Бұрын баршылықты байлық деп мақтап, жоқшылықты кедей деп кемсітіп жатушы еді, кәзір баршылықтан жоқшылық жақсы болыпты, құдай-а тоба!?

Метербай бұ дүниеде біреуге қарыздар болса, ол алдымен марқұм Болатай қажыға шығар. Баласындай баулып өсірді. Беделі мен білгендігінің арқасында, сайлауда жеңгізіп, 'Бір басының қамын ғана күйттеген адам елге жақсылық жасамайды', – деп, өз жақыны Қартбайдан болыстықты бұған алып

берді. Қажы болмаса, бұ да осы қалың кедейдің бірі болып жүдеу тірлікпен жүретін еді. Жетектеп жүріп саудаға үйретті, «Сауда жасай білмесең, саудаң бітеді», – деп, жұрт қатарына қосты. Ұйғыр Уәлібайды үлгі ететіп еді ылғый. «Сарт саудаға үйір деп, қазақ оларға кемсітіп қарайды, ал олар сол сауданың арқасында жан адамға жалынышты болмай, емін-еркін өз күндерін өзі көреді. Бұл дүниеде өз күніңді өзің көргеннен артық рахат бола ма?» – деп отыратын. Өз балаларынан мұны артық санамаса, кем санамады. «Мен сені бала қылып алмасам да, бажа қылып алайын», – деп қалжыңдап жүріп, ақыры айтқанын орындап, әйелінің ағайын сіңлісін алып берді. Жетім бала, жесір қатын дегізбей, құдалығына да, той-томалағына да – бәріне өзі бас-көз болды. Соның арқасында, құдайға шүкір, көзір бұл үш ұл, бір қыздың әкесі, ел аузындағы адамның бірі. «Сонша жақсылықты бұған Болатай қажы ненің өтеуіне жасады?» – деп қараса, бар-жоғы әкесімен дос болыпты әрі мұны өзгелерден, өз ұлдарынан еті тірі, өткір санапты. «Ел сөзін айта алмаған еркекке ел басқартпау керек», – деп, кесіп сөйлейтін еді ылғый. Со кісінің ақылымен Бұққан деген жерден өз қаражатына мешіт салдырып, бала оқыттырды. Құдайға шүкір, бүгін соның игілігін бүкіл ел көріп отыр.

Аса тым балажан еді марқұм. Кенжесі Қожақметті қалай еркелетті? Алдына адам батып кіре бермейтін қажының арқасына атша мініп алып, екі құлағын бала Қожақметтің қалай қайысша тартқылап жатқанын талай көзі көрді. Сол Қожақметі алдыңғы жылы тұңғыш ұлы туып жатқан күні көз жұмды. Өз кенжесі дүниеден өткен күні дүниеге келін жатқан немересін: «Артында тұйағы қалды. Тұйағым аман болсын!» – деп жүріп, ақыры Тұйақ атандырып жіберді. Оның шын аты Нұрыяхмет

екенін ешкім тіпті білмейді де. Ішіне қайғы түсіп кетті ме, қайдам, былтыр Қожақметтің жылын берісімен-ақ ұзамай қажының өзі де дүние салды. Быйыл жаз оған, міне, жыл толады. Қатқабат өлім кімге оңай дейсің, қабырғасын қайыстырып, ағайын-туысты естен тандырып жіберді. Соларға ес қатып, қажының ағалығына ылайық іс жасайын десе, байлығын көрсетті дей ме деп, бір жағы заманнан қаймығады; жақсылығын ұмытты дей ме деп, екінші жағы жұрттан да жасқанады. Екеуі де тәуекел тілейді. Қай тәуекелге мінерін, бүгін Болатай қажының алыс-жақындарымен ақылдаса отырып шешпек.

Қыйсық шоқыдан Метербай сан ойдың салмағы басқан еңсесін тік ұстап түсті. Отқа жіберген Қызыл жорғасына мінді де, көктемнің ызғарына қарамастан кеудесін ашып тастап, қажының ауылына қарай ызғыта жөнелді. Қалай болғанда да, қажының жылын жақсылап өткізсе, аз да болса борышын өтейтіндей сезінді. Жорға үстінде шайқатылып келе жатқанда, қажының бір айтқаны тағы есіне түсті. «Сауданы қазақ алдау деп ойлайды. Олай емес, балам. Сауда – мен саған керегіңді берем, сен де маған керегімді бер деген келісім», – дейтін. Суыт жүріске сұмдық шыдамды еді жарықтық. Алматыға мал сатып қайтқанда, таңбозынан шығып, Түлкіліге ел жатпай жетін жығылатын. Түнгі жүрістен түк сескенбеуші еді. О кісінің бір қорқатын жері Алматының Мүттөйім бағы болатын. «Сол бақтан күндіз өтіп алайықшы!» – деп, Түлкіліден сатуға мал айдап шыққанда, түнге қалмауды алдын ала есептеп алатын. Алматының етегін ала ұзынынан-ұзын созылып жатқан жабайы бақ шынында, мүттөйім десе дейтіндей-ақ қорқынышты еді. Ортасын жарып өтетін жолды кеш бата-ақ ұры-қары торып,

аман өту ілуде бір болғасын, жұрт бақты Мүттәйім атаған. «Ақшаң мен малыңды алса, ұры алыпты деген аты жаман, ақша мен малға бола жаныңды алса, ұрылар өлтіріпті деген былапыты жаман. Сақтансаң, сақтаймын деген құдай. Пәледен аулақ жүрейік, балам», – дейтін. «Әр малдың мойнында төккен теріміз бар.

Саудадан алған әр сомымыз соның сыйақысы. Ақшаны сондықтан бейберекет шашпа, бірақ қажетің мен қыжалатыңа қынжылмай жұмса», – деп үйрететін.

Жорғаның жайлы жүрісі қай-қайдағыны есіне түсірді. Болыс болған жылы ойламаған жерден елге атағы жайылды. Сөтті айтылған бір сөздің ғана құдіреті мұның беделін көкке көтеріп жіберді.

Жайлауға шыққан қазақ қашаннан қонақ шақырғыш, той жасағыш. Бұл өңірге аты әйгілі төрт ағасының қасында Метербай Шежін ауылындағы тойға барды. Әйгілі Шөңті бидің тұқымдары албан жақтан қыз алған екен. Тойдан қайтып келе жатып бір қыр асқан соң:

– Мына Тышқантау – біздің ауылдың жайлауы. Тұсынан тоқтамай өте шыққандарың маған қандай сый болса, өздеріңе де сондай сын, – деп, Мұқа болыс мұртынан күлді.

– Жөн. Ет жемесек те, ернімізді қымызға тигізейік, – деп, Жаңғазы да ықылас білдірген соң, бөрі аттарының басын Мұқаның ауылына бұрды.

Өз күйеуімен қосқанда бес бірдей әйгілі адам үй іргесінде аттан түсіп жатқанға Күләш бәйбіше қатты састы. Сасуының бір себебі ертең бесік той жасамақ сіндісіне: «Қымызыңды мен тауып берем», – деген уәдесінде екен, оны Метербай кейін естіді.

Дәу тегене қымызды бес еркек әп-сәтте-ақ ішіп тастады. Күләш қыйпақтап көйтерін білмеді.

– Қонақтар қанбай қалды, бәйбіше. Тағы әкел! – деді Мұқа өзі де құмарта тамсанып.

– Сыйлы біреу келіп қала ма деп, аз ғана алып қалып ем, – деп, Күләш күмілжіп үлгіргенше Метербай мырс ете қалды.

– Жеңге-ау, сол сыйлы біреуге сақтап қойған қымызыңызды бір топ сыйлы қонақ келгенде әкелмейсіз бе енді! «Әкем Жаңғазы болыс келіп қала ма?» – деп сақтасаңыз, міне, о кісі осында отыр. «Құдам Ыстамшал болыс шөлдеп келер ме?» – деп күтсеңіз, ол ағам да алдыңызда отыр. «Нағашым Үмбетәлі болыс келіп қалар ма екен?» – десеңіз, ол ағам да, міне, осында. «Күйеуім Мұқа болыс келіп қалады-ау!» – деп күтсеңіз, көрін отырсыз, күйеуіңіз де қасымызда. Алда-жалда: «Алыста жатқан болыс қайным Метербай келсе, ұйалып қалам ба?» – деп, маған сақтап қойсаңыз, міне, мен де осындамын. Біз сыйлы болмасақ, сонда сіздің қымыз сақтап қойған сыйлы біреуіңіз кім болды екен, ә? – дегенде, Мұқа бетіне жалт қарап еді, Күләш отырған орнынан тұра алмай, есіктен төрт аяқтап шықты.

Өлгі өзілінің Күләшке аса ауыр тигенін Метербай сонда барып аңғарды. Ағалары да бір-бірінің бетіне қарамай, бір сөт тым-тырыс отырып қалды.

– Жеңгенді қатырдың, – деді Мұқа тыныштықты өзі бұзып. – Қатын менікі болған соң, оған қосарлап мені де соқтың. Ондырмай соқтың, Метербай!

– Иә, соғуын соқты, – деді Жаңғазы жанындағыларға жағалай жымыйа қарап. – Алайда өркімнің аузына құдай сала бермейтін тапқыр сөз айтты, Мұқа.

– Иә, естен кетпейтін, айта жүретіндей соз айтты, – деді Жаңғазыны Үмбетәлі де қоштап. – Аман болсақ, өлі естірміз, Метербайдың бұл сөзі бесеуміздің атымызды біраз елге, біраз жерге, біраз жылға апарады!

Сол кезде бір тұлып қымыз көтерген жігіт «Ассалаумағаләйкүм!» деп босаға аттады да, өның артынан самауырыны мен қуырдағын алып ақ жаулықты бір келін кірді. Бірақ Күләш бөйбіше бұлар кеткенше қайтып бұл үйге бас сұқпады. О да бір заман екен-ау!

Қажының ауылына келіп Метербай атынан түсіп жатқанда, Болатай қажының келіні – байағы ерке Қожақметтің әйелі – Бибісәлім үйден шыға келіп сөлем салды. Іші жылып: «Көп жаса, қарағым!» – деді ықыласпен басын изеп. Көрген кезде ылғый өстіп көргенділігін істейді. Сірә, сіз де қажы атамның бір баласысыз деп, күйеуі Қожақметтің ағасы санағаны шығар. Онысы орынды да ғой. Бүкіл Ақшаның балалары бір-біріне бауыр емегенде, кім?

Болатай қажының асы Ордың бұлағына іргелес Қойанды жайлауының жазығында берілді. Сауыны мен сойымын, бөйгісі мен барлық сый-сыйапатын, қонақтардың жолы мен кәдесін – бәрін бір өзі көтерген Метербай ағайын-туыстан ағыл-тегіл алғыс естіді. Ал жұрт: «Болатай қажының істеген жақсылығын ақыры қайтарды. Әкесінен бетер баулып еді марқұм, бұл да парызын баласындай өтеді», – десті. «Аға, жақсылығыңыз құдайдан қайтсын. Азамат деп арқаланып, Тұйақ екеуміз бұл ауылда тек сізді пана тұтамыз», – деді Бибісәлім де көзі жасаурап. Көңілінде қайауы бар адамның көзі жасаурай береді, өрине. Әйткенмен Бибісәлімнің бұл қылығынан әлдебір арыз айтқандай ыңғай байқады. Неге: «Тұйақ екеуміз», – дейді? Неге: «Тек сізді», – дейді? Демек, басқалар іренжітіп жүрген болды ғой? Неге іренжітеді? Сірә, үріп ауызға салғандай әдемі келіншекті сауырынан сыйпап бауырына басқылары келген ғой? «Ерден кетсең де, елден кетпейсіңді» күңсітіп жүрген біреу бар-ау? Кім екен, ә?

Келесі жылы күзде күтпеген жағдайда Метербайға қатыны күңк ете қалды:

– Бибісәлімді Ыбырай алатын болған ба?

– Кім айтты?

– Бәрі айтып жүр, – Соны әлі білмейсің бе дегендей, күйеуінің бетіне қатыны таңдана қарады. Метербай да таңдана ойланып қалды.

– Ыбырайдың алғысы келгенмен, Бибісәлім тие қойар ма екен?

– «Алам», – дегеніне қарағанда, «Тиём», – деген шығар?

– Тисін. Жыйырмадан жаңа асқан жас адамға өле-өлгенше жесір өт деуге кімнің аузы барады? Жалғыздықтан гөрі Ыбырайдың жанында болғанды жөн көрген шығар.

– Теңге атамның ұрпағында басқа тәуір біреу құрып қалғандай,.. сол Ыбырай емес пе еді, сен сайлауға түскенде, Көрі қайнағаны жақтап жанталасқан?

– Е, жанталасса, өз жанын қыйнады, оған сенің нең кетті? Пендешілік жасаса, маған жасады, Бибісәлімге жасаған жоқ қой. Оның бәрі өз уақытысында өтті, кетті, өткенді қозғап көйтесің? – деді Метербай ол сөзге онша мән бермегенсіп. Алайда іші алай-түлей арпалыс сезіммен алысып жатты: «Шынында, одан тәуір ешкімді таппады ма екен?»

Жаз шығып, ел жайлауға енді отырған кезде, Аралтөбе жақтағы Бибісәлімнің төркінінен үш кісі Қойанды жайлауына қонаққа келді. Әуелгіде ауыл арасы жақындаған соң, аман-саулықты білуге келген шығар деп ойлаған Метербай олай емесіне ертесі-ақ көзі жетті: олар Бибісәлімді алып қайтуға арнайы келген болып шықты. Сол сыбыс шығысымен ағайын-туыс кешкісін Болатай қажының ауылына жыйылды. «Әлгі Ыбырайға тиеді-місі» қайда? Әлде

мұнысы қулық па?» – деп, Метербай өз ойымен өзі болып, сөзге бірден араласпады. Бибісәлімнің ағасы оспақтап-тұспалдамай, сөзді турасынан тартты:

– Біреуі бас ие болар деп бірер жыл күттік. Жас өмірін жесір өткізе ме, Бибісәлімді алып кетуге келдік, – деді.

– Қыз сіздердікі болғанмен, баласы біздікі ғой, бір бүтінді қалай жарамыз? – деді Ыбырай ең қыйын өрі ең қыйналтатын жерге бірден жабысып.

– Қаншаға жарсаңыздарда қой деп қолдарыңызды қаққамыз жоқ. Біз дау шешуге емес, бауырымызға пана болуға келдік, – деді ағасы аспай-саспай.

– Қалың малы төленген келін ол да біздің адам саналмай ма? – деп, Метербай Ыбырай сөзіне ептеп түзету жасады. Ондағысы Бибісәлімнің жағдайын өзіміз-ақ шешерміз дегенді аңғарту еді. Оны Бибісәлімнің ағасы ұға қойды.

– Сіздер асықпағанмен, өмір өтіп бара жатқан жоқ па? – деді бұл жолы сәл шытынып. – Іздеусіз демесін, қарындасымыз далада қалмасын деген қаммен келдік.

– Неге далада қалады? Қалмайды. «Жесір ерден кетсе де, елден кетпейді» деген ежелгі салт бар. Мен де Болатай қажының жақын інісімін, әмеңгерлікке жолым да, қақым да бар. Аламын! – деді Ыбырай орнынан атып тұратын кісіше тап-тап ұмтылып.

– Мен сізге тимеймін, қайнаға, – деді Бибісәлім басындағы орамалын түзеген боп бетін көлегейлеп. – Сіз Қожақмет інііңіз тірі кезінде де бір рет қойныма қол салмақ болғасыз, көзі жоқта да сол қылығыңызды сан қайталадыңыз. Көйтіп енді сіз екеуміз бір-біріміздің бетімізге ұялмай қараймыз?

Жұрт та, Ыбырай да бір сөт тым-тырыс отырып қалды.

– Бәрібір елден жібермейміз, Тұяқты тірі жетім

қыла алмаймыз, – деді бір кезде Ыбырай тағы бір намысты нәрсені қоңырсытып.

– «Мен мынаумен қалам», – деп, қарындасым біреуді нақты ұстамаса, мен оны жылатып, мынандай дау-дамайлы жерге тастап кете алмаймын, – деп, ағасы енді кесіп сөйледі.

Тағы бәрі тым-тырыс болды.

– Онда айтсын кәне! – деді тағы Ыбырай тақымдап. – Ұстасын мынаған тиім деп біреумізді!

Бәрі енді бажырайып Бибісәлімнің бетіне қарады. Ол үндемей көзін төмен тайдырды.

– Айт! Ұйалма! – деді ағасы. – Өзіңе пана болатын біреу болса, біздің көзімізше айт!

– Ешкімді айтпаса, дегенім деген, мен алам! – деді Ыбырай сонымен сөз бітті деген кісіше қолын сілтей сермеп.

– Алса, болыс ағаға барайын. Алмаса, басыма бостандық беріңіздер!

Метербай селк ете қалды. Бәрі оған о жарыла қарады. Не дерін білмей ыңғайсызданды. Бибісәлімнің: «Тұйақ екеуміз тек сізді пана тұтамыз», – дегені тап сол арада есіне сап ете түсті.

– Е-е! – деді елге естірте күрсініп. – Мені қажы ағаның өз баласындай көргенін білесіздер. Менің де жолым мен қақым бар. Сондықтан Тұйақты жетімсіретпеу, Бибісәлімді жесіретпеу міндетім де шығар. Жөн көрсеңіздер, баталарыңызды беріңіздер! – деді тәуекелге тез мініп.

– Алдын ала ақылдасып алған ғой мына зәлімдер! – деп, Ыбырай жағалай қарап жұрттан жақтас іздегендей болып еді, оған ешкім ырай бермеді.

Бибісәлімнің ағасы қолын жайып қарындасына батасын берді.

Метербай бес күн ішінде балалары Бажан мен Мұқаметәліге жеке-жеке, ал Мұқаш пен бәйбішесіне ортақ енші бөліп берді. Сонан соң оңаша үйге

кіргізер алдында Бибісәлімнің құлағына Алматыдан арнайы алып келген алтын ай сырға тақты. Сол түні:

«Жүзің көркем-ай,
Күнде көрсем-ай.
Аха-хай,
Сырғалы еркем-ай!» –

деп, Шаншардың әнін айтып бетін ашты.

Көмпеске дейтін төркілеу жүретінін Метербай алдын ала Мұқа болыстан естіген. О кісі мал-жанымен алдақашан Қытай өтіп кетті. Ал бұл: «Мал дейтіндей менен не алады? Жаным аман болса, тағы мал тағы табылар», – деген төуекелмен қашпады. Бірақ 1928-жылдың қоңыр күзінде Көктерек өзенінің бойындағы көк жотада Қоңырөлең ауданы көмесиесінің шешімін көзін бақырайтып қойып Ыбырай оқығанда, мұның өзі өкіметтің заңы емес, Ыбырайдың бұдан кек қайтаруы ғана сыйақтанды. «Әуелбекұлы Метербай. Жасы елу сегізде. Патша заманынан бері болыс болып келе жатқан қанаушы тап өкілі. Сауда жасап, елді алдап байыған. Бұққан деген жерге мешіт салып, байу жолына дінді пайдаланған. Әйел теңдігін аяққа таптап, өзінен отыз жас кіші адамды әйел үстіне төқалдыққа алған. Кеңес өкіметіне қарсы пікір таратып, малымды өкіметке бергенше деп, сатқан, сатқанынан қалғанын балалары мен туыстарына таратып берген. Ақша ұруының ұйтқысы, беделдісі. Елге іріткі салушы ретінде, оның малын да, қатынын да тартып алып, үрім бұтағымен жер аудару керек», – депті де, тізімге бәйбішесінен тартып, одан туған Бажанды, Мұқаметәлі мен Мұқашты – бәрін бір отбасына қосыпты.

«Ә, «Екі сыйыр сауғанның айраны бар, екі қатын алғанның ойраны бар» деуші еді қазақ, осы

көмпеске екі әйелімді екі жақ қып жауластырып жібермесе, жарар еді», – деп қауіптенді Метербай. Төмен қарап көк бетегенің түбін шұқылап отырған ол кенет бір таныс дауысты естігендей болды. Әлдекім: «Әй, азаматтар!» – деді-ау, сірә? Метербай басын көтергенде, көмесиелер отырған ұзын үстелге қарай екі-үш аттап тоқтаған Бибісәлімді көрді.

– Мына көмпескелерің құдайдың бізге жіберген ақырзаманы ма әлде өкіметтің жіберген әділ заңы ма? Көмесиелер боп отырған мына кісі де менің қайнағам, – деді Ыбырайды иегімен де, білегімен де нұсқап. – Бү кісі кезінде мені тоқалдыққа алам деп, мен Метекенге тиіп кетіп, содан кегі бар. Бөйбіше апамнан туған баланың бәрі Метекенге мен тиген жылы-ақ еншілерін алып, бөлек үй болып кеткен. Оны көмесиелер қайнағам да, мына отырған ел-жұрт та – бәрі біледі. Сөйте тұра көмпескеге мал санын толтыру үшін өрі өштескеннің жөні осы екен деп, бәрімізді бір отбасы етіп жазғандарың қыйанат емес пе? Метекеннің болыс болғаны да, мені әйел үстіне алғаны да – бәрі рас. Бірақ мен өз еркіммен тидім. Бөйбіше апамның да, балаларының да жер аударатындай еш жазығы жоқ, обал жасамаңдар. Бәріміз де құл ұстап, күң жұмсаған адам емеспіз. – Соны айтты да, аспай-саспай бұрылып, отырған орнына қарай жүрді.

– Метербай ірі байдың қатарына жатпағанмен, жау элементке жатады. Сол үшін жер аударылады! – деді Ыбырай осымен сөз бітті дегенді аңғартып.

– Бірі жаңа тәй-төй басқан, бірі емшекте, – екі қызым бар. Жер түбінде жатқан Жайыққа жетпей жолда өлсек, кім жауапты? – деді Бибісәлім тағы көмесиелерге сауал тастап.

– Метербай жауапты, – деді Ыбырай күңк етіп. – Оған болыс бол, елді қана деген біз емес.

Оны құптап бір-екеу күлген болып еді, бір-екеу оларға көзін алартты. «Е-е! – деді Метербай іштей түңіліп. – Кеңес өкіметі Ыбырай болса, оған біз сұмырай болмағанда, кім сұмырай болады?»

– Жеңге, – деді кенет кәмесиенің төрінде отырған қара сұр жігіт ағасы Бибісәлімге қарап. – Бәйбіше апаныз бен балаларының еншісі бөлек екенін ырас-тайтын қағазыңыз бар ма? Жаңағы айтқан емшек-тегі қызыңыз қайда?

– Қайным-оу, қай қазақ баласын қағаздап еншілеуші еді? Қағазға нанып, адамға нанбасаң, ағанның қатыны екеніме де нанбассың. Қызым міне бәйбіше апамның алдында жатыр, – деді көк шөптің үстінде көсіле отырған кимешекті әйелді көрсетіп. – Бү кісі мен бұл нәресте кімге жау, мен кімге жаумын? Біздің қай қылығымыздан қорқып жер аудармақсыңдар?

– Андағы сөзің жаудың сөзі емегенде кімдікі? – деді Ыбырай отырған жерінде қопандап. – Байқап-байқап сөйле, өкімет сенен қорқып отырған жоқ, жазалап отыр.

Саған айтқан сөзім зайа деді ме әлде елдің көзінше ізет қылды ма, талай сөздің реті келіп тұрса да, Бибісәлім Ыбыраймен салғыласпады.

– Жеңге! – деді төрдегі қара сұр жігіт тағы Бибісәлімге. – Қағазыңыз жоқ болса, қағаз жасап беріңіз бізге. Жаңағы айтқандарыңызды қағазға түсіріп, кәмесиеге әкеп беріңіз. Жөн көрсек, жөнін жасаймыз, жөні келмесе, оны өзіңізге айтамыз.

– Осы көзір ме?

– Иә, осы көзір.

«Әй, Кітәпбек іш тартып отыр-ау?» – деп, Метербай қара сұр жігітке көзінің астымен барлай қарады. Бірақ сұсты жігіттің жүзі еш сыр аңғартпады. Тағы ойы өткен күнді шарлап кетті.

Көктем кетін, жаз шығып қалған кез болатын. «Бір ағамыз ауырып арасанда емделін жатыр екен. Барып көңілін сұрап қайталық», – деп, Болатай қажы мұны қасына ертіп алды. Найзатапқанның арасаны Түлкілінің шығысында жап-жақын жер. «Ауру адамның сақтап жегеніне қолайлы», – деп, қажы бір қойды үйттіріп, бір тұлып қымызды баптатып алып жүрді. Жолай арасанның неге Найзатапқан аталғанын сұрап еді, қажы мұның соны сұрағанына қуанған адамша құлшына сөйлей жөнелді. «Бұл өзі біле жүретін әңгіме, – деді сөз айағын іліп әкетіп. – Естіген шығарсың, ертеде осы Ордың бұлағында қазақпен қалмақ арасында қатты шайқас болады. Қазақ аз, қалмақ көп болғандықтан, қазақтар оқтан паналайтын ор қазып соғысады да, қалмақты қатты қырғынға ұшыратады. Қазақ қолын Есім ханның баласы Салқам Жәңгір басқарып, оған сонау кіші жүзден Жалаңтөс батыр көмекке келеді. Сол қырғынның кегін алмақ боп сегіз-тоғыз жылдан кейін қалмақ қазаққа қайта шабады. Ұрыс осы Үйгентастың белінде болыпты. Салқам Жәңгір сол соғыста жекпе-жекте жараланып, содан қайтыс болады. Оған ашынған қазақ қалмақты тағы быт-шыт қылады. Елтінді батырдың досы Ұзын мұрт Ұзақ батыр да сол соғыста қара санынан жараланып, жүре алмай қалады. Қорғастың, Өсектің, Қудың арасаны – ешқайсы көмектеспейді. Сонан соң бір тәуін осы арасанға емделсең, жазыласың дейді. Арасанға Ұзақты іздеп келген Елтінді батыр анадайдан амандасып: «Үзеке, көне түрегел!» – деп, құшағын ашады. «Елеке, қарғып тұрарға әлі ертерек, сүйенерге бір тайақ тауып бер», – дейді Ұзақ. Елтінді ары-бері қараса, жақын маңайда бос жатқан ағаш көрінбейді. Сонан соң арасанның басында өнін тұрған топ ағаштың бірін

сындырып алмаққа ұмтылса, «Ойбай, арасанның басындағы ағашты сындыруға болмайды», – деп, қасындағылар шу ете қалады. «Қап!» – деп, жан-жағына қараса, анадайда бір қазықтың шеті қылтыйады. Тартып қараса, қозғалмайды. Шірене ырғап суырып алса, қазақтың қара найзасы екен. «Мә!» – деп, Ұзаққа бір шетін ұстатады да, бір шетінен өзі тартады. «Әупірім, бісіміллә!» – деп, Ұзақ батыр сонда орнынан біржола тұрып кеткен екен. Оны көрген ел «Елтінді батыр найза тапқан жер» деп жүріп, арасанды Найзатапқан атандырып жіберіпті. Ырымшыл қазақ екі бірдей батырына қатысты тарихы болғасын, бұл арасанды қатты қастерлейді», – деп еді қажы.

Бұлар арасанға жете бере күн кұйды дерсін, тура шелектеп жауды. Күнгей жақ беткейдегі арасан бір сәтте топан су қаптағандай апалаң-топалаң болды да кетті. Сай-сайға тіккен үйдің бәрін су алып, шошала мен абылайшалардың біразын су ағыза да бастады. Жұрт кәдімгі жау шапқандай күйге түсті. Бір қара сұр жігіт кимешекті әйелді көтеріп алып келе жатып, бұлардың жолын кеспей, өтіп кетсін деп тұра қалды.

– Ассалаумәлікім! – деді қажы екеуіне күле қарап.

– Әликімсалам! Шешең бе? Мына жауында қайда апара жатырсың? – деді қажы оған.

– Шошаламызды су алып кетті. Шешемді ең құрымаса жотаға шығарып қойайын дегенім ғой.

– Қайдан келіп еңдер?

– Қайшының беліпен. Атым – Кітәпбек, солтанғұл Қожагелді деген кісінің баласымын.

– Иә, Қожагелді батырды естуім бар. Жсалайыр Жирен батыр екеуі қалмақтан қазаққа олжа түсірген кісілер болса керек. Шешең не науқас? Жерге түсірсеңші, қолың талды ғой.

– Жүре алмайды. Екі-ақ күн болды арасанға келгенімізге.

– Жарайды, арасан жарықтық шешеңе ем болсын! Әйгілі ағамыздың баласы екенсің, ертең мына Метербай ағаң екеуміз шешең паналайтын бір лыпа әкеп берерміз, бүгінше бірдеме ғып ілдәлделей түр.

Қара сұр жігіт нанарын да, нанбасын да білмеген күйі аңырып тұрып қалды да, бұлар ары өтіп кеткен. Ертесі қажы мұны жұмсап, Кітәпбектің шешесіне бір қараша үй апарып бергізген. Сірә, Кітәпбек соны ұмытпаған-ау.

Бибісәлімнің арызы Метербайды жер аударудан құтқармағанмен, бәйбішені балаларымен біржола арашалап қалды да, ал Бибісәлімге «Жаз шыға Метербайдың артынан өзім барам» деген серт-қағаз жаздырып алып, уақытша елде қала тұруына рұқсат әперуге жарады. «Жеңге, ағаны арашалай алмаймын. Үстінен жазылған төрт адамның білдірмесі бар. Айта барыңыз, қасиетін кетіреді-ау деп қорланбасын, Метекеннің Қызыл жорғасын өзім мініп, құндыз бөркін өзім киіп тоздырам. Менің қолымнан келетіні сол ғана», – депті Кітәпбек Бибісәлімге. Өлген-тірілгенінді елемейтін мына мылқау заманда оның мұнысы да кісілік.

Басынан бағы бір-ақ күнде тайған Метербай өксі күрсініп, өзінің кенет өлең күбірлеп отырғанын аңғарды:

«Жас кезде көк құрақты бұлақтайсың,
Қарт күнде қалт-құлт еткен шырақтайсың.
Бұлақ кеуіп, шам сөніп бара жатыр,
Қу дүние, қайда апарып тұрақтайсың?»

Ежелгі Теке, кейінгі Жайық, кәзіргі Оралға Метербай қазан айының айақ шенінде жетті. Жеткен бойда келгендігін куәлендірін кеңсеге тіркелді.

Болатай қажыдан бойына сіңген кісіге үйірсектік мұнда да оған өз игілігін көрсетті: келгеніне айға айналмай жатып-ақ өз нанын өзі тауып жейтін жағдайға жетіп, балық аулап, соны сататын бір өртелдің белді жұмысшысы болды да шықты. Адам мен адамның арасын алыстататын да, жақындататын да сөз емес пе, Метербайды сөз білетіндігі де сыйлы етті. Әуелгіде оларды ол Құланайан Құлманбет пен Шаншар ақынның айтысын, артынан Қожбанбет би мен Тезек төренің ымы-жымы бір жағдайларын, Елтінді мен Ұзын мұрт Ұзақ батырдың ерліктерін өңгімелеп мәз қылса, келе-келе Салқам Жәңгір мен Жалаңтөс батырдың елу мың қалмаққа жеті жүз батырмен қалай қарсы шыққанын байандап қайран қалдырды. «Әй, ағасы, сен өзі өтірікті бөсіп отырған жоқсың ба?» – деп келе жатқан бір жігітті екінші біреу зірк етіп тоқтатты:

– Менің де әкем осындай сөзді айтатын. «Жалаңтөс Жетісуға барып соғыс салғанда, соған Жиёмбет жырау да қатысыпты. Есім ханмен араз жүрген Жиёмбет елім дегенде, ханға кегіш ұмытқан», – деп отыратын.

Сол зірк ете қалған Қабдолда, құдайдың күдіреті, кейін Метербайға ағайыннан бетер бауырласып кетті. Бірақ қаншама қыймас, сыйлас адамдарды тапса да, туған жер мен туған елдің қан тамырына тарап кеткен сағынышы басылмады. Үшінші жылға айақ басып барады, «Артынан өзім барам», – деп серт-қағаз берген Бибісәлімнен еш хабар жоқ «Со серт-қағазы құрғыр айрылысар қағаз боп жүрмесе, кәйтсін-ай?» – деп уайымдайды. Тоқтаған тұрағын көрсетіп кеңсе арқылы Қоңырөлең ауданына екі-үш дүркін анықтама да жіберді. Алайда жауап та, түсінік те ала алмады. «Өкімет өзі-ақ қудалап тыныштық таптырмас еді, сірә, бір кесапат кедергіге жолықты-ау», – деп жорамалдайды.

Қандай кедергі болуы мүмкін? Қандайы болса да тек Ыбырайдан келетін сыйақтанады. Ыбырайды ойласа, неге екенін, тісі зыр ете қалғандай өне бойы түршігеді. Адамшылықпен ойласа, жауласатындай не бар екеуінің арасында? Маған тимеген әйел оған тиіп кетті деп-ақ өле-өлгенінше өштесіп өтпек пе ол мұнымен? Еркектік намыс сода ғана тұрса, ондай намыс кімге керек? Бәйбіше мен балалардың да басына әңгір тайақ ойнатып, жаудың тұқымы, жаудың қатыны деп жатқан шығар? Құдай-ау, бұл кімге жау? Қазаққа бұрын қалмақ еді жау саналатын, енді бай мен кедейді бір-біріне жау қылыпты. Байлар қазақ емес сыйақты. Кедей, әрине, байдан көп. Ақылдыдан ақымақ та көп. Алайда қаншалық аз болса да, байлар мен барлар жұрттың басы мен сөзін ақылмен ұстап, ел қылып келген жоқ па? Көпті азға қарсы айдап салғанда, бастан да, сөзден де айрылған қазақ көйтін ел болады? Құрып кетпей ме? Ал адамды құрту әділдік пе? Адам, халық керегі жоқ өкімет бола ма? Әлде біз білмейтін, бізге білдірмейтін құпыйа бір күйтырқысы бар ма? Қандай күйтырқысы болса да, әр адаммен бірге құрыған халықтың ақылды сөзі мен асыл өнерін қалпын бұзбай кім қайтадан орнына қояды? Адам өсін көбейгенмен, өлген сөз бен өлген өнердің орны тола ма? Бір өзі мыңға татыйтын Мұқа тектес марғасқалар құрыған соң, бәрі жыйылып бір Мұқадай бола алмайтын мың Ыбырайдан қазаққа қандай опа?

1931-жылдың күзінде Қабдолда бір сұмдықты айтты: ауыл-ауылдағы қалқоз болған қазақ аштықтан қырыла бастапты, қара су ішіп, тері шалбарын тілгілеп тамақ қылып отырғандар бар деседі. Кедейі түгіл, құл қазағы да аштан өліп көрмеген елге асанын тажал төніпті: адамның өз қолымен, өз қаскөйлігінен жасалған апат.

Қырылмай кәйтеді, көлектіп боласың деп, бар малын ортаға салдырды; тамағы да, киімі де, баспанасы мен алыс-берісінің бәрі бір малға тәуелді қазақ малынан айрылған соң, түп тамырынан айрылған қаңбақтай қаңғырып өлмегенде кәйтеді? Ақылмен емес, әлдебір адам түсінбейтін жаулықпен жасалып жатқан өрекет бәрі.

– Әй, Метербай, – деді қыстың күні Қабдолда оңашалап, – сенің жағдайыңды жаныңда жүрген мен түсінем, өкімет түсініп, өзі жөндейді екен деп үміттенбе. Керек болсаң, қатын-балаңа, өз отбасыңа керексің, Галашөкінге керекпін деп қайғырып жүрсің бе? Бүйтіп құса боп қапаланғанша, тәуекел де де, еліңе қаш. Кепкен балықтың бір дорбасы еліңе аман-есен жеткізеді. Өуелі пойызбен Елекке жет. Ақшасын берсең, ары қарай жер түбіне апар десең де апарады.

– Өзім де сол ойдың ұшығына жете алмай жынды боп жүр едім. Ендеше, сол Елекке жетуге жөн сілте.

Сол жоспармен 1932-жылдың көкек айында Метербай тауар тасыйтын пойызбен өлдім-талдым деп таңбозында Сарөзекке жетті. «Біздің жақтың қазағы сені танымайды, танымаған соң, жұмысы болмайды; өз жеріңе барғанда сақ бол, сені жау санап жүргендер солар», – деген Қабдолданың сөзі көкейінен кетпей, Метербай алағеуім кезде Сарөзектен сырт шығып кетіп, елеусіздеу бір төбенің түбіне барып кеш батқанша ұйқысын қандырды. Содан түнімен тау бөктерлей жүріп Алтынемелге жетті. «Қайда барсам?» – деп, сол арада екі ойлы тоқтады. Тау асса, ар жағы – туған ауылы Түлкілі. Барса, бәрі таныйды, «Болыс келді, бай келді, жау келді», – деп, тағы бас салуы мүмкін. Өз жеріне, өз еліне жау санатқан заман-ай! Егер Алтынемелден ары аспай, Қоғалының аңғарымен тура тарта берсе, таң ата қайын жұрты – жалайыр ішіне – жетпек.

Ол ара бейтаныс, бай екенін, болыс екенін өркім біле бермейді, сондықтан оларға бұл жау емес. Тәуекел деп, солай қарай тура тартты. Біраз жер ұзап барып қайта қобалжыды. Сонау жер түбінен қайын жұртын емес, Түлкілісін, Түлкіліде қалған бала-шағасы мен отбасын аңсап келе жатқан жоқ па? «Өлсем, солармен бірге өлермін, оларсыз тірлік маған, тегі, не керек?» – деген оймен тәуекел деп, енді Жаман Алтынемел арқылы Түлкіліге қарай тартты.

Таң қылаң бере Түлкіліге де жетті-ау! Әл-дәрмені құрып тұрса да, қыйсаландап Қыйсық шоқының басына шықты. Күнгей бет көгеріс тартып қалыпты. Енді-енді бұр жара бастаған тобылғы мен қарақат «Айналып ауылыңа келдің бе?» дегендей теңселе бас шайқап қарсы алды. Теріскен мен жусанның, қалақай мен бүрге тікеннің қоспа ійісі кеңсірігіне толып, кеудесін жарып жібере жаздады. Анаңның омырауына ұқсаған қайран туған жердің ійісі-ай! Шаршап-шалдыққанын ұмытып, жота астындағы қыстауына қарай ентеледі. Қоқсып қарауытып жатқан тас қора мен тас үйді көргенде, жүрегі тас төбесіне шықты: тырп еткен тіршілік байқалмады. Қол-айағы дірілдеп, қыйраған үй мен қыйраған қораға үрке жақындады. Қый да ескі, бопыр да ескі, кем дегенде екі-үш жыл адам жоламағаны көрініп тұр. Не қырып кеткен, не айдап әкеткен. «Айдап әкетсе екен!» – деді не де болса амандықтарын тілеп.

Аштығы да, шаршағаны да – бәрі ұмыт, ентелеп Болатай қажының қыр астындағы ауылына қарай далбаңдады. «Солармен селбелесіп жан сақтаған шығар?» – деп дәмеленді. Күн көтеріліп қалғанда оған да жетті. Қажының тас үйі тас меңіреуше мелшиіп тұр, төбесін түсірін, қорасын тас-талқан қылып кетіпті. Адам өмір сүрмек түгіл, бұл араға

әлдеқешаннан бері адам келмеген. «Шынымен-ақ бөрі қырылып қалған ба?» Елім деп келіп, елін таба алмай дал болды. Енді Метербай қорқуды да қойды. Елі жөк жерден несіне қорқады?

Жүре-жүре түс әлетінде Найзатапқан арасанына жетті. Ауру-сырқаулар құжынап жататын жерді кәуіпті санап, өуелі қыр үстінен көз тастады. Тым-тырыс, тырп еткен қыбыр байқалмады. Осы жолы шын қорықты: халық түгел қырылып қалған екен деп ойлады. Жан-жағына жалтақтай қарап, арасанның басына келді. Құдайға тәубә, суы байағы қалпынша жеті-сегіз көзі түгел ағып жатыр екен. Байағы Елтінді батыр сындырып алмақ болған ағаштың түбіне келіп, тез-тез шешіне бастады. Астаудай шұңқырға жүрелей отырып мінежат қылды: «Ө, құдай, қолдай көр! Елтінді, Ұзақ батыр бабаларымның аруағына қолдата көр! Ел-жұртыма аман-есен қоса көр!»

Соңғы кепкен балығын арасанның суына матырып жеді де, Метербай енді не де болса деп, қарсы беттегі Қату тауына, оның Тектұрмас дейтін мүйісіне қарай еңістеді. Арасанның етек жағындағы шоқыны айнала бергенде, анадай жерден күдікті бір үйіндіні көзі шалды. Малдың қаңқасы ма, жүн-жұрқа ма деп, жиіркене қарады. Жақын келгенде танып, жүрегі су ете түсті: адамның сүйегі. Екеуі ересек, сірә, өке-шешесі болар, үшіншісі жеті-сегіздегі ұл баланың қаңқасы. «Көмусіз қалғыр!» – деп қатындар қорғаушы еді, көмусіз қалған байғұстар екен. Жау жоқ заманда жаугершілікке тап болып, үшеуі аштан өлген көрінеді. Мына далада мұндай өліктің қаншауы жатқанын бір құдай білсін. Бұлар, сөз жоқ ешкім көрмеген, ешкім білмеген өлік. Көрсек, көрген адам бетін жасырады ғой. «Ө, құдай, бүйтіп айдалада өлуден сақта!»

Құран оқып, үш өліктің бетін жасырғанша күн жамбасқа ауды. Түн ауа Қоңырөлеңге жетті.

Мұны жер аударғанда ауданға орталық болған бұл ара Метербайға Түлкілідей ыстық көрінбеді. Кімге барады, кімнен жөн сұрайды, кімге сенеді? Ұзақ ойланып, ұзақ толғанып, ағайын саналатын Қожашқа тоқтады. Біраздан кейін заман өзгертіп жіберді ме деп, оған да жүрегі дауамай, не де болса таң атуын күтіп, тау ішіндегі бір ыққа түнеп шықты. Ертесі ен далаға кетіп, қой соңындағы шопанмен тілдесті. Рулас кісінің баласы екен, ол да, бұл да бір-бірін таныды. Бұл арада ауданда бірінші болып сапқоз деген құрылыпты, баққаны сол сапқозға қарайтын өкіметтің малы екен. Қалқозға қараған жұрт аш-жалаңаш, қырылғаны қырылып, қырылмағаны Қытайға қашып өтін, тоз-тоз болған көрінеді. Бұл Оралға айдалған соң көп ұзамай үлкен қызы, артынан екі-үш айдан соң емшектегісі ауырып өліпті де, Бибісәлім бәйбішенің балаларымен бірге со жылы Қытай өтіп кетіпті. «Олар Ыбырайдан қалай құтылды екен?» – деп ойлады бірден.

– Ыбырай қайда?

– О да Қытайға өтіп кеткен.

– Е, ол өкіметтің өз адамы еді ғой?

– «Кітәпбек деген кісі соңына түсті», – дейді ғой әкем.

– Е, солай де, шырағым. Қойыңа мен қарай тұрайын, өкеңді шақырып келе аласың ба?

– Шақырып келейін, аға.

Жігіттің «Аға» деген сөзі сенім шақырды. Әкесі келіп өкіріп жылап көрісті. «Ағайынның азары болса да, безері болмайды» деген – осы. Сол күні кешкі алагеуім кезде әкелі-балалы екеуі бір түйіншекке тапқан азық-түлігін түйіп, бір атын жетектеп, жалтақтай-жалтақтай жанына келді.

– Метеке, – деді әкесі әлденеге айыпты кісіше төмен қарап, – «Жоқ жомарттың қолын байлайды»

деген, ат тауып берерге шамам жетпеді. Мына бала мінгесіп барсын. Түнімен жүрсеңіз, таң қылаң бере Қорғасқа жетіп жығыласыз. Ат пен баданы сол арадан қайтарып жіберерсіз. Бөтен көз сізге де, бізге де көуіпті. Алыс та, ағайын да – бөрі жау. Заман түзелсе, аман-есен жолығуға жазсын; түзелмесе, тарымыз таусылғанша енді қуғын-сүргін көрмейік. Аман жетіп, ондағыларға сөлем айтыңыз!

– Көп жасаңыз, Дөке. Жақсылығыңыз алладан қайтсын!

Ел-жұрттың қамын жеген Метербай ел-жұртқа жау саналып, осылай Қытай қашты. Жол бойы үнсіз өксіп, күрсіне берді, бір шумақ өлеңді қайталай берді, қайталай берді:

«Жас кезде көк құракты бұлақтайсың,
Қарт күнде қалт-құлт еткен шырақтайсың.
Бұлақ кеуіп, шам сөніп бара жатыр,
Қу дүние, қайда апарып тұрақтайсың?»

Қуғыннан, сүргіннен, аштықтан, апаттан аман қалған Метербайдың әрі жалғыз, әрі кенже, Қытайға қашып барғаннан кейін көрген ұлы Орынбай 1955-жылы көктемде жыйырма екі жасында шешесі Бибісәліммен бірге Қытайдан елге оралып келе жатып, мәшине Түлкілінің тұсынан өтіп бара жатқанда, анасына қарап көзіне жас алды:

– Апа, әкем өлді. Бауырларымнан айрылдым. Туған-туыстың көбі қырылды. Бірақ бәріміздің туған жеріміз, еліміз аман екен. Тәубә, апа, туған жерім, туған елім бар, мен енді жетім емеспін!

– Иә, балам, туған елі, туған жері бар жігіт жетім болмайды. Тек, әттең, әкеңмен бірге ел мен жердің бірталай өңгімесі өлді, бауырларыңмен бірге ұрпақтың біраз бұлақ көзі бітелді! – деп, Бибісәлім де жаулығының ұшымен көз алдын сүрткілей берді.

14.05.09.

ҰМЫТЫЛМАЙТЫН ӨНШІ

Қазақта «Сәулем-ай» аталатын сан алуан атақты ән бар. Солардың ішінде мен үшін ең қымбаты әрі әсерлісі – Қазақстанның халық әртісі Рәбиға Есімжанова салатын сағынышты «Сәулем-ай». Ә деп аңырай жөнелгенде-ақ бір бұрқақ сезім жұлқып жібергендей, жүрегім шымыр ете қалады. Соғыстан кейінгі жылдардың табы жатқандықтан ба екен, осы әннің соза шырқалған зарлы сағынышы бала күнімнен мені айрықша сезімге бөлейді. Күтуден, үміттенуден әбден шаршап зарыққан үн жер бетінен еш дауа таппаған соң, самғап ұшып аспанға сіңіп кетіп жатқандай әсер қалдырады. Сол үнге ілесіп сенің де үмітің, арманың алыстап зарлап кетіп бара жатады. Арман мен өкінішті, сағыныш пен қайғыны, үміт пен қыйалды, өкпе мен назды, уайымды – бәрін бір әуезге сыйдырып, бәрін бір өзі арқалап аңыраған дауыс кеудеңнен жүрегіңді суырып әкете жаздайды. Әннің құдіретін өншінің құдіреті жебеп әкетеді. Сүйсіне тыңдап отырғанда, ән әдемі ме, әнші әдемі ме, оны мүлде ажырата алмайсың, екеуі егіз туған сыңардай тұтас. Өнші де өксіп айтады, сен де өкініп тыңдайсың. Ән біресе өткен өміріңе жетектеп, алыстап бара жатса, бірде сыбырлап, жаныңа жақындап келе жатқандай болады.

Рәбиға өпкеміздің даусы, «Сәулем-айды» шырқағанда, қанша созса да созыла беретін, қанша көтерсе де көтеріле беретін, шегі де, шеті де жоқ шалқар екенін аңғартады. Оның үнінен заңғар аспанды, биік тауды, тұңғыйық көлді, көрікті жайлауды, керілген орманды, қысқасы, қазақтың барша табиғатын және қазақтың барша мінезін көріп отырғандай әсерленіп тыңдайсың. Оның даусына ақылыңнан бұрын сезімің бе әлде сезіміңнен бұрын

ақылың сүйсіне ме – зінің жетпейді. Бүкіл жан дүниенді баурап әкететін бір күдірет!

«Сәулем-ай» – Рәбиға Есімжанова айтатын сан түрлі сыйқырлы әннің бірі ғана. Шынын айтқанда, ол салған әннің сыйқырлы емесі жоқ. Шетінен шер қозғайтын, өңкей ойға батыратын, ешқашан ешкімді бей-жай қалдырмайтын кілең ғажап әндер! Оның даусы тұла бойыңды тазартып кететін мөлдір бұлақтай, жан дүниенді жарық қылып жіберетін шамшырақтай еді. Өнге әр қосатын, әуенді әуезімен әлдилейтін ерекше үннің иесі еді-ау, шіркін!

Сол әннің, сол үннің әсерімен мен алғашқы шығармам «Күнәлі махабатта» арбакеш әйелдердің соғыс жылдарында «Сәулем-айды» қалай салғанын суреттеген едім. Соны жазғанда, құлағымда Рәбиға әпкеміздің даусы тұрғанын мен еш ұмыта алмаймын. Оның даусындағы ұлттық бояуды өзге әншінікімен шатастыру еш мүмкін емес-ті: ойлы, арманды, шерлі, ақылды, заман мен уақыттың бар тынысын бойына сіңірген дауыс.

Рәбиға әпкемізбен мен бір-ақ рет кездесіп, бір-ақ рет сөйлестім. Екеуміз де Алматыдағы Орталық ауруханада жатқанда жолықтық. Сыртынан көрдім де, әдейі барып амандастым. Жөнімді айта бастап ем, «Е, Қанабектің «Құштар көңіл» кітөбін жазған бала екенсің ғой?» – деп, бірден шүйіркелесе кетті. Күләш екеуінің өте жақын дос болғанын, Күләш пен Қанабектің қосылуына өзінің қалай дәнекер болғанын, Құрманбек пен Шараға қатысты жағдайларды ынтыға, сағына еске алып әңгімеледі де, Күләштің үстінен арыз жазған адамдардың кім екенін, неге жазғандарын, Күләштің өмірден ерте кетуіне сол арыздың себеп болғанын ашына, ашыла айтып берді.

Байқағаным, туған жерін қатты сағынып жүр екен. Әңгіменің арасында Қорғалжынды қайта-

қайта еске алып, соған әлсін-әлі айналып соға берді. Осы аурудан аман-есен айығып шықса, мені Қорғалжынға ертін апарып, бәрін аралатып, бәрін өзі көрсетіп қайтатын болды. Әйгілі «Дударай» өніне қатысты Мәриям Жагорқызының кім екенін, оның әке-шешесі мен бауырларын – бәрін аты-жөнімен атап, ерекше ілтипатпен тәптіштеп түсіндірді. Әсіресе әйгілі әнші-сазгер Қосымжан Бабақовтың өзіне туыс, аға екенін, Қосымжан, Есімжанның тұқымдары әулетімен тегіс әнші екенін ерекше мақтанышпен айтты. Өнер үшін өзінің Алматыға қалай келгенін, қыйындықтарға қалай төзгенін аңқылап, ашыла айтып, көп сыр шертті. Соның арқасында мен о кісіні ежелден таныс адамымдай тым жақын тартып кеттім. Өңгіменің үлкенін екеуміз Қорғалжынға барғанда айтатын болып, бір-бірімізге саулық тілеп ажырастық. Бірақ, амал не, о кісі ол ауруынан айыға алмады, ақырында 1986-жылдың 3-шілдесінде 72 жасында Алматыда қайтыс болды.

Бәлкім, маған солай көрінген шығар әлде өзім байқамаған болармын, қалайда, әйтеуір, сол атақты әншіні ақтық сапарға шығарып салу рәсімі өз дәрежесінде өтпеген секілденді. Маған гәзеттердің де, радио мен теледидардың да өксіп бір терең күрсінуі кем болған сыйақтанады да тұрады. Айрықша әншіге ақтық сапарында айрықша ілтипат көрсетуге болатын еді. Айтып-айтпай не керек, Рәбиға Есімжанова – қазақ әншілерінің ішінде ұлттық бітімі айрықша айшықтанып тұратын әнші. Оның үніндегі ұлттық әуез қайталана бермейтін сирек қасиет. Оның даусында ақыл мен парасатты, сүйсіну мен таңдану сезімдерін түгел баурап алатын алапат күдірет бар. Оның қазақы үні сонау ерте кезден сақталып қалған, келе-келе сомдалып, бүгінгі күнмен сабақтасып жатқан тарихи әуез

секілді. Заманнан заманға жалғасып, үзілмей келе жатқан қазақы, ұлттық үннің талантты үлгісіндей еді. Мың, миллион дауыстың арасынан оның дауысын жаңылмай тануға болушы еді.

Ол ағасы Қосымжан Бабақовтың әндерін де айтатын. Өн осы замандікі болғанмен, дауыс ата-бабамыздікіндей естілетін. Және, бір ғажабы, сол дауыста Рәбиғаның Қосымжан ағасына деген сағынышы, бауырмал мейірі, тіпті, бөлкім, жоқтауы қоса сезіліп тұратын. Ол салған әндер ойдың, өмірдің айнымаған өрнегін көз алдыға әкеліп қолма-қол елестете қояды. Қандай әнді айтса да, созымды жеріне келгенде, шырқай шарықтатып, тұла бойыңды шымырлатып жібереді. Сонда денен осындай да әдемі үннің болатынына таңданғаннан шымырлайды. Әулиенің алдында тұрғандай, тырп етпей тыңдайсың. Қазақтың бір құдіреті әні екенін сол сәт сүйсініп мойындайсың.

Рәбиға Есімжанова шырқайтын Сегіз серінің «Гауһартасы» замандастары «әннің падишасы» деп берген бағаға сай айтылады. «Ажарың аппақ екен атқан таңдай» дегеннен-ақ айналаға аппақ шуақ шашылып тұрғандай әсер аласың. Әдемі теңеуді әдемі әуез әсерлі құптайды. Әннің падишасын өншінің падишасы шырқағанда, қойнына гүл толғандай, гүлдің ійісі көкірегіңді жарғандай шаттанып тыңдайсың. Өншінің даусы солай тыңдатады.

Біз өзілге, әжуаға бұрыңқырап айтатын «Құдашаны» ол былқылдатып, буыныға түсірін, назы мен بازیнасын бірдей келтіріп, қазақы ауылдың қазақы ғұрпын көз алдыға елестете айтады. Жымындап түсінін, әр сөзі мен әр дыбысын құптап тыңдайсың. Өйтін әннің қазақы қасиетін Рәбиғадай дәл жарастырып айтатын әнші бұл күнде кемдекем-ау!

«Бір сөз айтам, бері келші, құдаша,
Айтқан сөзім көңіліңе ұнаса.
«Кет әрмен!» – деп айта ма деп зәрем жоқ,
Не де болса келіп кетші оңаша!»

Бозбала жігіт өз ынтықтығын қызға осындай өдемі, сыпайы әзілмен жеткізсе, оны әнші Рәбиға назды, ерке үнмен одан бетер жандырып жібереді. Оны жұрт шеберлік деп мойындайды.

«Өүпілдек» пен «Әпитөкті», «Жонып алды» мен «Жалғыз аршаны», Ақанның «Маңмаңгері» мен «Ләйлімін» Рәбиға тек өзіне ғана төн жұмсақ, созымды даусымен шырқағанда, ән біткеннен кейін де біраз уақыт оның даусы құлағыңда төтті шыңылдап тұрады. Әсерін сілкіп тастай алмай, төнті боп, көпке дейін қыбырлай алмай қаласың.

«Қамысы Өүпілдектің мүше-мүше,
Сарғайдым осынау көлдің суын іше.
Қос қанат құсқа біткен маған бітсе,
Барар ем сол қалқаға өлденеше», –

деген сөз, меніңше, жеріне жеткізіп-ақ айтқан сөз. Сөзді де, әнді де шығарған Мақажанға бір рыйза болсаң, оны дәл өз басынан кешіп тұрғандай етіп айтатын Рәбиғаға тағы мың рыйза боласың.

«Көксерек» кинофиліміне музыкалық өзек болған әнді Рәбиға әпкеміз Ақан серінің «Кербез сұлуы» деп салып жүрді. Өлеңі Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» поемасынан алынған. Кәзіргі әншілер ол әнді Сәкеннің «Көкшетауы» деп айтады. Сірә, өдемі әнді өлтірмес үшін, шығарушысы «халық жауы» атанып кеткендіктен, иесін солай әдейі шатастырған болар деп ойлаймын.

Е. Брусиловский «Қыз Жібек» операсына пайдаланған «Секіртпе» әнін айтқанда, Рәбиғаның нағыз шеберлігі шәксіз байқалатын. Өуелі желе жортып дік-дік басталған ән бірте-бірте қанатын жайған

құсша жайылып сала береді де, бірде шырқап, бірде баяулап, бірде созылып, бірде жылдамдап, сан құбылады. Сонда бір қырдан екінші қырға, одан қайта алғашқы күйге құбылып ауысқан ән ырғағын соншалық әдемі үйлестіргенде, ішегіңді тарта таң қалып, шынайы сүйсінесің. Әншінің таланты да тап сондай күрделі әндерді емін-еркін көркем орындағанынан көрінеді.

Рәбиға салатын әндердің ішінде «Көкем-ай» әнін халық айрықша қадірлейтін. Өйткені ол әнде де соғыстан кейінгі жылдардың жарасын тырнайтын мұң-зар жататын. «Көкем, көкем, көкем-ай! Қай жерде отыр екен-ай! Ел аралап, су кешіп, Табар ма екем көкемді-ай!» – деген арман ол кезде әр шаңырақтың ішін шарлап жүретін. Не әкесін, не бауырын жоғалтпаған адам ол кезде ел ішінде сирек еді. Әнші де, бәлкім, өз мұңын сол әнмен астарлап жеткізген болар, кім білсін?! Ол кісінің де отағасы «халық жауы» боп кеткен адам ғой. Бір Рәбиға емес, сан өнерпаздың ол замандағы шер-мұңын біз зарлы әннен, күлкінің астарындағы күрсіністен бірде байқасақ, бірде байқамай кеттік қой. Оның құпыйасын енді бізге ешкім ашпайды, өтті, кетті. Заман айтқызбады, ашып айтқанды айыпты қылды.

Рәбиға Есімжанованың қай театрыда қандай қызмет атқарғанын, Еңліктің музыкалық-драмалық, Айман мен Жібектің опералық бейнесін қалай жасағанын мен көргем жоқ, сондықтан оған баға бере алмаймын. Ал оның ән салу шеберлігін қазақ өнеріндегі бір биік шың деп бағалаймын. Ол – ұмытуға мүлде болмайтын, ұмыту мүмкін емес әнші. Өйткені оның үнінде ұлттың үннің қайталанбас қасиеті бар. Әнді оның асқақтата шырқауы мен мамырлата баяулатуы, құбылтуы мен созуы, әр

сөзі мен әр дыбысын тайға таңба басқандай дәл айтуы, бойына біткен бар шеберлігі – тек ұлттық. Ондай ұлттық өнерпаз ұлты аман-есенде, әрине, ұмытылмайды деп ойлаймын.

09.06.09-жыл.

МАҢҒАЗ ӘНШІ МАНАРБЕК

Жарылғапберді Жұмабайұлының өзі шығарған «Топайкөк» әнінде:

«Жарылғап ескі әншінің маңғазы еді,
Әнді ерттеп, күйді мінген ардагері», –

деп, өзіне берген мінездемесі бар. Ол әннің айрықша бітімі, асқақ та паң мәнері Мұхтар Әуезовті де тәнті еткен болу керек, «Абай жолында» бұл өнге айрықша мән беріп, Тоғжанға Абайдың «Топайкөкті» арнайы үйреткенін, кейін Әйгерім мен Абайдың табысуына да сол әннің дәнекер болғанын ерекше толғаныспен жазған ғой. «Айтушысына кездеспей жүр екен ғой сорлы! Мынандай боп айтылған «Топайкөкте» арман жоқ», – деген таңданысты да Ербол аузына бекерден-бекер салмаса керек Әуезов («Абай жолы», 1961. 1-кітәп, 418-бет).

Сол Әуезов сүйсінген «Топайкөкті» соншалық мән-мағынасын сақтап, бүкіл мәнер-нақышына келтіре шырқайтын Манарбектің өзі де «әнді ерттеп, күйді мінген» маңғаз әнші болатын. Аспайтын, саспайтын, алқынбайтын, жұлқынбайтын, қай әнді де желпілдетпей, елпілдетпей, жеріне жеткізе, мазмұнын барынша аша айтатын Манарбектей әнші енді туар-тумасын бір құдайдан басқа ешкім білмейді. Ол ән де айтатын, өн де шығаратын, күй де тартатын, күй де шығаратын. Ол драмтеатырда да ойнаған, операда да өн салған. Манарбек сомдаған «Қыз Жібектегі» Шегенің бейнесі – ағаларымыз

бен әпкелеріміздің аузынан суы құрып айтатын ардағы еді. Оны көзіміз көрді, құлағымыз естіді.

Ол Әміремен бөсекеге түсе алатын бірден-бір онымен тұстас, қатарлас өнші еді. Оның үнінің күштілігі сондай, «Топайкөкке» басқанда, радионы жарып кете жаздайтын. Даусы асқақ, үні биік, таңғы ауадай тұнық еді. Ол кездегі қырылдаған радионың өзінде оның үні ерекше ашық, жарқын шығатын. Оның зор дауысы мен баптап өн шырқау мәнері өзгелерден оқшау тұратын, ө деп шырқай жөнелгенде-ақ саңқ ете қалған үні тыңдаушысын бірден елітіп әкететін. Оның қабақ түйгенін немесе жымыйғанын, отырғанын иә тұрғанын радиодан көре алмайтынбыз, бірақ оның қай кезде қабақ шытқанын, қай сөтте жымыйғанын, шамырқанғанын, ашынғанын – бәрін дауыс құбылысынан өзімізше елестетіп отыратынбыз. Адамның мінезін, қылығын, сезімін оның даусы айнытпай қоз алдыңа алып келетін. Қазақтың, йағный бір ұлттың жыйынтық бейнесін өйтіп өз үнімен сомдаған Манарбектей өнші қай заманда да сирек туса керек.

Біздің Ақжазық ауылына радионың желісі 1953-жылдың жазында тартылды. Көшенің ең төменгі жағында Айтмұқаш дейтін ағамыздың үйі алдында және клуптың алдында ақ күмістей шұңғыл табақша радио күні-түн сайрап тұратын болды. Ал әр үйге орнатқан радионың түсі қара да, тұрпаты ет табаққа ұқсайтын. Сол ақ радио мен қара радио бізді өнерге баулыды, қазақ өнерімен қал-қадарынша жан-жақты таныстырды. Күләшті, Манарбекті, Жүсіпбекті, Ғарифолланы, Мағауыйаны, Елубайды, Рәбиғаны, Жамалды – бүкіл қазақтың басқа да өнерпаздарының өмірі мен шығармашылығын сол қара радио құлағымызға күн-түн құйа бастады. Бас алмай тыңдадық, есіміз кетін еліттік. Манарбек шырқағанда, мен ішкен

асымды жерге қойатынмын. Ал атам Ешмұқамбет: «Өй, құр қоймаймын!» – дейтін сүйсініп. «Иә, қарық қыларсың!?» – дейтін апам Батпан күйеуін кекетіп. Мен әнге де, атам мен әжемнің қылығына да мәз-мәйрәм болатынмын. Манарбек өнінің шуағы мені керемет шат қылатын, мен өзімнен басқа ешкім білмейтін, ешкім елей бермейтін ерекше бақытқа бөленетінмін. Өнердің құдіреті мені қанаттандырып, қай-қайдағы ғажап өмірге жетелейтін; арманшыл, әсершіл дүниенің есігінен аттап, қыйалдан ғана тұратын ғажап жұмаққа еніп кететінмін. Соның бөріне мені Манарбектің маңғаз үні шақырып тұратын.

Ақжазықтағы біздің үй екі ауызды болатын. Қыста, отын жетпегендіктен, ауызғы үйді бос қалдырып, бір темір пешті паналап, бөріміз түпкі үйге көшіп алатынбыз. Сонда қара радио ауызғы үйде қалып кететін. Үңірейген ол үйде астық сақтайтын қамба мен бос үйдің суқанын қашырған суық ауа ғана қалатын. Кенет қара радиодан Манарбек шырқай жөнелсе, мен атамның қара ішігін жүре-мүре жамыла сап ауызғы үйге қарай жүгіретінмін. Апам мен атам: «Тамағың суып қалды. Кел, «Іш!», – деп, қанша жалынса да, хабар айақталғанша қыбыр етпей қамбаның үстінде қалпыйып отыратынмын. Манарбек менің түсіме кіретін. Бір күні Манарбекті дәл қасында отырып тыңдадым. О, сол сәт қандай бақытты едім! Манарбектің шалқар даусы жер дүниені кернеп алып барады. Жер-көкке сыймаған дауыс аспанның өзін әріге көтеріп, бұрынғысынан да биікке итеріп тастағандай. Бақыттан басым айналған болу керек, ойанып кетсем, шынында да қара радиодан Манарбек шырқап тұр. Сол түсімде тыңдап жатқан «Топайкоккі» өңімде де төгілтің айтып жатыр:

«Сондағы Жарылғаптың салған өні».

Мен ол түсімді жақсыға жорыдым. Өнердің бір тамшысы кеудеме тамғандай құдіреттендім. Сол түстің әсерінен шығар, отыра қалып Манарбекке хат жаздым. Хат жазғаным ғажап емес-ау, Манарбектен жауап хат алғаным мен үшін тіптен ғажап болды. Дәл не деп жазғаным көзір есімде жоқ, сірә, өзіме ұнаған біраз әннің өлеңін жазып беруді өтінсем керек, «Қорлан», Келіншек», «Топайкөк» әндерінің мәтінін кәдімгі торкөз дәптердің бетіне жазыпты да,

«Бексұлтан, сенің жазған хатыңды алдым. Бір-неше өлең сұратқан екенсің. Үш әннің сөзін жіберіп отырмын. Осы құсап келген хаттың бәріне жауап беруге уақыт болыңқырамайды.

Хат жазушы Е. Манарбек. 9/ XII-1956 ж. – депті.

Он бес жастағы оқушыға мұндай хаттың қандай қуаныш әкелетінін өнерді ардақтаған әрбір адам шамалайтын шығар деп ойлаймын. Манарбектей әншіден хат алғаным бала күнім түгіл көзіргі күнімде де мені зор бақытқа бөлейді. Өйткені менің Манарбекке деген ыстық ықыласым – әлі сол ықылас.

Өнді кім және қандай жағдайда шығарғанын, және оған неге арнағанын – бәрін ескеріп, бәрін өз бойына сіңіріп барып қана айтатын Манарбек әр әнді бір бөлшек тарих дәрежесіне көтеретін. Мәселен, ол айтқан «Адасқақтан» өзін қай болыстан да кем санамайтын Біржан салдың қорланған, тапталған намыстан шыйрыға шырқаған үні құлағыңа келгендей болады. Шамырқанып, шарт сына жаздап тұрған Біржанның әрі намыстанып, әрі өзін Азынабайдан өр санап тұрған паң бейнесі Манарбектің үнінен ап-айқын аңғарылады:

«Айтады-ау Біржан өлең ентелетіп,
Біржанды өзің қойдың еркелетіп» –

деп, Жанботаға шаққан мұңы найзаның ұшын оның кеудесіне қадап тұрғандай әсер қалдырады. «Намыстан, уа, дариға-ай, өлгенім жоқ!» – деп, аһ ұрғанында, Жанбота да, Азынабай да Біржанның қасында бір тыйынға да татымайтын бірдемелер боп қалады. Олардың Біржанды қорлағаны сені қорлайды. Содан кейін сен де Біржанға айналып кетесің. Жанботаны да, Азынабайды да жек көре бастайсың. Манарбектің үні оларға үкім шығарып жатқандай болады:

«Созады Біржан даусын қоңыр қаздай», –

дейді Манарбек те даусын қоңыр қаздай созып. Манарбекті енді Біржанның өзіндей қабылдайсың. Әсіресе әннің қайырмасын айтқанда, ашынған, асқақ, ызалы Біржан ән болып алдыңа келіп тұрғандай болады.

Міне, Манарбек осылай сүйсінтеді. Оның ән шырқауы ән айту ғана емес, бір минөтте бір заманды бастан кешірту секілді. Оны бей-жай отырып тыңдау еш мүмкін емесі де сондықтан. Ол «Жанботаны» шырқағанда, құды Біржанның өз аузынан естіп отырғандай ашына, шыйрыға тыңдайсың.

Естайдың «Қорланын» қазақтың қаймақ әншілерінің көбі айтқан. Бәрінікі тамаша. Бірақ Манарбектің айтысы бәрінен ерекше. Онда мұң да, сағыныш та, аһ ұрған арман да, елжіреу де – бәрі бар. Мұның бәрін өзге әншілер де келтіреді. Ал Манарбекте соның бәріне қоса Қорланның ғажап сұлу бейнесі, қол жетпестей түр-түсі мен маңғаздана қарайтын мінез-құлқы да үнінен, ән салу сыйқырынан сұлбаланып тұрады. Сондықтан оның «Қорланы» – өзгеше Қорлан.

Жарылғапбердінің «Топайкөктен» өзге «Ардақ» атты әнін де Мәкең айрықша шеберлікпен шырқайтын.

«Ай, Ардақ, сен ақ қойан шыңнан қашқан,
Артыңнан мен ақ түйғын тілеп ұшқан.
Қан қылмай ақ жүніннен бір ілейін,
Тамаша қарап тұрсын дос пен дұшпан», –

дегенде, қазақтың ғажап өмір тұрмысы дөңгеленіп көз алдыға дереу келе қалатын. Манарбек репертуарынан тұрақты орын алған «Жанбота», «Ардақ», «Келіншек», «Ісмет», «Қарға» өндерін атақты әнші, Жарылғапбердінің тініелей шөкірті Қали Байжанов та салатын. Және екеуінің айтуында ол өндердің әуені өте ұқсас. Бірақ неге олай екенін айта алмаймын. Тек екеуі бір-бірінен үйренген болар деп қана шамалаймын. Сол Қали салған өндердің бірі Жетіру Шаманың әні болса, ол әнді де Манарбек салатын:

«Күн батар кешке жақын таудан асып,
Шапағы қызыл алтын нұрын шашып.
Ақшамның қараңғысы болған шақта,
Аһ ұрып қауышады өңшен ғашық», –

деп, ойнақы, қунақы әнді ажарын кіргізіп айтатын. Мәкең айтатын «Толыбай», «Ағаш айақ» өндері де осы тектес ойнақы әнге жатады. Иса Байзақовтың «Желдірмелерін» де Мәкең айрықша саңқылдаған үнмен шабыттана шырқайтын. Өсет пен Кемпірбайдың жолығысқан кездегі әні кәзіргі жұртқа Жәнібектің орындауында таныс. Ал бұл әннің алғашқы нұсқасын 1930-жылы Ілияс Жансүгіров Қали Байжановтан жазып алған («Ілияс Жансүгіров, Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары». 2006. 451-бет). Сол әнді де өртістердің ішінде алғаш орындаған – Манарбек. Осыған қарал, Қали әнші, Ілияс ақын және Манарбек үшеуінің

арасында әлдебір айрықша сыйластық болған ба деп шамалаймын. Әсеттің «Қисмет» өнінің бір нұсқасын Мөкең «Сімет» немесе «Ісмет» деген атпен, ал «Ырғақтысын» «Сырғақты» деп орындайтын, ал «Қисметтің» діни сөзін «жаңа заманның талабына сай етіп» Иса Байзақов қайта жазған болатын. Сегіз серінің «Назқоңырын» /Жамбылдың өлеңімен/, Ақан серінің «Балқадишасын», Жайау Мұсаның «Ақ сисасын», Шашубайдың «Ақ қайыңын», Қалқаның өнін /Иса Байзақовтың сөзімен/, «Үш досты», «Ахау, керімді» тағы басқа әндерді Мөкең өз орындау шеберлігімен қайталанбас биік тұғырға шығарып кетті.

Манарбектің өзі шығарған әндері мен күйлері бір төбе. Кезінде оның «Паровозы» мен «Қойшының өнін» шырқамаған қай қазақ бар еді? Бұлбұл Күләш айтқан оның «Қуанамын» өні /өлеңі Қ. Байсейітовтікі/ өншілердің репертуарынан түспей, өз тыңдаушыларын әлі күнге қуантумен келеді. Солармен қатар «Сайра, бұлбұл», «Амангелді»/өлеңі Жамбылдікі/. «Біржан даусы», «Жетісу» секілді әндері – қазақ өнеріне оның қосқан қомақты үлесі.

Манарбек Ержанов Қарағанды обылысының атақты Әсет ақын, бұлбұл Күләш өнші туған Ақтоғай ауданында 1900-жылы көктемде дүниеге келіп, 1966-жылы күзде Алматыда қайтыс болды.

Мөкең 1932-жылы қазақ өнерпаздарының алғашқылары қатарында «Қазақыстанның еңбек сіңірген әртісі», 1938-жылы «Қазақыстанның Халық әртісі» атағын алды. Мөкеңде, сірә, арман жоқ. Бірақ менде бір арман бар: бір заманда өмір сүре тұрып, Мөкенді бетпе-бет отырып бір тыңдай алмадым. Алайда оның үні құлағымнан кетпейді. Оған да төубө!

КЕНЕН АТАНЫҢ ТӘЛІМІ

Кенен атамыз алашқа аты шыққан адам ғана емес, алаштың атын шығарған да адам. ол өзінің тұңғыш әні «Бозторғайды» он бірден он екіге асқанда шығарса, ең соңғы әні «Қалады-ауды» 92-ден 93-ке аяқ басқанда бақи дүниеге аттанар алдында ғана шығарыпты. Сонда 82 жыл бойы қазақ өнеріне қалтқысыз қызмет жасап өтіпті.

Ол – өз кіндігінен 14 ұл-қыз көріп, бір баланы асырап өсірген әке.

Алпысқа тақаған немесе сол алпыстың дәл өзіндегі кезде де оның дауысы алып кернейдің ішінен уілдеп шығып тұрған борандай болатын. Соғыстан кейінгі жылдарда сол даусымен шырқаған «Бозторғайын», «Көк шолағы» мен «Тік шырқауын» патефоннан тыңдап өстік. Ал көзіргі тыңдап жүргеніміздің бәрі Мырзатай аға жаздырған 85-тегі дауысы. «О, ол күндегі үнім-ай!» – деп, озі де армандап отыратын қайран дауысын біздің оқымыстылар мен радиожурналшылар жазып алмаған. Біз үшін, ел үшін, тарих пен ғылым үшін ең керегі сол дауысы еді, амал не, оның осындай өкініші бар.

Оның өнерде үш, қызмет пен саясатта бір ұстазы болған екен.

Біріншісі – бала жасынан өлеңге баулыған Сарбас ақын, екіншісі – жігіт шағында жолыққан ақын-сазгер Балуан Шолақ, үшіншісі – жыр алыбы атанған Жамбыл ағасы, ал төртіншісі – Ораз Жандосов.

Ол – осы ұстаздарының шарапатын да көрген, азабын да тартқан адам. Жыйырманшы жылдары Жұбаныш Бәрібаев пен Ораз Жандосов бір ауылға Жетісу ақындарын жыйнап, кеңес заманын жырлауды насихат етеді. Әлдебір себеппен оған Жамбыл

шақырылмай қалады. Бір кезде Жәкең келсе, есік алдындағы сақшылар жібермейді, Жәкең жібер дейді. Бойбермей кіреді. Кіре сала Ораз бен Жұбаныш екеуіне әкелерінің кім болғанын кемсіте айтып, қатардан қалдыратындай сендерге мен не қылдым деп өлеңдетін қоя береді. Жұрт екі бірдей бастықтарына тіл тигізген Жамбылдың өлеңінен кейін үлкен жанжал шығады-ау деп, жым болып қалады. Сонда Жандосов: «Жәке, бізден бір қателік кеткен екен, кешіріңіз!» – деп, қолтықтап әкеп Жәкеңді төрге отырғызады. Ораздың сондай маңғаз мінезін Кенекең өзіне өмір бойы үлгі етіп өткен адам. Сол жыйында Ораз Жандосовтың қолдауымен Кенен атамыз ревком бастығы болады.

1952-жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының вице-президенті Нығымет Сауранбаев өнер бөлімшесінің қызметкері Борис Ерзаковичке Кененнің 40 әнін нотаға жазып алуды тапсырады. Ерзакович Отарға келіп 15 күн Кенекеңнің өндерін жазып жатады. Бір күні Кенекең: «Мені жаза жатарсың, әуелі Балуан Шолақтың өндерін жазып алшы!» – деп өтініп, оған дейін өнер әлеміне 3-4-ақ өні белгілі болып келген Балуанның өз аузынан үйренген 11 әнін жаздырады. Қазақ өнер тарихында мұндай үлгі бұрын-соңды кездеспеген. Төрт ұлынан айрылып, «домбырамның ұстайтын иесі жоқ» деп жүргенде көрген 10-баласы Көркемжанды «Жамбылдың батасынан туған балам» дейді екен. Бұл, сөз жоқ, ұстазды өулие тұтудың үлгісі.

1937-жылы Жандосов ұсталғаннан кейін оған дейін қазақ өнерінің гүлі боп келген Кенекең бір-ақ күнде жау болып шыға келеді. Күн сайын сұрап, алпамсадай Кенекеңді күн сайын көк ала қойдай етін сабап, тепкілеп, тісін қағып түсірген батырлар, өз айтуында, негізінен қазақ жігіттері болады. Ол

азаптан құтылып шығуына сол кездегі жазушылар басшысы М. Қаратаев себеп болыпты.

Жандосов демекші, Жандосовтың «халық жауы» атануы бір Кенекенге ғана таяқ жегізіп қойған жоқ, бүкіл Жетісу аймағына тарихи тоқырау жасады десе болады. Ең әуелі Жандосовтың тікелей атасы болғандықтан, Бөгенбай батырмен бірлесіп Аңырақай шайқасына ұлы жүз қолын басқарып қатысқан Қазыбек бек Тауасарұлының аты аталмайтын болды. Аңырақай жеңісімен кейін ұлы жүз қолына басшылық жасап, қалмақ сардарлары Қаскелең мен Шамалханды жекпе-жекте өлтірген Қазыбек бек баулыған Наурызбайдың да, қалмақ батыры Аңғырақты бірінші жекпе-жекте өлтіріп, Аңырақай шайқасының алғашқы жеңісін қазаққа сыйлап, бүкіл Далатауды «Аңырақ өлген жер» атандырған Бөлек Сатайұлының да, Наурызбай қолында соғысқан хас батырлар Бұқар бабамыз жырына қосқан Қазыбек бектің ұлы Қасқарының да, Қазыбек бек немересі Молдабайдың да, Суан Бағай, албан Малай Сары мен Малай Қыстық батырлардың да атын өз ұрпақтары да, жалпы қазақ та атай алмайтын болды, өлі де толық атап жетісіп жатқаны шамалы. Өйткені оларға шабуыл, өздеріңіз білесіздер, әлі тоқтамай келеді. Ең екіншісі, Бұқар жырындағы Наурызбай батырдың аты да басқа батырдың атымен ауыстырылып айтатын болды. Елубай Өмірзақов былқылдатып тұрып салатын «Хош, аман бол!» деген ғажап әннің авторы Бейсебай Қаратаев та, одан әлдеқайда бұрын өмір сүрген Дәурен сал да, тере берсең таусылмайтын талай боздақтың атына да, өнері мен өнегесіне де «жаудың тұқымы» деген таңба тыйым боп басылды.

Әйгілі ашаршылық жылдарында Кененнің ұлы ұстазы Жамбыл бала-шағасымен, Кененнің өзі

де қыр асып қырғыз жерін паналап аман қалған адамдар. Қырғыз бауырларға екі алыбымызды ашаршылықтың тырнағынан аман алып қалғаны үшін шексіз алғыс!

Бұл да бір өмірдің өзгеше көрінісі шығар, бұл күнде бізді паналап келіп жатқан қырғыз бауырларымыз баршылық. Аштықта жеген құйқаның дәмі кетпес деген, олар жасаған сол жақсылықты біз де есімізден шығарып алып жүрмейік. Бізді де паналайтын бауылардың табылып жатқанына қарағанда, бұл күнде Жамбыл мен Кененнің халқы жаман халде емес шығармыз деп ойлаймын.

12.2009-жыл

ДӘНЕШ АҒАНЫҢ КЕНЖЕ ҚОЗЫСЫ

Дәнеш ағаның біраз шәкірті болды. Бәрінің аты-жөнін естігенмен, көбін көріп-білмейтінмін. Менің білетінім, жүрегім иіп әсіресе жақсы көретінім – ағаның өз көңілі құлаған кенже шәкірті Нұржан Жанпейісов.

Нұржан Жәркент қаласының шығыс жақ желке тұсындағы Сүптәй деген ауылда 1973-жылы 19-көкекте туған. Менің ұғымымда, ешкім көп оқығаннан немесе көп үйренгеннен әнші болмайды, табиғат берген дауысы болса ғана әнші болады. Білім де, үйрену де дауысы бар адамды ғана атақты әнші етеді. Нұржан інім – сондай әнші. Туа біткен әдемі дауысын оның білімі мен тәжірибесі, талабы мен таланты үнемі демеп, бір биіктен бір биікке байыппен көтеріп келеді. Таланттың бағы ашылмай, талаптың тауы шағылып жатқан жайсыздық бұл өмірде аз кездеспейді. Ондайдан Нұржанды аман-есен алып өткен әуелі өз әкесі Қабимолда, сонан соң Дәнеш аға. Ол – әкесі Қабимолда мен шешесі Үмітханның да тоғыз баласының кенжесі,

өзі ән үйретіп, өзі дәріс берген Дәнеш ағаның да шәкірттерінің кенжесі.

Ұстаздың шәкіртке беретін де, көрсететін де негізгі күдіреті – үлгі мен қамқорлық, соны Нұржан әуелі әкесінен алған. Әкесі Қабимолда домбыра тартып, ән салатын, халықтың жырлары мен біраз ақындар айтысын жатқа айтатын өнерлі кісі болған. Соның бәрін қаршадайынан құлағына құйып өскен қағылез Нұржан өзі де әке үлгісімен өседі. Сүптәй ауылындағы Ұста Тұрған деген ақсақал Дәнеш ағаны «Өзіміздің Дәнеш,», «Өзімнің Дәнешім» деп айрықша мақтан етеді екен. Себебі Дәнеш ағаның алғаш өнге деген құмарлығын оятқан, бала талантын қанаттандырған адам осы Тұрған ақсақал екен. Зергерлігіне, ағаш пен темірден үй бұйымдарын жасап тастайтын шеберлігіне бола ауыл адамдары о кісіні Ұста Тұрған атапты. Нұржан ауыл мектебінде оқып жүргенде, бір күні Дәнеш аға өзі құрған «Арай» ансамбілін алып кәнсерт қоюға келеді. Ұста Тұрған «Өзімнің Дәнешім» деп жүрген әнші ағасын алғаш Нұржан сол кәнсертте көреді. Жұрт Дәнеш ағаны сахнадан жібермей, «Ана әнді айт», «Мына әніңді айтшы!» – деп, ұзақ қошеметтейді. Ағаның дауысы, оған көрсеткен халықтың құрметі бала Нұржанның көңілін қатты толқытады. Сол күннен бастап ол Дәнеш ағаға ұқсағысы келіп талпынады. Үйдің есік-терезесін жауып, түпкі үйге тығылып алып бар дауысымен ән салуды әдет қылады. Соны байқаған әкесі енді баласын біржола әншілікке баулып, өзінің білгендерін біртіндеп оған үйрете бастайды. Таңертең ылғи Нұржанды домбыраның қоңыр үнімен оятатын болады.

Мектеп қабырғасында жүріп-ақ Нұржан Әнші бала атанады. Көпшіліктің алдына шығып домбырамен алғаш он жасында ән шырқайды. Онжылдықты бітіргеннен кейін Сүптәй орта мектебінің деректірі

аудандық білім басқармасынан Талдықорған қаласындағы Ілияс Жансүгіров атындағы педагогикалық институтының музыка фәкултетіне жолдама алып береді. Құжатын қабылдап, дауысын тыңдаған институт ұстаздары оны сол институтта әншілік класын басқарып жүрген Дәнеш Рақышевқа жолық деген кеңес береді. Әнін тыңдап, мән-жағдайын білгеннен кейін, Дәнеш аға өзінің алғашқы ұстазы Ұста Тұрғанның ауылында өскен балаға ниеті ауып, Нұржанның оқуға қабылдануына тікелей қамқорлық жасайды.

Дәнеш ағаның әншілік класында Нұржанның алғаш үйренген әні Дәнеш ағаның Оразақын Асқаровтың сөзіне шығарған «Баркөрнеуі» болады. «Ағаның сабағы өте тартымды еді. Кірген адам шыға алмай қалатын. Студенттермен бірге ұстаздар да қатысып отыратын. Үйренген әндерімізді кешке жатақханаға барғанда жарыса айтатын едік», – дейді Нұржан сол кезін еске алып.

1991-жылы күзде Дәнеш аға делегацияның құрамында Қытайға барып, Үрімжі мен Құлжа қалаларында болып қайтады. Сол жақтағы қазақ бауырларымызды құрметтеп Оразақын ағаның «Жан-жақтағы бауырлар» деген өлеңіне ән шығарып сыйлайды. Ол әнді Шығыс Түркістандағы бауырларымыз көздеріне жас ала тыңдайды. Қайта оралған бетте ол әнін келе сап Нұржанға үйретеді.

Кейін Баян-Өлгей аймағына барғанында осы «Жан-жақтағы бауырлар» әнін айтқанда, ондағы қазақтар оған үлкен қошемет көрсетіп, рыйза болады. Ертесінде елге ала кетуге базарлық таңдап жүрсе, дүкенші бір келіншек сол әнге аса рыйза болғанын айтып, ағаның қолына күміс сақина салады. Оны аға халық берген сыйапат деп қастерлейді. «Сыйға – сый, сыраға – бал» деген

дәстүрмен «Аяулы менің арайлым» деген әнін сақина салған қарындасына арнайды.

Көп шәкіртінен даралап, Дөнеш аға Нұржанға айрықша ықылас танытады. «Сен менің өндерімді өз аузымнан үйренген шәкіртімің, сондықтан өзгелер бұзып айтса, менің атымнан өндерімді дұрыс айтқызып, түзетуге қақың бар», – дейді екен аға Нұржанға. Сол сенімнің өзінен де ағаның Нұржанды кенже қозысы санап, одан үлкен үміт күткені көрініп тұр.

Өсет өндерін Дөнеш аға өзіне ұстаз санаған Рақымжан Соқыршаұлы, Кәдіріхан Итжанұлы, Мәмет Қошқарбайұлы деген кісілерден үйреніпті. Молдабек Әбдікәрімов деген кісі Өсеттің Ұланбура деген жайлауға жерленгенін айтыпты. Рақымжан мен Кәдіріхан – Өсеттің қасында жүріп, өндерін өз аузынан үйреген адамдар. Ал Мәмет ақын – Кәдіріханға шәкірт болған кісі.

Ескі әншілердің дәстүрімен Дөнеш аға да өзі айтатын өндердің шығу тарихын алдын ала баяндап отырады екен. Ұстаздарының айтуынша, Өсет өзінің әйгілі «Інжу-маржан» әнін жайлау аралап серуендеп жүрген шағында, бір ауылдағы қымыз күйғыш бойжеткенге арнаған екен. Бұл, әрине, сыпайы ғана мәлімет. Көре салған кездейсоқ қызға осыншама өліп-өшкен өнді Өсет қалай ғана арнай салған? Оның ар жағын, әрине, әркім әрқалай қиялдайды. Дөнеш ағаның Нұржанға үйретуінде, кәзіргі жұрт айтып жүрген өлең Өсеттің «Інжу-маржанының» өз сөзі емес, аға білетін сөз мынандай көрінеді:

«Ақ маралдай керілген қиясында,
Бала құстай талпынған ұясында.
Еркем, сені сағындым.
Созған қолым жетпей жүр ентелетіп,
Көз алдымда елес боп тұрасың да.

Сағынбасқа не шара?
Инжу-Маржан секілді-ай,
Алгүл жанған көркінді-ай.
Гүл майысып, гүл жайнап,
Бір көрінсең, еркем-ай!
Сейпілмөлік-Жамалдай
Бейнетіңе көнсем-ай,
Қозы Көрпеш-Баяндай
Бір молада өлсем-ай!
Сағындырған еркем-ай!
Әуелетін өн салдым саған арнап,
Аспандағы аққуға қанат жалғап.
Еркем, сені сағындым!
Аңыраймын дауылдай арманменен,
Күндіз-түні сені іздеп жүрмін самғап.
Сағынбасқа не шара?!»

Өсеттің Ардақ атты қызға да арнаған өндері бар, бірі «Үлкен Ардақ», екіншісі «Кіші Ардақ» аталады. Олардың неге бірі үлкен, бірі кіші екенін өзірге ешкім талдап бере қойған жоқ. Алайда Қазақстанның шығыс қиырындағы Өсет пен батыс қиырындағы Мұхиттың бірі «Үлкен Айдай», «Кіші Айдай» деп, ал екіншісі «Үлкен Ардақ», «Кіші Ардақ» деп әндеріне үйірлеп ат қойғанына қайран қаласың. Сол ұқсастықта өнерпаз шығармашылықтың әлдебір нәзік құпиясы жатқандай көрінеді. Өсет өн арнаған Ардақ өзі ғашық болып, бірақ қосыла алмаған Мақпалдың сіңлісі болса керек. Бір туғаны ма әлде ағайыны ма, ол жағын ешкім қазбалап анықтамаған «Алайда өн арнағанына қарағанда...», – деп өркімнің әртүрлі жорамалдайтынында дау жоқ.

Ал Мақпал мен Өсет бір-бірін ұнатқан көрінеді. Бір тойда екеуі айтысады да, оның арты үлкен сүйіспендікке ұласыпты. Алайда Мақпалдың ауқатты әке-шешесі өнерге бай Өсетті өздеріне тең көрмепті. Бұл оқиға, сірә, біраз уақытқа созылған

болу керек, Әсет өз мұңын «Мақпал» атты әнмен қызға да, заманға да жеткізіпті.

«Мақпалға айттым сәлем шын зерек деп,
Ақылы басқа жаннан өзгереді деп.
Болмаса, мен қайтайын ойланбастан,
Мақпалжан жүрген шығар мен келет деп.
Мақпал-ау, Мақпал!
Үкілі қоңыр ала үйрек секілдім-ай!
Көре алмай дидарыңды
Өкіндім-ай!» –

деген сөздерде бізге жетпеген талай сыр жатқан болу керек.

Осының бәрін әнші ағаның өз аузынан естіп, әндерді өзінен тікелей үйренген Нұржан әр әнді қас-терлеп, қасиетін біліп, киелі өнердің қадіріне жетін нырқайды. Оның майда, мақпал дауысы ә деп тыңдағанда-ақ Дөнеш ағаның өзі болмаса да көзі екенін бірден аңғартады «Бала Дөнеш те осындай болған шығар?» – деп болжайсың.

Дөнеш аға 1992-жылы дүниеден озды. Бейіті Суан Бағай батырдың Мұқыры атты қалмақты жекпе-жекте өлтірген жазықтың батыс жағындағы төбеде. Нұржанды тыңдаған әрбір адам, құдайға шүкір, бірден Дөнеш ағаны еске алады. Өйткені оның ағаға үні де, ән салу мәнері де, биязылығы мен майда мінезі де – бәрі ұқсайды, құды ағаның жасарған жалғасы секілді.

Көзір Нұржан – Ұлттық Консерваторияны бітірген білімді ұстаз. Өзі де Жүсіпбек Елебеков атындағы Республикалық эстрада-цирк коллежінде шәкірт тәрбиелеп жүр. Ол – 2002-жылы Әміре Қашаубаев атындағы республикалық өншілер байқауының бас жүлдесі Гран Приді жеңіп алған өнерпаз. Сөл байқауда Нұржан Әміре айтқан «Ағаш аяқты», Әсеттің «Мақпалын», «Кіші Ардағы»

мен «Қоңыр қазын», өз ұстазы Дәнеш ағаның «Саясында алманың» әндерін шырқап жеңімпаз болған-ды. Қазақтың дәстүрлі әндерін Францияда, Оңтүстік Кореяда, Қытайда, Норвегияда, Англияда, Ресейде, Түркияда, Маңғолияда, Қырғыстан мен Өзбекстанда, Сауд Аравияда шырқап, қауым жұртқа қазақ әндеріне қол соқтырып қайтты. Өнді, ән арқылы елді насихаттауда ол ұстазы Дәнеш ағадан да мол мүмкіндікке ие болып жүр,

Дәнеш ағаның 80 жылдығына арналған республикалық байқауда ол бірінші орынды жеңіп алып, шын мәнінде Дәнеш ағаның ең үздік шәкірті екенін іс жүзінде дәлелдеді.

Ал 2009-жылы наурыз айында ұстазы Дәнеш Рақышевтің рухына арнап өзінің тұңғыш «Сағындым дауысыңды» атты жеке кәнсертіні берді. Жұрт оның әр әні сайын Дәнешке де, Нұржанға да рыйзашылықпен қол соғып отырды.

Әнші ағаның кенже қозысы халық қошеметіне бөленіп, кәнсерт соңында Дәнеш қайта тірілкен «Аңшының әнін» шырқап, тыңдаушыларын шатшадыман етті. Ұлттық дәстүрде ән шырқайтын Нұржан ініміз ұлтының өнерін биіктете беруге бар күшін салып келеді. Жолы болсын!

15.03.2010 жыл

ҚИСАШЫ ӨСЕТ

Әнші, ақын, композитор Өсетті кәзіргі қазақ, құдайға шүкір, біршама жақсы біледі. Алайда сегіз қырлы, бір сырлы ақынның бізге тастап кеткен біраз құпиясы бар. Жалыңпай және бір-бірімізге құлақ қоя отырып, сол құпияларды біртіндеп ашу – бізге борыш.

Өсеттің 1867-жылы туғанына кәзір бәріміз келістік. Әуелгіде мұның өзін әркім әр саққа

жүгіртетін. Ақырында ғалым С.Ордалиев 1961-жылы “XVIII-XIX-ғасырлардағы қазақ әдебиетінің» бірінші кітөбінде өзінің дәлелді пікірімен баршамызды мойындатты.

Өсеттің Семейде ме, жоқ Көктумада ма – қай медіреседе оқығанын анықтаудың да өмірбаяндық үлкен мәні бар. Біріміз Өсет 1916-жылы Қытайға өтін кеткен десек, біріміз шекара жабылғанда, сол жақта қалып кеткен деп жүрміз. Оның 65 жасында өлгенін біле тұрсақ та, 1923-жылы қайтыс болды деп келеміз. Қытай жеріндегі құлыптасына да сол дата жазылды. Алайда Өсет қайтыс болған үйдің бел баласы Өбдірауф 1922-жылдың 26-шілдесінде құрбан айттың бірінші күні жамбасы жерге тигендігін кезінде жазып қойған жерінен оқып берген болатын. Оның үстіне құрбан айттың 1922-жылдың шілденің соңында, 1923-жылдың ортасында болғанын қарттар есептеп шығарып отыр. Бейімбет Майлин де «Айт күндері» өңгімесін 1922-жылы шілденің соңында жазып, тамыздың басында «Еңбекші қазаққа» жариялапты. Мұның бәрі ғылым ескермейтін факті емес, меніңше. Ағат пікірді әдет қып алу да бөлендей қиын нәрсе емес, дегенмен ғылымның дәлелді жаққа жантайғаны жақсы ғой.

Өсет өндерінің ішіндегі інжу-маржанның бірі – «Інжу-маржан». Бұл – махабат әні. Мұңның, сағыныштың әні, зарығып шығарған ән. «Өсеттей сал ән салсаң, өсемдетші» дейтін сөз – өннің ішкі-сыртқы өуезіне үйлеспейтін зорлық. «Ол сөзі менде бар», – деген 2-3 азаматты көрдім, солай дегендерінен бері 7-8 жыл өтті. Бар екені рас болса, құдай-ау, солар өннің өз тексін неге жарияламайды? Кімнен қызғанады, неден қорғашақтайда? Өздері жариялаудан жүрексінсе, жариялайтын адамға неге бермейді?

«Бәленше бүйтін айтқан: менің әкем көрген, сол кісіден естігем», – деп те Әсеттің ғылыми-шығармашылық өмірін жаңа шығармалармен, тың деректермен толықтыру – өте қауіпті. Білмей ағат кету бір басқа да, қайткен күнде Әсетті зерттеушінің бірі болам деп қулық жасау – бір басқа.

Менің өз ойымша, Әсет шығармашылығында өлі құпия күйінде қалып келе жатқан тағы бір мәселе бар. Ол – Әсеттің Ырысжанмен айтысқан-айтыспағаны. «Ойбай-ау, екеуінің айтысын еңбектеген баладан еңкейген шалға дейін біледі, сонда қалайша айтыспайды?!» – деудің орны бар. Бірақ айтыстың өзі болғанмен, айтысқан қыз өмірде болмаған ғой. Ырысжан деген ақын қыз өмірде жоқ болса, онымен Әсет қалай айтысады? Осы сұрау мені көптен ойлантатын, ақыры өз жорамалымды жария етуге ұйғарып отырмын.

Әсетпен айтысында Ырысжанның аузынан:

«Алты ақын Аязбай мен Шашубайлар,
Артымнан жете алған жоқ қустай қуып», –

деген сөз шығады.

Аязбайдың қай ақын екенін қайдам, Шашубай Қошқарбаев – Әсетпен замандас ақын. Ол 1865-жылы туып, 1952-жылы қайтыс болған. Қазақтың халық ақындарын кезінде бір кісідей-ақ зерттеген ғалым Есмағамбет Ысмайылов Шашекеңмен сан рет жолығып, сан рет сөйлескен. Бірақ ол кісінің Ырысжан атты қызбен айтысқанын иә қақтығысқанын бірде-бір рет аузына алмайды. Әсеттен басқа ешбір ақын Ырысжан атты қызбен айтыспайды. Мұның өзі тегін емес.

Әсетті көрген, Әсеттің татар досы Афаридің үйінде ұзақ жыл қызметшілік жасаған марқұм Сүлеймен Әбділдаевтан: «Әсекең Ырысжанмен қалай айтысқанын айтпаушы ма еді?» – дегенімде,

«ол айтыс Әсеттің өз шығарғаны ғой, ондай қыз жоқ», – деп еді. Әсетті енді-енді еркін ауызға ала бастағанда, оның ең әйгілі айтысы көрінді. Оның үстіне ондай пікірді әркім-әркімге ауызша айтып көру де қажет еді. Байқап қарасам, Ырысжанның болған-болмағанына көп жұрт-ақ күдікті екен.

Ондай қыз жоқ болса, онымен ешқашан айтыспаса, онда Әсет неге ол айтысты елге жаяды?

Біріншіден, Әсет пен Ырысжанның, сондай-ақ Біржан мен Сараның біз оқып жүрген айтыстары болған айтыстың дәлме-дәл берілуі емес, қисаға айналдырылған, яғни бір айтушының баяндалуына бағынған түрлері. Яғни қиса. Одан гөрі қазақылау айтсақ – дастан. Қазіргі тілге жақындатсақ, онда – поэма. Демек, біз бұл арада Ырысжан былай депті», «Әсет алай депті» дегеннен гөрі: «Әсет Ырысжанның аузына анандай сөз салып, өз аузына мынандай сөз салып отыр», – дегенге бейім болуымыз керек.

Екіншіден, бұл айтысты елге таратуға Әсеттің әбден қақысы бар. Өйткені бұл айтыс – бастан-аяқ Әсеттің өз шығармасы. Әсеттің де, Ырысжанның да өлеңі – Әсеттің өзінікі. Ол – айтысты ойдан құрастырушы, басқаша айтқанда, айтыстың, яғни қисаның авторы.

Сірә, әдеби шындық осылай шығар.

Енді осы ойымызға дәлел болады-ау деген жағдайларды тізіп көрейік. Әуелгі дәлелді айтыстың өз ішінен іздегеніміз орынды сыйақты.

Біріншіден, «Айтыстым асқан жүйрік бір қызбенен», – деп, Әсет өз басынан өткен бір оқиғаны баян еткендей болады. Өзін басты кейіпкердің бірі етіп баяндау – әдебиетте кәзірге дейін ең өнімді әдіс. Әсетті сол әдісті бастаушылардың бірі деп қарауға әбден болады.

Екіншіден,

«Ол күнде қиын күнім татымды енді»,...

«Сол кезде он сегізге келген едім», –

дегені – «бұл айтыс, менің жас күнімде болды», – дегені.

Бұл да ақынның нанымдылыққа шақыру әдісі. «Жақында ғана айтыстым», – десе, «Сол Ырысжаныңыз қайда?» – деген сұрақ өз-өзінен туындамай ма? Сондықтан Әсет оқиғаны әдейі әріге, куәсі қиын кезге итеріп отыр.

Үшіншіден, Әсеттің қиса әдісін таңдап алуына Ж.Шайхысламұлының 1898-жылы Қазанда «Қиса Біржан сал менен Сара қыздың айтысқаны» деген кітәбінің жарық көруі себеп болған ба деп ойлаймыз. Олай деуге екі қисаның оқиға дамуындағы ұқсастық итермелейді.

Біржан – Сара айтысында:

«Қызы екен Тастанбектің ақын Сара», – деп, кіріспе бөлімде Жүсіпбек қожа екі ақынның қысқаша өмірбаянымен таныстырады. 17-ден 18-ге шыққан ақын қызды он бір жігіт жолдас алып, 38 жасқа аяқ басқан Біржан іздеп келеді. «Ат жіберіп Сараны алдыртамыз, Аулына Тұрысбектің жетсек барып», – дейді Біржан. Сонан кейін айтыстың қалай басталып, қалай аяқталғанын Сараның өзі өлеңмен баяндап отырады.

Әсет пен Ырысжанның айтысында:

Әсет Семейге 6 кісі сауда қыла барады.

Сол арада 2 кісі айтысқа шақырып сөз салады.

Біржан «Бұл үйде Сара бар ма? Шықсын бері!» –

деп тасқындай келсе, артынан жеңілсе: Ырысжан сырттан келген Әсеттің зәресін алып: «Осы кең дүниені бір уыс қып, Тастайды қолмен жинап умақшумақ», бірақ артынан жеңіліп тынады.

Ырысжан: «Он алты, он жетіде айырма жоқ», – деп жас сұраса, Сара да: «Тақсыр-ау, он сегізге биыл жеттім», – дегенді айтады.

Екі қисаның да аяғында баяндаушының қортынды сөзі келтіріледі. Сара:

«Сал Біржан жүріп кетті амандасып,
Екі күн арпалыстым табандасып.
Шіркінге қимағаннан жорға бердім,
Басында сөйлесем де жамандасып», –

десе, Әсет:

«Қыз сонда әдебінен аспай келді,
Аяғын титтей қия баспай келді.
Шетіне орамалдың жүзік түйіп,
Алдыма бір торғынды тастай берді», –

деп аяқтайды. Біржан мен Сара айтысының қисасына өмірде болған оқиға негіз болса, Әсет пен Ырысжан айтысының негізіне Әсет ақынның шығармашылық қиялы арқау болған. Қазақ әдебиетінде бәлен ақын мен қасқырдың немесе басқа жануарлардың айтысы дегендер ежелден бар. Айтысты ойдан құрастырудың, былайша айтқанда, үлгісі әріден бар.

Осындай-осындай ойлардан келіп, өмірде Ырысжан атты ақын қыз болмаған, ал айтысты Әсеттің өзі қиса етіп құрастырған деген қортындыға келеміз.

Әсет ақын Сарамен де айтысқан. Ол жайындағы мәліметті Сарамен айтысқан Төребай ақыннан алып отырмыз («Айтыс», 2-том, 115–128-беттер). Сарадан Төребай 9 жас үлкен. Екеуі 1901-жылы, тышқан жылы айтысқанда, Сара 48-ге, Төребай 57-ге келген. Демек, Сара 1853-жылы, Төребай 1844-жылы туған.

«Мен де білем сенің де бар екенің,
Найманда ақынсымақ Сара екенің.

Біржанға он сегізде мұңын шағып,
Құтылған Жиенқұлдан жан екенің», –

дейді Төребай Сараға. Яғни Біржан мен Сара 1871-жылы кездескен. Екеуі кездескен бе, жоқ па деп бұдан былай дүдәмалдану – өнбес дау. Және білместіктен туған дау.

Төребай – өз кезінің күшті ақындарының бірі болған адам. Әйгілі Түбек, Дулат, Балта ақындардан бата алған өнерпаз. Ол айтыста Сараны жеңеді. «Өз еліңнен шыққан Ақтамберді, Манақбай, Мейір, Қабанбай батыр сынды атақты адамдарды түгел айтпадың, білмедің», – деген үлкен кінә таға отырып жеңеді. Төребай: «Маманұлы Құдайберген саған ғашық болған», – деген пікірді Сараға бірнеше рет айтады, Сара бірақ ол сөзге жоламайды. Демек, шынында да, бір сыр болғаны ғой.

«Он төрт жас Өсет ақын сенен кіші»...

«Өсетпен сен айтыстың сиыр жылы», –

деген Төребайдың деректері де әдеби тарихымыз үшін аса құнды. 1853-жылы туған Сарадан 14 жас кіші болса, онда Өсеттің 1867-жылы туғаны анық. Сиыр жылы, яғни 22 жасында 1889-жылы Сарамен айтысқан. Ыбырайым Маманұлы марқұм бір жолыққанымда: «Әкем Өсетті Бақтыбаймен айтысқаннан кейін ауылға шақырып әкеп бір ай қонақ қылған», – деген мәлімет айтқан еді. Бәлкім, Сарамен де сол жылы айтысқан болар, кім біледі. Оны анықтау үшін, әлі де қосымша деректер жинау керек.

Өсет – қыры мен сыры көп ақын. Өрі өнші, өрі ән шығарғыш, өрі қиса айтқыш. Өсет үлкен молда еді дегенді де аз адамнан естімедік. «Өзі ақын, өзі өнші, өзі палуан», – дейді Төребай Өсетті. Оның палуан болғанын да біраз кісіден естідік. Шығыс әдебиетінен естіген оқиғалар негізінде «Ағаш

ат», «Шеризат» секілді: орыс әдебиеті әсерінен «Татиана», маңғол аңызы бойынша «Сәлиха-Сәмен» атты қиса тудырумен қатар, қазақтың төл өмірінен алып «Кешубай», «Әсет пен Ырысжанның айтысы» сыйақты қисалар жазуы оның қазақ әдебиетінде дастан жанрын дамытуға да аз үлес қоспағанын дәлелдесе керек.

Әсеттің қиса айтушылығы өз алдына, қиса құрастырушы (тудырушы) екені – оның үлкен шығармашылық ерекшелігі. Ол саладағы жеткен шыңы – күллі қазақ әдебиетіндегі үздік қиса «Әсет пен Ырысжанның айтысы».

2012 жыл

ҚАЙРАН КҮЛӨШ!

Биыл Күләштің туғанына 100 жыл, өлгеніне 55 жыл болды. Құдайға шүкір, ұмытылған жоқ. Өйткені Күләштің қазақ дейтін халқы бар. Ол халқын сүйетін, халқы да оны сүйді. Оны жақтырмайтындар да, көре алмайтындар да болды, бола береді де. Өйткені оның қазақ дейтін халқы бар.

Үйге кетейін деп орнымнан түрегеле бергенімде, телефон шылдыр етті.

– Аға! Сәлеметсіз бе? – деді жас қыздың даусы. – «Жұлдыздар отбасынан» Марфуға деген қарындасыңызбын ғой.

– Жақсы. Жұмысыңды айта ғой!

– Біз «Аңыз адамға» Күләш Байсейітова туралы жазғалы жатыр едік. Кітапханаға келіп қарасам, сіз о кісі туралы біраз жазыпсыз, естеліктер құрастырыпсыз. Сізден сұхбат алсам бола ма?

– Уақытым жоқ-ақ еді, бірақ Күләштің аруағы үшін келісейін.

– Онда қашан барайын?

– Ертең осы уақытта келе ғой!

– Ертесінде Марфуғаның маған қойған бірінші сұрағы:

– Күләштің үстінен арыз жазған адамдарды білесіз бе? – болды.

– Білем десем де болады, білмеймін десем де болады.

– Оныңыз жауапқа жатпайды ғой, аға. Қанабек ағаның кітебін жазыпсыз, о кісі кімдер екенін айтқан шығар?

– Айтпады. Ол арызды Қанекен көрмеген болу керек. Тек Күләштің аузынан естіген. Шындап келгенде, ол арызды Күләштің өзі де көрді ме, көрмеді ме, – белгісіз. «Құштар көңіл» аталатын естелік кітебінде Қанабек Байсейітов Күләш өз көзімен көріпті демейді, тек 2009-жылы 12-маусымда «Караван» гзетінде берген сұхбатында Қанекен мен Күләштің қызы Қарлығаш Байсейітова: «Когда маме дали почитать это письмо, ей стало плохо. «Теперь мне остается только умереть», – сказала она, вернувшись из ЦК», – дейді. Бұған қарап, Күләш ол арызды өзі алып оқыды дей алмаймын, себебі арыз жазған адамның санын Күләштің өзі дәл айтпайды. Оқыса, дәл айтар еді ғой. Қалай болғанда да, Қытайға барам деп, айтатын әндерін дайындап, киетін көйлектерін тіктіріп, Күләштің сол кез үлкен қуаныш үстінде жүргені анық. Оның бәрін Қанабек ағаның аузынан өз құлағыммен естігем.

– Сонда арызды Қытайға барғызбау үшін жазған ба?

– Солай шығар. Құрманғазы өркестірімен бірге екі-үш ай бойы Қытайды аралау, әрине, Күләштің абыройына абырой қосатын еді. Қазақтың бұлбұл қызына бүкіл Қытай халқы, онда тұратын бүкіл қазақ қуана қол соғатын еді. Соның бәрін болдырмай

тастау арыздың дер кезінде жазылғанын көрсетпей ме?

– Кімдер жазғанын айтыңызшы жұмбақтамай.

– Маған Қанекен алты адам деп айтқан, ал сол кезде Құрманғазы өркестірінің дирижері болған Шамғон Қажығалиев теледидардан берген сұхбатында жеті адам деді. Қайсысы шын екенін анықтау үшін, сол арыз жатқан мұрағатты қарау керек.

Ал сіз білетін алты адам кім?

– «Құштар көңілді» жазып жатқанда, «Арыз жазғандардың кім екенін атай кетсек кәйтеді?» – деп ем, Қанекен: «Ей, оны атап кәйтеміз? Өсекке от тастағандай боламыз, басқасын, жақсы жақтарды жазайықта», – деп көнбеді. «Арыз жазған алты адам», – деп, санын анық айтты бірақ. Сөз ыңғайына қарағанда, оларды анықтауға ынталы да емес көрінді. Оның тағы бір себебі: арыздан кейін көп ұзамай Күләш қайтыс болды емес пе? Сірә, содан кейін арызқойларды анықтап жатудың Қанекенге қажеті де болмай қалған болу керек. Тағы бір себеп: Күләштің жылын тоспай-ақ Қанекен басқа әйелге үйленіп кетті ғой. Соның бәрінде бізге уақыт жеткізбеген талай сыр бар сыйақты. Өйткенмен арыз жазғандардың біразын мен кейін «Күләштің құдіреті» деген мақалам жарық көрген соң бір кісіден естідім. Ұйымдастырушы егіз әншінің біреуі болыпты. Ал екіншісі оған қарсы шығыпты. Менің бір байқағаным: Күләштің үстінен алты не жеті адам арыз түсіргенін естелік жазғандардың бірде-бірі айтпайды, Ғабит те, Әбділдә ағамыз да оны ауыздарына алмайды. Соған қарағанда, ол арызды сол кезде елге жария қылмаған да секілді. Арыздан кейін Күләштің іле-шала өмірден озуы бастықтарды да, басқаларды да қатты шошытып,

ел бүлінбесін деп, дүйім жұрттан жасырған-ау, шамасы.

– Бұл мәселені көтерудің қажеті жоқ па сонда?

– Өйтсек, Күләштің аруағы кеше ме екеумізді? Журналшы қыз жүзін төмен салып үндемей қалды. – Сен менің «Күләштің күдіреті» деген мақаламды оқыдың ба?

– Оқыдым.

– Күләштің соңғы көктемі деген өңгімемді радиодан Оразбек Бодықов ағамыз 1985-жылы желтоқсанда бергізіп еді, сол үшін сол кездегі Телерадио комитетінің басшысы Камал Смайыловқа Серіков деген әлдебіреу менің үстімнен арыз түсірді. Әлгі Серіковтің Күләш пен Қанабекке деген ызасы әлі басылмағаны жазғанынан көрініп тұр.

– Иә, жазыпсыз. Арыздан үзінді келтіріпсіз. Серіков деген кім?

– Ондай адам жоқ, бүркеншік атпен жазған ғой. Бірақ 1957-жылы Күләштің үстінен арыз жазғанның бірі сол екенін өз сөзі дәлелдеп тұр: «Иә, алты кісінің арыз жазғаны рас», – дейді және ол арыздың негізгі мазмұнын да дәл айтады. Бәрін әлі ұмытпапты. Егіз әншінің біріне бұл кісіні қоссақ, оған әйелін қоссақ, үш арызшыны анықтаған болып шығамыз.

– Сонда, сізше, Серіков деген кім?

– Оразбек Бодықов о кісінің кім екенін айтқанда, мен біраз уақыт есеңгіреген адамша отырып қалдым. Өйткені ол айтқан «Алтыбасар» әнін тыңдағанда, мен ылғи қазақ әні мен қазақ әншісінің күдіретіне есім кете елжіреп кететінмін. Сене алмай сандалып қалдым. «Құштар көңіл» кітәбінде Қанекен және о кісіні қалай мақтаған? Құрманбек ойнаған рөлді одан кем шығармауға тырысқан талантына өте жоғары баға береді. Қанекен оның арыз жазғанын

білмеген бе әлде біле тұра айтқан әділдігі ме, ара жігін әлі ажырата алмаймын.

– Жарайды, аға, үшеуін таптық дейік, қалғаны кімдер деп ойлайсыз?

– Оны Серіков арызында айтыпты: олардың екеуі көзір, яғни 1985-жылы СССР халық әртісі, лауреат, депутат дейді.

– СССР халық әртісі көп қой.

– Менің білуімше, операда істеген СССР халық әртісі Ришат Абдуллин 1985-жылы әлі бар, 1988-жылы қайтыс болды. Үш СССР халық әртісі әзір ортамызда жүр, үшеуі де Күләш Байсейітовамен қатар қызмет жасаған, олар: Роза Жаманова, Бибігүл Төлегенова, Ермек Серкебаев. Анық-қанығына жеткің келсе, осы үшеуімен де сөйлес, жасырып-жабатын ештеңесі жоқ сұрақты төтесінен қой: «Күләштің 104 жылдығына орай не айтасыз? Үстінен арыз жазғандарды білесіз бе? Арызшының ішінде сіз барсыз ба?» – деп сұра. Қолыңнан келе ме осы?

– Келеді.

– Осы үшеуінің біреуі сол алтаудың ішінде болған. Бәлкім, өкінер, мойындар. Ә, айтпақшы, Бибігүлмен сөйлеспей-ақ қой, онымен «Халық сөзі» гәзетінің тілшісі Қарлыға деген қыз сөйлескен. Астанада тұрады екен. «Мен ол кезде жаспын, ештеме білмеймін», – депті. Білмесе білмейтін шығар, ана екеуімен сөйлескен соң жолығайық, не дер екен, білейік.

– Мақұл, аға.

Біреді күннен кейін Марфуға телефон соқты.

– Аға, ана кісілер менімен сөйлеспеді. Ермек аға ауырып жатырмын дейді. Роза апай екі рет телефонды алды, екі ретінде де: «Міне ауруханаға шығып барам. Күйеуім ауырып жатыр», – деп сөйлеспеді.

– «Күләштің 100 жылдығына қатысты» дегенді айттың ба?

– Айтуға үлгертпеді.

– Енді сөйлессең, сөйт. Ө дегеннен Күләштің 100 жылдығынан бастау керек еді, қап!

– Енді сөйтейін.

– Жарайды, – дедім бұл әрекетімізден нәтиже шықпайтынын сезіп. – Қарлығаға да Серкебаев ауырып жатырмын депті. Біз анықтамасақ та, болашақ біреулер анықтар, арызды мұрағаттан табар. Мәселенің әзірге анығы – арыздың жазылғандығы. Және арызды жай кісілер емес, қазақ өнерінің ең атақты адамдарының жазғаны. Солардың Күләш туралы айтқандарын тағы да ойға сап көрейін. Бәлкім, соның өзінен де Күләштің 100 жылдығына орай бір ой түйіп қалармыз.

– Сөйтіңізші, аға. Алдағы әйелдер мерекесіне үлгерсек, жақсы болар еді.

– Оған үлгермесек, туған күніне үлгерерміз.

Үйге келгенше ойландым, келіп те ойландым: арызқойлардың кім екенін жария ету елге не береді, өнерге не береді? Қажеті бар ма?

Ары ойлап, бері ойлап, қажеті бар деген түйінге тоқтадым: жариялылық арамдарды шошытады, адамдарды жігерлендіреді. Рас, жабулы қалған жамандықтың бетін ашу енді Күләшқа көк тыйын да пайда бермейді. Бірақ Күләштің өзі жоқ болғанмен, халқы бар. Ал кез келген өткен-кеткен жағдайдың ақ-қарасын анықтау – халықтың тарихи тәрбиесі.

Арыз жазғандардың мақсатын Серіков 1985-жылы былай түсіндірті:

«Күләштің қалай өлгенін біз жақсы білеміз. Татар декадасына барып, банкетте арақ ішіп, Пекин қонақүйінде 536-нөмірде ваннада қайтыс болған. Алты кісінің ЦК-ға хат жазғаны рас. Олар Күләш

арақ ішеді, содан тыйылуға жәрдем етіңіздер деген. Негізгі мазмұны – сол. ЦК да оны дұрыс деп айтқан. Ол адамдар қазір осында. Екеуі СССР халық әртісі, неше рет Мемлекеттік сыйлықтың лауреаттары, талай орденмен наградталған, Жоғарғы Совет депутаты. Қалғандары Қазақ ССР халық әртісі, лауреаттар, талай орденнің кавалерлері. Міне, Орталық Комитет те олардың еңбегін осылай бағалап отыр. Егер бұл әңгімені көтергілеріңіз келсе, ЦК-ға барып сөйлесейік, оған барғалы да отырмыз».

Бірінші арыз 1957-жылдың көктемінде жазылса, мына арыз 1985-жылдың желтоқсанында, Күләш өлген соң 28 жылдан кейін жазылып отыр.

«Күләштің ұлы артистка екенін бөріміз де білеміз, – дейді Серіков – Тіпті Нұржекеевтен де жақсы білеміз, бірақ Нұржекеев Күләштің жеке өмірінен не білмек? Ештеме. Қазақтың талай өнер қайраткерлерін арақ ана дүниеге әкеткенін сіз жақсы білесіз, – дейді Серіков Камал Смайыловқа менің үстімнен жазған арызында. – Күләш, Қанабек бүкіл семьясымен содан кеткен. Біздің сізбен міндетіміз дарынды талапкерлерді арақтан сақтап қалу үшін атсалысу емес пе еді?»

Жарайды деймін-ау, Күләшті арақтан арашалау үшін арыз жазсын, мені неден арашалау үшін арыз жазып отыр десеңші бұл шіркін?! Тағы да ЦК-ға барғалы отырғанда не айтпақ? Басқасын былай қойғанда, Қанекеннің қалай қайтыс болғанын басқа білмесе де, мен білем ғой, жақсы араласып жүргем: жүректен кетті.

«Сценарияда Ілиясты, Бейімбетті, Сөкенді, т.б. қорғамақшы болып, қазақ халқының атына дақ салғысы келеді. 37-жыл айтылып бітпеп пе еді? Халықтың жүрегіндегі ... (бір сөз оқылмады – Б.Н.) неге қайта көтересіздер? Басқа тема табылмады

ма?» – деп ашуланады Серіков. Бұған түсінік беріп жатудың өзінен жиіркенеді екен адам. Ілік іздеп, қорқытып сөйлейтін әдеті әр сөйлемінен мұңкіп тұр.

Ол, шынында, өлетін Күләш өлді, енді арыз жазғандарды жария етудің, оны сөз етудің еш қажеті жоқ дегенге меңзейді. Әйтеуір, жабулы қазанның жабулы күйінде қалғанын қалайды. Сірә, өз атағына кір түспеуін ойлайды. Демек арыз жазудың кір нәрсе екенін іштей болса да мойындайды.

«Қытайға бармайтын болдым. Үстімнен арыз түсіпті, алты адам қол қойған көрінеді. «Арақ ішіп қояды, гуляет», – депті. Мұндай масқараны көргенше, өлгенім жақсы ғой, Қана», – дейді Күләш Қанабекке сол кезде («Құштар көңіл». Алматы, 2004. 87-бет). «Өлгенім жақсы» дегенімен, өле қояйын демеген шығар, кім біледі?

Қалайда Күләш пен Серіковтің сөзі бір жерден шығады: арыз жазған адам жетеу емес, алтау. Операда қызмет жасаған СССР халық әртісі төртеу. Ал Күләштің үстінен жазылған арызға қол қойған – соның екеуі. Қайсысы?

1961-жылы 7-көкекте 1-курстың үш студенті: мен, Асқар Исаев, Мәдіғали Әбділдинов – үшеуміз Алматының екінші жөндеу зауытының клубында өтетін жнынға бардық. Сол жиында Қазақ ССР халық әртісі Бибігүл Төлегенова сөйлеп, 1957-жылы Құрманғазы әркестірімен бірге Қытайдағы қазақтарға Күләштің орнына барғанын айтты, ал олар Күләш келеді деп күтінті, киіз үйдің сыртына қазақтың бұлбұл қызына арнап құттықтау жазып қойыпты.

Қазақ Совет энциклопедиясын қарасам, Төлегенова Бибігүл Ахметқызы 1929-жылы 16-желтоқсанда туыпты. Күләш өлгенде ол 28-де. «Бірсыпыра уақыт Қазақтың опера және балет театрында істеді», – депті (11-том, 124-бет, 1977).

«Бірсыпыра уақыт» дегенді анықтау үшін, жаңадан шыққан «Қазақстан ұлттық энциклопедиясын қарадым. Онда: «1951-53 жж. Қазақ радиосының, 1954-56 ж. Қазақтың мемлекеттін академиялық опера және балет театрының, 1956-71 ж. Қазақ мемлекеттік филормониясының өнші – солисі», – делініпті. (8-том, 468-бет, 2006). Операда, тінті, істеп те жарытпаған секілді. Неге өйтті екен? Өзі күдіктеніп отырған адамды бір жыл да істемей операдан кетіп қалуы, шынында, одан бетер күдіктендіреді екен.

«Қазақ әдебиеті» гәзеті 1972-жылы 24-қарашада «Күләш Байсейітованың туғанына 60 жыл төлуына» деген айдармен бірер мақала беріпті. Ғабеннің – Ғабит Мүсіреповтің – әйгілі «Чудо!» атты мақаласы да осында жарияланыпты. Күләштің туған күнін газет неге олай кеш атап өткенін көзір білу – қыйын. Жалпы, Күләштің шын аты – Гүлбаһрам, оның туған күні ресіми түрде 2-май деп аталып жүр. Гәзеттің сол санында Бибігүлдің «Ұстазым» деген мақаласы бар. «Әттең, амал не, мейірімсіз ажал үлкен талант иесін арамыздан тым ерте алып кетті... Мен өз өмірімдегі сондайлық өзгеше бір ыстық сәт Күләшпен дидағласқан, сырласқан кездерім дер едім», – дейді СССР халық әртісі, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, 7-және 9-сайланған Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты Бибігүл Төлегенова.

Мұндай шөкірт өз ұстазына қол котеруі мүмкін бе? Әрине, мүмкін емес деп ойлаймыз.

1985-жылы 22-ақпанда Серік Әбдірайымов жазып алған әңгімесінде («Қазақ әдебиеті»): «Мен Күләш апайдың сахнаға өйнау үшін шыққанын көрген емен. Ол өз рөлінде өмір сүру үшін, мың өліп, мың тірілу үшін шығатын. Сондықтан да

«аққудайын сыланып, тотыдайын таранған «Қыз Жібекті; жаны да, төні де нәзік, сезімтал Чио-Чио-Сан, махабат періштесі Татьянаны дәл Күләштей ешкім орындай алмайды, ешкім қайталай да алмайды», – депті Бибігүл.

28 жылдан кейін осыншалық табынып сөйлеген адам 28 жыл бұрын Күләштің үстінен арыз жазуы мыйға сыймайды-ақ. «Мүмкін емес!» – дегеннен өзге сөз аузыңа түспейді...

2007-жылы Күләштің 95 жылдығына орай берген сұхбатында: «Мені 1956-жылы Құрманғазы әркестіріне ән айтуға жіберді. Менен бұрын әркестірде Күләш апай ән айтқан екен», – дейді. Бірақ айтуына қарағанда, Күләш екеуінің арасында ешқандай өкпе-наз болмаған секілді. Операдан кетуіне, әркестірге баруына, сөзіне қарасаң, Күләштің ешқандай қатысы болмағандай. Одан әрі: «1957-жылы Құрманғазы әркестірі гәстірөлмен Қытайға баратын болды...

«Бибігүл, құжаттарыңды даярла, сен Қытайға барасың», – деді. Сосын мен: «Күләш апай барады ғой», – дедім. Ойымда түк жоқ. Сөйтіп едім, «Ол кісі ауырып жатыр, бара алмайтын болды. Сондықтан сен барасың», – деді. Мен ол кісінің неге бармай қалғанын білмеймін. Мүмкін, біреу үстінен арыз жазған шығар. Әйтеуір, Күләш апайды сол сапарға жібермеді... Екі-үш ай жүрдік... Біз сол гәстрөлде жүргенде Күләш апай дүние салды... Күләш апайға өзінің дәрежесіне сай әлі ешкім той жасаған жоқ... Тым құрыса, жүз жылдығын керемет қылып өткізуіміз керек... Мен дербес зейнеткер ретінде 28 мың теңге алам. Ол неге жетеді? Егер керек болатын болса, тамақ ішпесем де берер едім», – депті Күләштің атақты өнші сіңлісі сол сұхбатында («Әдебиет айдыны»,

18.01.2007). Ал өзін Лениндік сыйлыққа ұсынған кезде Оралхан Бөкеевке: «Телефонның шылдыры түн ұйқымды төрт бөледі, түнгі сағат бір, екілердің мезгілінде өлдекімдердің сені Лениндік сыйлыққа бекер ұсынған деген сықылды қайбаттаған сөзің талай естіп, өнер адамдары арасындағы бақастық қашан қалар екен?» – деп қабақ шытып кейіпті Бибігүл («Айтылмаған ән», «Ленжас» 22.04). Сірө, сол кез Күләш ұстазының да осындай қайбатты бастан кешкенін қынжыла есіне алған болу керек.

Мен өз басым Бибігүлдің: «Мен ол кісінің неге бармай қалғанын білмеймін», – дегеніне сене қоймаймын. Өйткені Қытайдағы қазақтарға барғанында, ол сахнаға Күләш Байсейітова деген атпен шығады. Оны өзі айтады. Және бір-екі рет емес, қашан қазақтар ортасынан кеткенінше сөйтеді. Айдан астам уақыт Қытай жерінде Күләш боп ән салған адам Күләштің неге келмей қалғанын білмепті. Шынында, қызық фәкті ғой. «Неге бүйтеді – деп күдіктенбегеніне қайран қалам.

СССР және Қазақ ССР халық әртісі, 7-сайланған КСРО Жоғарғы Кеңесі мен 8–11-сайланған Қазақ ССР Жоғарғы кеңесінің депутаты, КСРО мемлекеттік сыйлығының лауреаты Ермек Бекмұхамедұлы 1926-жылы 4-шілдеде туыпты. Күләш қайтыс болғанда 31-де. «1947-жылдан опера және балет театрының әнші-солисі. (ҚСЭ. 10-том, 142-бет, 1977). Күләш өлгенге дейін опера театрында 10 жыл бірге істеген екен. Аз уақыт емес.

2002-жылдың 14-мамырында «Казахстанская правда» гәзетінде жарияланған мақаласында Опера театрының әдеби бөлімінің меңгерушісі Альфия Байжанова Ермек Серкебаевтың Күләш жайындағы мынандай пікірін келтіреді: «Когда я пришел в театр молодым человеком в 1947 году, Куляш

апай встретила меня с открытым сердцем и душою. Относилась ко мне очень заботливо... Всегда брала меня с собой на гастроли».

Осындай ыстық ықылас білдірген адам 45 жыл бұрын оның үстінен арыз жазуы мүмкін бе? Әрине, мүмкін емес деп ойлаймыз..

2002-жылы 11-мамырда Күләштің 90 жылдығын Опера және балет театры «Қыз Жібек» спектакілін қоюмен атап өтті. Мемлекет тарапынан басқаша шара болмады. Спектакіл алдында Ермек Серкебаев сөз сөйледі. «Күләш апай мені «Ермаша» дейтін. Мен бақыттымын. 1947-жылдың апрелінде осы театрға келдім. Күләштей адамды ұмытпау керек. Өйтсек, біз адам болмаймыз», – деді ол сөзінде.

«Өгізге туған күн бұзауға да туады» дегенді «Бұзауға туған күн өгізге де туады» деп бұзып айтқаны үшін жұрт ду күліп еді, оған Ерекең сәл ренжіп қалды. Неге өйтіп сасқалақтағанын, кім білсін? Сірә, қағазға қарамай сөйлегеннен болар. Алайда арыз жазғандардың ішінде болса, Ерекең Күләштің 90 жылдығында өстіп түк болмағандай сөйлеп тұрар ма еді? Әй, қайдам, сөйлемес еді. «Өйтсек, біз адам болмаймыз», – демес еді ғой онда.

Тағы бір СССР халық әртісі – Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, 3, 6-сайланған Қазақ ССР Жоғарғы Советі мен 8-сайланған СССР Жоғарғы Советінің депутаты Жаманова Роза Үмбетқызы. 1928-жылы 16-көкекте туған. Күләш қайтыс болғанда 29 жаста. Ол туралы: «1953-жылдан Қазақ опера және балет театрының өншісі», – дейді «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы (3-том, 505-бет, 2001).

1972-жылы 27-қарашада Абай атындағы Қазақтың академиялық опера және балет театрында Күләштің туғанына 60 жыл толуына арналған кеш

болып, сонда Роза Жаманова баяндама жасайды. Ол баяндаманы біз тындай алмадық, алайда гәзет берген хабарға қарағанда, Роза Жаманова Күләштің өмірі мен шығармашылығына жан-жақты тоқталып, 1936-жылы Мәскеуде болған қазақ өнерінің онкүндігінде өнер көрсетуі оның шығармашылық өмірбаянындағы жарқын бетке айналды. Өншінің шеберлігі бүкіл Одаққа танылды», – деп тебіреніпті. Солай деген адам бір кезде Күләштің үстінен арыз жазуы мүмкін бе? Оған кім сенеді? Әрине, ешкім сенбейді. Мүмкін емес, мен де сенбеймін.

СССР халық әртісі, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Ришат Абдуллин Алматы музыкалық техникумында, Мәскеу консерваториясының жанынан ашылған қазақ студиясында оқыған. «Күләш – тума талант. Арнайы, профессионалдық білімінің болмауына қарамастан, асқан еңбексүйгіштігінің арқасында ол осындай шығарма көкжиегіне, табыс биігіне көтерілген еді», – дейді ол 1982-жылы 13-мамырда «Лениншіл жас» гәзетінде жарияланған «Сахна сәні болған» атты мақаласында. Серіков айтып отырған екі СССР халық әртісінің бірі осы кісі-ау деген күдікпен оқып қарасам, «Жібек – Күләш», меніңше, өнердегі қайталанбас құбылыс, «Қыз Жібекті» ойнағанда Күләш сахнада Жібек боп жүре беретін еді. Оның ән салғандағы сырға толы күміс үні мен сахнаны игере білушілігі, сахнада өзін емін-еркін сезініп ұстауы, ең бастысы еңбекқорлығы – кім-кімге де болсын үлгі», – депті. Оны дәл бұлай бағалай білген адам «ішеді», «жүреді» деп Цекаға арыз-хат жаза қояды дегенге сенгім келмеді. Адамдық ақылға салып қарасам, тегі, мүлдем мүмкін емес секілді. Бірақ арыздың жазылуы жазылды ғой.

«Күләшпен қатар ән салып, рөлде ойнау жеңіл болмаушы еді маған. Себебі ол көзге көрінбес

керемет күштер арқылы сені де сахнада шебер алып жүргендей болушы еді», – деп, ағынан жарылып жазған адамды жамандыққа қия алмай қиналады екен адам.

Жазғандарына қарасаң, бәрі Күләшті бағалайды, бәрі оған бас иеді. Бірде-біріне бадырайтып кінә қоя алмайсың.

Сонда Серіков айтып отырған екі СССР халық әртісі кім?

Оны Серіковтің өзі ғана біледі.

Бұлар әртіс қой, рөлде ойнағандай өмірде де емін-еркін жүре береді, айта береді, шыны қайсы, ойыны қайсы, – адам ажырата алмайды. Онысы екіжүзділік пе, шеберлік пе – оны да білмейміз.

Күләш қайтыс болған 1957-жылы Қазақстан Компартиясы Орталық Кәмитетінің 1-хатшысы И.Д.Яковлев, ал Мәдениет министірі – Ә.Қ.Қанапин болатын. Қазанамаға әртістерден Қ.Жандарбеков, Қ.Қуанышбаев, Шара, Ш.Бейсекова, Ж.Омарова, С.Қожамқұлов, Е.Өмірзақов «және басқалар» қол қойған.

Сол «және басқалардың» ішінде ме әлде жоқ па деп, мен 1939-жылдан Қазақ опера және балет театрының сахнасында өнер көрсетіп келе жатқан 1947-жылдан Қазақстанның халық әртісі, 41-дегі Абдуллин Ришат Мүкімұлы мен 1939-65-жылдары Қазақтың опера және балет театрында әнші болған, 1947-жылдан Қазақстанның халық әртісі Абдуллин Мүсілім Мүкімұлын, 1946-жылдан Қазақтың опера және балет театрының әнші-солисі, 41-дегі Кенжетаев Кәукенді (шын аты – Әбдірахым) және 1944-жылдан Қазақ опера және балет театрында істеп келе жатқан, 1949-жылы КСРО мемлекеттік сыйлығын алған, 1949-жылдан Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі, 1954-жылдан Қазақстанның халық әртісі, 35-тегі Байғали Досымжановты

іздедім. Таппадым. Кәукен Кенжетаевтың зайыбы, 1941-жылдан Қазақтың Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театрының әнші-солисі, 40-тағы Шабал Бейсекова қол қойған қазанамаға оның күйеуі Кәукен неге қол қоймаған? Не себеп? Бұларды ЦК қоспаған ба әлде өздері қосылмаған ба? Оны да біле алмадым.

Шабал қол қоймаса, оны мен аса өрескелдік санар едім. Өйткені Күләш оны «Кішкентайым» деп ерекше еркелеткен екен. «Көңіл шіркінді қойсаңызшы, кейде бір балалар: «Күләшпен бірге ойнапсыз ғой», – десе, көңілім көкке көтеріліп қалатыны бар. Мен өзімнің Күләштің «Кішкентайы» атанғанымды бақыт санаймын, ұлы актрисаның өзім үлгі алған барлық қасиеті үшін оның алдында борыштымын», – депті Шабал «Лениншіл жастың» бетінде 1982-жылы 13-мамырда, яғни Күләштің 70 жылдық тойында. Оңай Тұрғалиеваның жазуына қарағанда, Алматыдағы музыка училищесіне Шабалды қабылдатуға Ахмет Жұбанов пен Күләш екеуі кезінде үлкен еңбек сіңіріпті («Қазақ әдебиеті», 04.11.1983). Сондықтан Күләштің «Кішкентайы» Күләштің үстінен арыз жазуы мүмкін емес деп тағы ойлаймыз. 27 жылдан кейін айтылған сөзге қалай сенбейміз?

Ал Байғали мен Кәукеннің Күләш жайындағы пікірі кісі сүйсінерлік.

«Күләштің 95 жылдығы – бүткіл қазақ өнерінің тойы. Қазақ өнерінің негізін қалаған, алыстаған сайын биіктеп бара жатқан алыптардың тойы... Күләш ұлы адам ғой. Ол ұлттың, халықтың ұғымына ұлы адам болып сіңген... Күләш өзінің кемшілігін өзі білетін. Күләштің ұлылығы да сонда... Күләш менен екі жас қана үлкен. Бірақ мен Күләшті ұстазымдай көрдім», – дейді Кәукен Кенжетаев («Әдебиет

айдыны», 18.01.2007). Осыны оқығанда, әркім- ақ: «Апырмай, қандай кемшілігін айтып отыр екен» – деп қалады. Меніңше, меңзеп отырған кемшілігі біреу: арнайы білім алмағандығы.

Сөзінің соңында К.Кенжетаев былай депті: «Өткенде бір газет, жалғыз қызы бар еді, содан сұхбат алыпты. Сол сұхбаттың өзінде көп нәрсе дұрыс айтылмаған. Күләш Мәскеуде «Пекин» қонақүйінде қайтыс болды. Татарлардың декадасы болып, соған барған. Жалғыз болған. Кім біледі не болғанын. Қанабек кейін барды. Ұлы адам туралы айту – қыйын. Халық Қыз Жібекті, Сараны қалай көрсе, Күләшті де солай көрді. Солай қабылдады».

Шынында, адам сүйсінетін пікір емес пе? Біреудің бағасын білген адам, сөз жоқ, өз бағасын да біледі.

Енді Байғали Досымжановтың «Қарыздармын мен саған, сыр сандығым!» деген мақаласынан пікір тартып көрелік.

«Күмістейсыңғырлағандауысымен де, келбетімен де, адамгершілігімен де жаныңды баурап алатын бұлбұл апайымыз Күләш Байсейітованы ... еске аламын. Күләш, Құрмаш сыйақты өншілермен қосылып өн айтуға жүрексіндім. Осы күдігім кейін де тарқамады. Күләш апай қанша мейірімін төккенмен, өн айтқанда кезде мысы басып кететін... Күлекеңмен сахнаға шығып бірге өн айту, ойнау, бір жағынан, мен үшін зор қуаныш болса, екінші жағынан өте жауапты еді, жүрексіне беретінмін. Күлекең партнерінің сахнада жетпей жатқан жерін, ойынын көрермендерге білдірмей өзінің дәрежесіне көтеріп өкететін. Сондықтан Күлекеңмен сахнада өріптес болған сәттерімді бақытты шақтарым деп санаймын. Және Күлекең маған көп нәрсеңі үйретті», – депті ол («Жұлдыз». №1, 1984).

«Қандай спектәкілде болмасын Күләш шыға келгенде, сахнаны жалғыз өзі толтырып кетуші еді. Спектәкілдің басқа кейіпкерлері ысырылып кеткендей, көрермендер тек Күләшқа ғана қадалып қалатын», – деп сыр ашыпты Байғали 1982-жылы 7-наурызда («Өркен»).

Адамның жан сырын ашып, ашық айтуы осындай-ақ болар. Кәукен де, Байғали да Күләшпен өріптес болып ойнаған таланттар, екеуі де Мәскеуде, консерватория жанындағы Опералық студияда оқыған. Соғыс басталғанда қолдарына қару алып, Мәскеудің ерікті жасағына қосылған. Содан Рязандағы артиллерия училищесіне жіберілін, сол арадан Алматыға қайта шақыртылған. Ал Күләш консерваторияда оқымаған, халықтың арасынан шыққан адам. Бірақ ол табиғат берген тума талантымен оқығандардың алдына шығып, олардан озып кетті. Сонысы демесең, Күлекенде басқа кінә жоқ.

«Күләш, Қанабек, Құрманбек, Шара сол кездегі қазақ өнерінің айын аспанға шығарған қайталанбас тұлғалардың барлығы халықтың арасынан шықты. Олардың бірінші рет көрген тиатры Қоянды жәрмеңкесі болды», – дейді Кәукен «Әдебиет айдынындағы» сұхбатында.

Олардың Қоянды жәрмеңкесін көргеніне мен кепілдік бере алмаймын, өйткені ондай деректі еш жерден оқыған емеспін. Сірә, бейнелеп, бөлкім, бөтен пиғылмен айтқан бір ойы болар. Қоянды жәрмеңкесін жыр-думанға бөлегендер Қалибек, Әміре, Исалар ғой.

Операда ән салмаса да, КСРО халық әртісі болған тағы бір адам бар, ол – Бөкеева Хадиша. Серіковтің меңзеп отырған бір адамы сол болуы да мүмкін. Операда әнші болмағандықтан, біз оны Күләшпен

бақталас болды, көре алмады деп айтуға аузымыз бармайды. Бірақ ол бар-жоғы Байғали Досымжановтың зайыбы еді. 1917-жылы туған, Күләш қайтыс болғанда 40 жаста, Бибігүл сыйақты не болғанын білмей қалатын жаста емес. Бір ойдан, Байғали досы Кәукеннің көңілін қимауы, ал Хадиша күйеуі Байғалидың көңілін қимауы мүмкін ғой деп те ойлауға болатын сыйақты, бірақ сондай сұрқыя ойға бір-түрлі қимайсың.

Кезінде Күләш те сыйлаған, Күләшті де сыйлаған біраз адамның сыры мен пікірін білдік. Осы адамдардың жетеуі үстінен ЦК-ға арыз жазғанын білген Күләш күйініш пен өкініштен өліп кетпегенде кәйтеді? Көзіңе күліп жүргендердің сыртыңнан сөгіп жүретінін білу кімге оңай дейсің? Ондай сатқындықты көңіл мен ақылға сыйдыру, әй, әркімнің қолынан келе қоймас-ау! Іштарлық, көре алмастық, қызғаныш кейбіреуді қамшылап та жататын көрінеді, алайда өзіпен артып бара жатқан адамның көзін құртып жіберуге тырысатын, ал ол қолынан келмесе, ең болмаса өмірін ту-талақай етіп жібергісі келетін кекшілдер қоғамға да, жеке адамға да өте қауіпті екенін өмір ежелден-ақ дәлелдеп келеді. Қазақ ондай қара пиғылды тоқтатуға шамасы келмеген соң, әншейін мән бермегенсіп, елемегенсін, оны пендешілік дей салады. Сол пендешілік бірде қаулап, бірде баяулап ақырзаманға дейін бізбен бірге баратын түрі бар. Оны ешқандай білім де, мәдениет те, ұлттық болмыс-бітім де тоқтата алмайтын көрінеді. Арыз жазып Күләшқа қиянат жасаған адамдарды анықтасақ, болашақ таланттарды сондай пендешіліктен сақтармыз ба деп жүрген біздікі де пендешілік.

Бәлкім, жеті арызшы өз қателіктерін кейін, бірақ кеш түсінген шығар?

Ол да мүмкін. Бірақ қателікті түсіну мүмкін болғанмен, өлген Күләшті тірілту мүмкін емес қой. Қателіктің ар жағынан қылмыс сығалап тұрғанын Күләштің өлімі еріксіз еске сала береді. «Сол арыз болмаса, Күләш әлі өмір сүрер еді-ау!» – деген өкініш әлі күнге дейін өзегімізді өртейді. Кім біледі, кейбіреудікін өртемейтін шығар, менікін, өйтеуір, өртейді. Сірә, өртіс еместігімнен шығар?

«Күлекең әлі жүруі керек еді. 95-ке келуі керек еді», – депті Кәукен Кенжетаев. Егер жеті адам Цекаға арыз жазбаса, Күлекең күліп-ойнап Қытайға барып келер еді. Шабыттанған, шаттанған Күләш сонда жасай берер еді, бөлкім.

Бүкіл опера театрының орыс, қазақ группасында ешқандай оқу бітірмеген Күләш қана 3000 сом жалақы алатын. Ал Мәскеуден оқып келген Кәукен, Шабал, Байғали – бөрінің жалақысы одан кем еді (2500–2000 сом – Б.Н.). Күләш 1958-жылы Мәскеуде өтуге тиіс.

Қазақстан өнері мен әдебиетінің онкүндігін дайындау және өткізу жөніндегі үкімет комиссиясының (төрағасы – Д.Қонаев) мүшесі болып бекітіледі. Оған қатысып келсе, Күләш атақ пен даңқтың биік шыңына, сөз жоқ, тағы да көтерілетін еді. Бөлкім, сонда 95-ке де келер ме еді деген пендешілікті анданда біз де ойлаймыз. Қазақ болған соң, қазақтың пендешіліксіз күні бар ма?

Өзгеге жасаған өз пендешілігін мойындап, солардың аруағынан кешірім сұраған мен әзірге екі-ақ адамды білем: бірі – Әбділдә Тәжібаев, екіншісі – Мұхамеджан Қаратаев. «Мағжанның ұлы аруағы мені кешірер», – десе Әбділдә ағамыз, «Сынаңдар!» – деген соң, сынап жазып едім, оның салдары ағаларым үшін анандай сұмдыққа айналып кететінін қайдан білейін», – деп, жастықтың

әсерінен ағат басқанына Мұхамеджан ағамыз да өкінін еді. Өкіну деген де адалдыққа қарай бір қадам жақындау ғой. Алайда елдің бәрі Әбділдә мен Мұхамеджан емесін өмір өзі көрсетіп келе жатыр емес пе? Сол арызшы жетеу, егер Күләш Қытайға барып келсе, қастарында тірі жүре берсе, Қазақстанның, КСРО-ның халық әртістері болмай қалар ма еді? Меніңше, бола берер еді. Өйткені Күләш олардың бірде-біріне тым құрыса қабақ шытып көрген адам емесін олардың өзі жазады... Күләште бақталастық, іштарлық секілді сүйкімсіз мінез-қылық болмаған. Ол жағынан Күләш – өулие. Дегенмен қазақтың Күләшіне қастандық жасаған жеті қазақты халық кешіре ме әлде мүсіркей ме, оны халықтың өзі біледі. Қазақ өнеріне хал-қадарынша зор үлес қосқан Ришат, Кәукен, Байғали, Шабал, Хадиша, Ермек, Бибігүл бауырларымыз Күләшпен қатар қызмет жасаған соң, Күләшқа қатысты өткен шындықтың бетін солардың бірі ашар ма екен деп дөмеленіп жазғандарын оқып, айтқандарын тыңдап көріп едік, ешқайсы ашпады. Күләш пен Қанабектің замандастары Құрманбек Жандарбеков, Шара Жиенқұлова, Елубай Өмірзақов, Қапан Бадыров өз естеліктерінде бұл арыз жайында ләм-мим демепті. Арыздың сырын анық білетін, өз көздерімен оқыған ағаларымыз да оларды атап-атап айтуды артық санады. Бәлкім, олардікі де дұрыс шығар, өткенді қопсыта бергеннен бірдеме шығар деймісің. Өлген Күләш одан қайта тірілмейді.

Бізді тек: «Күләшті аямағандар кімді аяр дейсің», – деген үрей ғана шошытады.

Арыздың арыз жазғандарға азды-көпті пайда келтіретінін мен өз басымнан білем. Олар шетінен тек «өділдік үшін жазады». Өділдіктің орнауы, әрине, мемлекетке де, жеке адамға да пайдалы.

Арызқойларды қолдайтындардың қолында үлкен, кәдімгідей зор билік болуы міндетті. Онсыз кез келген арыз аяқасты болып қалады. Обал. Арыз деген арам пиғыл сол биліктегі адамның ақылымен де жазылуы мүмкін. Бұдан халық пен биліктің бірлігі деген үлкен ұғым шығады. Аты бүкіл Совет Одағында дүрілдеп тұрған Күләшті құлата салу жеті арызшының қолынан келіпті деу – арыз жүйесінің өділді бұзып, Күләшті Қытайға жібермей қою және Бибігүлді Күләш деп сахнаға шығарып, ол жақтағы қазақтарды алдау жеті арызшының қолынан келе қоятын оңай шаруа емес. Ол – үлкен биліктің ғана қолынан келетін әдіс. «Өзендер өрнектеген өлке» деген кітәбімді жазғаным үшін мені де Орталық партия көмитеті қызметімнен 1985-жылы алып тастаған. Не үшін? Байлар мен хандарды, батырларды мадақтап, тарихтың қойнауына терең саяхат жасағаным үшін. Арызқойларды биліктің қолдауы деген – сол. Орбұлақ шайқасы туралы жазғанымда да өз қатарларымнан қарсы шығып, мені қаралаған жазушылар болды. Жершіл, рушыл, өз жерін өтірік мақтайды, Орбұлақ деген жерді барып көрдік, ол арада ор тұрмақ түк те жоқ, Қуаныш Сұлтановтың жоғары қызметін пайдаланып жасаған жалған тарих деп бүрқыратып жазды. Оны, құдайға шүкір, билік те, халық та қолдамады. Мен қызметімнен бұл жолы қуылмадым. Содан кейін Сұлтанбек Ешмұханбетовтің «Суан шежіре» кітәбін шығарғаным үшін Қазақстан Ұлттар Қәуіпсіздігі көмитетіне «Мемлекеттің ақшасын шашып, өз тайпасының шежіресін шығарып жатыр» деген жанашыр арыз түсті. Ал кітәп демеушілердің ақшасына шығарылған болатын. Арыз, әрине, тексерілді, бірақ бұрынғыдай белден басып айыптаған жоқ, Демек мемлекетімізде Күләш заманы мен

«Өзендер өрнектеген өлке» дәуіріне қарағанда адамгершілік және әділдік ілгерілеу бар деген сөз. Осы ілгерілеу Күләшті қайта тануға да жетелейді деп сенем. Мұның бір ғана адамгершілікке жанаспайтын бір жері бар: сол «қайтсем де сені бір жығам» деушілер жолыққанда, біз бір-бірімізбен түк білмегендей тату кісілерше амандасамыз. Өйткені біз бір қазақтың баласымыз және ауыз-бірлікті аңсаған, рулық тайпалық жіктелуге қарсы ұрпақтармыз. Өркениеттің бұл да бір артықшылығы.

Арызқойларды өшкерелеудің ең тиімді жолы – жариялау. Өйткені арыз жазғандарды жарияламау сол арыз жазғандарды қорғауға жатады. Айту керек пе, жоқ па деген ой менің де басымда ұзақ уақыт жылтындап жүрді. Мейлі, жылтындаса жылтындай берсін, көз жетпеген нәрсені айту әзірше ертерек шығар, оған халық әлі даяр емес-ау деген солқылдақ ойға ақыры тоқтадым. Өйткені сол арызды қолына ұстап, өз көзімен оқыған ағаларым айту керек, жариялау қажет деген пікірімді құптамады. Оның үстіне, бәрібір сөздің түйінін біз емес, болашақ ұрпақ айтады. Ал егер айта алатын ұрпақ тумаса, Күләштің аруағы кешірсін, болмысымыздан артық нәрсені болдыра алмаймыз. Біздің бар білетініміз: быйыл жүз жасаған Күләш халқымен бірге мәңгі жасайды!

«Аңыз адам». 14.02.12-жыл

АҚЫН САРА – АҚЫН ЕМЕС ПЕ?

Биылғы жылы «Түркістан» гәзетінде әйгілі ақын Сараға қатысты екі мақала жарық көрді. Бірі – Ұзақбай Доспамбетовтің түсініктемесі мен марқұм Ыбырайым Мамановтың өткен ғасырдың 70-жылдарында жазылған «Біржан мен Сара айтысының авторы – Өріп ақын» деген мақаласы

(23-ақпан), екіншісі – өткен ғасырдың 80-жылдарында жазылған Бегілдә Алдамжаровтың «Расында, Біржан мен Сара айтысқан ба?» атты мақаласы (1-наурыз).

Екі мақаланың да Ақын Сараға қатысты күдіктері заңды. Дерек пен мәлімет жетіспеген жерде күдік туындайтыны рас. Әсіресе Бегілдә тізіп келтірген көп күдік Біржан мен Сараның айтысын үнілін оқыған адамды еріксіз күмәндандырады. Ол күдіктердің жауабы табылмайынша, сөз жоқ, дау басылмайды. Дауды тоқтататын – тек дәлел. Қадыр ақынның «Арқа тірейтін ақиқаттың болмаса, айтысып нең бар?» дегені есіме түсін, мен де өз ақиқатымды алға тартпақпын. Шындығында, мен бұл айтыс жайындағы пікірімді «Ақын Сараның ақиқаты» деген мақаламда 1989-жылы 26-көкекте жазған едім («Лениншіл жас»). Бұл жолы мына екі мақалаға байланысты өз ойымды кеңірек баяндамақпын.

Бірінші Ыбырайым ағаның күдіктеріне көңіл аударайық. «Біржанның да, Сараның да өлеңдерінің ұйқастары, стилі бір-біріне өте ұқсас. Мұны қалайда бір ақынның жазып шығарғандығы анық сезіледі», – дейді. Онысы рас, Бегілдә да осыны айтады. Бұл күдікті бұрын да талайлар айтқан. Біздің кінәміз сол, бұл күдікті сейілтетін дәлелге мән бермей, көңіл аудармай келген екенбіз, оған айрықша тоқталуға тура келеді. «Менің әкем Маманов Есенғұл... пошта начальнигі болып істеген, Зайсан жағынан келген Әріп ақын жазып шығарған... Абайда өкпесі, кегі бар көрінді. Абайға өзі бата алмай, Сараның сөзі етін, Абайды даттап өш алу мақсатымен жазған» деп еді, – дейді Ыбекең.

Бұл да бұрыннан айтылып келе жатқан күдік. Алайда өзгелер сенсе сенер, мен дәл сол мақсат

үшін бүкіл айтысты Өрін ойдан құрастырып шықты дегенге сене алмаймын. Бұл – әншейін айтылған бір пікір, бірақ ғылыми дәлел емес.

«Сара туралы ел ақсақалдары оның көрікті адам болғанын, домбыраға қосылып ән салып, өлең айта-тынын қуаттайды, бірақ оның үлкен ақындығын, басқа белгілі ақындармен айтысқанын ешкім естімеген», – дейді Ыбекең. Ыбекең, 1969-жылы 94 жастағы Мейрамбай деген кісімен сөйлесіпті. Ол кісі Сараның әкесі Тастанбек емес, Сүлеймен депті. «Жиенқұл дегенді өмірі естігем жоқ», – дейді. «Сара қайтыс болғанда, мен 33 жаста едім. Сара менен 10 жас үлкен. Сонда Сара 45 жаста қайтыс болғаны ғой», – депті Мейрамбай ақсақал. Бұл кісі 1969-жылы 94-те болса, 1875-жылы туған, 33-ке 1908-жылы келеді. Сара сонда сол жылы өлген болып шығады. Бұған сене салудың реті еш келмейді, өйткені Сараны 1910, 1911, 1913-жылдары көрген, кездескен адамдар туралы әдебиет тарихында мәлімет мол. Мұндай мәліметті іздеген адам жазушы Зейтін Ақышевтің, ғалым Балташ Ысқақовтың, Қазақстанның халық әртісі Қанабек Байсейітовтің жазғандарынан табады.

Ыбекең әңгімелескен екінші адам – 1970-жылы 80-ге келген Сөрекеұлы Кәрия деген ақсақал. Ол кісі: «Сараның ауылын жақсы білемін. Сара – Толыбайдың қызы... сымбатты, көрікті адам болған... Ел арасында Бейсетбайды Сараның ауылына бара береді деп сөз қылатын», – депті. Шынын айтқанда, бұл мақала Сара жайындағы күдіктерге дәлелді түсінік бермейді, қайта оны өршіте түседі. Ең бастысы «оның үлкен ақындығын... ешкім естімеген» деген өз пікірін өзі терістейді. Оған мақалада айтылатын үш жағдай дәлел.

1. Сара оң жақта отырғанда жүкті болып, Тасыбай руынан шыққан Бекбайға ұзатылып келгенде, сол

елдің бір жігіті алдынан шығып, оны ойда жоқта масқараламақ болады.

– Еліне Тасыбайдың Сара келді,
Қолына домбырасын ала келді.
Білмедік біздікі ме, басқа ма екен,
Жетелеп бір баласын ала келді, –

деген екен әлгі. Біріншіден, «Қолына домбырасын ала келді» дегені – тура мағынасында да, ауыспалы мағынасында да Сараның өнерлі әйел екенін мойындағаны. Екіншіден, кез келген адамды састыратын дәл мынандай тұтқиыл жағдайдан Сараның сөз тауып шығуы – оның шын мәнінде талантты, тапқыр адам екенін айғақтайды.

– Еліне Тасыбайдың Сара келді,
Қолына домбырасын ала келді.
Тасыбай аз рудың бірі еді деп,
Бір батыр найзасымен ала келді, --

депті Сара. Мұндай сөзді айтысқа бейімі, дағдысы жоқ адам айта салады дегенге кім сенеді. Ақындығына қоса Сараның өжеттігі де байқалмай ма бұдан?

2. Сөрсекеұлы айтып отырған Толыбай деген кісі, Мейрамбай ақсақалдың айтуында, Сараның екінші әкесі көрінеді. Сол Толыбайдың асында елдің сұрауы бойынша Сара:

«А дегенде айтамыз ебін білмей,
Ерге құлақ бітеді тебінгідей.
Кей адам құдасынан мал алады,
Қызына жасайтұғын себін білмей.
Көшбасшысы жаманның көші адасар,
Қонатұғын қоныстың жөнін білмей», –

деп, суырып салып айта жөнеледі. Мұндай төгіліп тұрған өлеңді ел алдына шығып екінші бірі айта бермесе керек. Және айтқыш екенін білмейтін

адамға ел-жұрт өлең айт деп қолқа да салмайтын болса керек.

3. Мұны Сәрсекееұлы айтыпты. Бір тойда Сарамен айтысқан жігіт оның сағын сындырмақ болып былай дейді:

– Құдай қосқан, ей Сара, Бекбай байың,
Жігітті таба алмайсың Бекбайдайың.
Бағынды басындағы бағалай біл,
Қанжығалап қалмайды Бейсетбайың.

Топ ішінде, той үстінде айтылған мынандай кінәдан кідірмей жауап тауып құтылу тек тапқыр, өжет ақынның ғана қолынан келеді деп ойлаймын.

– Кісімен сөйлеспеймін надан болса,
Айта бер тағы жабар жалаң болса.
Іші күйсе, жігіттер түз жаласын,
Тартармын ақыретте жазам болса, –

деп жауап береді Сара.

Осы үш жағдайдың өзі-ақ Сараның оқшау, ерекше дарын екенін әйгілейді. Сондықтан Сара атының ел аузынан түспей келе жатуы – заңды құбылыс.

Енді айтыс жайына ойысайық. Бегілдә дәлелді күдіктерді тізе-тізе келін, «Қалайда да бұл даулы мәселені тереңінен зерттеп барып шешкен жөн», – деп аяқтапты мақаласын. Кімнің тереңінен зерттегісі келмейді дейсің, соған дерегіміз бен дәлеліміз жетпей немесе көп жылдан бері қордаланып қалған күдікті бір сәтте біржола сыпырып тастауға тәуекеліміз де жетпей діңкелеп жүрміз ғой.

Ең басты мәселе – Біржан мен Сара айтысқан Біржан Жетісуға шынымен келген бе? Келсе, соның дәлелі бар ма?

Осы күдіктің бәріне жауапты алдымен Шайхысыламов Жүсіпбек қожа 1898-жылы Қазанда бастырған “Қиса Біржан сал мен Сара қыздың

айтысқаны» деп береді. Өйткені бұл қисаға Әріптің ешқандай қатысы жоқ, ешқандай қатысы жоқ нәрсені Әріптің шығаруы тіптен мүмкін емес. Бұл, шынын айтқанда, ғылыми Жаңылыс. Бұл шығармаға қатысы бар екі-ақ адам: бірі – Сара екіпшісі – Жүсіпбек қожа. Сондықтан бар мәседе бүкіл күдік пен оның шешуі тек осы екеуіне қатысты. Соған көз жеткізу үшін, бұл шығарманы айтыс деп толдамай жанры бойынша қиса (қиса) деп қарайық. Ол үшін әуелі «қиса» терминін талдап алайық. «Қиса — ауыз әдебиетіне тән эпикалық жанр, сюжетті жыр, дастан кітәби эпос», – депті «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы (5-том, 688-бет). Оның қазақ арасына кең тарауына Жүсіпбек Шайхысыламұлы үлес қосқанын да жазыпты. Ендеше біз айтыс деп алашапқын болып жүргеніміз айтыстың өзі емес, айтыс туралы қиса болып шықты ғой? Солай.

«Қызы екен Тастанбектің Ақын Сара,
Бөйгеден күнде келген жалғыз дара».

Бұлай деп отырған Сара емес, Жүсіпбек.

«Сол кезде он жетіде ақын Сара», – деп жаңылып отырған да Жүсіпбек. «Елі – Керей, ұраны Алтай Қарлық», – деп, арғын мен Керейдің ұранын шатастырып отырған да сол (Мысалдар «Айтыс» кітәбінің 1-томынан алынып отыр. Алматы, 1965. 399-бет).

«Сараны естіпті Біржан анық...

Келіпті отыз сегіз жасқа кемел», –

деп, Сараны біресе 17-де, біресе 18-де, Біржанның біресе 37-де, біресе 38-де деп отырған да қисаның авторы Жүсіпбек. Енді мына мәліметке көңіл аударалық. «Өлқиса Жүсіпбек қожаға Сара қыздың Біржанменен айтысқанын қыздың өзі осылай деп бастан-аяқ баян қылғаны айтысқанның келер

жылында» (Сонда, 400-бет). Осы мәлімет рас па, жоқ па? Рас болса да, өтірік болса да, Сараның тағдырын шешетін – осы.

«Ақсүйек пайгамбардың тұқымы деп,
Сөзімді естіргелі келдім саған», –

депті Сара Жүсіпбекке. Қарап отырсаң, бұл кәдімгі оқиғалы шығарма емес пе? Айтыс өткен соң келер жылы Жүсіпбек келеді, Сара оған айтыстың қалай басталғанын, қалай аяқталғанын – бәрін бастан-аяқ өз аузымен айтып береді.

Мұның жұмбағы да, жаңылтпашы да жоқ,
«Үйінде отыр едім Тастанбектің,..
«Сөйлес», – деп даусы шықты Жүнісбектің», –

депті Сара.

«Сөзінің білдім Біржан ыңғайынан,..
Сүйтсе де шошымадым айғайынан»

Көрдіңіз бе, Сараның айтқанын Жүсіпбек қиса етіп баяндап қана отыр. Бәрі ап-анық, бәрі ап-айқын. Бұл араға Әріпті араластырудың өзі мынандай шындыққа көпе-көрнеу қиянат.

«Сонда Біржанның қызды шақырып айтқан сөзі», – дейді қисаның авторы. Сөйтеді де, Біржанның не дегенін келтіреді. Оның не дегенін ол, әрине, Сараның өзінен естіп отыр. Ал Біржан дәл солай деді ме, оны Сара еш өзгертпей дәл күйінде жеткізді ме, оны Жүсіпбек созбе-сөз өзгертпей келтірді ме, – мұның бәрі бүкіл қазақ айтысына төн мәселе. Тек бір ғана нәрсеге – мазмұнын жеткізгеніне – сенген жөн.

Әйгілі сурып салма ақын Иса Байзақов «Он бір күн, он бір түн» дастанын алғаш айтқанда керемет шабытпен жырлапты да, енді соны кітәпке бастыру үшін қайта жырлағанда, онысы алғашқысынан әлдеқайда солғын шыққан екен. Демек суырып

салма ақындар өз айтысын әр айтқан сайын азды-көпті өзгеріспен айтады. Ол – ақынның табиғи мүмкіндігі. Сондықтан ондай мүмкіндіктен Сараны да, Біржанды да ада деп қарауға болмайды. «Шырағым Сара, саған не болды?» – деп, Есімбек кіріп келді ағатайым», – дейді Сара болған істі рет-ретімен Жүсіпбекке баяндап (401-бет). Міне, осындай ретпен айтысты Жүсіпбек шиеленіскен жырға айналдырып жазады. Әріп жазбайды, Жүсіпбек жазады. «Сонда Біржанның қызды шақырып айтқан сөзі», «Қыз көріспеген соң, Біржанның айтқаны», «Сонда Сара қыздың берген жауабы», «Сонда Біржан сөйлейді» деген тараулармен оқиғаны бірте-бірте дамыта береді. Ақырында Біржан Сараның қапалы жағдайын түсініп, сөзінің аяғын Есімбекке арнап бітіреді. Осының бәрін Жүсіпбек Сараның өз аузынан естідім деп жырлайды. Бүкіл айтысты Сараның айтуы бойынша жазып шығады. Қисаның соңында Жүсіпбек өлеңінің алты шумағы сәл өзгерісі бар Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлеңін қайталайды. Ал Абайдың алғашқы кітабі әлі ол кезде жарық көрмеген. Алайда бұл өлең 1886-жылы жазылған. Ал «Қиса Біржан сал мен Сара қыздың айтысқаны» Қазан қаласынан 1898-жылы басылып шығады. Екі арада бақандай 12 жыл жатыр. Сонда мына алты шумақты Жүсіпбек қайдан көшірген? Бір жерден көшіріп алмаса, дәп бұлайша алты шумақтың дәлме-дәл қайталануы мүмкін емес. Екі өлеңді салыстырып қарайық,

– Біздерге өлең арзан, күлкі қымбат,
Нәрсе ғой екі түрлі сыр мен сымбат.
Арзан жалған күлмейтін шын күледі,
Біледі жақсы ерге қылсаң қызмет.
Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,

Кейбіреу қояр құлақ ұққанынша.
Білерлік сөз баһасын кейбір адам,
Абайлар әрбір сөзді өз хәлінше.

Алты шумақ та осындай сәл өзгерістермен берілген. Жүсіпбек біз астын сызған сөздерді ғана өзгертіп жазған. Оның «Біздерге» дегені Абайда, мәселен «Жігіттер» боп келеді. Абай «Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес» десе, Жүсіпбек «Сыртыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес» дейді (Сонда, 426, 427-бет).

Мұны қалай түсінуге болады?

Түсіне қою, біле қою, әрине, қиын. Алайда әлдебір жолмен, біз өзірше біле алмаған бір жөнмен Жүсіпбек Абайдың өлеңдерін қолжазбадан оқыған деген жорамал жасауға болады. Олай болса, Абайға қатысты Сараның аузымен айтылатын айтыстағы ащы сөздерге Өріптің ешқандай қатысы жоқ екенін, ал оған тек Жүсіпбектің ғана қатысы барын білеміз. Міне, бұл алты шумақ өлеңнің бізге беретін бағалы мәліметі өзірше осы.

Енді Біржан мен Сара, расында, айтысқан ба, әлде бәрін Жүсіпбектің өзі бастан-аяқ жазып шыққан ба деген мәселеге келсек, айтыстың болғандығы қисаның бүкіл оқиға дамуынан-ақ аңғарылып тұрған жоқ па? Жүсіпбек не үшін Сараны іздеп кедді?

Оның Біржанмен айтысқанын елден естіп, соның мән-жайын өз аузынан есту үшін іздеп келді.

Сара оған не деді?

«Айтыстым» деді. Мен Тұрысбектің үйінде отырғанымда Біржан бір топ нөкерімен кедді. Келе сап сырттан «Сөйлес» деді. «Кісі екен отыз екі жолаушымен, Ақ үйдің жабығынан көрсем санап», – дейді. Ары қарай Біржан олай деді, мен былай дедім басталады. «Әуелі қазақшалап көріселік, Жарқыным, берірек кел, жасың кіші!» – дейді Біржан.

«Хауанаға бұрын барған Адам ата,
Есіткен жоқ па едің мұны да ақымақ», –

дейді Сара. Сөз қағысу солай басталады.

«Қолыңды ұстатпайтын ерке болсаң,
Келімсек берді өкең неге құлға?» –

деп, Біржан да тиіседі.

Ал енді айтыстың дәл осындай сарында өткенін Жүсіпбек ойдан шығара ма, әлде Сараның айтуы бойынша өлең қыла ма? Бәрін Сараның айтуымен жазғанын қисада Жүсіпбектің өзі бүкпесіз мойындайды. Бұл жөнінде онда жалтару жоқ. Ендеше оған неге сенбейміз? Қадыр ағамыздың тағы бір айтқаны бар еді, «Өзі өтірік айтатын адам өзгеге сенбейді» деп. Меніңше, бұл арада Жүсіпбекке сенгеніміз дұрыс.

Сараның көрікті болғанын, жасынан домбыра ұстап өлең айтқанын, өлденеше рет өзін масқараламақ болған жігіттердің тұтқиыл шабуылынан абыроймен шығып кете алатын тапқыр, өжет адам болғанын жоғарыда айтып өттік қой. Біржанмен сөз қағыстыратындай, оның тиісуіне орай жауап қайтара алатындай қауқары бар ақын екенін Ыбырайым ағамыздың мақаласындағы мысалдардың өзі-ақ толық дәлелдейді. Осы арада тағы бір тоқтала кететін жағдай бар. Біріншіден, найманның беделді адамдарын Сара дәл білмейді, білсе де бәрін білмейді. Меніңше, он сегіздегі қызға ондай кемшілік кешірімді. Айтыс үстінде аузына бірі түссе, бірі түсе бермейді. Екіншіден, арғын тайпасының адамдарын Өрін біледі, оларды айтысқа қосып отырған сол деген пікір айтылады. Өрін білетін арғындарды Жүсіпбек те біледі, тіпті одан гөрі көбірек білуі де мүмкін. Себебі ол туралы мынандай дерек бар: «1892 жылы – ұлу жылы жазда Қызылжар үйезіне барып ел аралап, ауыл-

ауылдағы жас балаларды сүндетке отырғызып жүрген мұсылманша сауатты Жүсіпбек Қожа Шайхысыламұлы (1861-1941) осы Сегіз сері шығарған жырды Көшебе керей, өнші-палуан Андамас Есболұлы мен Бекқұлы Құдасұлы есімді 65-66 жастардағы өнші қариялардан алғаш рет естіп, жазып алған» (Н.Әбутәлиев, «Шоқ жұлдыз», Алматы, 1998. 56-бет). Демек Біржан мен Сара айтысында аргын тайпасының атақты адамдарына қатысты ағаттықтар айтылса, оған Әріп те, Сара да кінәлі емес, Жүсіпбек кінәлі. Әріптің мүлде қатысы жоқ.

Жүсіпбек Қожаның соңынан, жалпы сан алуан сөз еріп жүреді. Өзгенің жазғанын өзім жаздым деп ұрлап алатыны бар дейді, тіпті ол өлең жаза алмайтын адам деседі. Алайда оның ақындығы Әріпке қарағанда әлдеқайда озық екенін мойындауға тура келеді. Ол туралы аталмыш кітәбінде Нәбиден ағамыз Әбутәлиев былай дейді:

«Сөйтіп «Қыз Жібек» қисасының кейбір тұстарын (Сегіз Сері жырлаған алғашқы нұсқаны айтып отыр – Б.Н.) қысқартып, орнына татаршалап кара сөз қосып, кей жерін ертегіге айналдырып, Төлегенді өлтірген Кескен-терек деген Қожаның орнына қарақшы деп Бекежанды жазып, оның руын аргын етіп өзгертіп, қисаны өзім шығардым деп, 1894-жылы – жылқы жылы Қазан қаласында бастырып шығарған» (сонда, 56-бет).

Соншама өзгерісті өлеңмен жасауға, ақындығы болмаса, Жүсіпбек қалай барады? «Қыз Жібек» пен «Біржан – Сара» қисаларын салыстырып қараған адам екеуінің көркемдігі деңгейлес екенін жоққа шығара алмайды. Сондықтан Жүсіпбек қожаның ұнамсыз қылықтарын біле тұра, ақындығын бағалауымыз да керек деп ойлаймын.

Біржандай атақты салмен Сарадай жас қыздың айтысуы мүмкін емес-ау деп күдіктенудің, меніңше,

нанымдылығы жоқ. Өйткені арғы-бергі бізге белгілі мәліметтерге сүйенсек, кейбір қысқа-қысқа сөз қағысулары болғанмен, Сараға қарағанда, Біржан ақындармен айтысқа түсе қоймаған адам. Ал Сараның ақын екені, әркіммен айтысын қалып жүргені қыз күнінде-ақ, өз төңірегіне мәлім болған. Біржан Сараны өзінің адуын әнімен, беделімен және біліп келген бірер дерегімен састырып тастайтынын алдын ала сезін келген. Осы жағдайды ескерсек, Біржан мен Сараның ақындық дәрежесі тең түседі-ау деп шамалау, меніңше, шындыққа қайшы келмейді. Оның үстіне, Сара әншілік жағынан да осал бола қоймаған. Әдемі дауысты әдемі қыз ақ үйден жарқ етіп шыға келгенде, Біржан да бір жөткірініп алған шығар деп шамалаймын.

Ендеше Біржан мен Сараның айтысқанына неге күмәнданамыз? Сонда Біржан немене, сонау жақтан Сарамен амандасып қайтуға ғана келіп пе? Айтысуға жүрексінген Сараны Есенгүл ағасы жалынып-жалпайып сыртқа шығарады ғой. Бұл Есенгүл мақаланы жазып отырған ағамыз Мамановтың әкесі болып келеді.

Бұл пікірімізді шындыққа жақындататын тағы бір жағдайға тоқталайын. 1988-жылы «Айтыс» жинағының 2-томында Төребай ақынмен Сараның айтысы тұңғыш рет жарияланды. Бұл айтыспен танысқан адам Сараның өміріне де, ақындығына да ғылыми дұрыс бетбұрыс жасауы тиіс деп ойлаймын. Себебі бұл жай ғана тың дерек емес, талай нәрсені орнына қоятын бағалы дерек... мұндағы мәліметтерге ерекше сену қажеттігі Сара мен Төребай ауылдарының бір-біріне көршілес болғанынан, сондықтан олар бір-бірінің жағдайын жақсы білгендігінен туындайды.

Төребай Есқожаұлы деген ақын 1911-жылы қайтыс болған екен. «Айтыс» жинағының 2-томына

оны Жамбыл обылысы, Қордай ауданына қарасты Кекілік Сеңгір тауының етегінде туды десе (342-бет), оның кәзіргі Алматы обылысы, Талдықорған ауданында тұратын туыстары Батыс Қазақстан обылысына қарасты Жымпиты ауданында туған дейді. Алайда біраз уақыт Кекілік тауының етегін мекен еткені де рас көрінеді. Кеңесары көтерілісі жеңіліс тауып, Кекілік тауында қырғыздар қырғын жасаған соң, 140 үй жағалбайлы (Сара мен Мәйке ақынның айтуы бойынша – Б.Н.) жалайыр ішіне келіп қоныстанады. Төребай – солардың биі болған ақын. Кезінде Шоқан өлгенде, оның жоқтауын осы Төребай ақын жазған деген дерек те, жоқтаудың өзі де бар.

Енді осы айтыстан сыр тартып көрелік.

– Қырықтың сегізіне жасым келді,
Екпінім өзге ақыннан басым келді, –

дейді Сара Төребайға.

– Мен де білем сенің де бар екенің,
Найманда ақынсымақ Сара екенің.
Біржанға он сегізде мұның шағып,
Құтылған Жиенқұлдан жан екенің, –

дейді Төребай.

Сонымен Жиенқұл өмірде бар адам ба, жоқ адам ба деген сұраққа бұл айтыс осылай жауап береді. Оның үстіне Сара шығармашылығын ұзақ зерттеген Қалилаханов Тәңірберген ағамыз «Ақын Сара» атты кітәбінде: «Әкесі Тастанбек ерте өліп,... ағасы Жайсаңбек те күн көру амалын іздеп, жесір шешесі Жаншөке мен жас қарындасы Сараны ертіп Абдыра бекетіне келіп, Тұрысбектің малшы, жалшысы болып күн көрген. Сондықтан Тұрысбек қажы өзім асыраған жетім қыз деп басынып, билік жасап, Сараны жастай өзінің малшыларының бірі Жиенқұлға атастыра салған», – дейді (1993. 36-

бет). Ал Төребай: «Жиенкүл – Қыдыралының сіңбе құлы», «Жиенкүл теңің емес, түбі шикі, Мінезі жаман кісі ед ұйқы-тұйқы», – дейді (116, 126-бет), «Айтыс», 2-том. 1988). Жер бетінде жоқ кісі жайында мұндай пікірлер айтыла қоймауға тиіс.

Батасын Біржан салдың мен де алғанмын,
Айтыста қатарымнан кем қалмадым.
Өзіңді Бекбайға қосып, бата беріп,
Білемін Біржан сені құтқарғанын.
Шығарған ақын Біржан атағыңды,
Тындырған Жиенкүлмен шатағыңды, –

дейді Төребай тағы да.

Біржан Жетісуға келген жоқ деушілерге Төребайдың бұл сөзі біржола тоқтау салуы тиіс. Қадыр айтпақшы, арқа тірейтін ақиқаты жоқ сөзді сапыра бермеген мақұл. Ол Жетісуға келмесе, Сара мен Төребайға батасын пошта арқылы жібермеген шығар?

Біржан келмесе, келіп айтыс үстінде Сараның жағдайын өз аузынан естімесе, ол қалайша оны Жиенкүлдан құтқарып, Бекбай екеуіне батасын қалай береді? Қисынды жағдай мен қисынды сөзге көлденең итті жүгірте беруді тоқтату керегін Төребайдың сөзі толық дәлелдейді. Оның:

– Аргын менен қыпшақты кемітем деп,
Жеңілдің сүйіндік аргын Жәмшібайдан, –

деуіне қарағанда, Сара ақындармен аз айтыспаған.

– Ояз бенен Біржан салдың достығынан Сен болдың Жиенкүлдан мүлде азат, – деп, бұрын біз білмеген жәйтті де Төребай осы айтысында жария етеді.

«Он төрт жас Өсет ақын сенен кіші»...
«Өсетпен сен айтыстың сиыр жылы.
Жүсіпбек келіп кетті барыс жылы,

Сара, сен шамалы ақын болсаң дағы,
Шығарды атағынды Біржан жыры», –
«Қырықтың сегізіне сен де келсең,
Елудің жетеуіне мен де келгем», –

депті Төребай. Әсетпен айтысқан Сараны осал ақын деп айтуға менің аузым бармайды. Тек өкініштісі – сол айтыстың ешкімнің есінде сақталмағаны.

– Ол рас, Біржан маған пана болған,
Бекбай мен маған өкіл аға болған.
Біржанға он сегізде мұңым шағып,
Ақыры Жиенқұлдан азат болғам, –

депті Сара. Біржанға мұңын он сегізінде өлеңмен шыққанын, оған Біржанның қалай ықылас қойғанын айтыс ішінен кез келген адам-ақ оқи алады. Айтыстың шын болғанына соның өзі мықты дәлел емес пе? Сара Төребайға құда деп, Төребай оған құдаша деп тиісуінің өзі де екеуінің бір-бірін жетік білетін жандар екеніне дәлел. Сондықтан олардың пікірінде өрескел жаңсақтық болмауға тиіс. Енді екеуінің жоғарыда айтқандарын бір саралап көрелік.

Тышқан жылы айтысқанда Сара 48-де, Төребай 57-де екен. Әсет ақын 1867-жылы туып, 1922-жылы 55 жасында қайтыс болған. Сарадан ол 14 жас кіші болса, 1900-жылдан бұрынғы сиыр жылы 1889-бен 1877 ге тура келеді. Бірінде Әсет 10 жаста, екіншісінде 22-де. Әрине, 22-сінде 1889-жылы айтысады.

Сара 1900-тышқан жылы 48-де болса, онда ол 1852-жылы туған болып шығады. 18-ге 1870 жылы толады, демек Біржанмен 1870-жылы жолығады. Сара Әсетпен 1889-сиыр жылы айтысса, келесі барыс жылы 1890-да Жүсіпбек іздеп келеді. Айтысты 8 жылдан соң 1898-жылы Қазанда бастырады. Бұл деректерімізде бір-біріне қайшы келетіндей ақау жоқ.

Айтыс 1870-жылы өтсе, сол жылы 37-ге толса, онда Біржан 1833-жылы дүниеге келген болып шығады. Міне өстін бір дерек екінші деректің көзін ашады.

Төребай деген кісімен Сараның айтыс-қақтығысы болғанын аталмыш кітәбінде Т.Қалнлаханов та айтып өтеді (108-бет).

Осындай деректер мен дәлелдерге арқа сүйей отырып, Біржан мен Сараның айтысы 1870-жылы Тұрысбектің ауылында болған, оны Сараның өз аузынан Жүсіпбек қожа 1890-жылы әдейі іздеп келіп жазып алады да, оны қисаға айналдырып 1898-жылы Қазаннан бастырып шығарады, ал бұл айтысқа Өрін Тәңірбергеновтің ешқандай қатысы жоқ болмаған деп кесін айта аламыз.

Сонымен қатар сонау 1962-жылы 1-мамырда «Қазақ әдебиеті» гәзетінде академик-жазушы Сәбит Мұқановтың «Бұлайша шатастыруға болмайды» атты ашынған мақаласы шыққанын, сонда оның: «Мен Өріктің өлеңдерімен біраз таныс адаммын, олардың ішінде асылдық және көркемдік жағынан Біржан мен Сараның айтысында қатарласу түгіл, маңайлайтыны да жоқ. Егер Өріп күшті ақын болса, оның өз өлеңдері «Біржан мен Сараның айтысына» неге теңдесіп жатпайды?» – дегенін еске сала кеткім келеді.

Ақын Сараның Өріптен озық ақын екеніне, сондықтан Сараның өз өлеңіндей көркем туындыны оның шығара алмайтынына Сәбеңнің осы сөзі де дәлел ғой. Осы дәлелді құп көргеніміз Сара мен Біржанға да, әдебиетке де құп болар еді.

«Түркістан», 22.03.2012 жыл.

КЛАССИКАНЫ ТУДЫРҒАН КҮЙСАНДЫҚ

Мұқан Төлебаев – болдым-толдым деп тоқмейіл-суді білмеген талант. «Біржан-Сара» операсының дүниежүзілік табысы оны мастандыра алған жоқ. Ол өзін халыққа одан да зорды беруге тиіс адаммын деп есептеді. Сондықтан да ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» операсын жазуға отырды. Оның бұл операға баруында да біраз сыр бар сияқтанады. Мұқан бала жасынан Қозы мен Баянның махаббат хикаясын естіп өскен болуы керек.

Өйткені Қозы мен Баянның махаббат күмбезі бұрынғы Лепсі уезіне қарасты Аякөздің қасында ғана. Қодар қозған құдықтардың орны күні бүгінге дейін сақталып келеді екен. Сол арада «Қырық құдық» аталатын жер аты да сақталыпты. Құдық қазып, шөлден аман шығарғаннан кейін Қарабайдың тоқсан мың жылқысын айдап өкеп, Қодар Лепсі өзенінен суғарыпты-мыс. Сол тоқсан мыңның жүрін өткен жолы ой түсіп, өлі күнге дейін сайлауыт болып жатыр екен. «Сол жол – мынау», – деп, Лепсінің азаматтары тас жолдан Аякөз жаққа қарай 8-9 шақырым жерден өтетін ұзыннан-ұзақ жайдақ ойпаңды көрсетеді. Оның бәрін кезінде Мұқан көрмеді, естімеді деймісіз, оны көрін, оны естіген өнерпаз жан талайды ойлап, талайды қиялдаған болар-ау. Аңыздың оқиғасы өзінің туып-өскен жеріне тікелей байланысты Қозы мен Баянды Мұқан жазбағанда кім жазуға тиісті еді деген ойға еріксіз қаласың. Солай ету оның перзенттік парызы да ғой. Тек амал не, қайран опера аяқталмай қалды. М.Төлебаевтың одан басқа аяқталмай қалған «Нияз бен Раушан» атты операсы да бар.

Талдықорған обылыстық тарихи-өлкетану мұражайында Мұқан Төлебаевтың күйсандығы сақтаулы.

Оның да кішігірім өзіндік тарихы бар. 1944-жылдың мамыр айында Мұқан елдегі інісі Әбілмәжінге хат жазып, «ауылға барып жұмыс істесем, ол жерден күйсандық табылар ма екен?» деп сұрайды. Аға тілегін орындау мақсатымен Әбілмәжін енді күйсандық іздестіре бастайды. Бұрын аудан орталығы Бөрілітөбе болып тұрған кезде Мәдениет үйінде бір күйсандық болыпты, оны 1935-жылы Мұқан көрген де екен. Кейін аудан орталығы Лепсіге көшкен кезде сол күйсандық сондағы орта мектепте қалдырылыпты. Енді Әбілмәжін сол күйсандықты «Үлгі» колхозындағы мектепке ауыстыруға рұқсат алады. Сонан соң ол күйсандықты Бөрілітөбеден түйелі арбамен пристаньға жеткізеді, ол арадан кеме арқылы Қарашығанға өкеледі. Ал Қарашыған мен «Үлгінің» арасы 16 шақырымдай жер. Ақырында мектептің өгіз арбасымен күйсандық «Үлгіге» де жетеді. Ұзақ жол жүріп (ол өзі әу баста Бөрілітөбеге Балқар қаласынан әкелінген күйсандық екен), өртүрлі көлікке тап келген сол күйсандықпен М.Төлебаев «Біржан – Сара» операсының алғашқы нұсқаларын жазған екен. Қазақтың талантты ұлының көзіндей көріп, жұрт ол күйсандыққа әрдайым ыстық ықыласпен қарайды.

«Алаш айнасы». 14.03.2013 жыл.

СЕГІЗ СЕРІ ЖӘНЕ МАҚПАЛ

Сегіз сері – текті атадан тараған, қазақы тәрбиеге қанық ұрпақ. Әкесі Баһрам жайында аса мадақ сөздер айтыла бермейді, алайда баласының атын Мұхаммед-Қанафия деп қоюына қарағанда, өзіндік білімі бар, ата жолын ардақтаған азамат болуы керек. Шешесі Жамал жайында да тек жақсы сөз айтылады. Атасы Шақшақты өзі де, өзгелер де батыр дейді. Оның Қаншайым деген қызынан әйгілі

жазушы Ғабит Мүсіреповтің анасы туған. Демек, Сегіз сері – Ғабеннің нағашы жұрты. Дәлірек айтқанда, ұлы әжесінің бауыры.

Жазушы Рахымжан Отарбаев та, («Қазақ әдебиеті» газеті, 20.09.1991. «Ерлігін Исатайдың жырға қосқан»), Нөбиден Әбутәлиев те («Сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов». «Жалын баспасы»), тарих ғылымдарының докторы, профессор Зұлқарнай Алдамжар да («Тарих: пайым мен тағылым», «Арыс» баспасы, 2002) бірауыздан Сегіз серінің атасы Шақшақтың шешесі Ақбота әйгілі Сырым батырдың туған апасы (әпкесі), Даттың қызы дейді. Демек, Сегіз сері – Сырым Датұлының Байбақты руына жиеншар. Оның 1834 жылы Омбы маңындағы Ертіс тоғайында жиырма шақты орысты өлтіріп кеткен Сегіз сері деген жаладан көрші губерниядағы Кіші жүз байбақтыларға қарай қашу себебі де нағашы жұртын паналамақ ойынан болса керек. Алайда нағашылары Жәңгір ханға жақтасып кеткендіктен, Нияз екеуі Еділге қарай өтін, соның Кептер деген саласында отырған Қалдыбай батырдың ауылынан бірақ шығады. Ал Ғайни қыздың әкесі Қалдыбай батыр – кезінде Сырым батырдың көтерілісіне қатысқан адам. Бүкіл өмірін қазақ елі мен жерінің азаттығына арнаған қарт батыр патша өкіметінің озбырлығы мен жаласына қарсы шыққан жас батырды паналатып қапа қоймай, күйеу бала етпек болуы да осы рухани ұштастықта жатса керек.

Шақшақтың атасы – әйгілі Қожаберген жырау. «Елім-ай» дастанын, әнін шығарған тарихи тұлға. Өз Тәукенің елшісі болған, «Ақтабан шұбырынды – Алқакөл сұлама» заманының куәгері, қарт жауынгері болған адам. Әйелі – Айша деген кісі Кіші жүз Қобылан бидің қызы. «Елім-ай» әнін зарлы жоқтау етіп алғаш айтқан да сол шешеміз.

Қожаберген жыраудың әкесі – әйгілі Толыбай сыншы. «Арқада толып жатыр жылқылы бай. Ішінде ең ірісі мен Толыбай» дегенді айтқан осы кісі болса керек. Бұл әнді Қазақстанның халық әртісі Манарбек Ержанов орындайтын. Толыбай сыншының тұлпарды жабағы кезінде танығаны туралы аңыз ежелден айтылады. Ол Ақбілек деген әйелінен жиырма, Қалима деген әйелінен төрт ұл сүйіпті. Қожаберген Ақбілектен туған 20 ұлдың кенжесі екен. Анасы Ақбілек – атақты Айдабол бидің қызы. Ал Шақшақ батырдың әкесі – осы 24 ұлдың бірі Көжек деген кісі. Ол туралы көп әңгіме айтыла қоймайды.

Толыбайдың өз шешесі Кіші жүз әлім – Төртқара, әйгілі Жалаңтөс баһадүрдің руынан. Ал Сегіздің өз шешесі Жамал Көкшелік Қанай бидің баласы Бекболаттың қызы. Жалпы, бұл тұқымнан тараған ұрпақтан Сегізден өзге де бірталай өнерпаз бар. Мәселен, әйгілі «Қанатталды» әнін шығарған Сейітжан сері мен Нұржан Наужабаевпен жұмбақ айтысатын Сапарғали ақын да осы тұқымнан. Қысқасы, Сегіз серінің ата-бабасы мен ұрпағы – қазақтың нағыз алқаракөктері. Ата жұрты, нағашысы мен қайын жұрты – қайсысын айтсаң да, бәрі бір-біріне сай.

Сегіз 1818-барыс жылында наурыз айында туып, отыз жеті мүшел жасында қайтыс болған. Аз жасаса да, алыптың ісін атқарып кеткен адам. Ол алғаш әні «Назқоңырды» Мұкарама сұлуға арнап 15–16 жасында шығарған. Өзінің өлеңдері мен замандастарының айтуына қарағанда, оған Сегіз сері деген ат өте ерте қойылған. Ол он жасында Омбы медресесіне барып, онда алты жыл оқыған. Орысшаны оқытушы жалдап үйренген. Мен атақты батырлардың, әйгілі адамдардың

ұрпағымын деген ұғым оны бала кезінен баулыған. Сондықтан ол өзінің жүріс-тұрысына, ісі мен сөзіне жас кезінен жауапкершілікпен қараған. Соның нәтижесінде Омбыдағы медіреседе оқығанға дейін-ақ ол домбыра шертіп, қобыз тартып, садақ атып, найза түйреп үйренген. Батыр бабаларына ұқсап киініп, бес қаруын асынып жүретін болған. Сондықтан оған «Сегіз жасар сері», «Сегіз қырлы, бір сырлы бала» деген сөздің екеуі де жарасымды еді. Мұхаммед-Қанафия атының айтылмай, Сегіз сері деген атау оған ерте берілуі осы екі сөздің бір арнада тоғысуынан да болған шығар деп ойлаймыз. Өйткені, ол медіресе қабырғасында жүргенде-ақ солай аталған. Омбы жанындағы Ертіс орманында жиырма шақты орысты өлтіріп кеткен адам Сегіз сері деп Горчаков жала жапқанда, Омбыдағы оқуын жаңа бітірген еді. Тағдыр деген қызық қой, өзі Горчаковтан қашып жүрген Сегіз сері бір топ орыс тоғайда ұстап алып, ағашқа байлап қорлық-зорлық көрсетпек болып жатқан Горчаковтың қызын сол бұзақылардан құтқарып қалады. Сол кезде бес қаруын асынған, батырларша киінген он алтыдан он жетіге жаңа аяқ басқан жігіт.

1834 жылы Кіші жүз ішіне Сегіз сері Нияз екеуі ғана келсе, көп ұзамай оның нөкері 300-ден асып кетеді. Ақбұлақтың бойына үй салады, сол араның адамдарына малын бақтырады. Ал ондай жағдай өз-өзінен, бекерден-бекер бола қалмайды. Ең бастысы: соның бірі – Сегіз серінің Кіші жүз ішінде аса беделді болғанына дәлел. Ал беделді болатын себебі: ол ешқашан жаудан жасқанбайды, бап та тілемейді, атыса кетуге өзі де, қаруы да қашан болсын даяр. Исатай мен Махамбеттің қасында қанша рет ұрысқа кіріп, қанша рет жаумен жағаласқаны жайында нақты дерек болмағанмен, Ғайниды атып

өлтірген орыс әписерін кейін Сегіз серінің найзаға түйреп өлтіргені, оған Ғайнидың әкесі Қалдыбай батырдың риза болғаны өз өлеңінде айтылады. Сондай-ақ Сыр бойына келгенінде қазақтарға күн көрсетпей зорлық-зомбылық жасап жүрген Қоқан хандығының батыры Қыстаубай дегенмен жекпе-жекке шығады. Мылтық пайда болғаннан кейін найзаласу, қылыштасу, садақ ату сыйақты көшпенді жұрттың жауынгерлік дәстүрі бірте-бірте ұмытыла бастаған болатын. Сірә, Сегіздің жекпе-жегі ежелгі дәстүрдің ең соңғы көрінісі болар.

Сегіз Сыр бойына келгенде Бақтияр деген кісінің Мақпал атты қызына ғашық болады. Ол қыз жай сұлу емес, асқан сұлу болса керек. Өйткені оның әдемілігіне қарақалпақ Жабы деген де тәнті болып жүреді екен. «Қызыңды маған бер!» – деп, Жабы Бақтияр бастаған наймандардың әбден мазасын алады. Сол тұста Сыр бойына Сегіз келеді де, оның да көзі Мақпалға түседі. Ажары да, қылығы да көңілін баурап алған сері қызға арнап әуелі «Мақпал» атты бір өн шығарады.

«Ақша жүз, бота көзді, қасың қара,
Шашыңды түнде жуып, күндіз тара.
Ниязбенен екеуіміз келген шақта,
Мақпалжан, бұлғақтамай бізге қара», –

дейді. Бұл өн Сегіздің әлі жаңа ынтыққан кезінде шығарғаны секілді. «Алып қашып кетуге келер шамам», – деп, қызға өзінің түпкі ойын түгел ашады. Қыз да жігіт тілегін құп көрген болу керек. Екеуінің ара қатынасы қай дәрежеге дейін барғанын Құдай біледі, алайда Сегіздің оны құлай сүйгеніне әндері мен өлеңі куә. Ғашық сері Мақпалға арнап өйгілі «Ғауһартас» әнін шығарады. Бұл өн – адам шығарды деуге қимайтын ән. Әлдебір күдірет адам түсінбейтін әсермен тудыра салғандай. Ол күдірет,

әрине, ғашықтықтың күдіреті. Ауыздан шыққан сөз қандай, жүректен төгілген әуен қандай?!

«Ажарың ашық екен атқан таңдай,
Жанарың қараңғыда жаққан шамдай», –

деп таңданады, «Шолпандай таң алдында жалғыз туған», – деп сүйсінеді. Екеуінің ғашықтығы ел-жұртқа да жария боп кеткен болу керек. Мақпалдай аса сұлу қыз бен Сегіздей өзі батыр, өзі сері жігітті жұрттың көзі күндіз-түні аңиды ғой ол кезде.

Бір жерде «Қарға», екі томдықта «Қарғаш» аталып жүрген ән («Жалын баспасы», 1-том, 2013, 47-бет) менің ойымша, Манарбек айтатын «Қарғам-ау» әні. Тек «Мақпал-ау», «Гауһартас» дегеннің орнына «Қарғам-ау» деп айтылып кеткен. Қалған сөзі бірдей:

«Мақпал-ау, сен қалайсың мен дегенде,
Құриды ынтызарым сен дегенде.
Аршын төс, аққу мойын, беу, Гауһартас,
Бал татыр сілекейің шөлдегенде», –

деуіне қарағанда, екеуінің сүйіспеншілігі біраз жерге барып қалғандай. «Достасқан үш жыл бойы, ей, Гауһартас», – дегені де бұл ойымызды растай түседі.

Сегіздің «Бозшұбар» әнін Ғарифолла Құрманғалиев пен Құрманбек Жандарбеков «Боз жорға» деген атпен айтатын. Бұл ән де «Мақпалға» қатысты.

«Бозшұбар, аяңға бас, алдында ел жоқ,
Сусындар шөлдегенде айна көл жоқ.
Бойынан Ақбұлақтың келген шақта,
Қарсы алар Мақпал сынды қыпша бел жоқ», –

дей келіп, мұнда да Мақпалды Гауһартас деп атапты. Осындай жағдай Жабы қарақшының да құлағына жеткен болу керек, Дәуқара деген екеуі

келіп Мақпалды әке-шешесінен тартып әкетеді. Оны естіген Сегіз сері оларды қуа жөнеледі. Нұржан Наушабаев «Сегіз сері баһадүр» дастанында Жабы мен Дәуқара екеуін де Сегіздің найзамен шаншып өлтіргенін айтады. Бірақ Мақпалдан тірідей айрылғысы келмеген жауыздар қызды садақпен атып жаралап кетеді. Жаралы қызды найза бесік жасап ауылға жеткізгенмен, ақыры Мақпал сұлу содан қайтыс болады. Ғайниден айырған ажал Сегізден осылай Мақпалды да айырады. Бұл екі қыз – оның өміріне аққан жұлдыздай әсер еткен айрықша қыз. «Мақпал», «Гауһартас», «Қарғам-ау» әндерін дүниеге әкелдірген ару Мақпалдың өнер тарихымыздан өз орнын ала алмай келе жатқаны өте өкінішті. Тарихтың билігін осек-аяң, сыбыр-күбір емес, ғылыми зерттеу ғана айтуға тиіс. Гауһартастай ғажап ару Мақпал қыз өз көңілін қиған Сегізге сол қызға арнап шығарған «Гауһартас» әнін қимайтынымыз қызық-ақ!

Сегіздің он алты жыл отасқан өйелі Ырысбикенің үйіне барып, бес ай бойы бүкіл шығармасын көшіріп алған Нұржан Наушабаев:

«Найманда Бақтыярдың қызына арнап
Шығарған көпке әйгілі «Мақпал» әнін», –

десе, «Дәл үш жыл Сегізге шөкірт болдым», – деген Жаяу Мұса «Ер Сегіз» дастанында: «Шығарған Мақпалға арнап, «Гауһартасты», – дейді. («Жалын баспасы», 2014, 245-бет).

Сегізбен бастас, дәмдес болған Шынияз Жұбайұлы:

«Шығарған Мақпалға арнап «Гауһартасты»,
Балқытқан өлеңімен тауды тасты», –

дейді («Сегіз сері», 2013, 1-том, 142-бет).

Оларға сенбейтіндей дәлел мен дәйек ешкімде жоқ. Бірақ «Гауһартасты» Сегізге қимайтын адам көп. Тек іштарлық па, әлде астарлы бір сыр бар ма, – белгісіз. «Халық әні» деген сөз – ән қазақтікі, бірақ Сегіз серінікі емес деген сөз. Олай деу мәдениеттіліктің шыңы ма? «Сонда тұрған не бар?» деген сорақылық па, айта алмаймын. Бірақ шындықты бағаламаған, бағалай алмаған адамды ұрпақ та бағалай қоймайды деп ойлаймын.

Мақпал – қазақ өнеріндегі тарихи тұлға. Оның тағдыры халық тағдырымен біртұтас. Дербес мемлекеті, халықты қорғайтын қарулы әскері, өз басшысы жоқ халықтың ару қызы әлдебір сырттан келген қарақшының қолынан қаза табады. Сегіз келін ара түспесе, тіпті сұрауы жоқ. Мақпал – қорғансыз халықтың құрбаны. Тарихи бір кезеңнің қайғылы кейні. Бір елдің гауһарға теңеген қымбатын көлденең көк атты келін өлтіріп кеткен заманның өкінішті бейнесі. Оған, оған арналған әнге біздің енжар қарауымыз мақтана қоятындай қылық емес, жалпылама сөйлегенде, алдымызға жан салмаймыз, ал нақты іске келгенде біз кіміз? Өз тарихымызды өзіміз өшіріп жатқан әлдекімдерміз.

1915-жылы Қызылжар медіресесінде Мағжан Жұмабаевпен бірге оқыған Мәлік Рамазанұлы 1957-жылы Нәбиден Әбутәлиевке Мағжанның «Сегіз сері» деген дастанын айтып береді. Онда Сегіздің не себепті қашқын болғаны, Горгачовтың қызын қарақшылардан қалай құтқарып қалғаны баяндалады. Сегіздің «Қашқын келбеті» атты өз дастанымен мазмұндас. Мұның өзі кезінде Сегіз жайлы деректің сол өңірге кең тарағанын көрсетеді. Ол дастан:

«Шолақтан бұрын алып Сегіз өткен,
Айбары дұшпандарын тітіреткен.

Дабылын ер Сегіздің естігенде,
Істері ұлықтардың кері кеткен», –

деп басталады. Оның толық нұсқасы Нөкеңнің отбасында сақталуға тиіс. Неге шығармалар жинағына кірмей жүргенін білмеймін. Алайда Мағжан жырлаған Сегізді іздемей жүрген зерттеушілерге тек тақғалам.

Қыз намысын қорғаған, еліне тыныштық бермеген Қыстаубай, Жабы, Дәуқара сықылды жауыздарды өлтіріп, ел намысын бермеген Сегіз сері мен қорғансыз халықтың хас аруы Мақпал қыздың сүйіспеншілігі жайында қазақ ақындары 22 дастан шығарыпты. Соның бірін жас күнінде Сәбит Мұқанов жатқа айтқан екен.

Сегіз жайында «Ұлпан» повесінде, «Күнделік» кітөбінде (1997) Ғабит Мүсірепов те жазған. «Сегіз сері – ақын» деген тарауында: «Гауһартас», «Жылой», «Ғайни», «Әйкен-ай», «Топ қараған», «Қарғаш», «Мақпал» әндерін шығарған», – дейді (177-бет). Жүз жыл бұрын дүниеге келген Сегіз әндерін 1934 жылы Е. Брусиловский «Қыз Жібек» операсында пайдаланып жазғанын Ғабен білмеді деймісіз. Өйткені ол операның либреттосын өзі жазып отыр ғой. «Топ қараған» өні (операда Төлегеннің ариясы. «Жайықтың ақ маралы ар ма, Жібек» деп басталады) мен «Қарагөз» өнін («Жете алмай жолда шаршап тұрған кезде» деп басталатын Төлегеннің ариясы) шығарған Сегіздің соңында орыстарға қол көтерді деген жала бар екенін, оны айтса, өзіне де күйе жағылатынын Ғабен өте жақсы білген болар. «Әйтеуір, өн өлмесін» деген ниетпен үндемеген де шығар. Өкінішке орай Сәбит, Ғабит сыйақты академик, яғни ғалым жазушыларды оқымайтын ғалым да қаптап кетті ғой. «Менің мектептерім» атты өмірбаяндық шығармасында Сәбит Мұқанов (Алматы, 1950) Қабанбайдың

Ғабдолы деген кісіден «Мақпал» поэмасын қалай үйренгенін айта келін, қысқаша мазмұнын баяндап береді.

«Сырды қыстап, Арканың бойын жайлап,
Өтіпті бір сал жігіт Сегіз деген»...

«Сол Сегіз Мәжнүңдей ғашық бопты,
Бір қызды Ләйлі көріп Мақпал деген»...

«Дәм айдап Сырға сонда келе қапты,
Қыз таңдап қарақалпақ Жабы батыр», –

деген үзінділерден-ақ (217–218-беттер) мұның біз айтып отырған Сегіз бен Мақпал екенін аңғара қоямыз: бәрі сол адамдар.

Жабы, жалпы, өрі бай, өрі батыр адам болса керек. Сондықтан қыз әкесі Жабыны онша жек көре қоймаған сыйақты. Бәлкім, азды-көпті алыс-беріс болып, Мақпал атастырылып қоюы да мүмкін. Өйткені Сегіз оған: «Алып қашып кетуге келер шамам», – дейді ғой. Қыздың басы бос болса, әкесі Қалдыбай құсап көнін тұрса, олай демесі анық қой. Сегіздің: «Анаңнан сені тапқан айналайын», деуінде де астарлы бір саясат бар секілді. Оны әлі зерттеушілер анықтай жатар.

«Беу-беу, Гауһартас,
Құсни құрдас, Раушан,
Жүздерінді-ау көргенде,
Сәулем-ау, о-һо-һоу, сабырым қалмас», –

деп қайырады ғой әнді. Құсни мен Раушан, сөз жоқ, Мақпал екеуінің арасындағы дәнекерлер болар. Зерттей берсең, зерттеле беретін ән ғой, шіркін! Өдетте тарих мағлұматтың аздығынан жүдейді, ал Сегіз серінің шығармашылық тарихи-мағлұматының молдығынан ауызға ілінбей келеді. Басқасын былай қойғанда, оның Мақпалмен арадағы

ғашықтығы кезінде Қозы Көрпеш – Баян Сұлу мен Қыз Жібек – Төлегеннен еш кем болмаған. Ондай үлгілі сүйіспеншілікті жыр қылған дастандарды қадірлей алмағанымыз Сегіз серінің кінәсі емес, біздің кінә. «Қодар өз кінәсін білмейді, Баянға өкпелейді» деген – осы.

Сегіз сері Кіші жүз қазақтарының ішінде төрт жыл анықтап айтқанда, төрт қыс, бес жаз жүрген. 1834 жылы жазда он алтыдан асқанда кетіп, жиырма жасында оралған. Ол кезде Горчаков орынбасар емес (наместник), генерал-губернатор. Жиырма шақты орысты өлтірген Сегіз емесіне көзі жетті ме, «Менің жасауылым бол» дегеніне көнбей қойғанын ұмытты ма, әлде қызын бұзақылардан қорғап қалғанын еске алды ма, Сегізді қуғындау тоқталғанын ресми жариялайды.

Осы жиырма жасында Сегіз «Назқоңыр», «Ғайни», «Мақпал», «Гауһартас», «Бозшұбар» («Боз жорға»), «Топ қараған» («Бозқараған»), «Әйкен-ай», «Қарғам-ау», «Жылой», «Алқоңыр», «Қарғаш», «Қарағөз» атты қазақ әндерінің классикасы саналатын әндерді шығарады. Мұндай айрықша талантты еуропа жұрты феномен десе, қазақ саңлақ деген. Оның әрбір өнінің тууы – кішігірім тарих. Өнінің көбі өз қатарынан асып туған аруларға арналған. Олар мен Сегіздің арасында екіжақты сүйіспеншілік болды ма, жоқ па – оны да кесіп айту әрі мүмкін емес, әрі соншалық қажеттілік те емес. Алайда ол әндердің сұлулыққа деген құштарлықтан, әдемілікке деген ынтызарлықтан туғанына ешкім шәк келтірмейді. Қыздың көркін, таңдандыратын келбетін, сүйсіндіретін мінезін әнге қосу – қазақ әндерінің күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан қасиетті ерекшелігі. Әр өні – оның ішкі жан қуаты мен мәдениетінің, биік әрі терең

сезім мен сезімтал құштарлықтың, ақылы мен ойының әуенге бөленген көрінісі. Ол әндердің екі ғасырға жуық елін сүйсінтіп келе жатқаны – соны шығарған жан дүниенің құдіреттілігі.

«Сарыарқаны», «Серперді», «Кішкентай» мен «Қайран шешемді», «Алатауды» дүниеге әкелген Құрманғазыны «Күй атасы» десек, қазаққа «Ғайниды», «Гауһартасты», «Мақпал» мен «Жылойды», «Алқоңырды» сыйлаған Сегіз серіні «Ән атасы» деу – әбден ылайық. Саңлақ қазаққа сол ат сай.

19.06.2015-жыл

СЕГІЗ СЕРІ ЖӘНЕ ҒАЙНИ

Мен қазақ ауылдарын аса көп аралаған адам емеспін. Алайда Алтайда, Арқада, Атырауда, Қаратауда болдым. Сонда байқағаным: сол арадағы барлық қазақ Құрманғазыны «Құрманғазы бабамыз» деп сөйлейді. Мұны мен тектілік деп түсінем. Сондай тектілікті біз тағы көрсететін бір оғлан ол – Сегіз сері.

Не Құрманғазының, не Тәттімбеттің, Біржан мен Ақанның, тағы басқа өнерпаздардың бірде-бірінің өмірі мен өнері жайында дәл Сегіз серінікіндей сенімді, нанымды деректер мен куәлер жоқ. Алайда Сегіз серіні өнер тарихына жолатқысы келмейтін адам көп. Академик Серік Қирабаев ағамызша айтсам, «Сегіз сері ешкімнің әкесін өлтірген жоқ. Әкелерімізді жаппай өлтірген немістерді де бұл күнде арқасынан қағып дос қылып жүрміз». Ендеше кінә кімде? Бізде ме, Сегіз серіде ме?

Меніңше, басты кінә шынайы ғылымның нашарлығында. Шынайы ғылым жоқ жерде өсек-аяң, дүмбілездік, шалалық пен алалық, алыпқашпа пікір белең алады. Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығына әділ баға берілмеуіне, тіпті атын

атамауға дейін апарған арғы-бергі, ішкі-сыртқы себептер, меніңше мынандай:

1. Сегіз серінің азаматтық, өнерпаздық қалыптасуына ықпал еткен оқиғалар мен тарихи-саяси жағдайлар өткен қазақ жерлері бұл күнде Ресей мемлекетінің құрамына ірін кетті.

2. Ол орыстың отарлау саясатына қару алып қарсы шықты. Жаласы бар, шындығы бар, орыс әскері мен адамдарының қанын төкті. Сондықтан саяси қырағылық пен сақтық жасауға мәжбүр болған аталарымыз бен ағаларымыздың оны айғақтап зерттеуге батылы бармады.

3. Сегіздің Исатай-Махамбет көтерілісіне тілеулес болғаны, ара-тұра шайқасқа араласып та кеткені дәлделді.

4. «Гауһартас», «Ғайни», «Мақпал», «Қарағөз», «Сәулем-ай», «Назқоңыр», «Алқоңыр», «Ақбет», «Қарғаш», «Әйкен-ай», «Топ қараған», «Еліғай» секілді қазақ өндерінің кілең інжу-маржанын бірақ кісіге бере салуға қимадық. Сенбедік. Мүмкін еместей көрінді. Егер оның бәрін Сегіздің өні десек, Біржанның, Ақанның, Мұхиттың, тағы басқалардың беделіне нұқсан келетіндей көрдік.

5. Бұрын Ақандікі, Әсеттікі, тағы басқалардікі деп жүрген кей өн Сегіздікі болып шығатын болды. Ал қалыптасып қалған өтірікті өзгерту ғылыми мәдениеттілікпен қабылданатынына ешкімнің көзі жетпеді.

6. Нәбиден Әбуталиев, Төлеш Сүлейменовтер Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығын ашық сөз ете бастағанда, М. Әуезов атындағы өдебиет және өнер институтының басшылығы мен кейбір қызметкері ондай адам өмірде болған емес деген пікір ұстанды. Біздің ойымызша, оның өзіндік себебі де болды. Институт басшылығы «Қыз Жібек» жырының 1500

жылдығын ЮНЕСКО-ның қолдауымен атап өтуге талпынды. Ал егер оны тұңғыш жырлаушы Сегіз сері 1818-жылы ғана туған болса, институттың әлгі әрекеті әжуә болып қалатын еді. Сондықтан оларға Сегіз серінің барынан жоғы тиімді болды.

Бұл, әрине, ғылыми мекеменің ғылымға қайшы әрекеті болатын. Ғылыми мекеменің өзі зерттеуге тиіс тұлғасын бүйтіп өмірде жоқ деп жариялауы бұрын-соңды ғылымда кездескен емес. Бұл, шын мәнінде, үлкен қылмыс еді. Ұрпақ олардың нақты әділ бағасын алда береді деп ойлаймын.

Серік Қирабаев ағамыз айтқандай, Сегіз сері дөп біреудің әкесін өлтірген адам секілді.

Пікірді, шындықты жасыру арқылы ешқашан, еш заманда ғылым дамыған емес. Ғылым тек дәлелдеу арқылы дамиды. Құрманғазының ең әйгілі шәкірті Дина Нұрпейісова кезінде: «Адай Құрманғазының күйі емес», – деген. Бірақ Ахмет Жұбанов Құрманғазінікі деп дәлелдеді. Сондықтан ғылымды ең әуелі ғалымдардың өзі сыйлауы тиіс.

Сегіз сері жайында аз жазылған жоқ. Оның шығармалары да жарық көріп жатыр. Мемлекеттік тапсырыспен «Жалын баспасынан» 2013-жылы «Шығармаларының» 1-ші томы, 2014-жылы 2-ші томы жарық көрді. Құрастырған – Социал Жұмабаев деген азамат.

Шын аты Мұхаммед-Қанапия бола тұра неге Сегіз сері аталып кеткені жайында екі түрлі пікір айтылады. Біріншісі, сегіз жасында-ақ әдемі киініп, әдемі сөйлеп, ақын болуға үмтылыс жасап жүрген баланың қылығын байқаған үлкендер оны «Сегіз жасар сері» деп жүріп, ақыры сол аты шын аты болып кетіпті. Екіншісі, «сегіз қырлы, бір сырлы» жігіт болған соң, Сегіз аталып кетіпті-міс.

Ақын, әнші, сазгер, күйші, мерген, ұста, палуан,

сардар, найзагер секілді жан-жақты өнерпаз болыпты. Бірақ сегіз қырлы, бір сырлы жігіттің бәрін қазақ Сегіз сері атай бермеген ғой. Ал сегіз жасынан серіге тән қылық көрсету әркімнің қолынан келе бермесе керек. Бар-жоғы үш-ақ мүшел жасап, 37-жасында 6 ұл, 1 қыз сүйіп өмірден өткен саңлақ талантқа сегіз жасынан серілік жасау сай келеді-ау деп ойлаймын.

Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығын ғылыми түрғыдан талдау үшін өзінің «Қашқын келбеті» мен «Қыз сипаты» (Сегіз сері. Шығармалары, 2-том, 24 және 33-беттер, 2014), Жаяу Мұсаның «Ер сегіз» (Сегіз сері. Шығармалары, 2-том, 245-бет, 2014), Нұржан Наушабайұлының «Сегіз сері баһадүр» дастанын (Сегіз сері. Шығармалары, 2-том, 263-бет, 2014) және жазушы Рахымжан Отарбаевтың «Қазақ әдебиеті» гәзетінде 1991-жылы 20-шы қыркүйекте жарияланған «Ерлігін Исатайдың жырға қоссам» (Сегіз сері. Шығармалары, 1-том, 313-бет, 2013) атты мақаласын басшылыққа алу бірден-бір дұрыс жол деп білем. Себебі бұлар – уақыт жағынан да, сенімділік тұрғысынан да бағалы дүниелер. Өйткені Сегіз сері өз шығармаларын жазба түрде қалдырған. Сондықтан олар біраз уақыт қолдан-қолға жазба түрде тарағанда, келе-келе қолжазбалар тозып жоғалған соң ғана ауызша сақталған. Сондықтан көркемдігінен азды-көпті айырылса да, деректік дәлдігін жоғалтпаған.

Ал Жаяу Мұса-Сегіз серіні көзбен көрген, үш жыл бойы қасында жүріп үлгі алған шәкірті. Айрықша бағалағандығынан болар, Сегіз сері оған арнап өлең де шығарған. Сегіз қайтыс болғанда елу шәкірті жоқтау шығардық дейді Жаяу Мұса. Ал оның өлең шығармай, күй шығаратын Дайрабай секілді шәкірттері де болған. Үш жыл қасында болған,

өлгенде басында болған Жаяу Мұсаға сенбейтін қазақ қандай қазақ? Елу шәкірті жоқтау шығарған Сегізден өзге қазақта қай өнерпаз бар? Осының өзі-ақ оның ерекше талант болғанын және ерекше құрметтелгенін көрсетеді. Жоқтау шығара алмай қалған қаншама шәкірті барын бір құдай білмесе, біз білмейміз. Мұның бәрі, ойлап қарасақ, Сегіздің қазақ даласында тұңғыш өнерпаздар мектебін, серілік өнердің үлгісін қалыптастырғанын көреміз. Оны Жаяу Мұсаның сөзі дәлелдеп тұр.

Нұржан Наушабаевта көптің бірі емес, қазақ өнерінің бір қаймағы. Оның үстіне, ол Сегіздің туған інісі Қуаныштың баласы Сапарғали ақынмен дос болған адам. Кейін Сапарғали Нұржанның Нағима атты апасына үйленіп, оған жезде болады. Осы Сапарғали мен Нұржанның жұмбақ айтысын әдебиет зерттеушілері жақсы біледі. Ақырында Сапарғали Нұржанды Сегіздің ауылына ертіп барып, балаларымен, әйелі Ырысбикемен жолықтырады. «Бәйбішесіне батырдың сәлем бердім», – дейді Нұржан.

«Шешіресін батырдың,
Асықпай жазда көшірдім.
Өлеңі мен жырларын,
Ұқыптап хатқа түсірдім», –

дейді анықтап. Бұған да сенбесек; онда бізге адал деген ат арам болмай ма?

Бұл топқа замандас інім Рахымжан Отарбаевты қосып отырғаным: оның қолында басқа да жоқ шежіре бар. Кәзіргі қазақ ғалымдарының біразы орыстың аузынан шықпаған деректі тарих санамайды. Ал орыс жазбаларында Исатай-Махамбет көтерілісіне Арқадан келіп Сегіз сері араласты деген сөз жоқ. Сегіз сері деген қазақ болыпты дегенді де жазбаған. Сондықтан олар Сегіз сері деген

адам жоқ деп санайды. Ал Рахымжан Өтепқали Жақыяұлының шежіресіне сүйене отырып, Сегіз серінің Исатай-Махамбет көтерілісіне азды-көпті араласқанын, Жәңгір ханның көзін құртуға оны Махамбеттің арнайы жұмсағанын, бірақ сөті келмегенін; Исатай өлген соң қуғынға ұшыраған Махамбетті Сегіздің Қызылжар өңіріне паналатпақ болғанын, бірақ бір күн кешігін қалғанын, Махамбеттің кегін алу үшін, кіші жүз еліне екінші рет оралып, Баймағамбет сұлтанның көзін жоюға Сегіздің тікелей қатысқанын бәрін дәлелді баяндап шығады. Өз тарихымызды өзіміз сыйлау деген – осы. Рахымжанның қолындағы шежіре қараңғы түнекте туған жарық жұлдызға барабар.

Осы деректерге сүйене отырып, менің айтарым мынау.

Сегіз Омбыда алты жыл оқыған, алты жыл медреседе оқыған. Орысшаны оқытушы жалдап оқып төп-тәуір үйренген.

Бойы ұзын, ірі денелі, ойының аса зеректігінің арқасында ерте есейген, жасынан жан-жақты дамыған. Ақыры, өнері оны өз ортасының басшысы еткен. Он бес-он алтыдағы балғын жігіт өз замандастарын бастап келіп, Ертіс жағасында әскери жаттығулар жасап, қылыштасып, найзаласып, садақ атысып жаттығатын болған. Батыс Сібір генерал – губернаторының орынбасары (наместник) Горчаков деген оның осы әрекетін үнемі көріп жүреді екен. Пәуескеге мініп Ертіс бойын аралаған оның қызы да Сегізді сырттай білін жүрген. Бірақ әкесінің не ойлағанын, қызының не ойлағанын бір құдай білмесе, біз білмейміз.

Күндердің күнінде Ертіс орманының ішінде жиырма шақты орысты біреулер өлтірін кетеді. «Сөз жоқ, қазақтар өлтірді, – деп ойлайды Горчаков. –

Қай қазақ? Өрине, Сегіз сері. Одан басқа соғысуды үйреніп жүрген кім бар? Соны ұстау керек».

Бұл жаладан асығыс қашып шыққан Сегіз атына мініп, бес қаруын асынып дереу Ертістің тоғайына тығылады. Сол арада әлде бір әйелдің көмек сұраған дауысын естиді. Барса, бірнеше орыс бір орыс қызын ағашқа байлап тастап, ойына келгендерін істемек болып жатады. Батыр жігіт әлгілерді быт-шыт қуалап, қызды аман алып қалады. Ол Горчаковтың пәуесекемен қыдыруға шыққан қызы екен. Қызды Сегіз аман-есен үйіне әкеліп тастайды да, Қызылжарға қашады. Горчаковтың көзімен қарасақ, қашқан адам сөзсіз сезік салады ғой, сондықтан Сегізді ұстандар деген бұйрық Қызылжарға да жетеді. Жағдайдың қатты шиеленіскенін Сегізде сезіп, қасына сенімді досы Нияз серіні алып, көрші губернияға түп нағашысы Байбақтылар жаққа тартып отырады. Ел-жұрты, туған-туыстары ұлықтарға Сегіздің өзін жамандап, айтқанға көнбейтін адам екенін айтып ақталады. Ол ақылды, зияным тимесін деп, оларға Сегіз серінің өзі үйреткен еді. Оған Горчаков сенді ме, сенбеді ме әлде қызын қарақшылардан құтқарып алғанын ескерді ме, әйтеуір, Сегіздің туысқандарына тиіспейді. Бәрін быт-шыт қылам десе, қолында тұр еді.

Ол кез – қазақтың әлі жаси қоймаған, бықсықтар ен қоқсықтарды жігерін намыс жайлаған тарландар таптап өте шығатын кез. Сегіз нағашысы Байбақтыларға да көп аялдамай, ақыры бір жарым ай жүрін Еділдің Тептер деген саласында отырған ауылға жетеді. Бірден көздеріне оқшау тігілген он сегіз қанат ақ боз үй түседі. Сегіз бен Нияз ат басын солай бұрады. Өйткені он сегіз қанат үйдің өзі-ақ көп нәрсені меңзеп тұр емеспе? Бұл

Ысық руынан шыққан әйгілі батыр, Исатайдың мыңбасы Қалдыбай Қосаяқұлының ауылы болып шығады.

Ғайнидың әкесі Қалдыбайдың Махамбет қатарлас Исатайдың серігі болғанын тарихи деректе растайды. «Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках» деген «Ғылым» баспасы шығарған тарихи материалдар жинағында оның аты бірде Махамбет қатарында (284-бет), екіншісінде (286-бет) әскери рапортта аталады. Сондай-ақ, тарих ғылымдарының докторы, профессор Зұлқарнайын Алдамжардың «Тарих: таным мен тағлым» атты кітәбінде ол туралы және Сегіз серінің өмірі хақында жан-жақты талдау жасалады («Арыс» баспасы, Алматы, 2002 ж.)

«Алдымнан бір қыз шықты құлпырып-ай, сұрап ем, Ғайни екен қыздың аты», – дейді Сегіз сері. Қонақтарды сұңғақ бойлы сұлу Ғайни әке-шешесінің жоғын білдірмей, қазақтың салт-дәстүрімен аспай-саспай қарсы алады. Қасында бір жеңгесі бар. Ол кез патша өкіметі қазақтарды (негізінен ол арада Он екі ата Байұлы отырған) Еділ бойынан қудалап, өзен бойын біржола иеленіп алуға ниет қылып жатқан кезі. Батыр Қалдыбай әйелімен, бала-шағасымен бір жаққа кеткен екен, үшінші күні ғана ауылға оралады. Он жеті жастағы Ғайнидың толық аты – Ғайнижамал. Оның он ағасы бар. Анасы – Ажар, ең жақын жеңгесі – Балжан. Ғайни мен Сегіз бір-біріне ғашық болады. Екеуінің қосылмақ ниетін Қалдыбай мен Ажар да құп көреді. Ғашықтықтың жалынынан «Ғайни» атты ғажап ән дүниеге келді. Сегіздің он жеті жасында шығарған бұл әні екі ғасырға жуық өмір сүріп келеді. Өлеңі азды-көпті өзгеріске түссе дағы, әуені еш өзгермеген секілді. Кеше ғана туған тың дүниедей. Не артық, не кем

бір дыбысы жоқ, тек үйлесімнен тұратын іңкәр сезімнің төгілісі:

«Ғайни-ау! Уай сөулем!
Жүргенім менің бүйтіп сенің өурең».

Бір сәтте ғана туа салған дүниедей. Қоспасыз, селкеусіз, құдіреттің өзі құя салған сом алтындай. «Ғайни»-бір өннің ғана ғұмыры емес, қазақ өнінің ұзақ ғұмыры. Ұлттың өзегінен, қазақтың мінезінен, халықтың сезімінен жаралған туынды. Шөкімдей үніне дейін қазақы. Сондықтан өміршең. Қаншама атамыз бен әжеміз, ағамыз бен жеңгеміз, батырымыз бен бағланымыз айтып жеткізген ғұмырлы ән. Исатай мен Махамбеттің, Қалдыбай мен Ажардың, Еділ мен Кептердің көзіндей болған қасиетті ән! Тарихи кезеңнен тарихи кезеңге талмай жеткен тарихи ән!

Қалдыбайды «қайнатам», Ажарды «енем» деп сөйлейді Сегіз. «Көтібар асы» деген өлеңінде:

«Асаудан шығып тоқтадым,
Қалдыбай ата дегдарга,
Қуана бізді қарсы алды,
Ысықтан шыққан Сардар да.
Ажар ене сабырлы,
Бәйбіше еді қадірлі,
Бетімнен сүйді құшақтап,

деді де: «Дертім жазылды» (Сегіз сері. Шығармалары, 1-том, 73-бет, 2013)

«Бұғыбайға айтқаны» деген өлеңінде Сегіз сері: «Ғайни тірі қалғанда, Болар едің қайнаға», – дейді. (1-том, 115-бет).

Соған қарағанда, Ғайни екеуінің ерлі-байлы болуына еш кедергі болмаған. Қалдыбай жүз жігітті бір бөлек, тағы қырық жігітті бір бөлек, тағы алпыс жігітті бір бөлек, барлығы екі жүз жігітті бөліп

беріп, Сегіздің бар жағдайын жасайды. Ақбұлақтың басына үй салдырады, мал-жанына қарайтын адам сайлайды. Тек... Тек Еділдің етек-жеңін түгел жаулап алғысы келген орыстар қазақтарға тыным бермейді. Ата қонысынан кеткісі келмеген Қалдыбайдың ауылын орыс пен қазақтың біріккен қолы шапқанда, батыр Ғайни сонда қолына найза алып қарсы шығады. «Ат!» – дейді Баймағамбет сұлтан орыс әписеріне, ол Ғайниды атып түсіреді. Ондай сұлтанның кек алуға Сегіз сері Қызылжардан арнайы келсе, оның несі айып? Ғасырдан ғасырға халқы сақтап келе жатқан «Ғайни» атты ғажап өнді туғызған ғажап Ғайнижамал сөйтіп ата-қонысын қорғап қайтыс болады. Бір ұрыста оны өлтірген әписерді Сегіз сері найзаға түйреп өлтіреді. Қалдыбай сонда көзіне жас алып, Сегіздің бетінен сүйеді. Атаның, әкенің кегі қайта қойды ғой деймісің, халықтың қорғаушысы бар екеніне тәубә қылғаны шығар.

Ғайни қыз бен «Ғайни» әнінің өмір тарихы осындай.

Ғайниды тек әдемі қыз, Сегіз сері ән арнаған айрықша қыз деп қана бағалау – обал. Ол өзінің атақонысын, елі мен жерін қолына қару алып қорғаған қаһарман қыз. Азаттық үшін атқа қонған батыр ару. Сондықтан оның өмірін, ерлігін, аруағын сыйлау – бізге парыз.

Біз көзір бодандықтың бұғауынан құтылған тәуелсіз мемлекетпіз.

Алайда өз ішіміздегі алауыздықтың бұғауынан әлі бір жола құтыла алмай келеміз. Бізді сол, сөз жоқ, әлсіретеді. Алайда ауызды қу шөппен сүртуге де болмайды. Ғалымбек Қызырбекұлы құрастырған «Электронды қазақ үйі» деген атпен арғы-бергі қазақ әндерімен күйлерін күйтабаққа түсірген екен,

сонда «Ғайни», «Ақбұлақ», «Ақбет», «Алқоңыр», «Мақпал», «Сәулем-ай» (48-бет, Алматы, 2014) әндерін Сегіз серінікі деп көрсетіпті. Қорыққан болу керек, өзге әндерін халықтікі депті. Сең қозғалған екен деп қуандым.

Сегіз серінің еркіндікті аңсаған асау қаны бойымызда аз да болса қалды ма, жоқ па, оны алдағы уақыт көрсетеді. Сегіз серінің екі томдық «Шығармаларын» Мемлекеттік тапсырыспен шығарып отырған Мәдениет және спорт министрлігі, М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, «Қазақстан» ұлттық теле-арнасы, «Қазақ» және «Шалқар» радиосы Сегіз сері бабамыздың әндерін өз атына қайтарар деп сенеміз. Екі ғасыр бойы өлмей, өшпей келген үнді қалайша және қашанғы өз қолымызбен өшіре береміз?!

13.06.2016-жыл

ОРЫСҚА ТАЛАНБАҒАН СЕГІЗ СЕРІ ҚАЗАҚҚА ТАЛАНДЫ

Күй атасы Құрманғазы тектес ән атасы Сегіз серінің де жай-күйі кісі күйінерлік.

Мен енді Сегіз сері жайында жазбай-ақ қоятын шығармын деп шешкем. Өйткені «Айқын» гәзетіне «Сегіз сері және Ғайни»; «Сегіз сері және Мақпал» атты екі мақаланы бірінен кейін бірін жарияладым да, дау осымен бітетін шығар деп сенгем. Өйткенмен М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қызметкерлері оқымаса, бұл әрекетімнен ештеңе шықпайды ғой деген оймен, институт деректіріне телепон соқтым. Обалы не керек, деректірінім оқыпты. Жылы сөйлесті. Бірақ: «Ол шешімді өзгертуге менің шамам жетпейді, ол – жоғары жақтан келген бұйрық», – деді. Жоғары жағы Премьер – Міністір болып шықты. Сол жақтан қағаз түссе,

қалғанын дұрыс шешетінін анық айтты. Тәуекел дедім де, мен К. Қ. Мәсімовке екі мақаламды қоса тіркеп хат жаздым. Жолым болып, хат Мәсімовтің қолына тиіпті. Мәселені қайта қарау жайында Мәсімовтен Білім және ғылым министріне нұсқау да түсті. Ол жақтан нұсқау Әдебиет және өнер институтына да жетті. Бірақ институт Мәсімовті де алдап соқты деуге болады. Бәлен адамнан кәмәсия құрылғанын хабарлады да, хатты сонымен жауып жіберді. «Кәмәсияның отырысына мені де шақыратын шығарсыңдар?» – дегенімде, деректірі інім: «Міндетті түрде», – деп нық жауап берген-ді, бірақ шақырмағандарына қарағанда, сол отырыс та болмады-ау деп шамалаймын. Арада үн-түнсіз екі жыл өтіп кеткен соң, амал жоқ, Сегіз серінің аруағын сыйлап, ол жайындағы ойымды бұрынғыдан да кеңірек қозғап отырмын. Өйткені институт қызметкерлерінің «өліспей-беріспеймізін» көзім жетіп, енді өділдікті тек жалпы халықтан күтуіміз керек екеніне көзім жетті. Мақсатым – институт қызметкерлерін иландыру емес, оқырман халықты ойландыру. Бүгін болмаса, ертеңгі жастар түбінде бұл өңгімеге бір оралар, сонда біздің қандай пікірде болғанымызды білсін, шындыққа көз жеткізуге себеп қылсын деген ойға келдім. Ақан серінікі деп жүрген «Мақпал» әні, Бәкір Тәжібаевтікі деп жүрген «Ақбұлақ» әні Сегіз серінікі деушілер табылып жатса, оған Сегіз серінің кінәсі жоқ. Соны анықтай алмай жүрген кінә – тек бізде. Құдайға шүкір, Ақанның да, Бәкірдің де, басқа өндері бар, қазақ өнерінде олардың өз орны бар, бірақ, әрине, дау-дамайдың шығып жатқаны өкінішті, жанымызға батады, алайда битке өкпелеп, тонымызды отқа тастаудан құдай сақтасын. «Саған да жоқ, маған да жоқ», – деп Сегізді өнер тарихынан,

қазақтың санасынан мүлдем сызып тастамақ болған бауырларымызды ақылға шақыру менің ағалық міндетім деп шештім. Өйткені Сегіз сері деген адам өмірде болған жоқ, оның атасы Қожаберген жырау да болмаған, халық әндерін Сегіз серінікі деуге болмайды деген сыяқты өсек – аяңды ғылыми тұжырым санаушылар ғылым деңгейін тым төмендетіп жіберді.

Іштарлық па әлде әлдекімдердің біз білмейтін жерде ғылым да, білім де жоқ деген менмендігі ме, 2007-жылдың 22-ақпанында Қазақстан ғылым комитеті төрағасының орынбасары В.Могильный деген біреу «Сегіз серінің сергелдеңіне нүкте қойылды» деген мәлімет жариялады. Оның айтуынша, Сегіз серінің Қызылжар өңірінде туғандығы жайында «мұрағатта деректер табылмапты». Сондықтан оның ол өңірде туғаны, өмірде болғаны күмәнді екен. Ол жайында қазақ әндерін жинаған А. В. Затаевич те, қазақ әншілерінің, сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеген А. Жұбанов та, басқалар да жазбапты. Бұл, шындап келгенде, ғылыми зерттеу пікірі емес, ғылымға жасалған қыйянат еді. Өйткені Сегіз сері жайында қазақтың ардагер академиктері Өлкей Марғұлан да, Сәбит Мұқанов та, Ғабит Мүсірепов те, олардан бұрын өмір сүрген Жаяу Мұса мен Нұржан Наушабаев та, Мәшһүр Жүсінов те – бәрі жазған болатын. Осыдан-ақ Могильный мырза мен оның ар жағында бұғынып отырған қазақ жігіттері Сегіз серіні жоқ қылуы арқылы өздерінің кейбір құпия мақсаттарын жүзеге асыруды жоспарлап отырғаны күмәнсіз еді. Алайда оны мойындату – өте қиын. Жершілдік пе, рушылдық па, іштарлық па, оны тап басып айту мүмкін емес. Өйткені олар нағыз шындықты біз айтып отырмыз деп, негізгі шындықты құрбандыққа шалып отыр.

Мен Могильныйға қарсы «Жас Алаш» газетіне «Қазақ тарихына билік айтқан Могильный, Шостакович және оған қуанатын қазақтар туралы» деген мақала жаздым. Жазбайын десем, Е. Брусиловскийдің күнделігін көлденең тартып, Жамбыл мен Абайға да ауыз салушылар сол тұста жылтындай бастаған болатын. Сол күнделікке сенген Шостакович Жамбыл деген қолдан жасалған, ол өлең жазбаған адам десе, ал Абайды қазақ өнінің дәстүрлі негізін бұзушы деген пікір де бар еді.

Алайда Сегіз серіге деген шабуыл онымен тоқтай қоймады. Тағы сол «Қазақ әдебиеті» гәзеті «Тағы да Сегіз сері хақында» деген көмесия төрағасы Ж. Ысмағұловтың, мүшелері С. Дәуітовтің, Т. Әлибековтің «ғылыми тұжырымын» жариялады. Олардың айтуынша, Сегіз сері шығармаларының көркемдік дәрежесі төмен, шығармаларына зерттеулер жүргізілмеген, қазақ жырлары «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», тағы басқаларды Сегіз серінікі деу дұрыс емес, халық өндері деп жүрген «Гауһартас», «Мақпал», «Ғайни», «Илигай» өндерін де Сегіз серінікі деудің дәлелі жоқ екені. Олар да Сегіз сері жайында дәлелді жазған біраз аталарымыз бен ағаларымыздың еңбегін ауызға алмады. Қысқасы, ондай адамның өмірде болғанына бұлар бұрынғыдай қарсы шықпады, алайда оның шығармашылығын түгелдей жоққа шығарды. Бұл ғылыми топтың айтуынша, Сегіз сері деген біреу болыпты, бірақ ол ән де шығармаған, өлең де жазбаған, атасы Қожабергенге де, Нұржан Наушабаевпен айтысқан Сапарғали немересіне де еш қатысы жоқ адам болып шықты.

Әрине, олардікі де ғылыми тұжырымға жатпайды. Ғылым тек дәлелге жүгінеді. Олар Өлкейдің, Сәбиттің, Ғабиттың, Нұржанның, Жаяу Мұсаның

өтірікші адамдар екенін, сондықтан олардың айтқанына сенуге болмайтынын бәрібір дәлелдей алмады. Тіпті олардың атын ауыздарына да алмады.

Жарайды. Пікір айтуға ғалымның да, ғалым еместің де қақысы бар. Бірақ ғалым тек дәлелге сүйенуі керек. «Арқа сүйейтін ақиқатың болмаса, айтысып нең бар», – дейтін Қадыр Мырза-Әлі ағамыз. Алайда ақиқаты жоқ пікірді айтушылардың артында арқа сүйейтін мекемесі Мұхтар Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты деген беделді ғылыми мекеме тұр ғой. Бізді қинайтын да, ойландыратын да сол. Олар сол ғылыми мекеменің атынан сөйлеп тұр ғой. Мәселенің мемлекеттік деңгейге көтеріліп тұрғаны содан еді.

Кейін кәмесия төрағасы болған Жұмағали Ысмағұлов ағамыз қазақ әдебиеті тарихының көп томдығына Сегіз сері туралы зерттеу мақаласын жазып, оның шығармашылығына үлкен баға берді. Кінәсін жуу үшін жазған секілді. Мұны қалай түсінуге болады? Демек о кісі кәмесия қорытындысын басшылардың зорлауымен жазған. Ал басқалары өз дегендерінен әлі таймаған секілді.

Кәмесия мүшесі болған Сәрсенбі Дәуітов інім – Ғабиттің «Күнделік» атты кітәбін алғаш оқығандардың бірі. Оқып қана қоймай, сол кітәбін жариялауға да араласқан адам. Сол кітәбінде Ғабит «Гауһартас», «Ғайни», «Мақпал», т.б. әндерді Сегіз сері шығарғанын анықтап жазады. Осының бәрін біле отырып, мен оның ғылымдағы қиянатқа қарсы шықпағанына қатты қайран қаламын. Не үшін? Халыққа, ғылымға қызмет жасаудың мұндай түрін түсіну мен үшін өте қиын.

Мені таң қалдыратын тағы бір нәрсе: Қазыбек бек Тауасарұлының «Түп-тұқианнан өзіме шейін» атты кітәбі шыққанда, оған қарсы шыққандар ондай адам

өмірде болса, ол туралы неге Сүйінбай, Жамбыл жазбаған деп байбалам салған. Бірақ Сүйінбай да, Жамбыл да ол туралы айтқанын олардың өздері білмеген. Бәлкім, әдейі білмегенсіген. Өйткені елдің бәрі Сүйінбай мен Жамбылдың кімді айтып, кімді айтпағанын біле бермейді ғой? Сол сыяқты Могильный да Сегіз сері туралы Сәбит, Ғабит, Затаевич неге жазбаған деген пікір айтты. Ал, шындығында, ол туралы Сәбең де, Ғабең де жазған. Ал Затаевич Сегіз сері өмір сүрген өңірге бармаған, оны Сәбең Затаевич туралы естелігінде анықтап жазған. Сүйінбай, Жамбыл Қазыбек бек шыққан Шапырашты тайпасынан болса, Ғабең мен Сәбең де Сегіз сері шыққан Керей тайпасынан. Жазған еңбектеріне қарасаң, Қазыбек бек пен Сегіз сері – екеуі де елі үшін қызмет жасаған адамдар. Әлдебір басқадай, қазақты жерге қарататын қылығы бар кісілер емес. Сондай адамдарға бүгінгі ұрпақ неге қарсы шығады? Олар өз тайпасының адамы болмағандықтан ба? Тайпа, ру басқанікі болғанымен халық, ұлт ортақ қой.

М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтын Сейіт Қасқабасов басқарып тұрған тұста «Қыз Жібек» жырының 1500 жылдығын ЮНЕСКО шеңберінде атап өтеміз деген талап болды. Ол талапқа Сегіз серінің ХІХ-ғасырда өмір сүруі және ол жырды оның тұңғыш жырлауы сәйкес келмеді.

Алайда тарихи шындық та «Қыз Жібек» жырын ХІХ-ғасырда ғана алғаш жырлануын жоққа шығара алмайтын еді. Себебі ол жырдағы бас кейіпкер саналатын Бекежан, шынында, ХVІІ-ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген адам еді. Ал ХVІІІ-ғасырда, дәлірек айтқанда, 1729-жылы Аңырақай шайқасына оның балалары Тайлақ, Қайрақ, Байрақ батырларлар қатысқаны тарихи шындық болатын. Олардың Өбілқайыр ханның қол астында бола тұрып, оның өзі қатыспай қойған соғысқа қаты-

суының айрықша себебі де бар еді. Туған жиендері Саңырық батыр осы Аңырақай шайқасына қатысып, нағашыларынан да қолдау көрсетуді өтінген еді. Ал «Қыз Жібек» жырын Жүсіпбек пен Шайхысламұлы жырлағандай Төлегенді өлтірген Бекежан емес, Кескентерек қарақшы екенін ғылым бұл күнде даусыз дәлелдеді. Ал Бекежанның Қыз Жібекке қыз алыспайтын аға екені де анықталды. Ғылыми мекеме ғылымға жатпайтын жалған пікірді айтпауға және қолдамауға тиіс болғандықтан, бұл институттың қызметкерлері өздерінің ғана білместіктерін институттың атына жаппаулары тиіс. Сегіз сері «Қыз Жібекті» тұңғыш жырлаушы болса, ол XVII-ғасырда өмір сүрсе, сонда «Қыз Жібек» жырына қалайша 1500 жыл болады? Міне, осы себептен Сегіз сері институт қызметкерлеріне ұнамаған болу керек.

Ал, шындығында, Сегіз сері кім? Өмірде болған адам ба, жоқ па? Өмірде болған адам болса, оны неге М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қызметкерлері біресе өмірде болмаған, біресе өмірде болған деп, ал өмірде болған күнде де ана әнді де, мына әнді де шығармаған адам деп жалған «ғылыми» тұжырым жасайды? Оның өмірде болғандығы кімге зыян, ал жоқ болғаны кімге пайдалы?

Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығы жайында жазған адам аса көп. Соның біразы оның көзін көрген адам да, біразы сол көзі көргендердің өңгімесіне қанып өскен кісілер. Солардың ішіндегі ең сенімдісі – Жаяу Мұса. Кәдімгі әнін өлі күнге дейін өзіміз айтып жүрген әйгілі сазгер атамыз. Қазақша айтқанда, екеуі – замандас адамдар. Ғылымша айтқанда, Могильный да, Ысмағұлов та, Дәуітов, Әлібеков – бәрі де беріде туған замандас емес адамдар. Сондықтан Жаяу Мұсаның көргенін бұлардың көруі, естітінін естуі ешқандай мүмкін

емес, яғни Сегіз сері жайындағы бұлардың пікірі дерек көзіне жатпайды, ал Жаяу Мұсанікі сенімді дерек. Ғылым алдында Жаяу Мұсаның айтқаны А. Затаевичтің де, А. Жұбановтың да айтқанынан гөрі ақиқатқа жақын саналады. Тек жоғарыда аты аталған ғалым бауырларымыздың қолында Жаяу Мұса өтірікші, суайт адам болған деген анықтамасы болмаса ғана. Меніңше, олардың ондай анықтамасы болмауы тиіс. Себебі олар білетін Жаяу Мұсаны біз де бала күнімізден біліп келеміз, ол кісі жайында ондай пікірді ешкім жазған емес. Ал егер шынымен ғылым әдісіне сүйенсек, А. Затаевич пен А. Жұбановтың Сегіз сері туралы ештеме жазбағаны ештемеі дәлелдемейді. Егер А. Жұбанов Садық Кәрімбаев пен Нұрғиса Тілендиев жайында ештеме жазбаса, қалайша ол екеуін біз өмірде болмаған адам деп айта аламыз? Ғалым бауырларымыздың пікірін ғылымға негізделген пікір деп айтуға болмайтынын бұл да дәлелдейді. Ғылым неге жазбағанды емес, не деп жазғанды зерттейді. Сондықтан Сегіз серінің замандасы Жаяу Мұса не деп жазғанын оқып көрейік.

«Сегіздей ұстазымның ерліктерін,
Бұлжытпай қаз-қалпында жырлап өтем», –

дейді ол «Ер Сегіз» атты дастанында. «Бұлжытпай» және «каз-қалпында» деген сөздерді Жаяу Мұса жайдан-жай айтып отырған жоқ-ау деп шамаймын. («Ер Сегіз», 245-бет, Сегіз сері «Шығармаларының» 2-томының ішінде, «Жалын баспасы», 2014 жыл, 245-бет).

«Қырылған жиырма солдат жаласы ауып,
Ұстазым жас кезінде қашқын бопты», –

дейді Жаяу Мұса (сонда, 246-бет). Міне, Сегіз серінің өзі де, өнері де ұзақ уақыт айтылмай келуіне бірден-бір себеп – осы: орыстың қарулы жиырма солдатын

Сегіз сері бір өзі қырып тастайды-мыс. Жиырма адам жабылып бір адамды өлтіріп кетуі мүмкін, ал бір адамның жиырма қарулы солдатты өлтіріп кетуі мыйға сыймайды-ақ. Бұл жәйттің егжей-тегжейін Сегіз сері өзінің «Қашқын келбеті» деген дастанында толық баяндайды. («Шығармалары», Алматы, 2014, 2-том, 12–24-беттер).

Сегіз серіні Омбыда қуғынға салып жүрген наместник Горчаков екенін Жая Мұса да біледі. (Аталмыш дастанда, 246-бет). Қашып жүрген Сегіз Ертіс бойындағы тоғайда бір қыздың құтқаруға шақырған дауысын естіп бір топ қарақшы өлдебір орыс қызын ағашқа байлап қойып зорламақ болып жатқанын көріп, бір топ орысты быт-шыт қып қуып, қызды құтқарып қалады. Ол қыз өзін қудалап жүрген Горчаковтың қызы болып шығады. Қызды үйіне апарып тастаған Сегіз енді Қызылжарға келіп, досы Нияз серімен бірге Еділ бойындағы нағашыларына барып паналамақшы болады. Арада төрт-бес жыл өткен соң, қызын қарақшылардан арашалап қалған наместник Горчаков та, ояз болып келген басқа Горчаков та кешірім жасап, Сегіз серінің елге қайтуына рұқсат береді. Мәселенің көңілге сыймайтындығы да осында: орыс Горчаковтың өзі кешірім жасаған Сегізге қазақ ғалымдары кешірім жасамай келеді.

«Ұстазым Сегіз бенен Нияз болды», –

дейді Жаяу Мұса «Ер Сегіз» дастанында (Сегіз сері, «Шығармалары», 2-том, Алматы, 2014, 245-бет). Бұған да сенбей жүрерсіңдер дегендей,

«Дәл үш жыл Ер Сегізге шәкірт болдым,
Саналып ең кенжесі қалың қолдың», –

дейді (сонда, 262-бет). Дәл осы сөздерді Мұса атамыз әдебиет және өнер институтының қызметкерлерін алдай салу үшін айтқан жоқ шығар-ау. Бұл дас-

танын ол да Сегіз өлген соң іле-шала жаза салмаған секілді. Ұстазы жайында алып-қашпа сөздер көбейіп, шындық пен жалғанның арасы ажыратылмай бара жатқан соң жазған болар деп шамалаймын. Сол кездің өзінде-ақ Сегіздің әнін менікі деушілер шыға бастаған секілді. Мәселен, Ғазиз ақын жайында сондай бір күңкіл бар.

Сегіз сері 1818-жылы туып, 1854-жылы қайтыс болса, Жаяу Мұса Байжанұлы 1835-жылы туып, 1929-жылы қайтыс болған. Өзінен он жеті жас кіші адамға Сегіздің ұстаз болуы ғылыми күдік келтірмейді. Оның үстіне, Жаяу Мұсаның жас кезінде Арқаға өнер үйренуге барғанын А. Жұбанов та жазады.

Ал жиырма орысты өлтірді деп жала жабылған Сегіз жайындағы Жаяу Мұсаның «Ер Сегіз» толғауы тек қана тәуелсіздік қарсаңында 1991-жылы 7-қаңтардан бастап «Алматы Ақшамы» гәзетінде Сейітқали Қарамендиннің жазып алуында алғаш жарияланды. Әдебиет және өнер институтының Могильный деген қызметкері Сегіз серінің қайда, қашан туғаны жайында ешқандай мұрағатта құжаты жоқ дегенді айтқан болатын. Меніңше, Мұсаның дастаны ондай құжаттан да қадірлі. Ал енді ақын, сазгер, әнші Мұса ұстазының әндері мен жырлары жөнінде қандай мәлімет берген екен, соған зейін салайық. Бұл мәліметтің бәрі – «дәл үш жыл шөкірт болған» адамның адал естелігі. Мұндағы әр сөз – «Ана әнді ана жерде шығардым, мына әнді мына жерде шығардым. Ана әнді анаған анандай жағдайда арнадым, мына әнді мынаған мынандай жағдайда арнадым», – деген әңгімесін өз аузынан естіп, өз құлағымен тыңдаған адамның сөзі. Қарайық:

«Шығарған көп жырының бірі – «Тарғын»

(сонда, 247-бет).

«Омбыда Мұкарама сұлуға арнап,
Шығарған алғашқы әні «Назқоңырды»
(247-бет).

«Шығарған талай әнінің бірі – «Ақбет»
(248-бет).

«Келген соң Қап тауынан Жылы ой әнін,
Шығарған Бақытжамал сұлуға арнап»
(248-бет).

«Арнаған қос нұсқалы «Ғайни» әнін,
Еркесі Ысық елі Ғайни қызға»
(248-бет).

«Сүм ажал Ғайни қызды алып кеткен,
«Алып» емес, жеңдеттер атып кеткен»
(248-бет).

Мұса Ғайнидың нағыз аты Ғайнижамал екенін де айта кетеді. Ысық руының шежіресі қолында бар екенін, онда Сегіз серінің Еділ өзенінің Тептер деген саласында отырғанын, Ысық елін Еділ бойынан қуып тастауды мақсат еткен патша өкіметі Исатайдың мыңбасы батыры, Ғайнижамалдың әкесі Қалдыбайдың он ұлы, бір қызы болғанын баян ететін шежіре қолында бар екенін жазушы ініміз Рақымжан Отарбаев кезінде «Қазақ әдебиеті» гәзетіне жазған болатын. (20-қыркүйек, 1991-жыл). Ол шежіреде Сегіз серінің Исатай, Махамбетпен көтерілістен бұрын да таныс болғанын (құдалықтан), көтеріліс кезінде қасынан табылғаны, кейін Махамбеттің кегін Баймағамбет сұлтаннан алу үшін Жайық бойына тағы келгені егжей-тегжейлі айтылады екен. Ал Ғайни мен Сегіз үйленетін болып, оның әкесін Сегіз ата деп, шешесін ене деп жүрген кезде, ауылда ер азаматтар жоқ сәтте патша өскері шабуыл жасап, оларға қазақ қыз Ғайни қолына найза ұстап қарсы шабады. Қыз баласын көре, біле тұра, Баймағамбет сұлтанның

қол сілтеуі мен жендеттер қызды атып түсіреді. Бұл оқиғаның бәрін Сегіз сері өзінің «Қыз сипаты» атты дастанында да айтады. Бұған қарағанда, біз өнге салып жүрген Ғайни – жай Ғайнижамал ғана емес, қазақ елінің азаттығы мен тәуелсіздігі жолында құрбан болған әпкеміз. Ол тарихтың бәрін жоқ етуге бар күшін салып жүрген ғылыми қызметкерлерге қалай ғана ішін жылиды, шіркін! Қалдыбай, шын мәнінде, өмірде болған тарихи тұлға. Исатайдың мың басы болған өрі тарихта Махамбетпен аты қатар аталады. Нанбасаңыз «Казахско-Русское отношения в XVIII–XIX-ом веках» деген тарихи топтама кітәбін қараңыз. Оқымасак, оқығанымызды сыйламасақ, онда тарих не үшін жазылады? Ол кітәпте Қалдыбай аты бірнеше рет аталады.

1837-жылдың 17-қарашасында жазылған мәліметтер: «Киргизы рассказывают, что в числе убитых находятся бывший старшина Калдубай, но этот слух неверный», – делінген (Алматы, «Наука», 1964, 286-бет).

Ал аталмыш кітәптің сол 286-бетінде 1837-жылдың 24-қарашасындағы мәліметте: «Возвратившиеся киргизов говорили: что где находится: Сарт Иделев, Мухаммед Утемисов, Калдубай и прочие главные лица», – делінген.

Қалдыбайдың өмірде болғаны рас болса, оның қызы Ғайнидың да болғаны, әрине, рас.

Ойлай қарасаңыз, біздің ғылыми қызметкерлер тек Сегіз серіге емес, Исатай – Махамбеттің қанды көйлек серігі, қазақ батыры Қалдыбайға да, оның батыр перзенті Ғайнижамал сұлуға да, жалпы қазақ тарихына қыянат жасап отыр.

«Сегізбен заманында жолдас бопты,
Кіші жүз Исатай мен Махамбет ер», –

деп (254-бет) Мұса өтірік айтқан ба, оларша?

«Жолығып Үшбурылда Патшайымға,
Арнаған әсем әнін – «Қаракөзді» (249-бет).

«Шығарған Мақпалға арнап «Гауһартасты»
(249-бет).

Бір-ақ рет айтсам, кейін ғылыми қызметкерлер
нанбай жүрер деген болу керек,

«Үйреніп Ер Сегізден «Гауһартасты»,
Мен дағы әнге ұйыттым көрі-жасты»
Шығарып «Гауһартастай» әннің гүлін,
Сегіздің басқа ақыннан аруағы асты», –

деп, Сегізді Мұса тағы сүйсіне дөріптейді (262-бет). Шара Жиенқұлова өз естелігінде Сегіз серінің «Гауһартасы» әннің төресі деген жоқ па еді? Сегіздің көзін көрген Мұса мен көзін көрмеген Шараның бірі «әннің гүлі, екіншісі «әннің төресі» деп бірдей жоғары бағалауы қандай ғажап!

«Арнаған Зухра атты келіншекке,
Өзінің бір ғажап ән – «Тік шырқауын»
(249-бет).

«Тік шырқау» атты ән Кенен атамызда да бар. Екі заманның екі тарланы әніне бірдей ат қоюы да бір-біріне екеуінің ұқсастығы секілді. Тік шырқай алатын даусы бар адам ғана өз әніне солай ат қойса керек.

«Сегізде толып жатыр тамаша өндер,
«Әйкен-ай», «Жылы ой», «Қарғаш», «Бесқарагер»,
«Шолпан қыз», «Дайдидау» мен «Топ қараған»,
«Алқоңыр» – бәрі де ол шығарған ғажап өндер»
(250-бет).

Аталған әннің бәрі де тамаша екенінде ешкімнің дауы жоқ. Тек «Шолпан қыз» біздің заманға аман-есен жетпеген тәрізді. Ал «Топ қарағанды» «Қос қараған» деп шатастырып жүргендер бар. Бұл өнді

Сегіз, сірә, Еділ мен Сыр бойын паналап жүрген кезде шығарған болу керек.

«Сұлу қыз, сылқым жігіт – бәрі сонда.

Апырмай, неге кеттім сол арадан» –

деуі солай ойлантады. Бұл өн «Қыз Жібек» операсында, Төлегеннің ариясы болып жүр. Онда «Жайықтың ақ маралы ар ма, Жібек» деп басталады.

«Жолығып Сәпия атты бір жесірге,

Шығарған әні екен «Бір келіншек» (250-бет).

Күдіктенейін десең, соңында Сегіздің Жаяу Мұса ол әннің кімге арналғанын да анықтап айтты. Мәселен, «Алқоңырды» арнағаны: «Жәмилә Қапабайдың ол қызы екен» (250-бет).

«Шығарған бір жақсы өні – «Құла жорға» және «Мұхитжамал», – дейді (250-бет).

«Ақбұлақ», «Дүние-ай» атты өндері де бар дейді (251-бет). «Ақбұлақ» өнін Бөкір Тәжібаев та шығарып, оның арты дауға ұласқанын өнер маңайында жүргендер әлі ұмыта қойған жоқ. Соның да ызғары бар ма, кім біледі, кейбіреу «Ақбұлақ» өнін ғылыми жолмен арашалап алудың орнына Сегіз серінің өзін тарихтан жоюға талап қылып жүр.

Сегіз серінің шәкірттері оның «Мақпал», «Қалқаш» атты әндерін де үйретті дейді Мұса (254-бет). Ал Сегіздің «Мақпалын» жұрт бертінге дейін Ақанға теліп келді. Ақандікі не, Сегіздікі не, айналып келгенде, бәрі қазақтың өні ғой, халық өні боп жүре берсін десек, әрине, «Ғабен айтқан «саған да жоқ, маған да жоқ» болар еді. Бірақ шындықты шыңғыртып өлтірген елдің рухы да өледі. Өйткені өтірікте рух болмайды.

«Ерден көк», «Алқоңыр» мен «Сәулем-айын», – дейді Мұса (262-бет). «Бозшұбар», «Қызға сөлем», «Қарғаш», «Кісем сұлу» әндерінің де иесі Сегіз екен (262, 263-бет).

«Бозшұбар» әнін бүгінгі әншілер «Бозжорға» деп салып жүр. Өлеңінде адам адасатындай алшақтық жоқ. Ауыз әдебиетінде ондай өзгешеліктер бола береді.

Сегіздің әндері – бәрі де адам қызығатын, тіпті қызғанатын әндер. Сегізде сондай айрықша талант болмаса, Жаяу Мұсадай озық таланттың өзі соншама сүйсінер ме еді?! Мұса оны суырып салма, дастаншыл, саңлақ деп бағалайды. «Тарғын», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан», «Қобыланды», «Алпамыс», «Қамбар», «Қарамерген», «Ер Сайын», «Орақ – Мамай», «Ер Шора», «Қарасай – Қазый», «Едіге», «Ер Көкше мен Ер Қосай», тағы басқа жырлар шығарған Сегіздің өнеріне Мұса шәкірт ретінде де, өнерпаз ретінде де тәнті. Сегіздің бірталай күй шығарғанын, Қадырғали Жалайыри құсап оқыған шежіреші болғанын – бәрін жазыпты. Он екі қанат он үй тігіп, 650 сарбазына бас болған Сегіз күн сайын болмаса да, солардың алдында жыр айтып, шәкірттеріне тыңдатып отырған болу керек. Ол өз төңірегіне Дайрабай күйші секілді жас өнерпазды ғана емес, сексенге келген, «Әудемжер» әнін шығарған Қабылан жырауды да «Қанат талды» әнін шығарған Сейітжан салды да, қысқасы, әр жастағы өнерпазды жинаған. Оларды нөкері, серіктері деп атаса болады.

«Ұстаздың әкесінің Баһрам аты,
Батыр боп заманында шыққан аты.
Шақшақтың көп ұлының бірі екен», –

дейді Мұса. Әдебиет және өнер институтының қызметкерлері неге жоқ деп таба алмай жүрген Сегіздің туу туралы куәлігі Жаяу Мұсаның осы сөзі деп санаймын. Мұны оқымай, білмей тұрып-ақ билік айту өз қызметін асыра пайдалануға жатады. Ол – ғылым саласындағы қылмыс. Жазылған нәрсеге әдейі көз жұмып қарау – ғылымға жат қылық.

Жаяу Мұсаға да шүбә келтіретін біреулер табыла қалса, онда 1887-жылы туған, ақын Нұржан Наушабайұлының «Сегіз сері баһадүр» дастанын оқып көрсін. Бұл дастанды 1904-жылы жазда Сәлімгерей Оңайбекұлы Нұржанның өзінен жазып алыпты. Одан 1922-жылы Бәйіш мерген көшіріп алады. Оны баласы Рахымбек жаттап алған екен.

Нұржанның өз айтуынша, ол дәл 17 жасында Қызылжарда Сапарғали балуанмен жолығады. Жәрмеңкеде екеуі де бәйге алып, бота сойып, ағаларынан бата алады. Екеуі де ақын, екеуі де балуан болғандықтан тез тіл табысып, Нұржан Сапарғалиды ауылына шақырады. Сапарғали – Сегіз серінің туған інісі Қуаныштың баласы. Ол қонақтап жүріп Нұржанның өпкесімен көңіл жарастырып, келесі жылы үйленеді. Сөйтіп Нұржанға жезде болады. Ақыры Сапарғали жездесіне: «Атам Сегіз сері туралы жаз», – деп қолқа салады.

«Сегіздің ауылында болдым қонақ,
Бәйбішесіне батырдың сөлем бердім», –

дейді Нұржан (Сегіз сері «Шығармалары», 2014. Алматы, 2-том, 267-бет). Сегіздің әйелінің аты – Ырысбике.

«Шешеміз Ырысбике тыңдап сөзін,
Мұсайын, Мұсақанның көрін жүзін,
Ұлдарын, бәйбішесін жолықтырып,
Көргендей Ер Сегізді болдым өзін», –

депті Нұржан (сонда, 268-бет).

Баһрам деген әкесі, Шашақ атты атасы барын естіген, Ырысбике деген әйелін, Мұсайын мен Мұсақан атты ұлдарын, Баһрамнан туған інісі Қуаныштың туған ұлы Сапарғалимен жолығып жүрген Нұржан Наушабаев сынды қазақ ақынына да сенбейтіндей Әдебиет және өнер институтының қызметкерлерінің қандай дәлелі барын өз басым

сан ойланып біле алмадым. Тек бір газеттен С. Қосановтың мақаласын оқып, сонда «Қыз Жібек» жырының 1500 жылдығын ЮНЕСКО деңгейінде атап өту үшін Сейіт Қасқабасовтың істеген қызметіне үлкен ризашылық білдіргеніне қайран қалдым. Біріншіден, «Қыз Жібек» жырының шығуына 1500 жыл болуы мүмкін емес. Екіншіден, «Қыз Жібек», «Айман – Шолпанды» ауыз әңгімеден қиса жырға айналдырған Сегіз серіге қарсы болмай, қайта біз оған осы жырларды халыққа сыйлағаны үшін рахмет айтуға тиіспіз. Үшіншіден, «Қыз Жібек» жырын 1500 жылын бұрын жырланғанына ең қарсы дәйек – Сегіз серінің XIX-ғасырда ғана өмір сүруі.

Нұржанның сөздерінен әдейі іздеп те жалғандық таба алмайсың. Бәрі нанымды, барлық кісінің аты-жөндері ап-айқын. Сегіздің баласы Мұсайын әкесінің көзі тірі Бекқұлы және Андамас атты екі шәкіртін шақырып әкеледі. «Шәкіртін екі бірдей Ердің көрдім», – дейді Нұржан (сонда, 268-бет). Сегіздің «Дос көлінің дөңіндегі бейітіне бардым» дейді және (269-бет).

Мұның бәрін институттың қызметкерлері оқымауы мүмкін бе? Әрине, мүмкін. Оқығысы, білгісі келмеген кісіні ешкім күштеп оқыта алмайды ғой. Алайда олар оқуға міндетті еді. Себебі Сегіз сері жайындағы әңгімені алғаш қозғаған Нәбиден Әбутәлиев ағамызға дұрыс жауап беру үшін де олар әзірленуі тиіс еді. Олардың Сегіз жайында түк мәлімет жоқ деп, өмірі қазақ әдебиеті мен өнері жайында жазып та, зерттеп те көрмеген Могильниды алдыға салып, өздері соның тасасына тығылғанына таң қаламын. Кезінде «Ғылым» баспасы «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» деген бес томдық шығарды. Онда Қазақ ССР Ғылым академиясының орталық ғылыми кітапханасы мен М.О.Әуезов атындағы

әдебиет және өнер институтының қорындағы қолжазбалар жеке-жеке тізімделіп көрсетілген. Бұл бес томдықты «Ғылым» баспасы 1978–1986-жылдар аралығында шығарды. Соның 2-томында (1979-жыл) Ғашықтық жырлардың сипаттамасы берілген. 191-бетте «Мақпал – Сегіз», 192-бетте «Мақпал – Сегіз», 193-бетте «Сегіз сері мен Мақпал сұлу» жырларына сипаттама берілген. Оларды институт қызметкерлері көрмеді, білмеді деуге аузым бармайды. Ал көрсе, білсе, онда неге Сегіз сері деген адам өмірде болмаған дейді? Жұртты өдейі адастырып отыр деген ой осыдан туады. Не үшін? «Қыз Жібек» жырының бір жарым мың жылдық ғұмырын өтірік дәлелдеу үшін ғана ма? Ол ғылыми әдіске жата ма?

Жарайды, бұған да көз жұматұрайық. 1985-жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы мен М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты «ХІХ-ғасырдағы қазақ поэзиясы» атты жинақ шығарды. Соған Сегіз серінің он өлеңі топтастырылған. Оның ішінде Мақпалдың да, Еңліктің де, Исатайдың да, Ақбұлақтың да аты айтылады. Сонда қалай болғаны: институт қызметкерлері өздері Сегіз серінің өлеңдерін жариялай отырып, өзі оны жоққа шығармақ па? Әлде ондай жинақ шығарғандарын тез-ақ ұмытып қалған ба? Ғылымды бұлар кім үшін, не үшін осыншама ойыншыққа айналдырып отыр? Сегіз серінің жұрт иеленіп кеткен әндерін өзіне қайтарып бермеу үшін бе? Ондай «патриоттық» сезім оларда бар екеніне көзім жетті. Арнайы сөйлесуге іздеп барған сол институттың музыка маманы маған: «Гауһартасты» Сегіз серіге қимаймын, – деді. Ғажап қой! «Халық әні» деуге қияды, бірақ Сегіз серінің өзіне қимайды: «саған да жоқ, маған да жоқ» болғаны дұрыс дейді ғой баяғы. Мұндай патриотизмге қандай уәж айтарсық?

Нұржан Наушабаевтың айтуынша, Сегіз алты жасында «Бегім деген керейден хат таныпты» (2-том, 269-бет). Омбыда алты жыл оқиды, орысша үйренеді.

«Сол шақта бір топ солдат қаза тауып,
Жаласы жандаралдың Сегізге ауды.
Ақынды наместник қудалаған,
Нақақтан есіл ерге жала жауып», –

дейді (сонда, 272-бет). Мұсаның айтқандарын Нұржан да дәлме-дәл қайталайды. Жаяу Мұса өзі көріп, өзі естігендіктен, әндерінің, шәкірттерінің атын түгелге жуық атаса, Нұржан басты-бастыларын ғана атайды. Мысалы, «Сол шақта «Шолпан» атты өн шығарған», – дейді (сонда, 275-бет). Айтжамал атты қызға арнап «Әйкен-ай» әнін (276-бет), Қалдыбайдың қызы Ғайнижамалға арнап «Қыз сипаты» шығармасын, «Айман – Шолпан» дастанын, найман Бақтиярдың қызына арнап «Мақпал» әнін, Қожа қызына арнап «Қарғаш» әнін, «Топ қараған», «Қыз келбеті», «Алқоңыр» әндерін атап шығады.

Жаяу Мұсаның, Нұржан Наушабаевтың айтқандары Сегіз серінің өзі шығарған «Қашқын келбеті» дастанындағы деректермен дәлме-дәл келеді.

Оның ең басты себебі ол шығармалардың әу баста хатқа түсіп таралуында болса керек.

Жаяу Мұса Сегізге Біржан салдың да шәкірт болғанын жазады. Оны Біржанның өзі де айтады «Сегіздей асыл адам жаралмайды», – дей келе, –

«Керейден жүз мың әйел ұл тапса да,
Ешбірі Сегіз сері бола алмайды», –

деп бағалағаны (2-том, 243-бет).

«Ұстазым Сегіз сері, Нияз сері,
Солардан үлгі алған мен – Біржан сері», –

дейді. Біржан үлгі алған адамды білмеу бізге бедел ме?

«Даналар» атты өлеңінде Мәшһүр Жүсіп те:

«Баласы Толыбай сыншы Қожаберген», –

дей келе, –

«Ұрпағы оның батыр Сегіз өтті,
Нияздай асыл ерді қасына ертті...
Бабадан Қожаберген бата алған соң,
Бөгенбай Қанжығалы сардар болған», –

деп, Сегіздің өзін де, ата-бабасын да аса құрметпен атайды (2-том, 244-бет).

Осының біразын Ақтангелді Жұмықұлы деген ақын «Сегіз сері» дастанында оның шығармаларын айта келіп, «Сегіздің әні «Гауһартас», Барша көпке әйгілі», – деп түйіндейді (2-том, 295-бет).

Жаманқұл Досжанұлы Сегіздің өліміне шығарған жоқтауында: «Гауһартасты» шығарған он сегіз кәміл жасында», – депті (сонда, 304-бет).

«Қырық қисасын Сегіздің,
Өзім жұртқа тараттым», –

дей отырып,

«Жетпіс бес әнін Сегіздің,
Айтып жүрдім әр жерде.
Елу бес күйін батырдың,
Тартып бердім әр елде», –

депті (сонда, 305-бет).

Ал кезінде Сырым батырдың серігі болған, кейін Сегізді қолдап елімен таныстырып қасына ерген Асанбек шешен Нұрғожаұлының «Сегіз сері» атты шығармасында:

«Шығарған Сегіз сері қыздарға арнап,
«Назқоңыр», «Гауһартастай» әндер туды», –

деп сүйсінеді. «Ғайни», «Жылой», «Әйкен-ай»,

«Гауһартас», «Қарғаш», «Шолпан», «Мақпал» әндерін шығарғанын айта отырып, «Ән патшасы «Гауһартас», – деп айрыңша бағалайды.

Замандастарының пікіріне зер сала қарасақ, Сегіз серінің ел арасында айрықша даңқын шығарған ән «Гауһартас» екеніне көз жетеді.

Кіші жүз елін төрт жыл бойы Сегізбен бірге паналаған Нияз сері Бекдәулетұлы 1890-жылы «Құрдасым» деген өлеңде былай депті:

«Біз жүрдік Байұлы елі арасында...»
«Сымбатты, аса бойшаң, өте ажарлы,
Сегізге ауған еді жұрт назары.
Батырға нелер сұлу көңілі ауып,
Басталды ғашықтықтың шын базары»,
«Өйтсе де өзге қыздан артық санап,
Ғайниды ұнатқан еді Сері қалап.
Арнады «Ғайнижамал» деген өлең,
Шығарып «Ғайни» өнін оған қоса».
Сегіз бен Ғайни сұлу уәделесті,
Келер жаз қосылмаққа, Алла жазса»

(2-том, 297–298-беттер).

Осының бәрін жоққа шығарған адам, меніңше, өзгеден бұрын өзінен ұялуы керек қой. «Битке өкпелеп, тоныңды отқа тастама» демеуші ме еді қазақ. Ақанның «Мақпалын», Бөкірдің «Ақбұлағын», алып қойды деп, Сегізді тарихтан сызып тастамақпыз ба? Кімдікін кім алып қойғанын анықтау керек емес пе? Ол әндерді менікі, сенікі деп жатқан Сегіз жоқ, бәрін шатастырып жүрген – біз өзіміз. Сондықтан өз кінәмізді, өз білмегенімізді өлі Сегізден кек алуға жұмсамай, қазақ өнеріне де, өнерпаздарына да ұстаз бола білген ұлы перзентті ұлықтай білгеніміз жөн емес пе? «Халық өндерін әлдекімдерге таратып беруді тоқтату керек», – дейтін көрінеді біреулер. Дұрыс-ақ. Қазақ өнерін шыңға шығарған саңлақтарымыздың өнін «саған

да жоқ, маған да жоқ» деген көре алмаушылықпен «халық әні» деген ортақ қоржынға тастай салғанды да тоқтатуымыз керек. Оны реттейтін – тек ғылым. Сол себепті ғылым басында және билігінде ары да, білімі де, ниеті де таза адамдар отыруы тиіс.

Кеңес заманы көре алмаушылық, іштарлық секілді адам бойындағы әлсіздікті әдемі пайдаланды. Тіпті саясатының негізгі бір саласы болды десе де болады. Жалпы көпшілікке: «Байлар мен ел басқарушылар сендерді ғасырлар бойы қанап келді. Сендердің еңбектеріңді қанаудың арқасында байыды. Енді олардың көзін жойып, байлығын тартып алып, әділеттік орнату қажет», – деді. Соған сенген білімсіз халық өз ел-жұртын өзі ойран етті. Соның нәтижесінде, ұшы-қиырсыз далаға сыймай жататын ұшан-теңіз мал бықырт тигендей жоқ болды. Малдан айырылған соң, қазақ өзі де аш-жалаңаш қалып, амалсыздан-амалсыз қырылды. Кеңес өкіметі орнағанға дейінгі молшылық пен мыңғырған малдың берекесін кеңес өкіметі қазаққа қайта оралта алмады. Бірақ: «Біздің арқамызда ел болдыңдар, біздің арқамызда мемлекет болып, бақытқа бөлендіңдер», – дегеніне сенбейтін, оған дейінгі өмір мен бүгінгі өмірді салыстыра білетін, арғы мен бергіні көзі көрген саналы азаматтарымыз «халық жауы», «өткенді көксеуші» деген саяси айыппен атылды, асылды, көздері жойылды. Өткенін білмейтін, айтсаң, айтқаныңа нанбайтын, өйткені ондай өмірді елестете алмайтын ұрпақ келді өмірге. Солар Серіз серідей саңлақ адамның болғанына да, оның ел-елді аралап, емін-еркін шарлап, шалқып жүре алғанына да күмәнмен қарады. Өз нөкерлерімен, енші-жыршы шәкірттерімен олар топ-топ болып ел-жұртын ән-жырға бөледі, бүгін мына ауылда, ертең ана ауылда серілікпен саулық құрып, сайран салып өтті дегенді ертегі санайды. Солар үшін Серіз сері

өлі жау. «Жиырма орыс солдатын, Сегіз сері бір өзі өлтірді» дегенге сенеді, ал Сегіз сері жүз елу жыл бойы ұмытылмай келе жатқан ғажап әндерді шығарған қазақ дегенге сенбейді. Бәлкім, оған қимайды, қазақ болғанмен, ана жақтың адамы деп бағалайды. Қысқасы, жазушы Ғабен айтқандай, «маған да жоқ, саған да жоқ» адам қылғысы келеді.

Ғылым ешқашан ешкімнің жекеменшігі болып көрген емес. Ол – тек халыққа қызмет көрсететін, соның қажетіне жарайтын нәрсе. Сондықтан халықтың Сегіз серісін жоқ қылуға бар күшін жұмсаған ғылыми қызметкерлерге халықта бар күшін салып Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығын дәлелдеуге тиіс деп ойлаймын. Сондықтан біз жеке бастың жағдайын күйттемей, жалпы ғылыми адалдыққа жүгінуге тиіспіз. Жікшілдікті, өлдекімдердің атақ-беделін қорғауды қоя тұрып, ғылыми шындыққа қатысты деген ой-пікірдің бәрін ашық айтуға ұмтылуымыз керек деп ойлаймын. Сондықтан да осына жазып отырмын.

Қанша дегенмен біздің алдымыздағы аталарымыз бен ағаларымыз қысылғанда жол тапқан, ақылды болған ғой. Өңкей інжу-маржан ән шығарған Сегізді патша өкметі де, кеңес өкіметі де, соларға жағымпаздық жасайтын қазақтың кей зыялысы да орыстың жыйырма солдатын өлтірді деген жалаға бола ешқашан біржола кешірмейтінін көкірек көздерімен көре отырып, оның өз атын атамай-ақ әндерін «халық өні» деген бүркемемен өлтірмей, ұмыттырмай «жақсы заманға» жеткізген ғой. Енді ол әндердің тағдырын осы «жақсы заманның» жақсылары оң шешуі керек қой. Құдайға шүкір, аталарымыз бен ағаларымыз күткен «жақсы заман» туды. Ал жақсылар неге тумаған? Олар неге өнер биігінде билік айтып отырмаған? Екі жүз жылдай аман сақталған әндерді неге Сегіздің өзіне қайтармаймыз?

Мен А. Байтұрсынов, Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов жазған «Әдебиет теориясын» бетперде қылмай-ақ, өз тұжырымымды айтсам, ел арасына таралған ертеде әдебиеттің екі түрі болған: бірі – иесіз әдебиет, яғни о баста кім шығарғаны ұмытылған ауыз әдебиеті, оны фольклор деп жүрміз; оған ертегілер, маңал-мәтелдер, қара өлеңдер, кейбір өндер мен кейбір күйлер жатады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегін көбіміз білеміз, алайда оны о баста кім шығарғанын бірде-біреуіміз білмейміз. «Ел айрылған» күйін әркім тартады, бірақ ол күйді дәл кім шығарғанын ешкім айта алмайды, с.с.; екіншісі — иелі әдебиет, яғни кім шығарғаны белгілі ауыз әдебиеті. Бұған Асан Қайғыдан бастап, Үмбетей, Бұқар жыраудың шығармаларын, сондай-ақ айтыстарды бертіндегі Жамбыл, Нұрпейіс, Кенен өлеңдерін жатқызуға болады. Бұл шығармалар азын-аулақ өзгеріске түскенімен, негізінен елге жаттап алу арқылы ауызша тарады.

Жаяу Мұса менің ұстазым жырлады деп отырған «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Ер Тарғын», «Айман – Шолпан» жырларын Сегіз сері шығарған нұсқасы мынау» – дегенді ешкімнен естіген емеспіз. Бәлкім, жазып алушылар мен жаттап алушылар болмаған шығар. Алайда «Қыз Жібек» жырының басқа нұсқасын шығарған Жүсіпбек Шайхысламұлы деген ақын көбімізге белгілі. Белгілі болғанмен, оны біраз ғалым ол жырдың авторы санамайды. Тіпті өткен ғасырдың ортасында «Қыз Жібекті» мен шығардым дейді, плагиат деп, оны сөгушілер болған. Рас, Қыз Жібек, Төлеген және Базарбай туралы әңгіме – Жайық бойында Сегіз сері мен Жүсіпбектен бұрын да айтылып жүрген. Сегіз сері оны тек алғаш рет жұртқа жария етіп жырлап берген. Сол арқылы Қыз Жібек оқиғасы жалпы қазаққа тарай бастаған. Онда Жайық өңірінде өмір сүрген қазақтар мен сонда

өткен оқиғаларды басқа жақта өтті деп бұрмалау да, өз жеріне тарту да жоқ. Қыз Жібек пен Төлеген олардікі емес, біздің жактікі демеген. Сондықтан оны Сегіз серіден қызғанатындай қылаудай да себеп жоқ. Қайта оған осы аңыз оқиғаны жырға қосып елге тартқаны үшін алғыс айту لازم. Ал енді Жүсіпбектің жырлауын не дейміз? Меніңше, Жүсіпбекке біз жылдар бойы, ұзақ уақыт обал жасап келеміз. Бұл жырды Сегіз серіден кейін жырлаған – сол. Ол – сол жырдың авторы. Ол – ел аузында айтылып жүрген жырды бастан-аяқ жазып алып, соны хатқа түсіріп, Қазанға апарып кітеп қылып шығара қойған жылпос емес, өзі қайта жырлап, қайтадан жазып шыққан адам. Сондықтан ол жырлаған «Қыз Жібек» фольклорға жатпайды, өз қисасы. Ол Қазанда бастырған «Біржан – Сара» айтысы да оның өз қисасы. Ол оқиғаны бастан-аяқ Сараның өз аузынан өдейі барып жазып алған.

Егер Жүсіпбек жырлаған «Қыз Жібекті» фольклорға жатқызсақ, фольклор негізінде жырлаған Сәбиттің «Сұлушашы» да, Исаның «Ақбөпесі» де, Нұрпейістің «Нарқызын» да фольклорға жатқызуға тиісіз. Айырмасы неде? Автордың шығармасын жеткізушіден, жазып алушыдан ажырата алатын дәрежеге біздің ғылым жетті емес пе?

Ал егер Жүсіпбектің «Қыз Жібегін» ол жазған жоқ десек, онда ол оны қайдан, кімнен, қашан жаттап алады? Жанаяқ жырлаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» мен Шәкір Өбенов жырлаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» бір-бірінен қандай айырмашылығы бар? Екеуінің де иесі белгілі емес пе? Неге бірі фольклор болып, неге бірі авторы белгілі шығармаға жатуы тиіс? Сералин жырлаған «Шахнама» мен Әсет жырлаған «Онегинді» де олардың өз шығармасы емес, ауыз әдебиеті дейміз бе сонда? Міне, осы тұрғыдан келгенде, «Бабалар сөзі» аталатын 100 томдық жинаққа авторы белгілі

талай жырдың еніп кеткеніне мен тек қайран қалам. Егер оған авторы белгілі шығармалар да енетін болса, онда ауыз өдебиетінің атақты өкілдері Жамбылдың, Нұрпейістің, Әсеттің шығармалары неге енбеген? «Бес ғасыр жырлайды» жинағындағы бүкіл ақындар да енуі тиіс қой оған. Әлде олардың шығармалары ауыз өдебиетіне жатпай ма?

«Бабалар сөзі» әңгіме болған соң, оны құрастырушы, жинақтаушы және «Мөден мұра» бағдарламасы бойынша жарыққа шығарып отырған Өдебиет және өнер институты қызметкерлерінің жауапкершілігі мен біліктілігі жайында да айта кетсем, орынды болар, өйткені Сегіз серінің өзіне де, шығармасына да қарсы болып отырған солар ғой.

Жүз томдықтың бет-жүзін түгел қазбаламай-ақ, әркім білетін, ғалым емес адам да пікір білдіре алатын жағдайға ғана көңіл аударайын. Сол «Бабалар сөзінің» 99, 100-томын қараңыз. Бұл екі томға қазақтың халық өндерінің тек мәтіндері ғана топтастырылған. Дәлірек айтқанда, иесіз, авторы белгісіз, фольклорға жататын өлеңдер енген.

Бірден менің байқағаным: жоғарыда Жаяу Мұсаның Сегіз сері ұстазымның өндері деген «Әйкен-ай» (99-том, 44-ет), «Алқоңыр» (68-бет), «Ғауһартас» (128-бет), «Ғайни» (131-бет), «Назқоңыр» (286-бет), «Жылы ой» (186-бет), «Қарағөз» (231-бет) – бәрі халық әні деп беріліпті. Бұған таң қалмадым, себебі Сегіз серінің өзін мойындамаған адамдар оның әнін, әрине, мойындамайды.

Сұмдықтың көкесіне сонан соң тап келдім. Кәдімгі бәріміз Мұхит Мералы – ұлынікі деп жүрген «Айнамақ» де фольклор, иесі жоқ ауыз өдебиеті екен (99-том, 47-бет). Бұл, сөз жоқ, көбіміз білмейтін жаңалық. Жарайды, бір әннен жаңылыс кеткен шығар деп ойлады. Сөйтсек, олай емес екен. «Зәуреш» те Мұхиттікі емес, авторы жоқ, халық әні екен (сонда, 192-бет).

Енді өзім көрген жәйттерді рет-ретімен оқушы талқысына салайын.

«Ахау Семей» өні (сонда, 91-бет) де фольклор емес. Шолпан Жанболатқызының өні, әннің дұрыс аты – «Ахау демей». Ол әннің иесі Шолпан екенін Айтбай Хангелдин деген жазушы ағамыз «Қараторғай» атты шығармасында осыдан жарты ғасыр бұрын жазып дәлелдеген. Шолпан шығарған «Қараторғай» өнін Арқадағы Ақан серінің «Қараторғайымен» шатастырмас үшін, халық оны «Сырдың Қараторғайы» деп кеткен. Ал ол әннің авторы жайында А. Затаевич жазып кеткен. Оның әндері Ташкенде валикке жазып алу арқылы елге тарағаны туралы да айтқан.

«Қанапия» өні (сонда, 221-бет), мәтінде «Баласы Қарабастың-ай Қанапия-уай» делініпті. Манарбек те, Ғарифолла да «Баласы Басықара Қанапия», – деп салатын. Қанапия – өмірде болған әнші. Сонда қалайша авторы белгілі ән фольклорға жатады?

«Қоңыр қаз-үйрек» өні (сонда, 252-бет) Пішән (Пышан) Жәлменде – ұлының өні, өз аты – «Өшіркүл – Зейнеп». «Қыз Жібек» филімінде Нұрғиса ағамыз Төлегеннің аузына салған ән. Оның солай екенін кезінде Балғабек Қыдырбекұлы ағамыз жазған. «Ол өнді Нұрағаңа мен өжемнен естіген өнім деп айтып бергем», – деп, бір жігіт кезінде теледидардан сөйлеген де. Ал Нұрағаңның өзі: «Бұл өнді мен шығардым», – деп еш жерде, ешікімге айтқан емес. Тек кинофилімде оны да, Ақылбайдың өнін де Нұрағаң ұнатып пайдаланған.

«Құсни – құрдас» деген ән (сонда, 263-ет), менің білуімше, қазақта жоқ. Бұл, Сегіз серінің «Гауһартасы» екенін білмейтін біреудің жеке ән деп жаздырғаны болу керек.

«Майдақоңыр» өні (сонда, 276-бет) – Ақан серінің өні. «Ақан салған «Майдақоңыр» деп мәтінінде де

айтылып тұр. Оған ғылыми қызметкерлердің неге мән бермегенін білу – біз үшін үлкен жұмбақ.

«Өүпілдек» (сонда, 111-бет) өннің кімге арналғаны, кім шығарғаны басылымдарда өлденеше рет жарияланды. Оның иесі, жаңылмасам, Мақажан деген адам.

«Толай көк» өні (сонда, 326-бет) Жұмабаев Жарылғапбердінің өні екенін көп жұрт біледі, «Толғанып Жарылғаптың салған өні» деп, өн мәтінінде де айтылып тұр. Керекуде Жарылғап деген өншінің бар екенін Ілияс Жансүгіров те өз қолжазбасында жазған.

«Дудар-ай» (сонда, 149-бет). Жұрт бұл өнді Мариям Жагорқызынікі деп қате айтып жүр. Шындығында, ол Үлебай деген кісінікі. Солай екенін дәлелдеп Ілия Жақанов айта-айта жағы талған шығар. Үлебай «Сайтан торы» деген де өн шығарған.

Соғыс жылдарында үкімет Мариям Жагорқызын Алматыға шақырып, елді, жауынгерлерді жігерлендіретін өн шығаруын өтінеді. Сонда Мариям шындықты айтқан болу керек, бірақ кеңес заманында көп нәрсе құпия қала беруші еді ғой. Сол мақсатпен Мариям Жагорқызының өні деген әскери – патриоттық бір өн пайда болады. Өлеңі өзгеше болғанмен, өуені сол баяғы «Дударайдікі». Оны мектеп қабырғасында жүргенде талай айттық. Қайырмасы ғана есімде қалыпты.

Отан үшін туған,
Отан жауын қуған,
Жасасын Қызыл Флот ұлан! –

деп қайыратынбыз. Ғылымның міндеті – осындай өтірікті шындықтан сылып тастау.

«Кербез сұлу» өнін (сонда, 199-бет) бұрын Ақандікі дейтін, кәзір Сөкендікі деп жүр. Өйткені өлеңі – Сөкендікі. Қалай болғанда да, авторы белгілі өн.

«Көгершін» өні (сонда, 203-бет)

Жаяу Мұсанікі екенін бәрі біледі деп ойлаймын.

«Қош аман бол» (254-бет) өнінің бірден-бір орындаушысы – Елубай Өмірзақов. Авторы – Бейсебай Қаратаев. Ораз Жандосовтың жақын адамы. Ол жайында Балғабек Қыдырбекұлы ағамыздың арнайы зерттеу маңаласы бар.

«Ләйлім» өні (сонда, 274-бет) Ақан серінікі емес-тігін өзінше ешкім дәлелдей қойған жоқ.

«Мақпал» өнін (сонда, 277-бет) Дөнеш Рақышев ағамыз Өсет Найманбаевтың өні деп салатын. Өні де, өлеңі де Сегіздікінен мүлдем басқа.

«Өтеғали» өні (сонда, 297-бет). Өтеғалидың өнін Өтеғалидікі емес, фольклор деу үшін де ғылыми ержүректік керек.

«Сырымбет» өнін (сонда, 322-бет) өзіміз ес білгелі Ақан серінің өні деп салып келеміз. Солай екенін бала да біледі десем, артық айтпаспын.

«Ырғақты» өнін (сонда, 354-бет) кейбір өншілер «Сырғақты» деп салып жүрген Өсет Найманбаевтың өні. «Ақ түйғын құс қолымда зыр қақты ма?», – деп басталады, содан «зыр қақтыны» көбі «Сырғақты» деп қате естіп, қате айтып жүр. Бұл өн кейбір зертеушілер айтып жүргендей Біржандікі емес, Біржанда «Ырғақты» да, «Сырғақты» да дейтін өн жоқ.

«Бурылтай» өнін (сонда, 124-бет) Біржандікі емес дегенді ешкімнен естіген емеспін. Жаңа дәлел, жаңа дерек табылса, оны ғылыми қызметкерлер түсіндіруге тиіс еді.

«Гөкку» өнінің (сонда, 131-бет) бірнеше түрі беріліпті. Мейлі ғой, бірақ бұл өннің иесі Үкілі Ыбырай екенін Сәбит те, Иса да – бәрі жетерліктей айтып кетпеп пе еді? Сәбеңнің айтуынша, 1922-жылы Үкілі Ыбырай мен Иса Байзақовты Қызылжарда өдейі айтыстыру үшін жолығыстырған. Содан екеуі етене таныс болып кетеді.

Исаның ұстазы Құдайберген Өлсейітов Үкілі Ыбырайдың шәкірті болып келеді екен. Сондықтан Иса Үкілі Ыбыраймен айтыспай қояды. Кейін «Гөкку» әнін «Қыз Жібек» операсын жазып жатқан Брусиловскиге Иса өз аузымен айтып берген. «Гөкку» әнінің авторы Үкілі Ыбырай екенін ұзақ уақыт айтпай келуімізге бірден-бір себеп қартайған Үкілі Ыбырайды «халық жауы» деп ұстап беруге Қазақ ССР-ын басқарған Жұмабай Шаяхметовтің тікелей қатысты себеп деп ойлаймын.

«Ақтамақ» әні (100-том, 48-бет) – XX-ғасырда, кеңес заманында өмір сүрген Садық Кәрімбаевтың әні, өлеңі – Қазақстанның халық әртісі Қанабек Байсейитовтікі.

«Жонып алды» әні (сонда, 205-бет) Біржан салдікі еместігін ешкім айтқан да, жазған да жоқ.

«Қанат талды» әні (сонда, 240-бет) – Сейітжан салдікі. Жүсекең де солай деген, одан үйренген Жәнібек те солай деп салатын.

Баяғыда біреу: «Мен не дейін, домбырам не дейді?», – деген екен. Сол айтпақшы, өнді елге таратушы өншілер не дейді, «Бабалар сөзін» құрастырған ғылыми қызмтекерлер не дейді? Басқасына бас қатырмай-ақ қоялық, Мұхиттың, Біржанның, Ақанның, Жаяу Мұсаның өндерін халық әндерінен ажырата алмаған ғалымдарға қандай баға беруге болады? Ғылымды меңгермесе де, білмесе де, өз мамандықтарын білулері керек емес пе? Өлде мен артық-кем айтып отырмын ба? Бәрін қойшы, дәл осындай «оқымыстылар» Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығына шын баға бере алады деп сену, олардың айтқанына илану бізге, халық өнеріне қандай абырой әпермек? Жай адамдардың білгенін ғалымдар білмесе, онда олар меңгерген ғылымның несі ғылым?

Тағы бір өзім көзім жеткен жағдайды ортаға салайын.

«Заулатшы-ай» өнін (99-том, 191-бет) осы мәтінмен халық өртісі Елубай Өмірзақов айтатын. Қазақ радиосының «Алтын қорында» бар. Мәселе өннің өзінде емес, сөзінде: «Бүгін дала гүлденін жаңарғандай» деп басталады.

Кеңес заманының жақсылығы мен жамандығын екшеп жүрген адамдардың көбі біледі, өткен ғасырдың ортасында қазақ өнері мен әдебиетіне таптық тұрғыдан баға беру деген желеумен ежелгі дастандар мен әндердің басына әңгіртаяқ ойнатылды. Дастаннан «Қамбар батыр» ғана аман қалып, көптеген өнге жаңа мәтін жазылды. Сол «жөндеуге» түскен өннің бірі – осы «Заулатшы-ай». Оған Иса Байзақов жаңа өлең жазған болатын. Қарайықшы: Иса Байзақов. Шығармалары. Алматы, 1956-жыл, 109-бетте: «Өн өлендері» деген тарауда «Бүгін дала» («Заулатшы-ай» өнімен) деп тұр. Демек өннің өлеңі иесіз емес, сондықтан халықтың қара өлеңіне жатпайды.

Мұндай «қуғынға» түскен әндердің тарихын, әрине, қарапайым жұрт біле бермейді, бірақ соны білу үшін, зерттеу үшін құрылған институт қызметкерлері білуге тиіс қой. Тіпті олардың тікелей қызметі, мамандығы емес пе? Өйткені ол жағдай әдебиет пен өнер тарихына тікелей қатысты. Сондықтан оны білмеу, меніңше, ғылымға, ғылымды дамытатын институтқа аты берілген Мұхтар Әуезовке де обал. Бір өн ғана осындай қателікке ұшырап отырса, мен де онша ашына қоймас ем, амал не, інілерімді аяғанмен, қазақ өнеріне қабырғам қайысып отыр. Екі жылдай толқып жүрдім, ақыры шыдамадым. Себебін мен айтпасам, сен айтпасаң, ол айтпаса, енді кім айтады? Ешкім айтпаған соң, бетінен қақпаған өтірік шындықты да шырғарып жеп қоймай ма?

«Смет» өнінің де (99-том, 313-бет) мәтінін Иса жазған (сонда, 464-бет). Бұл өн – Әсеттің «Қысмет»

өнінің бір нұсқасы. Әуелгіде «Ісмет» делініп жүрді де, кейін «Смет» болып шыға келеді. «Арғынмын, атым – Әсет, арындаған» деп басталатын түрін Дәнеш Рақышев айтатын. Яғни әні де, сөзі де фольклорға жатпайды.

«Қалқа» өні (сонда, 219-бет) Қалқа Жапсарбаевтың әні деушілер бар. Алайда кеше ғана арамыздан өткен Қалқа ақынның өз аузынан не институт қызметкерлері (институттың міндеті де сол), не басқы зерттеуші ғалымдар ақиқатын жазып алмаған. Ал мын мәтін – Иса жазған мәтін (Иса Байзақов, «Шығармалары», 1956).

«Назқоңыр» әні (99-том, 286-бет). Жаяу Мұса Сегіз серінікі депті. «Бабалар сөзіндегі» Иса жазған мәтін (сонда, 108-бет). Иса «Шығармаларында» 1-түрі деп көрсетілген, ал 2-түрін тек М. Ержанов қана айтатын, ол

«Тізілген таулары бар Жетісудың,
Ішінде орман-тоғай біткен нудың», –

деп басталады. Сірә, ол да өз мәтіні болмаса керек. Бұл өнді де Жаяу Мұса Сегіздікі деген. Фольклорға жатпайтыны даусыз.

Әдебиеттің айтулы өкілі Иса Байзақовтың өлеңдерін білмесе, өнердің өрен өкілі Сегіз серінің, оның шөкірті Біржанның, сондай-ақ Ақан серінің, Жаяу Мұсаның, Әсеттің, Үкілі Ыбырайдың, Садық Кәрімбаевтың әндерін білмесе, сонда Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкерлері нені біледі?

Мені олардың өз мамандығын мүлде меңгермегендігі таң қалдырады. Бір нәрсенің басы анық: мұндай дәрежедегі адамдардың Сегіз серінің өмірі мен шығармашылығы жайында ғылыми пікір айтуға маман ретінде қақысы жоқ. Олардың айтқанына нануға біздің де қақымыз жоқ.

Демек қазақ радиосы да, теледидарлары да, әншілер де Сегіз серінің әндерін өз иесінің атымен анық айта берулері керек. Халық өзінің өнерлі перзентін өнерді білмейтіндердің жемі қылмауы тиіс. Бұл – парыз.

Сегіз серінің жалпы қазақ өмірімен өте жақсы таныс екенін ол берген батадан да байқауға болады. Ол өзі туып – өскен Ортаншы ауылдың (Орта жүздің) ғана емес, Үлкен (Ұлы) ауыл мен Кіші ауылдың да айтулы азаматтарын атап-атап, солардай бол деп бата беретін болған. Ол білген қазақтың белгілі тұлғаларын біз түгел білмейміз. Сегіз сері – өмір бойы халықтың өнерін дамытып, өнерпаздарын баулып өткен азамат. Ал ондай азаматын сыйлай алмаған ел еңсесі биік ел бола алмайды.

2017 жыл

СЕГІЗ ҚЫРЛЫ СЫРЛЫ САЗ

Роза Әлқожаның әнші екенін және жақсы әнші екенін мен ертерек білдім, естідім, сүйсініп тыңдадым. Роза ән айтып жатса жүгіріп келін радиомның даусын көтеретінмін, теледидарымды өзім ғана көрмей, үй ішіндегі адамдарды да шақырып, тыңдаңдар деуші едім. Содан бір күні Розаның концертінде өзі өлеңдерін оқыды. Өнер деген қазақта егіз болады не сегіз болады. Өнерлі адам тек қана бір өнерді ұстап қалмайды, ол шешен болады, сезімтал болады, өлең жазатын болады, сөздің қадірін білетін болады. Осының бәрі – өнер. Айта білу емес, тыңдай білу, еске сақтай білу – соның бәрі өнер. Сүйсінуден тұратын негізі. Сүйсіну деген нәрсе өнердің бағасы. Жаңағы Розаның өлеңдерін тыңдағаннан кейін маған басқаша бір ой келді, өй, мына бала жай әнші емес, азаматтығы да бар қыз екен ғой деген. Өйткені өлеңде ой ғана болмауы керек. Онда сезім болуы керек, ұйқас болуы керек,

үйлесім болуы керек. Үйлесім деген сөз – адамның жаны, іші, сырты бөрінің үндесуі. Ол тұтас болуы керек. Тұтас болу деген не? Сөзі бір басқа, ісі бір басқа емес. Сөзін ісі дәлелдеп, ісі сөзін дәлелдеп тұратын бір тұйық шеңбер, кең айырым болуы керек. Розаның жаңағы өлеңдерін оқығаннан кейін, (бір үш-төрт өлеңін оқыды, концертінің арасында). Содан кейін біржолата бұрын сыйлап жүретін Розама құладым, мынау қазақтың ғажап қызы екен деп.

Енді адам кейде өзінің жақсы көрген адамының кемшілігін де, жаманшылығын да көрмейді. Саған ұнаған, сен жақсы көрген адамды, біреулер ұнатпай жүруі де мүмкін. Өйткені өнерді тану, біреуді бағалау әркімнің өзінің деңгейіне байланысты. Адамдық деңгей болады, сезімталдық деңгей болады, білім деңгейі болады, азаматтық деңгей деген болады, бағалай білу, түсіне білу деңгейлерінің бәрі өртүрлі болады. Менің айтып, жазып отырғаным нанабайтын да қазақ болуы мүмкін. Өйткені біздің замандастарымызда, алдыңғы буында да бір кесірлік мінез бар. Өзін мақтайтын, өзін жақтайтын адамды ғана жақсы деп, басқаны менсінбей менмендік танытатын бір жаман мінез бар. Кесір мінез. Сондайлар Розаны мен жалаң мақтап отыр деп ойламасын, мен кейбір өлеңдерінен мысал келтірейін:

«Терімді тірідей сыпырып,
Қара түн қарайды жұтынып!..»

«Терімді тірідей сыпырып» бұл өркімнің аузына түсе беретін сөз емес. Бұл ардың, ұяттың, ішкі сезімнің бейнесін айтып тұр ғой. Өйткені, бұлай бейнелеп, теңеп айта алмасаң сен ақын емессің. Ақындық деген – сол. Астарлап сөйлеу, ымдап сөйлеу, шендестіріп сөйлеу. Немесе «Түн» деген өлеңін қараңыз. Түн дегеннің өзі философиялық ұғымға келеді. Түннің ар жағында қараңғылық,

көрінбейтін, білінбейтін нәрсе. Ал соны, Роза адамның мінезіне, құлқына, адамдық биігіне, адамдық төмендігіне байланыстырып, теңестіреді.

«Қамап кеттің қалың ойдың ішіне,
Сенімімнің қанаттарын сындырып!..»

Не деген соны бейнелеу! «Сенімімнің қанаты» деген, соны сындырып, мұндай теңеулерді тапқан адамды, осыны айтқан адамды ақын демеудің өзі адалдық болмайды. Роза тағы бір өлеңінде:

«Менің күз-көңілімнің дерті асқынса,
Білемін сендей ешкім жаза алмасын!»

депті. Бұл енді басқаға сену, басқаны жақсы көру, бағалау ол адамның білім деңгейін көрсетеді. Міне, мәдениет деген нәрсенің өзі адамның өзін-өзі мақтау, өзін-өзі көтеруінен тұрмайды. Басқаны бағалау, басқаға бола өзін тежеу, менің мына қылығым басқаға ерсі көрініп қалмай ма, ол қысылып қалмай ма деп басқалармен есептесуден тұрады. Ал Розаның мына өлеңі соның дәлі. Мәдениетінің, басқаларды сыйлай білуінің, түсіне білуінің дәлелі. Бұл сенім ғой. «Дертім асқынса білемін, сендей ешкім жаза алмасын», өйткені жанын түсінетін, өнін түсінетін, адамдық деңгейін, адалдығын түсінетін адамға ғана айтылатын сыр бұл.

Тағы да мысал керек болса, «Көлеңке-досқа» өлеңін оқып көрелік. Бәрімізде де дос болады. Адал адам, сезімтал адам өзі сенгіш келеді, басқаны да өзімдей адал деп ойлайды, сонымен қатар жүргенді өзіне бақыт санайды, содан бақыт табады. Сөйтіп жүрген сенімді адамы бір күні, басқа бір сырын білдірін қояды. Сондайда бөлен жыл, бөлкім жиырма жыл сеніп келген сенімнен айырылу деген адамға үлкен соққы болады. Біріншіден, адам біреуге ренжулі емес, өзіне-өзі риза болмайды. Қалай алданып келдім? Қалайша осындай көрсоқырлыққа

бардым деп ойлайды. Міне, сондай дүниені бастан кешкен Розаның мына жолдары айғақ болып тұр:

«Таң болып атар деп жүрсем,
Сен – түннің серігі ме едің?!»

Қандай ғажап сөз. «Таң болып атар деп жүрсем, сен түннің серігі ме едің?». Сенің ішінде сондай қаралық бар екенін, қара дақ барын білмегенмін деген сөз. Бұл – тек ақын ғана айта алатын сөз. Немесе:

«Жерідім...түңілдім... суынып...
Жұмақтан кеткендей қуылып!..
Сүюге арналған ерінім –
Жанымның жасына жуынып!..» –

дейді Роза. Бір қарағанда, бұл Розаның өзінің бастан кешкен, өзінің жан сезімі сыйақты болып көрінеді. Ал өнер өзін айта отырып, өзгеге меңзейді. Бәріміз де басымыздан осындай күй кешеміз. Біреу жас кезінде кешеді, біреуі орта жаста, тіпті егде кезінде де кешуі мүмкін. Өйткені, сезім ешқашан қартаймайды. Ал сол сезімді Роза дәл басып айтып отыр. Өзінің басынан кешірген етіп, өзгенің де күйін өрнектейді. Адам бір-біріне қанша ұқсаса, сезімнің де ұқсастығы болады. Міне өстіп, өзгенің көңілін оятатын, жүрегін тербететін сезімді таба білу, өрі оны өлеңнің ұйқасымен айта білу, ол тек үлкен ақынның қолынан келетін нәрсе. Бұл Розаның қолынан келіп тұр.

Жоғарыда айтқанымыздай, басқаны түсіну, басқаны сыйлау, бұл мәдениеттің үлкен түрі. Басқаға сену. «Жалғыздық құдайға ғана жарасқан» дейді қазақта. Бұл өте дұрыс айтылған сөз. Ақын көңілмен, өнші көңілмен, Есенкүл ағасының дүниеден озғанына арнаған жыры бар екен. Есенкүлдың ақынды мадақтау, ақынды елдің жақсы көргеніне:

«Алдымызда жарқ-жұрқ етіп көп шырақ,
Әне-міне бақ қонғандай боп тұрад.

Жаны қалмай, жалпы мақтап жатса да,
Ешкім бізді шын түсінген жоқ, бірақ»,

дейтін өлеңі бар-тын. Бұл енді ақын атаулыға, өнерпаз атаулыға солардың бәрінің атынан айтылған сөз. Халық сенің өнеріңді бағалап жатады, әншілігіңді бағалап жатады, суретшілігіңді бағалап жатады, біліміңді бағалап жатады. Бірақ, сенің өзіңді-өзің түсінгендей шын түсінбей тұратындар көп қой. Ел мақтап жатқан соң мақтай салады, басқаларға ұнап жатқан соң ол да ұнатқан қылық көрсете салады. Соны дәл басып айтқан ғой Есенқұл. Сондай асыл ағасына арнаған өлеңді оқып көріңіз:

Ес-аға!
Сен сағынғанда – мен табылмасам кеш, аға!..
Өзіңнің орның ойсырап қалды,
Бола алмай сендей егі аға!..
Ес-ақын!
Сендей шынайы өмір сүрмесе – несі ақын?!
Өзің ең әр һәм әрелі қызды –
Өлең боп алдан тосатын!
Ес-сері!
Құлазып қалдым – Өзіңсіз өмір кешкелі...
Алдыңда сенің тұрғандай бағам еспеді!..
Бір салқын самая еспеді!..
Қоңыр күй кештім...
Қоңыр жел бізден көшкелі!..

Міне, осы азды-көпті келтірген мысалдардан Розаның өзі де көрінеді, жаны да көрінеді. Ол өзінің жанын да, сезімталдығын да жасыра алмайды. Әні қалай жарқырап тұрса, өзі де солай жарқырап тұрады. Бұл өзі келісім тапқан ақын қарындасымыз. Мына «Әл» жинағы құтты болсын, елдің жүрегінен орын тапсын деп тілеймін!

*Бексұлтан Нұржекеұлы
Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты 2018-жыл*

Тұрсынжан Шапайдың өндері	443
60-қа келетін еді Тұрсынғазы	449
Орны толмайтын өкініш.....	457
Ұмытылмайтын өнші	481
Маңғаз әнші Манарбек	487
Кенен атаның төлімі	494
Дөнеш ағаның кенже қозысы.....	497
Қисашы Әсет.....	503
Қайран Күләш!.....	510
Ақын Сара – ақын емес пе?	531
Классиканы тудырған күйсандық.....	547
Сегіз сері және Мақпал	548
Сегіз сері және Ғайни	559
Орысқа таланбаған сегіз сері қазаққа таланды	569
Сегіз қырлы сырлы саз	601

МАЗМҰНЫ

Сан қырлы саңлақ	5
Жезтаңдай өнші	11
Күләштің соңғы көктемі.....	28
Қазақ бұлбұлы	49
Өсетті көрген ақсақал	51
Бозбала, осы өнімді үйренерсің»	61
Бөйгеде – Мұқағали	76
Қанағаң шіркін қандай еді?.....	88
Өнмен өрілген сезім	97
Өсет әндері.....	108
Өсет пен Ырысжан.....	125
Өнші, сазгер, ақын	131
Шындық тәрбиесі	194
Ғажап: ол өлі биіктеп барады!.....	209
Жадымызда дауысы Жәнібектің	215
Қарасаздың қарлығашы – қара қазақтың мақтанышы....	224
Өйгілі Жамал өнші	235
Күләштің күдіреті	249
Ғабиттің көз жасы.....	274
«Мұқан туғызған ұлттық мақтаныш.....	287
Азамат аға	303
Орны бөлек Оралхан	311
Тұңғыш	322
Жақсылықтың жан шуағы	332
Қастеевке 100 жыл!	337
Балалар өдебиетінің бір торысы	345
Қара нар еді, Қанекем!.....	350
Өннің бағын ашқан	367
Ел атын шығарған ер.....	374
Дөнеш ағаның дауысы	383
Қазақ тарихына билік айтатын Могильный мен	
Шостакович және соған қуанатын қазақтар туралы	393
Алғаш ағалық жасаған Рахаң.....	408
Сегіз сері және Нәбиден аға	415
Жете зерттелмеген Жамбыл	429

БЕКСҮЛТАН НҮРЖЕКЕ-ҰЛЫ

Өнер мөн өмір

Құрастырған – *Гүлнәр Сейлханова*
Сарашысы – *Ұлжалғас Зауірбекова*
Безендірген, беттеген және техникалық сарашысы –
Нұрғұл Сейдахметова

ИБ №5166

Теруге 18.06.2018 берілді. Басуға 22.08.2018 қол қойылды.
Пішімі 84×108^{1/32}. Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 32,00. Баспа табағы 38,00. Таралымы:
мемлекеттік тапсырыс бойынша 5000 дана+баспа есебінен 50
дана. Тапсырыс №579. Келісімді баға.

“Жалын баспасы” Жауапкершілігі шектеулі серіктестігі.
050009. Алматы қаласы, Абай даңғылы. 143/93 үй.
Тел: 8 (727) 394-36-40.

ISBN 978-601-7835-15-6

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: print@daur.kz, zakaz@daur.kz